

ЖАХОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

РАШОД НУРИ
ГУНТЕКИН

Чолиқүйіл

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ДУРДОНАЛАРИ

Рашод Нури Гунтекин

Чөлікүйши

Туркчадан Мирзакалон Исмоилий
таржимаси

„О'QITUVCNI“ НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УИИ
ТОШКЕНТ – 2017

УЎК: 821.512.161-31
КВК 84(5Турк)6
195

- Түрк адабиётч

Таржимон МИРЗАКАЛОН ИСМОИЛИЙ

Умумтуркий ва жаҳон адабиётининг баркамол асарларидан бири бўлган „Чолиқуши“ романни яратилганига ҳам салкам 100 йил бўляпти. Забардаст турк адаби Рашод Нури Гунтекин қаламидан ўғрилган ушбу фасоҳатли асарнинг таникли ёзувчиси Мирзакалон Исмоилий томонидан яратилган ўзбекча таржимаси ҳам бир йигит умрини шараф билан яшади. Эндиликда мумтоз таржима обидасининг мазкур нашрида аввалгиларини айнан такрорлаган ҳолда биргина „Кушотаси“ манзили ўрнида Мармар денгизида мавжуд Кушадаси ороли (Кушлар ороли)нинг аслиятдаги туркча номини тиклаш баробарида арзимас услубий тузатишлар киритишига жазм этдик. Ушбу нашр мунис онахонларимиз, дилбар ва дилобар опа-сингилларимиз, умуман, ўзбек китобхонларига манзур бўлади деган умиддамиз.

2018/63	Alisher Navoiy номидаги O'zbekiston MK
A5494	ISBN 978-9943-22-141-3

N1 32153
392

© Рашод Нури Гунтекин
© „O'qituvchi“ НМИУ, 2017

БИРИНЧИ ҚИСМ

Б..., 19...йил, сентябрь

Тұртқынчи синфда әдим. Ёшим үн иккіларда бұлиши керак. Француз тили муаллимамиз Алекси опа бир күн бизга иншодан вазифа топшириди. „Хаётдаги илк хотираларингизни ёзишга ҳаракат қилинг. Құрайлики, нималарни әслар экансизлар. Сизлар учун бу ажайиб хаёл машқи бұлади“, деган әди у.

Хеч әсімдан чиқмайды: шұхлигимдан, сергаплигимдан безор бұлған мураббияларим мени үртоқтарымдан айириб, синф бурчагидаги бир кишилик кичкина партага үтқазиб қўйишган әди.

Мудира айтганидек, мен „дарс пайтида қўшниларимни гапга тутмасликни, ўқитувчимизнинг сўзларини одоб билан тинглашни ўргангунимга қадар“ у ерда сургун ҳаёт кечиришга маҳқум әдим.

Бир ёнимда каттакон ёғоч устун бор: нимаики қилинса, пинагини бузмайдиган ва ора-сира паккимнинг учи билан у ер-бу ерига озор берганимда мардана чидаб турадиган вазмин, узун, гунг қўшни.

Нариги ёнимда эса, монастир тарбиясига мос салқин ва ғамгин олақоронгиликни сақлаш учун ясад қўйилганга ўхшаган, дарпардалари ҳеч маҳал очилмайдиган узун дераза. Мен соз нарса кашф қилдим: қўксимни партага суюб, иягимни бир оз кўтарсам, дераза дарпардалари тирқишидан осмоннинг бир бўлаги-ю, акация шохлари орасидан битта уй деразаси билан балкон панжараси кўринар әди.

Тўгрисини айтганда, манзара унчалик чиройли эмасди. Дераза ҳамиша ёпиқ турар, балкон панжарасида

эса ҳар доим чақалоқнинг йўргаклари ёйиб қўйилган бўлар эди.

Лекин мен шу нарсаларни кўра олганим учун ҳам хурсанд эдим.

Дарс пайтларида қўлларимни иякка тираб, ўқитувчиларимга ниҳоятда художўй кўриниш учун лозим бўлган бир алфозда кўзларимни кўкка – дераза эшиги тирқишидан кўринган ҳақиқий осмонга тиксам, улар мени инсофга кира бошлабди, деб суюнишарди. Мен мураббияларимни шу зайлда алдар, улар биздан яшиromoқчи бўлган ҳаётни томоша қилаётган кишидай қувонар, алдаганим ва интиқом олаётганим учун ҳузур қиласадим.

Алекси опа вазифани тушунтириб бўлгандан сўнг бизни ёзишга қўйиб берди.

Олдинги парталарга ҳусн бериб турган оғир табиатли пешқадам ўқувчи қизлар аллақачон ишни бошлаб юборишиди. Уларнинг ёнида ўтирмасам ҳам, нималар ёзаётганларини кифтлари устидан кўриб тургандай бўлар эдим: „Илк хотирамда қолган бирдан бир нарса меҳрибон онажонимнинг кичкина каравотчам устига эгилган олтин сочли азиз боши, менга меҳр-у муҳаббат билан қулимсираган ҳаворанг кўзларидир...“, тарзida шоирона бир ёлгон... Аслида эса оналар олтин ва ҳаворанглардан бошқа рангларда ҳам бўладилар. Фақат *sœurлар**нинг ўқувчилари қаламидан шундай рангларга бўялиб чиқиши у бечоралар учун бир мажбурият, биз учун эса одат эди.

Менга келсак, мен бутунлай бошқача қиз эдим. Жуда ёшлигимда айрилган онамдан эсимда ниҳоятда оз нарса қолган. Лекин онамнинг олтин сочли, ҳаворанг кўзли бўлмаганини аниқ биламан. Шундай бўлгандан кейин, унинг асл қиёфасини ўзгартириб тушунтиришга ва бундан мамнун бўлишга ҳеч қандай куч мени мажбур қилолмайди...

* *Sœur* (сўр) — опа (французча). Бу ерда француз католик тарбияхона мураббияси.

* * *

„Нима ёзсан экан?“ деган ўй мени қийнарди. Деворда Биби Марямнинг бўёкли сурати тагига осиб қўйилган каккули соат тинмай юриб турибди, мен эса ҳали ҳам анқайиб ўтирибман. Бошимдаги лентани ечдим, соchlаримни секин-аста қўзимга тушира бошладим. Бир қўлим билан қаламни оғзимга тиқиб, уни тилим билан айлантириб ўтирдим.

Файласуфларнинг, шоирларнинг бир нарса ёзиб турганда бурун қашиш, бақбақаларини чўзиш каби ғалати одатлари бор-да ахир... Қалам тишлаб, сочимни қўзимга тушириб, ўтиришим ҳам менинг чуқур хаёл сурاءтганигимни билдириши керак.

Хайриятки, менда хаёлотга берилиш пайтлари жуда кам бўларди. Акс ҳолда, ҳаётим эртаклардаги Чоршанба аёл билан ўчоқ онасининг ҳаёти сингари чигал-бутал бўлиб ўтар эди.

Орадан йиллар ўтди. Мана энди бегона бир шаҳарда, нотаниш бир меҳмонхона номерида ўтириб хотираларимни ёзяпман... Сира тонги ёришмайдигандек туйилган тун азобидан қутулиш учун хотираларимни ёзиб турган шу соатимда бир қўлим ёш болалик чоғларимдаги сингари, яна соchlаримни тўзғитиб, қўзларим устига тушириш билан машғул.

Бунинг сабаби атрофдаги ҳаёт оқимиға ўзини қўйиб юборадиган енгилтак, бепарво қизалоқ эканлигимдан бўлса керак, деб ўйлайман. Оғир кунларда ўз-ўзим, ўз фикрларим билан танҳо қолиш учун қўзларим билан дунё орасига шу соchlаримни парда қилиб қўйишга тиришардим.

Қаламни кабоб сихидай тишларим орасида айлантиришимга келсак, тўғрисини айтсан, бунинг ҳикматини ўзим ҳам билмайман. Бутун билганим шуки, лабларимдан бинафша сиёҳ доғлари аrimас эди. Ҳатто бир кун, энди қўзга қўриниб келаётган қизлик чоғларимда, мактабимга мени кўргани келган бир одамнинг олдига мўйлов қўйган кишидай чиқдим-у, уялганимдан ерга кириб кетаёздим.

Нима тұғрисида гапираётган әдим? Ҳа... Алекси опанинг илк хотираларни ёздирмоқчи бўлган иншоси тұғрисида...

Ўша куни ҳар қанча ўйласам ҳам, фақат шу нарсаларнигина ёзганим әсимда:

„Мен балиқлар сингари кўл ичидә туғилғанга ўхшайман. Онамни эс-эс биламан... Отам, энагам, хизматкоримиз Ҳусайн ҳам әсимда... Бир кун мени кўчада қувган қора лайчани... Бир кун тўла саватдан яширикча узум олаётганимда бармоғимни чақиб олган арини... Кўзим оғригандага томизилған қизил дорини... Мехрибон Ҳусайн билан Истанбулга келганимизни... Ҳа, шуларга ўхшаш кўп нарсаларни эслайман... Лекин булардан ҳеч бири илк хотира эмас... ўзим яхши кўрган кўлда, қуюқ япроқлар орасида қип-яланғоч бўлиб чўмилиб юрган вақтларимдагидай эски хотиралар эмас... Денгиздай поёнсиз бир кўл... „Ичидә катта-катта япроқлар, атрофида дараҳтлар бўлса, бу кўл қандай қилиб денгиздай катта бўлиши мумкин?“ дерсизлар... Худо ҳақи, ёлғон сўзлаётганим йўқ, ўзим ҳам сизларга ўхшаб ҳайронман... Аммо, аслида шундай бўлгандан кейин иложим қанча?..

Иншом синфда ўқилганда, дугоналарим мен томонга ўгирилишиб, қаҳқаҳа уриб кулиб юборишиди. Бечора Алекси опа уларни тинчтииш учун анчагина заҳмат чекди.

* * *

Қизиги шуки, Алекси опа қора кийими ичидә косов сингари бўйи, оҳорли оппоқ ёқаси, сарой хонининг пешанага тортилған чоршафига* ўхшаш бошкайими тагидан кўриниб турган сепкилли, қонсиз юзи ва аноргул сингари қип-қизил лаблари билан ҳозир рўпарамда пайдо бўлиб, яна ўша саволни берса, ҳозир ҳам ушандан бошқа жавоб тополмасам керак, яна балиқдай кўлда туғилганимни айта бошлайман.

* Чоршаф — араб, турк, эрон хотинлари ёпинадиган чоди-ра, паранжининг бир тури.

Кейинчалик у ёқ-бу ёқдан сурштириб билсам, бу құл Мусул атрофида, оти доим эсимдан чиқиб қоладиган бир кичкина қишлоқ ёнбошида экан; менинг поёnsиз деңгизим чакалак орасидаги қуруқ ирмоқдан қолган бир ҳовуч сувдан иборат экан.

* * *

Отам у маҳаллар Мусулда хизмат қилар экан. Мен икки ярим ёшлар чамасида эканман. Ёз шу қадар иссиқ келибдики, шаҳарда туришнинг иложи қолмандан кейин, отам мени онам билан қишлоққа келтириб қўйишга мажбур бўлибди. Ўзи эса ҳар куни эрталаб отда Мусулга тушар, кечқурунлари, кун ботгандан кейин, яна қайтиб келар экан.

Онам менга қарай олмайдиган аҳволда қаттиқ касал экан. Шунинг учун анча вақтларгача қаровсиз қолибман... Ойлаб хизматкорлар уйида сарсон бўлибман. Кейин қишлоқларнинг биридан Фотима деган кимсасиз бир араб хотинни топишган. Фотима мени янгиғина ўлган чақалоги ўрнида кўриб, ундан қолган сийнаси билан оналик меҳрини менга берибди.

Дастлабки йилларда сахро боласидай ўсибман... Фотима мени орқасига қопчиқдай осиб олиб, жазира ма офтобларда кўтариб юрар, хурмо дараҳтларига ҳам кўтариб чиқар экан.

Шундай қилиб, ўша пайтлар мен ҳали айтган қишлоққа келибмиз. Фотима мени ҳар куни эрталаб озиқ-овқатимиз билан шу чакалакка келтирап, мени қипяланғоч қилиб сувга солар экан... Кечқурунгача юмала-нишиб ўйнашар, ашулалар айтишар, бирга овқат қилишар эканмиз... Кейин, уйқумиз келганда, қум йиғиб ёстиқ қилар, гавдаларимиз сувда, бошларимиз қума қулоқлашиб, бетларимизни бетларимизга қўйишиб ўйқуга кетар эканмиз...

Сув ҳаёти тан-у жонимга шунчалик сингиб кетган эканки, Мусулга қайтганимизда деңгиздан чиққан ба-лиқдай қийналиб қолибман. Феълим бузилиб, ҳар замон типирчилар, пайти келди дегунча уст-бошимни

ечиб ташлаб, күчага қип-яланғоч югуриб чиқиб кетар эканман...

Фотиманинг бурнидан, бетларидан, құлларидан ғурралар аrimас эди. Мен бу хил ғурраларга шунчалик одатланиб қолган әдимки, ғуррасиз юзлар менға ҳамиша хунук күринарди.

Менинг учун әнг катта мотам Фотимадан ажралишим бўлди.

Шаҳарма-шаҳар юра-юра ахирى Карбалога келдик. У вақт тўрт ёшларда әдим. Бундай ёшда кўп нарсаларни унча-мунча эсда олиб қолиш мумкин. Фотимага яхшигина ердан куёв чиқди. Энагамнинг келин бўлгани, гўшангага киргани бугунгидай кўз ўнгимда.

Юзлари Фотиманини сингари ғурра бўлгани учун менга ниҳоятда гўзал кўринган хотинлар билан тўла уйда, мени қулоқдан қулоққа олишар, кейин Фотиманинг ёнига ўтқазишарди.

Сўнгра ўртага қўйилган баркашлардан ҳовучлаб овқатлар еганимизни эслайман. Ниҳоят, кун ҳоргинлигидан ва ҳар дам хурмача сингари юмалайверишдан чарчаб, энагамнинг тиззасида яна барвақт ухлаб қолибман.

Фотима онамиз ўғли Ҳусайн Карбалода шаҳид бўлганда ҳаётмиди-йўқмиди – билмайман. Бечора аёл ўша қора кунгача яшаб, жигаргушаси доғида ҳар қанча фарёд кўтарган бўлмасин, лекин унинг фарёди тўй кечасининг эртасига бегона бир хотин қучогида ётганимни кўриб, мен кўтарган дод-у фарёд олдида ҳеч нарса бўлмагандир.

Хуллас, Карбало Карбало бўлиб, бундай шовқинли мотамни кўрмагандир, деб ўйлайман. Фарёд уриб йиғлашдан, оҳ-у воҳдан овозим бўғилгач, катта одамлар сингари очлик эълон қилиб, неча кунгача овқат емадим.

Энагамдан айрилиб, ҳасрат ичида қолдим, лекин бу ҳасратни бир неча ойлардан сўнг Ҳусайн номли бир суворий аскаргина унуттира олди. Ҳусайн таълим пайтида отдан йиқилиб, майиб бўлган аскар эди. Отам уни уйга хизматкор қилиб олди. Ҳусайн девонароқ одам

эди. Мени жонидан ортиқ яхши күрарди. Мен эсам унинг севгисини оёқ ости қилиб, тузатиб бўлмайдиган бир вафосизлик билан уни хор қилардим. Мен Фотима билан бирга ётиб ўрганиб қолган бўлсан ҳам, бу билан бирга ётмас эдим. Лекин саҳарда ҳўроzlар қичқирди дегунча кўзларимни очиб унинг хонасига югуриб кирад, от мингандай устига миниб олиб, бармоқларим билан қовоқларини йириб очардим.

Илгари Фотима мени боғларга, далаларга ўргатган бўлса, Ҳусайн казармага, аскарлар муҳитига олиб кирди. Бу узун мўйловли, йўғон одамнинг ҳар хил ўйинларга усталигини ҳеч кимда кўрган эмасман. Ўйинларининг асл гўзаллиги хавфли, ҳаяжонли қилиқларида эди. Масалан, мени резинка тўпдай осмонга иргитиб ушлаб олар ёки қалпогига ўтқазиб оёқларимдан ушларди-да, турган ерида сакрап, гир айланар эди. Сочларим тўзғир, кўзларим тинар, маза қилганимдан шундай қийқириб-қичқирапдимки, бундай лаззатни кейин ҳеч қаерда топмадим.

Баъзан ёмон оқибатлар ҳам бўларди. Лекин мен, орамиздаги аҳдга биноан, ўйинда жоним ачиса йиғласлигим, ундан ҳеч кимга шикоят қилмаслигим керак эди. Мен катта одамлардай сир сақлашга ўргандим. Мени бунга инсофдан кўра кўпроқ, у мен билан ўйнамай қўяди, деб қўрқанлигим мажбур қиларди.

Кичиклигимда, мени қилиғи совуқ дейишарди. Балки бу тўғридир ҳам. Нимагаки, ким билан ўйнасан жонини оғритар, додлатар эдим. Бу феъл ҳар ҳолда Ҳусайн билан бўлган ўйинларимнинг оқибати бўлса керак.

Жоним ҳар қанча оғриганда ҳам фалокатни оҳ-вой қилмай, очиқ чехра билан қаршилашим ундан менга бир ёдгордир.

Ҳусайн баъзау казармада анатолиялик аскарларга чолғу чалдирап, мени яна хурмачадай бошига ўтқазиб олиб, қизиқ ўйинлар қиларди.

Бир пайт у билан отда ҳам сайр қиладиган бўлдик. Отам уйда йўқлигига Ҳусайн оғилдан отни олиб чиқар, мени қучоғига олиб, далаларда соатларча ўйна-

тиб юрарди. Бироқ, бу эрмагимиз узоққа бормади. Ишқилиб, гуноғига қолмайин-у, ошпаз хотин бұлса керак, у бир күн бизни отамга чақди, бечора Ҳусайн отамдан икки тарсаки еди-ю, шу-шу отга яқынлашмай қүйди.

Асл муҳаббат ғавгосиз, шовқинсиз бұлмайди, дейишишади. Биз ҳам Ҳусайн билан кунда әнг ози түрт-беш марта уришиб олардик.

Бир қызық одатим бор эди. Хонанинг бир бурчагида чүккалаб, юзимни деворга үгириб олардим. Ҳусайн уч-түрт дақиқача мени үз ҳолимга ташлаб қуяр, кейин раҳми келиб, бирдан күтариб оларди-да, чинқирип-риб юқорига иргитар эди.

Қучогида бир оз тихирлик қилиб үтирганимдан сұнг, ахири бетидан үпишга рози бўлардим. Шу тахлит ярашиб олардик.

Ҳусайн билан қадрдонлигимиз икки йил давом этди. Лекин у йиллар ҳозиргига ҳеч ўхшамайди. Шу қалар узун, шу қадар узун эдики улар!..

* * *

Ёшлик хотираларимни сұзлаб туриб, нуқул Фотима билан Ҳусайндан баҳс этишим бир оз айб бўлмасмикан?

Менинг отам Низомиддин номли бир суворий ма-йори эди. Онамга уйланган йили уни Диёрбакир^{*}га жұнатишиган. Шу кетганича Истанбулга бошқа қайтиб келмаган. Диёрбакирдан Мусулга, Мусулдан Хоникинга, у ердан Бағдодга, Карбалога ўтган... Бир ерда ақалли бир йил ҳам турмаган.

Онамни менга ўхшатишиади. Онам отамга тушган йили олдирған бир расми бор, худди менинг ўзгинам. Фақат бечора онам соғлиқ жиҳатидан менга ҳеч ўхшамас эди. Жуда заиф экан. Битмас-туганмас йўллар-

* **Диёрбакир** — Турция шаҳарларидан бири. *Мусул*, *Бағдод*, *Карбало* — Ироқ шаҳарлари; биринчи жағон урушигача Ироқ Усмонли империяси эди.

га, тоғларнинг қаттиқ ҳавосига, далаларнинг жазирамасига чидаш берадиган соғлиги йўқ экан. Кейин, афтидан, тагин бир касали ҳам бўлган. Бечоранинг эр билан бўлган бутун ҳаёти шу касалликни яшириш билан ўтган... Нима қилсин, отамни жуда яхши кўрар экан. Мени зўрлаб эримдан ажратишади, деб қўрқар экан...

Оtam Истанбулдан ҳамон узоқлашиб борар, ҳар бир сафари олдидан онамга:

— Сени ҳеч бўлмаса бир мавсумгина, майли, икки ойгина онангни ёнига юбориб турай. Онанг бечора ҳам қариб қолди... Ким билсин сени кўргиси келиб, юраги эзилиб ўтиргандир, — деса, онам:

— Шу ёғини ҳам писанда қилибмидик? Истанбулга бирга қайтамиз, демабмидик? — деяркан.

Гап касалига бориб тақалса:

— Менинг ҳеч қанақа дардим йўқ... Пича чарчадим, холос... Тунов куни ҳаво бир оз ўзгарди-да, шундан бўлдим, ўтиб кетади... — деяр экан.

Аммо Истанбулни кўргиси келганини отамдан ҳамиша яшириб келар экан. Тавба, яшириб бўлармиди.

Үйқуга кетганидан икки дақиқа ўтар-ўтмас отамни уйғотар, Қаландардаги чорбогимизни, нариёқдаги чақалакни ёхуд Босфор сувларини кўрганлигини айтар экан... Жиндаккина уйқу ичидаги ўтган бир неча дақиқага шу қадар узун тушни сифдириш — у ерларни одам жуда ҳам кўргиси келган бўлишидан эмасмикан?

Бувим ҳарбий министрликка, сарой мулозимларининг олдига бориб, отамни Истанбулга қайтаришларини ҳар қанча илтимос қилса ҳам, ҳар қанча йифлаб-сиқтаса ҳам, бу ёлворишлар ҳеч қандай наф бермаган.

Ниҳоят, онамнинг касали оғирлашгандан сўнг, отам ҳеч бўлмаса уни Истанбулга олиб бориб қўйиш учун бир ойга рухсат сўраган-у, жавобни ҳам кутиб ўтирасдан йўлга чиққан.

Туяларга ортилган кажаваларда ўтириб, чўлдан ўтганимиз худди бугунгидай эсимда.

Байрутга етиб, денгизни күришимиз биланоқ онам бир оз жонлангандай бўлди. Кўнган уйимизда онам мени кўрпасига ўтқазиб, соchlаримни таради, қўлларимнинг кирлигини, тугмаларимнинг тушганлигини кўриб хафа бўлди, бошини бағримга босиб йиғлади.

Бир-икки кундан кейин ўрнидан турди. Сандиндан янги кийимларини олиб ясанди. Кечқурун отамни кутиб олгани пастга тушдик. Отам менда қўрстабиат аскар таассуротини қолдирган эди. Лекин ўшанда онамнинг туриб юрганини кўриб, суюнганидан югуриб келди-да, онамни эндиғина юра бошлаган гўдак боладай қўлларидан ушлаб йиғлади – мен буни ҳеч эсимдан чиқармайман...

Бу бизнинг бирга кечирган сўнгги кунимиз бўлди. Онамни эртаси куни очиқ сандиқ ёнида, боши кийимлар бўхаси устига қўйилган, лабларида қон қотиб қолган ҳолда топишди – онам ўлиб қолган эди.

Олти яшар боланинг анча-мунча нарсага ақли етиши керак. Лекин мен ҳеч нимани уқмагандай парвосиз юравердим.

Биз тушган уйда одам кўп эди. Ҳали ҳам эсимда, бир неча кунгача каттакон боғда болалар билан бўғишиб юрдим, Ҳусайн билан кўчаларда, денгиз бўйларида айландим, жоме ҳовлисига кириб қуббаларни томоша қилдим.

Онамни бегона ерга қўйганимиздан сўнг, Истанбулга қайтиш отамнинг юрагига сифмади... Иннайкеин, бувим, холаларим билан кўришишдан қочди шекилли ҳам... Шунга қарамай, мени уларнинг олдига юборишни ўз бурчи деб билди. Назаримда, кун сайин ўсиб бораётган қиз болани казармада, аскарлар қўлида тарбиялаш яхши бўлмайди, деб ўйлаган бўлса ҳам керак.

* * *

Мени Истанбулга хизматкор аскаримиз Ҳусайн элтиб қўйди.

Люкс пороходни ва уст-боши хароб бир араб аскари қўлидаги жажжи чакалоқни кўз олдингизга келти-

ринг... Ким билади, бу манзара пороходдаги одамларга қизиқ, балки аянчли күрингандир. Лекин йўлга Ҳусайндан бошқа одам билан чиқсан бунчалик баҳтиёр бўлолмасдим.

Чорбоғимизнинг орқасидаги бутазорда бир тош ҳовуз, бу ҳовуз лабида қўллари яғринидан синиб тушган яланғоч бола ҳайкали бор эди.

Дастлабки келган кунларимда бу синиқ ҳайкал офтобдан, ёғингарчиликдан қорайган ранги билан менга майиб, саҳройи боладай хароб кўринган эди. Ҳовуздаги зилол сувлар устига тўқилган қизғиш япроқларга қараганда кеч куз пайти эди. Шу баргларни томоша қилиб туриб, унинг тагида сузиб юрган бир қанча қизил балиқни кўрдим-у, бувим не азобда дазмоллаб кийдирган узун шойи кўйлагим ва янги ботинкаларим билан тўғри ҳовузга сакрадим.

Атрофдан қий-чув кўтарилди. Нима бўлганини билгунимча бўлмай, холаларим мени юқорига қулоқлаб олиб чиқишида-да, ҳам ўпиб, ҳам койиб, кийимларимни ўзgartиришди.

Бу оҳ-воҳлар, бу койишлардан тилим қўйгани учун ҳовузга тушишга ортиқ юрагим бетламай қолди. Энди унинг четидаги қумлар устида чўзилиб, бошимни сувга тиқиб ётадиган бўлдим.

Бир кун ҳовуз бўйида балиқларни томоша қилиб ётган эдим. Бу воқеа худди шу бугунгидай эсимда. Бувим бир оз орқада, эгнидан ҳеч тушмайдиган қора чоршафига ўралиб, боғчадаги ўриндиқда ўтирган эди. Ҳусайн эса намоз ўқиётгандай, бувим ёнида чўккалаб олган эди.

Секин-секин гаплашаётганларини эшилдим. Ҳар ҳолда туркча сўзлашаётган бўлишса керак, нима дейишаётганларини тушунмадим. Фақат овозларидан, дам-бадам менга қараб-қараб қўйишларидан шубҳаландим. Қулоқларимни қуёндай динг қилиб олдим. Мен чайнаб ҳовузга ташлаётган тешиккулчаларга тўпланаётган қизил балиқлар фойиб бўлиб, бувим билан Ҳусайннинг сувдаги акслари кўзимга кўрина бошлади.

Хусайн менга қараб-қараб, каттакон дастрұмлочаси би-лан күзларини артарди. Болаларнинг баъзан ёшларига мос келмаган ғалати сезгилари бұлади.

Бу гаплардан бир сүиқасд ҳидини сездим: **Хусайнни мендан айиришмоқ!**

Нега энди? Лекин майда сабабларга ақлим етади-ган ёшда әмас әдим... Фақат бу айрилиқ вақти соати келганды, куннинг ботишини... ёмғирнинг ёғишини түсіб бұлмагани каби, бу ҳам ҳеч бир йўсин билан олдини олиб бұлмайдиган бир фалокат эканини жуда яхши тушунардим.

Ўша кечаси бувимнинг ётогига жуфтлаштириб қўйилган кичкина каравотчамда бирдан күзларим очи-либ кетди. Бошимиздаги қизил қалпоқли чироқ ўчиқ бўлса ҳам, деразалардан тушиб турган ой нуридан хона ёп-ёруғ әди. Уйқум қочди. Юрагимда чидаб бўлмайдиган бир алам пайдо бўлди. Билакларимга тиранниб, секин бувимга қарадим, унинг ухлаётганига ишонганимдан кейин каравотимдан аста тушдим, оёқ учида юриб, хонадан чиқдим. Бошқа болалар сингари қоронгиликдан, ёлғизликдан қўрқмас әдим. Зина по-гоналари ғижирлади дегунча, катта одам эҳтиёткорлиги билан турган еримда тұхтаб, секин-аста даҳлизга тушдим.

Эшикларни қулфлаб қўйишибди. Лекин боғча эшиги ёнидаги дераза очиқ экан, жонимга шу ора кирди. Деразадан бир сакраб ташқарига тушдим. Ҳусайн боғчанинг нариги четилдаги боғбон ҳужрасида ётарди. Кечаси киядиган оқ қўйлагимнинг узун этакларини оёқларимга ўралаштира-ўралаштира ўша ёқа чопиб кетдим. Ҳужрага кира солиб, Ҳусайннинг кара-вотига чиқиб олдим.

У жуда қаттиқ ухларди. Арабистонда эканимизда ҳам эрталаб уни үйғотиш учун озмунча меҳнат сарф қилмасдим. Кўзларини очишга унамагандан кейин, отта минаётгандай қорнига миниб олиб қисташ, узун мўйловларини тизгин қилиб тортиш, „чух“лаш керак бўларди. Лекин бу кеча уни үйғотишдан қўрқдим. Уй-

ғонса, мени илгариgidай ёнига үтқазишга күнмайды, ялиниб ёлворишимга қарамай, бувимга элтиб беради, деб үйладим. Асли бирдан бир тилагим охирги кечани унинг ёнида үтқазиш эди.

Ўша кечаси қилган ножӯя ҳаракатим яқин вақтларгача оиласиз оғзидан тушмай келди.

Бувим саҳарга яқин уйғонганды ёнида йүқлигимни күриб, шайтонлаб қолаёзибди... Бир неча дақиқа ичиде бутун чорбоғ оёққа турибди... Чироқ, шамлар күтаришиб боғчани, денгиз бўйларини ахтаришибди. Бўғот орасидан кўчагача, қайиқхонадан ҳовузнинг икки қарич сувигача ҳамма ёқни остин-устун қилишибди. Қўшни полиз қудуғига чироқ тушириб қарашибди...

Бир маҳал бувимнинг эсига Ҳусайн тушибди-ю, у ётган хужрага қараб чопибди. Келиб қараса, мен аскарнинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб ухлаб ётган эмишман.

Айрилиқ қунининг фожиасини ҳали-ҳали эслаб куламан. Мен умримда уша кунгидай хокисорлик қилганимни билмайман. Ҳусайн эшик ёнида тиз чўкиб олиб, шопдай мўйловлари борлигидан ҳам уялмай йиглади, мен эса Бағдодда, Суриядаги араб тиланчиларидан ўрганиб олган дуоларим билан бувимнинг, холаларимнинг этакларини ўпиб, ундан ажратмасликларини сўраб ялиндим.

* * *

Романларда қайфуга учраган одамлар елкаси чўкан, кўзлари сўнган, ҳаракатсиз, унсиз, яна ҳам очиқроғи, гарип қилиб тасвирланади.

Менда доимо бунинг акси бўлади. Қачон оғир қайфуга чўксам, кўзларим порлайди, чехрам очилади, теримга сифмай кетаман. Дунёни писанд қилмагандай. Қаҳқаҳа уриб куламан, турли шўхликлар, телбаликлар қиламан. Шу билан бирга, оҳ-у зорини яқин одамига, бошқаларга айттолмайдиган кишилар учун буни жуда яхши одат деб ҳисоблайман.

Ҳусайндан айрилганимдан кейин ҳам шундай қилганим эсимда. Ярамасликлардан қутурап, мени юпансин деб олиб келишган қариндош болаларни урибсурив, жонларини олардим.

Ёт-у бегоналар күзизде айб бўладиган бир вафосизлик билан Ҳусайнни қўнглимдан чиқариб ташладим. Аммо яхши билмайман, балки ундан чинакам хафа бўлганим учун шундай қилгандирман. Оддимда номи тилга олинган ҳамоно юзимни тескари ўгириб олар, мен энди-энди ўргана бошлаган туркча сўзлар билан: „Ҳусайн пис, Ҳусайн чиркин, эдепсиз...оо“* деб ерга тупурардим.

Шундай бўлса ҳам, бечора „ёмон, ярамас“ Ҳусайннинг Байрутга етар-етмас менга юборган бир қути хурмоси жаҳлимни пасайтиргандай бўлди. Хурмоларнинг тугашидан фалокатдан қўрққандай қўрққаним ҳолда бир ўтиришда ҳаммасини пок-покиза туширдим. Хайрият, данаклари қолди. Улар менга бир неча ҳафталик эрмак бўлди. Бир қисмини хачирларга тақидалиган мунчоқлар билан аралаштириб ипга тиздим, ёввойи одамларникига ўхшаган шода мунчоқ ясаб, бўйнимга илиб олдим. Қолганларини боғчанинг ҳар ер-ҳар ерига экдим. Неча ойгача ҳар куни эрталаб кичкина идишда уларга сув қуяр, боғчада хурмозор бўлишини кутар эдим.

Бечора бувим эсини йўқотиб қўйди. Мени йўлга солиш чиндан ҳам имконсиз эди. Саҳар гира-ширасида уйғонар, кечқурун чарчаб, ҳориб-толгунимга қадар бебошликлар қиласи эдим. Овозим ўчгудай бўлса, чорбоғда хавотирга тушишарди. Чунки бу менинг бирор еримни кесиб олиб, овозимни чиқармай қонимни тиндириш ё бир ерга йиқилиб кетиб, оғриқдан тўлғаниш, ёхуд стул оёқларини арралаш, тўшак жилдларини бўяш каби зарарли ишлар билан машғул эканлигимни билдирав эди.

Бир кун қушларга латта, пайраҳалардан уя ясаш учун дараҳтларнинг қир учига чиқар, бошқа бир кун

* Ҳусайн ёмон, Ҳусайн ярамас, одобсиз... у

ұңық мүрисидан тош отиб, ошпаз хотинни құрқитиши учун томга тирмашар әдим.

Чорбоққа ора-сира бир доктор келиб турарди. Бир кун шу докторни әшик олдидә күтиб турған бүш извошга чиқдім-у, жониворларни қамчиладім. Бошқа бир кун эса каттакон кир тоғорани судраб бориб денгизга туширдім-да, унға үтириб олиб үзимни өкімга топширдім. Билмайман, бошқаларда ҳам шундайми, лекин бизнинг оиласында етим болани уриш гуноҳ ҳисобланарды. Жуда ҳаддімдан ошиб кетған кезларимда құлымдан етаклаб бориб бирор уйға қамаб қўйишарды. Берадиган жазолари шу әди, холос.

Ҳамма болалар „соқолли амаки“ деб чақирадиган ғалати табиатли бир қариндошимиз бор әди. Ана шу соқолли амаки менинг құлларимни „Авлиё панжара“ дерди. Чунки бармоқларим бирор кун ҳам яра-чақадан холи бұлмас, хина қўйған хотинларни кига үхшаб, ундан латта, бинтлар аrimас әди.

Тенгқурларим билан бир хил мұомалада бұлмас әдим. Ёши анча катта бұлған қариндош болалар ҳам мендан безилларды. Менда, қалбимда севги олови учқунлагудай бўлса, бу ҳам бир фалокат бўларди. Одамларга үхшаб севишини, севганимни меҳр-у шафқат билан эъзозлашни ўрганмаган әдим. Яхши кўрган одамим устига ҳайвон боласидай отилар, қулоқларини чўзар, юзини тирнар, итариб-туртиб жонидан безор қилардим.

Қариндош болалар орасыда фақат биттасидан тортинар, үшандангина ҳайиқар әдим.

У Басима холамнинг ўғли Комрон әди. Аммо уни бола дейиш унча тұғри келмайди. Аввало, ёши мендан анча катта, қолаверса, жуда одобли, вазмин. Болаларга қўшилишни ёқтирамайди. Құлларини чұнтакларига суқиб олиб ё денгиз бўйида ўзи ёлғиз айланиб юради, ё бўлмаса дараҳтлар соясида китоб ўқиб үтиради.

Комроннинг соchlари жингалак, сарғиш юзи эса нозик, оппоқ, ярқироқ. Шунчалар ярқироқки, юрагим чопса-ю қулоқларига ёпишиб олиб, қўнидан бет-

ларига қарасам, худи ойнадаги каби үзимни күрішімга ишонаман.

Ундан тортінсам ҳам, барибир жанжаллашдим. Денгиз бүйідан саватда харсанғтош ташиёттан әдім, шулардан биттасини оғыға ташлаб юбордим. Білмайман, тош оғирмиди ё у анчагина нозикмиди, бирданыға чинқириб вой-войлаб юборди. Эсим чиқиб кетди. Богчадаги каттакон чинорға маймундек чаққон тирмашиб чиқиб кетдім. Мени у ердан на озор, на дүк ва на ёлворишлар тушира олди. Охири боғбонни орқамдан чиқардилар. Ү күтарилған сари мен ҳам дараҳт учига чиқиб кетавердім. Аммо у, оғиримни күтара олмайдиган ингичка шохларға чиқищдан тоймайдиган бир алғозда эканлигимни, агар орқамдан чиқаверса фалокат рүй бериши мүмкінлегини күриб, пастига тушиб кетди.

* * *

Хұллас, үша кечә қоронғи түшгүнча дараҳт шохида қүшдай үтирудім.

Менинг дастимдан бечора бувимнинг үйқусида ҳаловат қолмади. Боёқиши хотин менинг телбалыгымға күн сайин құпроқ ишона борди. Гоҳо сағарда, кечаги шүр-у гавғомдан боши тинчишга улгурмай, бувим менинг шовқын-суроним билан үйғонар, күрпасида тұлғанар, менинг құлларимдан ушлаб олиб: „Үзи үлиб, қариган өфімдә бу маҳлуқни бошимға бало қилиб ташлаб кетди-я?“ деб онамдан хафа бұларди.

Шуниси ҳам аниқки, шу өзің онам гүридан чиқиб: „Шу маҳлуқни дейсизми, ё мени?“ дейдиган бұлса, бувим, албатта, мени деган, уни келган ерига қайтариб юборған бұларди.

Албатта, касалманл бир кампирнинг кечаси ҳорғынлиги босилмасдан үйғониши жабр. Лекин шуниси ҳам борки, кечаси билан тиниб-тинчиган тақдирда ҳам ёлғызлик рұхы билан үйғониш, жудоликлар ала-мида азоб чекиши янада оғирроқ бұлади.

Хұллас, шунча заһмат етказғанимға қарамай, бувимнинг мен билан овунганига, мен билан баҳтиёр бұлганига ишонаман.

* * *

Бувимдан жудо бўлганимизда тўқиз ёшларда эдим.
Отам ҳам иттифоқо Истанбулда эди.

Отам бечорани бу сафар Триполидан Албанияга
ишга ўтказишибди. Шунинг учун Истанбулда атиги
бир ҳафта қолиши мумкин эди.

Бувимнинг ўтими уни мушкул аҳволга солиб қўй-
ди. Бева офицер тўқиз яшар қизини етаклаб тоғ-у
тошлар орасида саргардон бўлиб юролмас эди. Мени
сиқилиб қолади деб қўрқибми, холаларимга ташлаб
кетишга негадир кўнгли чопмади. Нимани ўйлаган бул-
са ўйлагандир, ҳар ҳолда бир кун мени етаклаб бориб
кемага ўтқазди. Истанбулга ўтдик. Кўприкда яна ара-
вага тушиб, учи-кети кўринмаган ўрлардан ошлик, бо-
зорлардан ўтдик, кейин битта каттакон фиштин бино
олдига келиб тўхтадик.

Бу ер умримнинг ўн йилини қамоқда ўтказишим
керак бўлган соеиглар мактаби эди. Бизни эшик ёни-
даги пардалари, деразалари ёпиқ, олақоронги бир хо-
нага олиб киришди.

Ҳамма нарса аввалдан гаплашиб қўйилган бўлса
керак, бир оздан кейин қора кийимли бир хотин кир-
ди-ю, тўғри менинг устимга келиб энгашди. Бошидаги
оқ рўмолининг учларини ғалати бир қушнинг қанот-
лари сингари соchlаримга теккизиб туриб, яқиндан
юзимга тикилди, бетларимни силади.

Мактабга қўйган биринчи қадамим янги бир бе-
маянилик, яна бир ярамаслик билан бошланганини
эслайман.

Отам мудира опа билан гаплашиб турганида, мен
хонани айланиб уни-буни кавлаштира бошладим. Бир
вазанинг рангли расмларига бармоғимни теккизиб кўр-
моқчи бўлувдим, у тушиб чил-чил бўлди.

Отам қиличини шарақлатиб, ўрнидан сапчиб тур-
ди, жаҳқи билан қўлимдан тортди.

Синган вазанинг эгаси — мудира опа эса, аксин-
ча, куларди. Қўлларини силкитиб, отамни тинчлан-
тиришга ҳаракат қилди.

* * *

Боғда қуриган дараҳт бўларди. Пайти келди де-гунча ўшанга тирмашиб чиқиб олганимни, пўписа-ларга қулоқ солмай танаффус охиригача шоҳдан шоҳга иргиганимни кўрган муаллимам: „Бу одам боласи эмас, чолиқуши“* деб койиган эди.

Ана шундай қилиб, ўша кундан бошлаб асл номим унтутилди-ю, ҳамма мени „Чолиқуши“ деб атайдиган бўлди.

Билмайман, бу исм кейинчалик қандай қилиб оила-мизга ҳам ўтди-ю, Фериде отим, байрам кийими син-гари жуда кам қўлланадиган расмий от бўлиб қолди.

„Чолиқуши“ менинг ўзимга ҳам ёқарди, нимагаки бу ном кўп маҳал жонимга ора кираради. Бирон ножуя ҳаракатимдан шикоят қилишса, баҳузур елкаларимни учириб: „Наchora... Чолиқушининг қўлидан бошқа ни-ма келарди“, дердим.

Баъзан мактабимизга эчкиникига ўхшаш кичкина соқол қўйиб олган қўзойнакли руҳоний келиб-кетиб юрарди. Бир кун сочимнинг учидан қайчи билан жин-дак кесиб, елим билан иягимга ёпиштириб олдим. Ўқитувчимиз мен томонга қарагандা жағимни ҳову-чимнинг ичига яширап, нариги ёқقا қараши билан қўлларимни олардим-у соқолимни селкиллатиб, руҳо-нийга тақлид қиласар, болаларни кулдирап эдим. Ўқи-тумизиз бу қаҳқаҷаларнинг сабабини билолмай, то-моғи ёрилгудай бўлиб бақирап эди.

Нимаям бўлади-ю, бир маҳал юзимни синфимиз-ни йўлакка очиладиган деразаси томонга ўгириб қол-майманми? Қарасам, ойна орқасидан мудира опа мен-га қараб турибди-да!

Шошиб қолганимдан нима қилсам бўлади? Бўй-нимни эгдим, бармоғимни лабимга келтириб „жим!“ ишорасини қиллим, кейин эса бармоқларим билан унга бир бўса юбордим.

Мактабнинг каттаси ана шу мудира опа эди. Энг кекса муаллималаргача ҳамма уни Худодай ҳурмат қи-

* Чолиқуши — бутазор қуши, читтак.

ларди. Шундай бүлгани ҳолда, ундан муаллимга нисбатан сир сақлашни сұрашим хотин боёқишиңа наша қилди. Синфға кирса салобатини сақладаб қололмаслигидан күркәётгандай қулди, кейин құли билан менга пўписа қилиб, йўлак қоронғилигига кўздан ғойиб бўлди.

Мудира опа бир куни мени овқатланиш хонасида қўлга тушириди. Синфдан ўғирлаб чиққан қоғоз саватимга овқат сарқитларини солиб турган эдим. Мудира дағал товуш билан:

— Бу ёқقا кел, Фериде, нима қиляпсан? — деди.

Қилаётган нарсамнинг ёмонлигини билмас эдим. Юзига тик қараб:

— Итларга овқат бериш ҳам ёмон нарсами, ма soeur? — дедим.

— Қанақа итларга? Қанақа овқат?

Вайронадаги итларга... Оҳ, ма soeur, мен борганимда қанчалик суюнишганини бир кўрсангиз эди... Кеча кечқурун бўлса, ҳўй, бурчакда кутиб олишди, оёқларимга ёпишишди... „Сабр қилинглар... вайронага элтиб бераман... унгача ўлиб қолмассизлар...“, десам ҳам золимлар қулоқ солишмади. Осилишиб мени ерга йиқитишаётпти... Менинг ҳам ўжарлигим тутиб кетди. Саватга этагимни маҳкам ёпиб олдим... Сал бўлмаса мени тилка-пора қилиб ташлашарди... Хайриятки, бир тешиккулчачи ўтиб кетаётган экан, қутқазиб олди.

Мудира кўзларимга тикилиб туриб эшилди.

— Жуда соз, ҳўш, мактабдан қандай қилиб чиқдинг? — деб сўради у.

Мен ҳеч тап тортмай:

— Кирхонанинг орқасидаги девордан ошиб тушдим, — дедим.

Мудира катта бир фалокат хабарини эшилгандай бошини қичиб:

— Қандай ботиндинг? — деди.

Мен яна тўғрисини айтдим:

— Ажабланманг, ма soeur... Девор жуда паст... Инайкейин, қандай қилиб эшикдан чиқишим мумкин?.. Қоровул мени чиқариб қўярмиди? Биринчи чиққа-

нимда: „Сени та soeur Терез чақиряпти“, деб алдаб қочган эдим... Илтимос қиласман, сиз ҳам менга халақит берманг... Чунки итларнинг оч қолиш хавфи бор...

Мураббияларимиз хўп ғалати хотинлар эди-да. Бошқа бирон мактабда шу нарсаларни қилсан ё мени қамаб қўйишар, ё бўлмаса бирорта жазо беришар эди, деб ўйлайман.

У мен билан пачакилашиб ўтирмаслик учун ўзини босди.

— Итларни, ҳайвонларни парвариш қилиш яхши нарса, лекин итоатсизлик қилиш ярамайди... Саватни менга ташлаб кет... Сарқитларни итларга қоровул элтиб беради, айтаман, — деди.

Умримда ҳеч ким мени шу хотинчалик яхши курмаган бўлса керак.

Мураббияларимизнинг шунга ўхшаш ҳаракатлари у вақт елнинг тоғга таъсирига ўхшаш бир нарса бўлиб, менинг шўхлигимни, интизомсизлигимни даф этишдан ожиз кўринарди. Фақат булар аста-секин танамга сингиб, ўчмас излар, шифосиз заифликлар, назокат замзамаси қолдирмаганмикан, деб қўрқаман...

* * *

Шундай, мен ҳақиқатан ҳам тушуниб бўлмайдиган ғалати қиз эдим. Ўқитувчиларимнинг заиф томонларини билиб олардим. Ҳар бир ўқитувчининг жигига нима қўпроқ тегишини осонгина топиб олар, шунга қараб мужда тайёрлардим.

Масалан, Матилда опа номли қари, ниҳоятда мутассиб бир мусиқа ўқитувчимиз бор эди. У девордаги Биби Марям сурати олдида кўзларидан ёш тўкиб ибодат қилиб турганда, мен сурат теварагида учиб юрган пашшаларни кўрсатардим-да: „ma soeur, малойикалар азиз онамизни зиёрат қилгани келишибди“, деган сўзлар билан жон томирини узиб олардим.

Бошқа бир ўқитувчимизнинг ҳаддан ташқари тоза, покизалигига эътибор қилдим. У ёнимдан ўтиб ке-

*Ma soeur (французча) — менинг опам, опа.

таётганда ручкамнинг ёмон ёзишидан шикоят қилмоқчи бўлар, бечоранинг оппоқ ёқасига сиёҳ сачратиб юборар эдим.

Яна бир ўқитувчимиз бор эди, буниси газандалардан жуда қўрқарди. Китобларнинг биридан рангли чаён расмини топдим-у авайлаб атрофини кесдим, кейин овқатланиш хонасидан битта каттакон сўна тутиб келиб, ҳалиги қофоз парчасини елим билан сўна устига ёпиштиридим-да, кечкурун дарс тайёрлаётган пайтимизда, бир баҳона билан ўқитувчимизнинг ёнига бориб, сўнани стол устига қўйиб юбордим.

Мен уни саволга тутиб турган эдим. Сўна бирдан ўрмалай бошлади. Бечора хотин керосин лампанинг ёруғида қўрқинчли бир чаён бўғинларини, нишларини титратиб, столда ўрмалаб келаётганини кўрди-ю бирдан додлаб юборди. Дарҳол ёнида турган линейкани олиб, бир уришда сўнани столга қапиштириди. Кейин орқасини деворга суяб, қўллари билан юзини тўсиб, анчагача ҳушига келолмай турди.

Ўша кеча ўзим ҳам ётоқда бир соатча у ёқдан бу ёқса ағанаб, юрагим эзилди.

Мен у вақтда ўн икки ёшга чиққан, кўнглимда ор, ҳаё туйгулари анчагина уйғониб қолган эди. Ўқитувчимга қилган муомаламдан уялдим. Бу айбим осонгина кечириб юбориладиган айб эмаслигини англар, эртага, албатта қийноқ-қистовга олинишимга ақлим етар эди. Ким билади, оқибати нима бўлади?

Мудира опани тушимда бир неча бор кўрдим, ёнимга fazablaniб келар, кўзларини олайтириб бақиради.

Эртаси кун биринчи дарс воқеасиз ўтди. Лекин иккинчи дарснинг охирроғида синф эшиги очилиб, мураббиялардан бири кирди-ю, ўқитувчимга бир нималар дегандан сўнг, мени ташқарига имо қилди. Накадар қўрқинчли!

Мен елкаларимни қисиб, тилимни чўччайтириб секин ташқарига чиқиб бораётганинда болалар кулишар, ўқитувчим эса линейка билан столни секин-се-

кин тақиллатиб, уларни жим бўлишга, шовқин сол-
масликка чақирап эди.

Бир нафасда мудира хонасига етиб келдим, кел-
дим-у, таажжубда қолдим. Мудиранинг чехраси ту-
шимда кўрган чеҳрага сира ўхшамас эди. Шундайки,
чаён сурати ёпиширилган сўна ўйинини ўйлаб чи-
қарган, ўқитувчини хушидан кетказган ярамас қиз мен
эмас-у, у эканига ишонар даражада ҳайратда қолдим.

Чехрасида фам, лабларида титроқ бор эди. Мени
қўлимдан ушлаб бағрига босмоқчи бўлгандай бир ҳа-
ракат қилди, лекин қўйиб юборди.

— Фериде болам... Сенга бир хабар айтмоқчиман...
Оғир хабар... Отанг пича бетоб эмиш... Пича деяпман,
лекин анчагина бўлса ҳам эҳтимол...

Мудира опа қўлидаги бир парча қоғозни буқлар,
сўзини улаштиришга қийналар эди.

Мени синфдан чақириб келган мураббиянинг бир-
дан юзига рўмолча тўсиб ташқарига чиқиб кетганини
кўрдим.

Тушундим. Бир нима демоқчи бўлдим, лекин муди-
ра опа сингари менинг ҳам тилим тутилиб қолди.
Бошимни ўгириб, очиқ деразадан дараҳтларга қара-
дим. Уларнинг офтоб нури тушган тепаларида қалди-
рочлар унишиб юради.

Бирдан мен ҳам ўшалар сингари жонланиб кет-
дим.

— Тушундим, ма soeur, куюнманг... Начора? Ҳам-
мамиз ҳам ўламиз...— дедим.

Бу сафар мудира опа бошимни кўксига босди, ан-
ча вақтгача қўйиб юбормади.

Мактабимизда бегоналар киритилмайдиган кун бў-
лишига қарамай, бир оздан сўнг холаларим мени кўр-
гани келишди. Рухсат сўраб уйга олиб кетмоқчи бў-
лишган эди, мен кўнмадим. Имтиҳонлар жуда ҳам яқин-
лашиб қолгани ўша куни ҳар маҳалдагидан ҳам зи-
ёдроқ шўхлик қилишимга халақит бермади. Шу да-
ражада шўхлик қилдимки, кечки дарс тайёрлаш пай-
тида баданим ўт бўлиб ёнди, танбалларга ўхшаш, қўл-

ларимни партага қўйиб ухладим ва ўша кечада овқат ҳам емадим.

* * *

Ёзги таътилимни Басима холамнинг Қўзётоғидаги чорбоғида ўтказдим.

Бу ердаги болалар билан кўнглим овунмас эди. Басима холамнинг қизи Нажмия онасининг этагидан ажралмайдиган камгап, хастаҳол қизалоқ эди. Комрон акасининг худди ўзгинаси десса бўлади.

Хайриятки, атрофда Болқондан кўчирма қилинганларнинг болалари бор экан. Уларни боғчага тўплаб олиб, қий-чув солар, кечга қадар тўполон қилардим.

Бир оз вақтдан кейин бечора ўртоқларим қувинга учрашди, чорбоғ боғбони уларни кўчага қувди.

Ўртоқларим кўнгилчан болалар эди; кўрган ҳақоратларини писанд қилмай, мени чорбоғдан олиб қочгани келишарди. Неча соатлаб далаларда бебошлиқ қилас, полизларнинг четанларидан ошиб ўтиб, егулик ўғирлардик.

Кечқурун юзим офтобда пўрсиллаб, этакларимнинг йиртиқларини тилинган қўлларим билан яширишга тиришиб уйга кириб келганимда, холам сочларини юлар, бир тутам ялтироқ тук остидаги пушти оғзини очиб ора-сира эснаб ўтирган, шу ҳолида эси паст ялқов мушукка ўшаган Нажмияни менга ибрат қилиб кўрсатарди. Сулувлиги, билимдонлиги, нозиклиги, тарбияси, билмайман яна нима балоси билан нуқул бошимга тақиллаб уриладиганлардан яна бири Комрон эди.

Нажмия бўлса... Гапнинг қисқаси, онасининг этаклари остида ўсган, юмшоқ, мўмин уй мушуги эди. Лекин қизларнинг шунаقا бўлиши кераклигини ичимда маъқуллар ҳам эдим.

Лекин йигирмага яқинлашиб қолган, тароватли юпқа лаблари устида майин мўйлови сабза ура бошлаган кап-кatta Комронга нима бўлди? Қизларникига ўшаган заифона оёқларида оппоқ чарм туфлиси, ипак пайпоқлари, юрганда ёш новдадай тебранувчи сарв

қомати, шоҳи кўйлагининг очиқ ёқасидан чиқиб турган узун, оқ бўйни билан эркакдан кўра кўпроқ қизга ўхшаган бу йигитга жуда ёмон жаҳлим чиқарди.

Эркак қариндошлар, қуни-қўшилар уни яхши йигит деб мақтагудай бўлишса, қоним қайнаб кетарди.

Неча бор югуриб келиб, оёғим лат егандай ўзимни устига ташлаганимни, китобларини йиртганимни, бекорчи баҳоналар билан жанжал чиқармоқчи бўлганимни эслайман. „Ҳой, Аллоҳнинг қули, қиз болага ўхшаб ўтирумай бир оз жонлансанг-чи, бирон нарса десанг-чи, ана шунда мисоли мушукдай бўйнингга осилиб, сени тупроққа қориб ташлай, соchlарингни юлай, илон кўзларига ўхшаган яшил кўзларингга чанг солай!“ деб ўйлайман.

Оёқларига тош юмалатиб юбориб, ғужанак қилган кунимни ич-ичимдан завқ билан титраб туриб эслайман. Лекин у ўзини етилган эркак кишилай ҳисоблаб, менга юқоридан қарайди, кўзлари жавдираганча жилмайиб: „Болалигинг қачон қолади, а, Фериде?“ дейди.

„Жуда соз, лекин сенда ҳам қачонгача давом этади бу писмиқлик, бу совчи олдига чиққан қари қизнинг ноз-у карашмаси?..“

Бу сўзларни ҳар нима бўлганда ҳам айттолмайман, албаттга: Худога шукур, ёшим ўн уч-ӯн тўртларда... Шу ёшдаги бир қизнинг қўрслигини шу қадар бир назокат билан қаршилаган хушмуомала кишидан ортиқча хафа бўлиш ярашмайди. Беихтиёр ножўя сўз чиқиб кетишидан кўрқаётгандек, оғзимни қўлим билан ёпиб оламан, уни бемалол сўкиб олиш учун боғчанинг хилват бурчакларига қочиб кетаман.

Ёмғир қуйиб турган кунларнинг бирида қариндош хотинлар кийим-кечак ҳақида гаплашиб ўтиришган эди. Хотинлар тикитирмоқчи бўлишган қишики кийимларининг ранги тўғрисида Комроннинг фикрини сўраб қолишди.

Мен бир бурчакда тилимни чиқариб, кўзларимни олайтириб, кўйлагимнинг енгини ямаш билан машғул

Эдим. Ўзимни тутолмадим, қаҳ-қаҳ уриб, кулиб юбордим.

Холаваччам:

— Нимага куляпсан? — деб сұради.

— Ўзим... — дедим. — Эсимга бир нарса тушиб кетди...

— Нима тушди?

— Айтмайман...

— Күп ноз қилаверма. Дарвоқе, сенинг ичингда гап турармиди... барыбир айтасан бир кун...

— Ундағы бұлса хафа бұлма... Сен хонимлар билан кийим тұғрисида гаплашиб турганингда, мен сени Худо янгиш яратған деб үйладим... Қиз бұлғанингдами... лекин ҳозирги ёшингда эмас... Масалан, ўн уч-үн түрт ёшларингда...

— Жуда соз, кейин...

— Боятдан бери атиги бир қарич йиртиқни яманғанча бармоқтарымни илма-тешик қилиб олғаним учун ҳам мен йигирма-йигирма икки ёшлардаги бир әрқак...

— Э, кейин...

— Кейин нима бұларди, Аллоҳнинг амри, пайғамбарнинг қавли билан сени үзимга олардим, вассалом.

Үйдагиларнинг ҳаммаси шарақтаб кулиб юборди. Бошимни құтардим-у, ҳамманинг күзи менга тикилиб турганини құрдим.

Меҳмонлардан бири беадабгарчылық қилды:

— Жуда соз, буни ҳозир ҳам қилиш мүмкін, Фериде, — деди.

Эсим оғди. Құзларимни олайтириб:

— Қандай қилиб? — деб сұрадим.

— Қандай қилиб? Комронга тегасан-құясан-да... У сенинг безакларинг ғамини ейди, йиртиқларингни тикади. Сен ҳам күча ишларига қарайсан.

Аччиғим чиқиб туриб кетдим. Лекин бу гал күпроқ үзимдан аччиқланған эдим. Нима қилай, гап-сұзни үзим бошлаб берган эдим. Мен бемаңни гаплар айтишда бу қадар ҳаддимдан ошиб кетған эмасдим, чамамда

шу хоин йиртиқ күйлак эс-хушимни олиб қўйган бўлса керак.

Шундай бўлса ҳам, қўрқоқ олдин мушт кутаради, дегандек яна ҳужумга ўтдим.

— Бўлади, лекин Комронбей учун заарли бўлар деб ўйлайман, — дедим, — чунки Худо кўрсатмасин, уйда жанжал чиққудай бўлса, холаваччамнинг ҳоли ни-ма бўлар экан. Бир маҳаллар нозик оёқларига тушган тошни эсларидан чиқармаган бўлсалар керак, деб ўйлайман... — Кулгилар орасидан галати бир жиддият билан хонамга чиқиб кетаётган эдим, аммо эшикка етганимда яна қайрилдим. — Беадаблик қилдим, — дедим, — ўн тўртга кириб қолган бир қиз учун жуда уят иш бўлди, айбга буюрманглар.

Товонларимни зина тахталарига уриб, эшикларни ланг очиб хонамга кириб кетдим. Ўзимни каравотга тўпдай ташладим. Пастда қаҳқаҳалар давом этарди. Қайдам, балки мени эрмак қилишаётгандир. Барака топишсин.

Комронга тескам ҳақиқатан ҳам яхши бўлса керак. Чунки ёшларимиз кун сайин ортиб, у билан жанжаллашиб баҳоналари камайиб борар эди. Бир марта бўлса ҳам соч юлишиб, бош уришиб аламимни чиқариб олиш учун унга тегишдан бошқа чора йўқдай кўринарди.

* * *

Ёзги таътил охирида мактабимиз бирмунча вақт қайнаб-тошар, бу тошқинлик фақат биринчи чорак имтиҳонларигача давом этарди.

Сабаби шуки, ўн уч-ўн тўрт ёшга кирган католик дугоналарим баҳорги Пасха байрамида дастлабки маросимларни қилишар, этаклари ерга тегадиган оқ шоҳи кўйлаклар кийишиб, келинчак юз пардасига ўхшаган рўмоллар ўраб олиб, Исо пайғамбарни эслашарди.

Черковда мум шамлар ёқилади, орган чалиниб, дуолар ўқилади, ҳамма ёқни тўлдирган баҳор гуллари-

нинг муаттар бўйлари билан аралашиб кетган исириқ, алой тутунлари ичida қилинадиган бу маросим жуда чиройли бўлади. Шуниси ёмонки, таътил кунларида қилинадиган бу маросимда хоин дугоналарим унашиб қўйилган йигитларига вафосизлик қиласидилар, асал муми рангли, мовий кўзли Исони рўпара келган бир, ҳатто бир неча эркак билан бўлиб алдайдилар.

Мактаб очилганда дугоналарим чамадонларининг бир бурчагига яшириб мактублар, расмлар, эсадлик қилиб берилган гуллар, невлай, яна қандай нарсалар келтирадилар.

Боғчада иккитадан ё учтадан бўлиб қўл ушлашиб юрганларида гаплашган гапларини билардим. Қизларнинг энг маъсумасига, энг диндорларига ҳадя қилинган рангли, зарли пайғамбар ё малак суратларининг тагида сақланадиган расмлар йигитларники эканини осонгина билиб олардим. Боғчанинг бир бурчагида бирор қизнинг теварагида учган чивинлар ҳам уқолмайдиган бир шипшиш билан дугонаси қулоғига айтган гапидан ҳам бехабар қолмасдим.

Бу мавсумда қизлар икки-учтадан бўлиб олишиб, бир-бирларига елимдай ёпишиб кетишарди.

Мен бечора эсам боғчада ҳам, синфда ҳам якка-ланиб қолардим. Дугоналарим мендан сир сақлашарди. Улар мураббиялардан ҳам кўпроқ мендан қўрқишаради. Нега дейсизми? Чунки сергап эдим, соқолли амаки айтгандай, ичимда гап турмас эди. Мабодо қизлардан биронтаси қўшни йигит билан боғча панжараси орқали гул олиб-беришганини кўрдимми – бўлди, боғчада дарров айюҳаннос кўтараман. Начора, бундай нарсаларга жуда ҳам уч эдим.

Ҳеч эсимдан чиқмайди: қиши кунларининг бирида кечқурун дарс тайёрлаш билан машғул эдик. Мишел исмли тиришқоқ бир қиз нўноқ дугонасига Рим тарихини ўргатиш учун мураббиядан ижозат сўраб, энг орқадаги қаторга ўтиб ўтирган экан. Дарсхона жимжит эди, шу жимжитлик ичida бирдан пиқиллаган овоз эшитилди. Мураббия бошини кўтариб:

— Нима бўлди, Мишел, йиғлаяпсанми? Нимага? — деб сўради.

Мишел кўз ёшларидан ивиб кетган юзини қули билан тўсиб олди.

Унинг ўрнига мен жавоб бердим:

— Мишел карфагенликларнинг енгилганига хафа бўлди, шунга йиғлаяпти, — дедим.

Синфда бирам қаҳқаҳа кўтарилдики...

Хуллас, дугоналарим мени ўзларига қўшмасликда ҳақли эдилар. Фақат ҳаммадан ажралиб қолиш, капкattакон қиз ҳолимда эси паст бола муомаласини кўриш унча яхши нарса эмас эди.

Ёшим ўн бешга қараб борарди. Ҳамма оналаримиз келин бўлган, бувиларимиз эса: „Вой, шўрим, уйда қолиб кетяпсизлар!“ деб ҳаяжонга тушадиган ва ҳазрати Айюб қудуғига* чопадиган ёш...

Бўйим чўзилмай қолган эди. Аммо шух ўжарлигимга қарамай, қоматим келишиб, чехрамда ажойиб ранглар, нурлар ёниб, ӯча бошлаган эди.

Соқолли амаки баъзан қўлларимдан ушлаб, мени дераза ёнига олиб борарди-да, юзимни худди кўзларига суртадигандек, юзини яқин келтириб: „Қизим, бу нима?.. Бу қанақа ранг, ҳей?.. Гулдек тоза-я. На сўлади, на эскийди!“ дерди.

Ойнага қараб: „Ҳа, жоним, қиз деган ҳам шунақа бўладими? Феъли бўри боласига ӯхшаса-ю, юзи расом чизгандай чиройли бўлса!“ деб ўйлар, гўё магазин кўргазмасида бувакни томоша қилаётгандай тилимни чиқариб, кўзларимни олайтириб, ўзимни эрмак қиласр эдим.

* * *

Таътиллар ичida энг яхши кўрганим Пасха байрами эди. Бу икки ҳафталик таътилни ўтказиш учун Қўзётогига борганимда голослар пишган, катта боғ-

* **Хазрати Айюб қудуғи** — Истанбулда Муҳаммад пайғамбар саҳобаларидан Абу Айюб Ансорий дафн этилган машҳур қабристон.

нинг кўчага қараган томонини бошдан-охир тўсиб олган дарахтлардаги гилослар чайқалиб турган бўларди.

Гилосни жуда яхши кўрардим. Ана шу ўн беш куни чумчуқлар сингари фақат гилос ейиш билан тугатар, шохларининг энг учларида қолган гилосларни ҳам тутатмай туриб мактабга қайтмас эдим.

Бир куни кечки пайт дарахт устига чиқиб олиб, гилос еб, данакларини узоқ-узоқларга ота бошладим.

Шу данаклардан бири кўчада ўтиб кетаётган бир кекса қўшнимизнинг нақ бурнига бориб тегса бўладими?

Боёқиши нима бўлганини билмай донг қотиб қолди, атрофига телба кўзлар билан жавдираб қаради, лекин бошини кўтариб, дарахтга қараш ҳеч эсига келмади.

Овозимни чиқармасам, ўтирган еримдан қимирламасам, балки мени ҳеч кўрмай, биронта қуш учеби кетаётиб данак тушириб юборди, деб қўя қоларди.

Мен эсам, ниҳоятда кўрқанимга, уялганимга қарамай, ўзимни тутолмасдан кулиб юбордим.

Каттакон шохда отга миниб олгандай ўтирган, сира уялмасдан, ҳаё қилмасдан кулаётган қизни кўрди-ю, боёқиши ўзини тутиб туролмади, жаҳли чиққанидан қош-кўзларини ўйнатиб:

— Баракалло, оппоқ қизим, — деди. — Бу ишингиз бизга ёқмади, Худо билади, сиздай бўйи етиб қолган кап-каттакон бир қизнинг...

Ўша замон ер ёрилса, ерга кириб кетгудай бўлдим. Бечора гулдек юзим, ким билади, қандай рангларга кирди экан! Дарахтдан йиқилиб кетиш хавфига ҳам қарамай, қўлларимни мактабда киядиган кўйлагимнинг кўкраги устида қовуштириб, бўйнимни хиёл буздим-да:

— Нималар деяпсиз? Нима, мен ўзимни билмайманми? — дедим. — Қиз деган ҳам шунақа бўлармишми? Қизга узун бўй, сариқ соч, мовий ёки яшил кўзлар лозим...

Кекса бей бир маҳаллар чатоқ юрганга ўхшайди...
Falati боқиш, ширин товуш билан:

— Оҳ, бечора қизим, — деди. — Сен гўзалликнинг нималигини биладиган, ўзингнинг қандайлигингни фарқ этадиган ёшдамисан-а? Ҳар нима бўлганда ҳам... Қани, отингиз нима, билиб қўяйлик?

— Чолиқуши.

— Ие, бу қандай от бўлди?

— Pardon*, мени мактабда шундай дейишида-да...

Асл исмим Фериде. Ўзим сингари қўпол-тўпол исм.

— Фериде хоним... Сизнинг отингиз ҳам ўзингиз сингари гўзал, бунга амин бўлинг. Кошкийди ўғлимга сиздақасини топсам...

Билмайман, нима учундир бу кибор қиёфали, ширин сўзли киши билан шўхлик қилгим келиб кетди.

— Шу ҳолда ўзларига ҳам гилос отсак бўлади денг?

— Албатта... Албатта... Ҳеч шубҳа йўқ...

— Ҳозирча рухсат этсангиз, сизга бир оз гилос териб берсам. Мени кечирганингиз исботи учун гилосларни, албатта, олишингиз керак... Икки дақиқа...

Олмахон чаққонлиги билан шоҳларга тирмашиб чиқиб кетдим. Кекса қўшним қўлларини қўзларига тутиб:

— Ана, шоҳлар қирсилляяпти... Мен сабаб бўламан-да... Йиқиласиз, Фериде хоним! — деб бақиради.

Мен бу ваҳимага эътибор бермай, гапдан толмас эдим.

— Ҳайрон бўлманг... Йиқилишга ўрганиб қолганман... Масалан, яқин бўлсақ, чаккамдаги яра изини кўрардингиз. Шундай изки, бутун гўзалликларни ҳечга чиқараади...

— Ҳай-ҳай, қизим... Йиқиласиз...

— Бўлди, афандим, бўлди... лекин буларни сизга қандай қилиб бераман?! Топдим, афандим, бунинг ҳам йўлини топдим.

Фартугимнинг чўнтағидан рўмолча олдим-да, унга гилосларни солиб, учларини тугунчага ўхшатиб тугдим.

*Pardon (пардон) – кечирасиз (французча).

— Рұмолчага парво құлманг... Ҳали бурнимни артганим йүқ... Топ-тоза... Илтимос, фақат ерга туширмасдан ушлаб оласиз... Бир... Икки... Уч!

Кекса құшним күтилмаган бир чаққонлик билан рұмолчани тутиб олди.

— Күп раҳмат, қызим, — деди. — Ана холос, энди рұмолчанғизни қандай қайтариб бераман?

— Ҳечқиси йүқ... Сизга мендан ҳадя бұла қолсин.

— Нега энди?

— Нега бұлмасин? Бунинг бошқа томони ҳам бор...

Мен бир неча кундан сұнг ётоқхонага қайтиб кетаман. Мактабимизда бир одат бор... Таътил кунларыда қызлар йигитлар билан танишишади, кейин, мактаб очилғанда, буларни бир-бирларига мақтанишади. Мен бундай нарсаларни құлмаганим учун улар олдидә жуда қисиламан... Аммо улар бетимга очиқ-сочиқ бир нарса дейишга ботинишмайды, мени мутлақо аҳмоқ деб билишса керак-да. Бу сафар бир галати иш қиласын... Мактабға қайтганимдан кейин, бир сирим бордай бөшимни солинтириб үй суриб юраман, ғамгин-ғамгин кулимсийман. Улар: „Чолиқуши, сенда бир гап бор-а?“ деб, албатта, сұрашади. Мен ҳам нохушгина: „Йүқ, менда гап нима қылсан?“ дейман... Ишонишмай, мени қистай бошлашади. Ана шундан кейин: „Хайр, айтсан сизлар, қарғанасизлар“, дейман-у, битта ёлғонни дүндириб юбораман.

— Қандай ёлғон?

— Сиз билан танишганим ёлғонни осонлаштиради. „Сарғил, узун бүй бир әрқак билан девор устида дилдорлик қилишдик“, дейман... Албатта, оқ сочли дея олмайман. Сочингизнинг ўзи ҳам ёшлиқда оқара бошлаган бұлса керак... Дугоналаримнинг феълини била-ман-да. Дарров: „Нима ҳақда ғаплашдинглар?“ деб сұрашади. Мени чиройли экансиз, деди деб онт ичаман. Мен ҳам унга бир рұмолча гиолос бердим, деб, албатта, айтмайман. Гул бердим, дейман... Йүқ, буниси ҳам тұғри келмайды... Гулни рұмолчада бермайдилар-ку... Рұмолчамни ҳадя қилдим, дейман, вассалом...

Бир озгина аввал бир-биrimiz билан ёқалашгудай бўлганимиз ҳолда, энди кекса қўшним билан чақ-чақлашиб кулишар, қўл силкишиб хайрлашар эдик...

Ўша йил ёзида шу дарахтга чиқиш иллатим бошимга бало бўлди.

Августнинг ойдин кечаларидан бири. Чорбоққа бир тўда меҳмон келган эди. Булар орасида Наримон номли йигирма беш ёшларда бир тул хотин ҳам бор эди. Унинг онда-сонда чорбоққа келган кунлари катта воқеа ҳисобланарди.

Дунёда ўзларидан бошқа ҳеч кимни ёқтирамайдиган холаларимдан тортиб хизматчи қизларга қадар – ҳамма бу хотинга маҳлиё бўлиб қолган эди.

Наримоннинг эри бундан бир йил аввал ўлган. Наримон эрини жуда ҳам яхши кўрарди, дейишади. Шунинг учун у ҳамиша қора кийиб юрар экан. Лекин менга шундай туйиладики, бу хотиннинг сарғимтирир чехрасига жуда ҳам ярашиб тушган қора кийими аза тамом бўлгандан сўнг ечилгудай бўлса, унинг куруқлиги ошкор бўлиб қолади.

Наримоннинг менга қилган муомалалари ит мушукни эркалаганига ўхшарди. Лекин мен унга ҳеч эликмас эдим. Орамиз анча совуқ эди. Менга қилган илтифотларини жуда совуқ қаршилардим.

Ўртамиздаги совуқликнинг ҳали ҳам давом этганига қарамай, тан беришим керак: Наримон ўлгудай чиройли эди. Менга ёқмайдиган бир нарсаси бўлса, у ҳам ноз-у карашмаларга ўчлиги эди. Хотинлар ичидаку ўзини унча-мунча яхши тутарди-я, лекин, мабодо орага битта-яримта эркак аралashiб қолгудай бўлсами, ана унда юзи ўзгарап, овози, қаҳқаҳалари, қилиқлари бутунлай бошқа тус оларди. Қисқаси, мактабимдаги енг ичida иш кўрадиган дугоналаримнинг яна ҳам саводи чиққанроғи...

Эри ҳақида гап очилгудай бўлса, бу хотиннинг: „О, менинг ҳаётим битди!“ деб ёлғон таассурот қолдиришга ҳаракат қилиши жон-жонимдан ўтиб кетарди. У шундай қилганда ич-ичимдан фазабга келар, „кўзга яқинроқ биронтаси учрасин, кўрамиз“, деб ўйлардим.

Чорбогимизда Наримонга тенг келадиган ҳеч ким йўқ эди. Латта Нажмияни эса, табиий, одам сонига қўшиб бўлмайди. Холаларим соchlари, бошлари оқарган қари хотинлар. Гоҳ унинг, гоҳ бунинг оёқларини тушашдан бошқа гаплари йўқ. У ҳолда, у ҳолда...

Мен Наримоннинг чорбоққа мазахўрак бўлиб қолганининг сабабини сеза бошлагандай эдим. У эси паст бўламни кўз остига олиб қўйган эди. Ё тегмоқчимикан? Ундан деб ўйламайман. Ўттизга яқинлашиб қолган тул хотиннинг йигирма ёшлардаги йигитчага тегиши ҳаракатига тушиши пасткашликнинг бориб тургани... Агар у бундай пасткашликдан қайтмаса, бемаъни холаларимда тажрибасиз болаларини калхатга олдириб қўймайдиган кўз топилармикан?

У ҳолда, у ҳолда?

У ҳолдаси борми? Бахтиёр тул, ўз ҳашамати, фантазияси олдида тиз чўкадиган биронта шўринг қурғуруни топгунча менинг бўлам билан кўнглини чоф қиласяпти.

Комронни эси паст дедим-а, йўқ, қизишганимдан айтдим... Йўқса, у нима қилаётганини яхши биладиган сариқ чаён. Наримон билан гаплашганда ўзини пинҳон тутишга тиришади, лекин мендан қочиб қутула олармикан?

Болалар билан ёқалашиб ё ипдан сакраб ўйнаб турган, ёхуд ерга ётиб олиб, қарта фоли очаётган кезларимда ҳам қўзларим фақат уларда бўлади...

Бўлам қаерда бўлса ҳам, ўша хотиннинг пинжига кириб олади. Гоҳо ҳеч нарсадан бехабардек ёнларидан ўтиб кетаман. Ана шундай кезларда овозларини пасайтиришади ё гапни бошқа ёқقا буриб юборишади... „Нима қилишса қилишавермайдими, сенга нима?“ дерсизлар. Менга нимами? Комрон душманим бўлганда ҳам, ҳар ҳолда, бўлам... Қандайлиги номаълум бўлган бир хотин уни бузар экан-у, мен қараб ўтираманми?..

Нима тўғрисида гапираётган эдим?.. Ҳа, августнинг ойдин кечаларидан бири... Меҳмонлар чорбоғ

олдиаги айвонда, ўринсиз ёқилган катта лампанинг ёруғида ҳангомалашиб ўтиришган эди.

Наримоннинг мусиқа ноталари сингари ўлчовли, оҳангрор қаҳқаҳалари асабимга теккани учун боққа чиқиб бир бурчакда, қоронғи дараҳтлар тагида хаёл суриб ўтирган эдим.

Азamat шоҳларидан бир қисми қўшни боққа осилиб тушган битта қари чинор бор. Бечоранинг ейишга ярагулик меваси бўлмаганига қарамай, салобати учун яхши кўрардим. Устида, худди супада юргандай, ҳеч қўрқмасдан юриладиган йўғон, соябон шоҳларига чиқиб айланар ёхуд ўтирадим.

Ўша кеча ҳам шундай қилдим, анчагина баланд шоҳига чиқиб ўтиредим.

Бир оздан сўнг қулоғимга енгил оёқ товуши, орқасидан эса бўғиқ қаҳқаҳа эшитилди.

Дарҳол қўзларимни очиб, қулоқларимни динг қилиб турдим... Нима десам бўлади. Бўлам баҳтиёр тул билан мен томон келарди...

Қармоғига балиқ яқинлашганини кўрган балиқчи сингари, бошдан оёқ диққатга айландим. Ўтирган еримда шовқин солиб юбормасайдим, деб ўтакам ёриларди. Бехуда қўркув!

Улар ўзларидан шу қадар кетишган эдики, ўтирган еримда бонг урсам ҳам эшитишмас эди. Наримон олдинда, бўлам эса араб малайидай тўрт-беш қадам орқада келарди. Девор орасидан ўтиб, нари кетишга мадорлари етмагани учун мен чиқиб олган дараҳт тагига келиб тўхташди: „Келинг, жужуқларим! Келинг, қўзиларим!.. Сизларни менга Аллоҳ насиб қилди. бир оздан сўнг кўришамиз... Бу гўзал ойдин кечада сизларда унутилмас бир хотира қолдириш учун қўлимиздан келганича файрат қиласиз“

Худди шу чоғ бир чигиртка чириллай бошлади. Дод дейман! Бўламнинг баҳтиёр тулга айтаётган гапларини эшитолмай қолдим... Қўлимдан келса: „Ҳой, нотавон, нимадан қўрқасан? Бу ерларда ким бўларди?.. Овозингни чиқарсанг-чи!“ деб бақирадим.

Комроннинг „Наримон, азизим, малагим“, деган сўзларигина қулоғимга чалинди. Дағ-дағ титрай бошладим. Йиқилиб тушмаганимда ҳам, шарпа қиласман, япроқларни шитирлатиб юбораман, деб қўрқар эдим. Бу орада Наримон хонимнинг ҳам бир-иккита сўзини эшидим... „Илтимос қиласман, Комронбей, илтимос қиласман“, дер эди.

Ниҳоят, овозлар тинди. Наримон секин-секин девор томон юрди, қўшни боғда бошқа бирор бор-у, уни кўрмоқчи бўлгандай, оёқларининг учига туриб қарди.

Комрон эса унинг орқасида нима қилишини билмайтгандай турарди...

Бўламнинг бирдан у томонга юрганини, қўлларини кўтарганини кўрдим... Юрагим қинидан чиқиб кетаёзди, „ахийри ақли бошига келди, бу ёмон хотинга шаппати солади“, деб ўйлайман. Комрон шундай қила қолса, мен ҳам ҳўнграб ўзимни дараҳтдан ташлайман, у билан умрбод ярашаман. Лекин у маҳлуқ бундай қилмади. Қизларникига ўхшаш оппоқ қўллари билан Наримонни аввал елкаларидан, кейин эса билакларидан маҳкам ушлаб ўзига тортди. Кучоқ қучоқка, нафас нафасга туташди. Чинор барглари орасидан тушган ой ёруғида икковининг соchlари бир-бирини-кига аралашиб кетганини кўрдим.

Ё Раббий, бу қандай разолат, қандай разолат-а! Бутун вужудим дағ-дағ титрарди. бир оз аввал уларга ғалати бир ўйин кўрсатиб қўйишга қарор қилган бўлсам, энди мени сезишмасин деб ўтакам ёриларди. Ҳақиқий қушга айланниб, бу шоҳлардан кўкка парвоз қилишни, осмондаги ой манзилида фойиб бўлиб, бу дунёдаги одамларнинг юзларини кўрмасликни нечоғлик истар эдим!..

Лабларимни бармоқларим билан сиқиб турганимга қарамай, оғзимдан бир овоз чиқди. Бу фарёд бўлса керак. Лекин пастдагилар тушунгунча фарёдим қаҳқаҳага айланди. Уятсизларнинг ўша дамдаги талвасасини, қўрқувини бир кўрсангиз эди!

Бир озгина олдин оёқларини ой ёғдуси каби ерга теккизмай юраётгандай түйилган бахтиёр тул энди дараҳтларга урилиб, қоқилиб-суқиниб қоча бошлади. Холаваччам ҳам шундай құлмоқчи бўлди. Лекин Наримон изидан бир неча одим борди-ю, кейин нима ўйласа ўйлагандир, тарвузи қўлтиғидан тушиб қайтиб келди.

Мен қиласиган бошқа иш тополмаганим учун ҳамон кулар эдим. У машхур „Қарға билан Тулки“ эртагидаги тулки сингари, дараҳт тагида у ёқ-бу ёққа юра бошлади.

Нихоят, уятни бир ёққа йигиштириб қўйиб:

— Фериде, жонгинам, бир оз пастроққа туша оласизми? — деди.

Мен кулгини тўхтатиб, жиддий оҳангда:

— Нима ишингиз бор? — дедим.

— Ҳеч... сенга ганим бор эди-да...

— Менинг эса сиз билан гаплашадиган гапим йўқ...

Роҳатимни бузманг.

— Фериде, ҳазилингни қўй...

— Ҳазилимни? Нега қўяр эканман?

— Лекин ҳаддингдан ошяпсан... Сен пастга тушишни хоҳламасанг, мен тепага чиқишим мумкин.

Ана холос, бунисига нима дейсан! Йўлда кетаётганида кичкинагина қўлоб сувни кўриб эсанкираб қоладиган, ҳатлашга қарор беришдан аввал туфлиларига, сувга уч-тўрт марта қараб оладиган, курсига ўтириш олдидан шимининг тиззаларини бармоқларининг учи билан ушлаб юқори тортиб қўядиган нозик, ноzанин бўламнинг дараҳтга чиқмоқчи бўлганига, қўй, кулма!

Шу кеча Комрон чиндан ҳам ваҳшийлашган эди. Пастдаги шохлардан бирига осилиб чиқди, кейин яна ҳам юқори чиқиш ҳаракатига тушди.

Шу кеча у билан дараҳт устида юзма-юз келиш фикри нимагадир мени ҳайиқтиради. Учрашсак фалокат юз берарди. Унинг яшил илон кўзларини яқиндан кўрсам, дараҳт шохлари орасида потирлашиб бир-

бири билан олишган икки йиртқич қүшга айланамиз.
Құзларни ўйиб, пастта отамиз. Ё уни, ё ўзимни.

Лекин, нима учундир, бу ёмонликни раво күрмадим.

Жойимда тұғриланиб, кескин товуш билан буюрдим:

— Тұхтанг ўша ерда!

У парво құлмади, жавоб ҳам бермади. Чиқиб олган шохи устида тұғриланиб, яна ҳам юқорига қарай бошлади.

— Тұхтанг, оқибати ёмон бұлади! — дедим. — Биласизки, мен Чолиқушиман. Даражтлар менинг коинотим. Бу жойларга мендан бошқа одамнинг оёқ босишига күзим етмайди.

— Бу яна қандай гап бұлди, Фериде?

Хақиқатан ҳам бу қанақа гап эди?

Ночор қазилға олдим. Яқынлашса, яна ҳам юқори чиқиш тараддулага тушиб:

— Биласизки, сизни ҳұрмат қиласман, — дедим. — Сизни даражтдан йиқилишга мажбур этсам жуда ёмон хафа бұласман. Ҳозиргина шеър ўқыған овозингиз бирданиға „Войдод!“ „Войдод!“ деб бақира бошласа, фожия бұлади.

Унинг овозини тақлид эта туриб, қаңқаҳа уриб кулиб юбордим.

— Бұлмаса құришамиз! — деди Комрон.

Күркүв унга далда, чаққонлик бағишилади. Таҳдиддан ҳайқмай, остимдаги шохларға тирмаша бошлади.

Даражтда құвлашмачоқ ўйинини бошладик. У яқынлашды дегунча мен юқори чиқаман. Шохлар ҳамон ингичкалашиб боради. Бир құр девор устига сакраб тушиб қочмоқчи ҳам бұлдим. Бироқ сакрашға қурбим етса ҳам, сакрамайман, нимагаки, бир еримни майиб қилиб олгудай бұлсам, бұлам ўрнига менинг додлаш әхтимолим бор.

Хар ҳолда нима бұлса ҳам, шу кеча бир-биримизга яқын келмаслигимиз керак. Сиёсатни ўзgartириб сұрадым:

— Мен билан нега бунчалик гаплашмоқчи бўлганингизнинг сабабини билсак бўладими?

Саволимни эшитиб, у ҳам ўзгарди, жиддий тус олиб:

— Сен билан ҳазиллашяпмиз-у, лекин масала жуда муҳим, Фериде... Сендан қўрқяпман... — деди.

— Шунақами? Нимадан қўрқасиз?

— Шўхлик қилишингдан...

— О, ҳар кунги ишим-ку бу!

— Бугунгиси бошқа кунлардагига ўхшамаганидан...

— Бугун бирон фавқулодда нарса юз бердими?

Комрон жуда чарчаган, узуккан эди. Шими ҳам эсига келмай, шохлардан бирига ўтирди. Ҳамон ҳазиллашётгандай қўринса ҳам, аслида йиғлаб юборадиган аҳволда эди.

Унга ачинганим учун эмас, у билан гаплашишга тоқатим қолмагани, ундан тезроқ қутулгим келгани учун:

— Фам ема, — дедим, — қўрқадиган ҳеч нарса бўлгани йўқ, кўнглингни тўқ тутавер... Бор, меҳмонларинг олдига, айб бўлади.

— Фериде, шунчаки сўзми ё онтми?

— Сўз ҳам, онт ҳам... Ҳоҳлаганинг...

— Ишонсан бўладими?

— Менингча, ишониш керак... Ахир бурунгидай ёш бола эмасман-ку...

— Фериде...

— Иннайкейин, ҳайронман: менинг нима дейишимдан қўрқасан? Мен-ку дараҳтда ўз йўлимча ўтирибман...

— Қайдам, ичимда ҳеч ишонгим келмайди...

— Катта бўлиб қолганимни, эси кирган қиз бўлганингимни сенга айтишдан, албатта, бир мақсад бор... Бор, суюкли бўлам... Ортиқ узукма... Баъзи нарсалар борки, буларни ёш бола ҳам сезади... Лекин, улгайиб бораётган ёш қиз ҳеч фарқига бормайди... Бор, кўнглингни хуш қил...

Комроннинг ваҳми секин-секин ҳайратга айланиб бораётгандай қўринарди. Мени албатта қўргиси келгандек, бошини кўтариб:

— Гапларинг бутунлай бошқача-я, Фериде, — деди.

Гап чўзилса, кети кўринмаслиги мумкин. Шунинг учун ясама газаб билан бақириб бердим.

— Бас энди!.. Гапни чўзаверсанг сўзимни қайтариб оламан... Тушунсанг-чи!

Пўписам уни қўрқитди. Шошиб-пишиб дараҳтдан тушди-да, Наримон кетган томонга қараб юришдан уялгандай, боғнинг этагига қараб кетди.

Бахтиёр тул ўша кечадан сўнг чорбоғда кўринмади. Комронга келсак, узоқ вақтларгача мендан ҳадикси-раб юрди, мен буни сездим.

Комрон Истанбулга тушганда, ҳар сафар менга ҳадялар олиб қайтарди. Битта расмли япон соябони, шойи рўмолчалар, ипак пайпоқлар, юраксурат пардоз ойнаси, чиройли қўл сумкаси тортиқ қилди...

Болалик шўхликларини ташламаган қиздан кўра кўпроқ етилган қизга ёқадиган бу нарсаларнинг менга ҳадя қилинишида қандай маъно бор эди? Чолиқуши-нинг кўзларини бўяшдан, жанжалларининг олдини олиб, шўхлигига тўсқин бўлишдан бошқа нима ҳам бўларди?

Бирор сени эсдан чиқармаса завқланиш мумкинлигини тушунадиган ёшга етиб қолган эдим. Яна бу чиройли нарсалар ўзимга ҳам ёқарди.

Лекин бу ҳадялар менга манзур бўлганини на Комронга, на бошқаларга билдиргим келмас эди.

Бунинг устига нозик қамишлар терилган, қийиқ кўзли япон қизларининг суратлари билан безалган соябонимни ерга, тупроққа туширган пайтларимда олмасам, холаларим:

— Фериде, сенга берилган ҳадяларни шундай қадрлайсанми? — деб таъна қилишарди.

Сумканинг ялтироқ, юмшоқ терисига бармоқларим текканда, ҳамиша ҳурмат ҳисси туйрдим; бир кун ана шу сумкага қўлимдаги ҳўл меваларни солмоқчи бўлгандай бир ҳаракат қилиб, холаларимни роса жағиллатдим.

Яна ҳам ҳүшёрроқ бўлганимда, Комроннинг бу ҳадигидан яна ҳам кўпроқ фойдаланаар, турли дўқ-пўписа билан уни яна нималар... нималар олиб беришга мажбур этардим.

Лекин ўзим шу қадар яхши кўрган бу нарсаларимни йиртгим, синдиригим, кейин оёқларим остига олиб йиғлаб туриб депсагим келарди.

Бўламга бўлган кеким, нафратим ҳеч тарқалмас эди.

Бошқа йиллар мактабнинг очилиш кунлари яқинлашган сари бошим оғрир, кўзларим тинарди. Аммо ўша йил бу уйдан, бу одамлардан узоқлашадиган кунимни интизорлик билан кутдим.

* * *

Мактаб очилган ҳафтанинг якшанбасида мураббиялар бизни Қяғитхона* томонга олиб чиқишиди. Мураббиялар кўчада юришни жуда ёмон куришади, лекин ўша куни нима бўлди-ю қоронғигача қолиб кетдик.

Мен энг орқада кетаётган эдим. Қандай бўлганигини билмайман. Бир маҳал қарасам, дугоналарим билан менинг ўртамдаги масофа жуда узайиб кетибди. Мени одатдагича олдинда кетаётибди деб ўйлашган бўлишса керак, ҳеч ёқдан мени йўқловчи овоз чиқмади. Бир пайт ёнимга бир кўланка кела бошлади. Қарасам Мишел:

— Сенмисан, Чолиқуши? Нега якка ўзинг судрагиб кетяпсан? — деди.

Ўнг оёғимнинг болдирига чандилган рўмолчани кўрсатдим.

— Ҳали ўйнаб туриб йиқилганимда, оёғимни ярагиб олганимдан бехабарга ўхтайсан-а? — дедим.

Мишел ёмон қиз эмас эди. Ҳолимга ачинди.

— Хоҳлайсанми, сенга ёрдам қиласай?

— Ҳар ҳолда, мени опишиб олиш фикринг-ку йўқдир?..

* Қяғитхона — Истанбул атрофидаги бир туман ва соё номи.

— Табиий, йүқ... Иложи йүқ-да... Фақат құлтиқлаб олишим мүмкін, хұпми? Бундай эмас... Құлингни елкамга қўй... Маҳкамроқ ушла... Мен ҳам белингдан ушлаб оламан... Оғриғинг пича камаяди... Қалай, юрганингда жонинг унча оғримаяптими?

Айтганини қилдим. Ҳақиқатан, ахволим анча енгил тортди.

— Merci*. Мишел, сен жуда ажойиб қизсан, — дедим.

Бир оз юрганимиздан сұнг Мишел:

— Биласанми, Фериде, бу ахволда юрганимизни дугоналаримиз күришса, нима деб үйлашади? — деб сұради.

— Нима деб үйлашади?

— Фериде ҳам ошиқ бұлибди... Мишелга дардини айтяпти, деб үйлашади.

Бирдан тұхтадим.

— Гапинг ростми? — деб сұрадим.

— Албатта...

— Үндай бұлса, құлтиғимдан чиқ.

Шу буйруқни бера туриб, аскар командиридай жиддий тус олдим.

Мишел мени ҳамон қўйиб юбормай:

— Эски сафсата, — деди, — нақотки шунга ҳам ишонсанг?

— Сафсатами, нега?

— Қызлар сенинг қанақалигингни билишмайдими?

— Нима демоқчисан?

— Ҳеч сенда бундай можаро бұлиши мүмкін эмас-лигини... Бирор билан юриш эҳтимолинг йўқлигини...

— Нега энди?.. Мени хунук деб үйлайсанми?

— Йўқ... Хунук демайман... Аксинча, чиройлисан ҳам... Фақат ўлгудай лақмасан, оғзинг бұш...

— Мени шундай деб үйлайсанми?

— Менгина эмас, ҳамма ҳам шундай деб үйлайди... Севги бобида Чолиқуши чинакам gourde дейишади.

*Merci (мерси) — раҳмат (французча).

**Gourde (гурд) — ошқовоқ; аҳмок (французча)

Түркчасини унча яхши билмайман-у, лекин французчасига *gourde* дегани осмақовоқ, сувқовоқ, болқовоқ маңноларини беради. Қайси бири бұлса ҳам, ёмон нарса... Зотан, пастак бүйим, бўлиқ гавдам билан бу қовоқлардан бирига анчагина ӯшшаб ҳам кетишим мумкин... Шу ҳолда Чолиқушидан кейин менга яна *gourde* деган лақаб қўйилса кўп ёмон бўлади! Нима қилиб бўлса ҳам, одамни шарманда қилувчи бу хавфнинг олдини олиш керак.

Мишелнинг ӯзидан ўрганган бир қилиқни қилдим – бошимни елкасига қўйдим, тагдор қилиб юзига қарадим, кейин фамгин кулимсираб:

– Майли, сизлар шундай деб ўйлай туринглар, – дедим.

– Нима деяпсан, Фериде?

Мишел тақа-тақ тұхтади, менга ажабланиб қаради. Мен бўйнимни қисиб тасдиқладим.

– Афсуски, шундай, – дедим. Кейин ёлғонимни осонроқ ҳазм қилиниши учун бир оҳ ҳам уриб қўйдим.

Мишел бу сафар ҳайратидан айюҳаннос тортиб юборди:

– Ажойиб!.. Жуда ажойиб, Фериде!.. Афсуски, ҳеч ишонгим келмайди.

Бечора Мишел севги савдосига шунчалар ишқибоз эдики, буни бошқаларда сезди дегунча, юраги суюнчларга тўлиб кетарди. Фақат ӯзи айтганидек, ишонишга, очиқ-ошкор севинишга ботинолмасди.

Беадабгарчиллик қилиб қўйдим. Номусим учун буни охирига етказишим керак.

– Шундай, Мишел, мен ҳам бирорни яхши кўраман, – дедим.

– Фақат яхши кўрасан холосми, Чолиқushi?

– Шубҳасиз, унинг ҳам майли бор, *grand** *gourd*.

Боя унинг менга айтган гурд сўзини мен ҳам олдига „катта“ сифатини қўшиб ӯзига ҳадя этдим-у, „бу сенсан, сенинг отинг бу“, дейиш эсимга келмас эди.

Демак, ёлғон бошланар-бошланмас ӯзимни танитишга муваффақ бўлибман, нақадар баҳт!

* **Grande** (*катта*) – катта (французча).

Мишел энди мени зўр меҳр билан суюб борарди.

— Айтиб бер, Фериде... Айтиб бер, қандай бўлди?

Демак, сен ҳам, а? Қандай ажойиб нарса, а, шундай эмасми?

— Албатта ажойиб!..

— Ким у?.. Яхши кўрган йигитинг жуда ҳам чиройлими?

— Жуда чиройли!

— Қаерда кўрдинг? Қандай танишдинг?

— ...

— Бас, кўп ялинтираверма.

Ўзим ҳам ялинтирмайин деб ўлиб турибман. Лекин нимани тўқиб гапираман? Ана шунисини билмайман. Севикли кишинг бўлганда шошиб қоласан, чунки унинг висолини эслашнинг ўзи нақадар қийин, нақадар қийин...

— Бўла қол, Фериде... Яширма... Бўлмаса мен билан ҳазиллашибсан-да.

Бирдан шошиб қолдим. Ҳазилми? Худо сақласин... Мен осмақовоқ ё сувқовоқманми?.. Бўлмаса, шундай бир ишқ савдосини тўқийки, ўзинг ҳайрон қолгин?..

Мишелга севган кишим билан мақтаниш учун кимнинг отини айтсам сизга манзур бўлади? Комрон!..

— Бўлам билан ишқибозлик қилишамиз...

— Ўтган йил мактаб даҳлизида мен кўрган сарфимтирий йигит бўлангми?

— Худди ўша...

— О, қандай чиройли, а!

Мен сизга айтдим-ку, Мишел севиш учун яратилган қиз эди... Комрон шу маҳалгача мактабга икки ё уч марта келгандир... Мишел, жигар ҳиди димоғига урган мушук сингари, ёш йигитнинг ҳидини билиб дарров даҳлизга югуриб чиққани, бизни пойлагани қизиқ эмасми ахир?

Юлдузлар чиқди. Куз кириб қолганига қарамай, ҳаво одам димоғига экин бўйларини уриб турган ёз ҳавосига ушшарди.

Вужудим бутун оғирлиги билан Мишелнинг елкасига тушди, соchlаримиз, бетларимиз бир-биримиз-

никига ёпишди. Мен ўзим тұқиган афсонани ҳикоя қила бошладим.

— Бундан ҳам чиройлироқ кеча эди, — дедим — Эшик олдидаги одамлардан узоқроққа кетдик... Мен олдинда, бұлам икки-уч одим орқада... У менга ажо-йиб нарсалар сүzlарди. Аммо нималар сүzлаганини такрорламайман. Чунки хохламайман... Чигирткалар бирам чириллашдиди... Юрдик, юрдик... Ой ёғдусида ҳовузга айланған майдонлардан дараҳтлар орасидаги қоронғи жойларға кириб кетамиз. Кейин яна ойдин майдонларға чиқамиз... бир оздан сұнг тағин қорон-ғиликка шүнгиймиз.

— Богинглар мунча узун экан, Фериде?

Хато қилиб қўйишдан жуда қўрқаман.

— Йўқ, унча узун эмас-у, ўзимиз секин-секин юрдик-да... — дедим, кейин ҳикоямнинг у ёғини айтдим. — Ахири йўлимиз охирига ҳам келди... Богнинг этагида қўшнимизнинг деворига осилиб тушган каттакон чинор бор. ӽшанинг тагига келиб тұхтадик. Мен оёқларимнинг учиды туриб, ўзимни қўшнимизнинг бодига қараётганга солдим... У қўлларини ишқайди... Бир нима қилмоқчи... Лекин юраги бетламайди...

— Орқандың қилиб турған бўлсанг... Бу нарсаларни қандай кўрдинг.

— Бўламнинг сояси деворга тушиб турувди-да... Шундан...

Ролимни жуда яхши ўйнаётган бўлсам керакки, гапириб туриб титрар, овозим бўғзимга тиқилиб қолар, кўзларимга ёш келар эди...

— Кейин нима бўлди, Фериде, кейин?

— Кейин холаваччам бирдан билакларимни ушлади...

— Вой, қандай ажойиб-а!.. Кейин-чи?

— Кейин... у ёғини билмайман...

— Э, жуда қизиқ жойда тұхтатиб қўйдинг-да...

— Кейин дараҳтдан бир қуш шарпа келди... Жуда ёмон қуш экан... Қўрқиб қочиб кетдик...

Ортиқ кўз ёшларимни тутолмас, бошимни Мишленнинг кўксига қўйиб олиб, пиқ-пиқ йиғлар эдим...

Бу йифи қанча чўзилар экан, билмайман... Хайрият, йўқ бўлиб кетганимизни ахiri сезиши... Бақириб-чақириб бизни излай бошладилар. Мишел уларга овоз қилди.

— Кетяпмиз, лекин тез юролмаяпмиз, — деди. — Чолиқушининг оёғи лат ебди...

Яша, Мишел!. Мен ҳам худди шунинг учун йиф-ляяпман... Энди тезроқ юриб кетишимиш мумкин.

Ўша кечада ҳамма ухлагандан кейин ҳам ўрнимда йифлаб ётдим. Лекин шунисига аминманки, бу сафар ёшлар рол туфайли эмас, ўз-ўзимга ачинганим туфайли тўқилмоқда эди. Модомики, дугоналаримга ўзимнинг gourde эмаслигимни исбот этиш учун битта ёлғон тўқишига қарор берган эканман, дунёда бошқа одам топилмагандек, нега энди бўламни, дунёнинг ҳеч жиним сўймайдиган инсони бўлган Комронни тилга олдим? Эрталаб уйгонар-уйғонмас Мишелни қўлидан ушлаб бир четга тортаман-у кечқурунги гаиларимнинг ҳаммаси ёлғонлигини айтаман, деб кўнглимга туғиб қўйдим.

Лекин, нетайки, эрталаб уйғонганимда жаҳлим тарқалган, хижолатпазлигим ҳам мени тарқ этган эди.

Менга ҳар маҳалгидан бошқача кўз билан қараб, касал болага қилинадиган муомалани қила бошлаган Мишелга ҳақиқатни айтишга ботина олмадим.

Менинг гапим секин-секин дугоналарим орасига тарқалди. Мишел уларга қаттиқ тайинлаган бўлса кепак, ҳеч ким менга бу гапнинг учини чиқармасди. Фақат қарашларидан, кулишларидан нима демоқчи эканликларини билиб турардим. Бу нарса менда ғалати фурур туғдиради. Шўхлигимни, ярамаслигимни бир неча вақтгача ташлашга мажбур бўлдим. Энди ҳар ким менга бўласини яхши кўриб қолган қиз, деб қарап эди... Шундай бўлгандан кейин кап-кatta қизнинг гўдак бола сингари ҳатлаб, сакраб ўйнаши, ярамасликлар қилиши жуда ҳам ярашмаган нарса-да!

Афсуски, сут билан кирган жон билан чиқади, дейдилар. Кечқурулари охирги танаффусда Мишелнинг қўлига осилиб, унга янги тўқиган уйдирмала-

римни айтар, шу билан бирга ўзим ҳам шайтон васвасасига учиб борар эдим.

* * *

Яна бир саёчтадан энди қайтиб келган эдик.

Ўша куни Мишел нима учундир биз билан сайдра чиқмади. У мени эшикда кутиб олди, қўлимдан ушлаб, мени боғнинг бир бурчига югуртириб олиб келди.

— Сенга битта гап топиб қўйдим, — деди. — Ҳам суюнасан, ҳам хафа бўласан...

— !!!

— Бугун сенинг малла бўланг мактабга келди!..

— ...

— Албатта, сени йўқлаб келган-да... Кошкийди сен ҳам мен билан қолган бўлсанг.

Ишонгим келмас эди. Мұҳимроқ сабаб бўлмаса, Комрон мени нечун ахтариб келсин? Мишел ҳар ҳолда янгиш кўрган бўлса керак.

Лекин шубҳамни ўзига айтмадим. Ёлғондакамдан ишонган бўлиб:

— Йигит кўнгил берган қизини кўргани келишидан ҳам табиийроқ нарса бўлиши мумкинми? — дедим.

— Кўрмаганингга хафа бўлдинг, а?

— Албатта.

Мишел бетимни силади.

— Хафа бўлма, яна келади, — деди, — модомики яхши кўрар экан...

— Шубҳасиз...

Ўша куни кечқурун овқатдан сўнг Матилда опа мени чақирди-да, зар тасма билан бир-бирига боғланган расмли иккита қанд қутичани узатиб:

— Буларни сенга бўланг олиб келди, — деди. Матилда опани ҳеч жиним сўймайди. Аммо қутичаларни узатаётганида бўйнига осилиб, бетларини ўпишдан ўзимни зўрға ушлаб қолдим.

Демак, Мишел хато кўрмаган. Мени бўлам йўқлаб келган экан. Дугоналарим орасида менинг чўпчагимга шубҳа билан қаровчилар бўлса, бу иккита қутичани

күргандан кейин улар ҳам фикрларини үзгартришга мажбур бўладилар. Нақадар яхши!

Кутичаларимнинг бири ликорли ранг-баранг конфетлар, иккинчиси эса зар қофозларга ўралган шоколадлар билан тўла эди. Уч-беш ой илгари бўлганда, бу нарсаларни энг яқин дугоналаримдан ҳам зўр эҳтиёт билан яширган бўлардим. Аммо ўша кеча дарс тайёрлаш соатида кутичаларим синфда қўлдан қўлга кўчиб юрди. Қизлар эса, ҳар қайсиси ўз инсофига қараб, кутичадан битта, иккита ё учтадан конфет олишиди.

Баъзилари узоқдан тагдор ишоралар қиласарди. Мен ўзимни уялаётганга солиб, юзимни четга ўгирадар, кулар эдим. Қандай яхши-я!

Мишел, афсуски, тагидаги зар қофозлари қўрина бошлаган кутичаларимни ўзимга қайтариб берадиган:

— Бу кутичалар одатда келин қизларга бериладиган шириналлик қутичаси бўлади, Фериде, — деб пи-чирлади.

Ўзим тўқиган эртак менга жуда қимматга тушди, лекин начора?

Орадан уч кун ўтди. Имтиҳон учун бир география харитасини бўяётган эдим. Менга бўёқчилик ҳеч тўғри келмайди. Унча эпим бўлмагани учун ҳар гал рангларни бир-бирига аралаштириб юборар, қўлларимга, лабларимга ранг теккизиб олардим.

Ўша куни ҳам шу аҳволда ишлаб турганимда дарвозабоннинг қизи синфга кириб, бўлам мени кўргани келганини, ҳозир қабулхонада кутиб турганини айтди. Нима қилишимни билмай, курсида ўтирган ўқитувчимизга аланглаб қарай бошладим. Бу ҳали-ҳали эсимда.

— Бор, Фериде, харитангни қўй, ўша ерда тураверсин... Меҳмоннинг олдига чиқ, — деди.

Хариталарни-ку, жойида қолдираман, жуда соз... Аммо меҳмонни қайси қиёфада кўргани чиқаман?

Ёнимдаги дугонам фартугининг чўнтағидан кичкина ойнакча чиқарди-ю, мени эрмак қилаётгандай, рўпарамга қўйиб қўйди.

Юзим билан оғзимнинг аҳволига маймунлар йифлади. Хат ёзганда ручкани оғзимга солиш одатим бўлгани учун мўйқаламни ҳам оғзимга солибман. Лабларимда сариқ, қизил, кўк ранглар йўл-йўл бўлиб ётарди. Буларни на рўмолча билан артиб, на сув ва на со-вун билан ювиб чиқаришнинг иложи йўқлигини, бундай қилгудай бўлсам, бутунлай суркаб юборишим мумкинлигини билардим.

Комроннинг-ку аҳамияти йўғ-а, унинг олдига қайси алфозда чиқиши хоҳласам, ўша алфозда чиқавераман-у, лекин келувчининг кимлигини билиб, пик-пиқ кулишаётган дугоналарим кўзида мен кўнгил берган, ҳатто унашилиш олдида турган қизман. Худо ўз жазосини берсин!

Йўлакдан чиқаётганда кўзим тушган ойна ҳаяжонимни бешбаттар ошириб юборди. Шу қадарки, даҳлиз бўш бўлганда, мутлақо ичкарига кирмаган бўлардим. Нима қилайки, у ерда ҳам ҳаракатимга маъно берадиган бегона одамлар бор.

Начора, бўлар иш бўлди. Эшикни жадал очдим-у, ичкарига ўқдай отилиб кирдим. Комрон дераза ёнида тикка турган экан. Тўғри олдига боргудай бўлсам, ким билади, балки қўл олишиб кўришишга тўғри келар, бўламнинг хотинларникига ўхшаш тоза, чиройли қўлини кир қўлимнинг ранглари билан расво қилиб қўйишим мумкин.

Кўзим стол устида яна зар тасмалар билан бирбирига боғланган пакетларга тушди. Булар менга эканлигини тушундим. Энди шовқин кўтармасдан қўлларимдаги, лабларимдаги бўёқларни ёш бола тентаклиги пардаси остига яширишдан бошқа чора қолмаган эди. Қора фартугимнинг этакларини ушлаб, пакетлар олдида чиройли, узун бир реверанс қилдим. Шунда бармоқларимни бир оз бўлса ҳам этакларим билан яшириш имконини эсдан чиқармадим; кейин пакетларга бир қатор ҳароратли үпичлар юбориб, шу баҳонада лабларимнинг бўёқларини ҳам бирмунча беркитдим.

Комрон кулиб ёнимга келди. Үнга ҳам бир оз илтифот қилиш керак эди.

— Жуда катта илтифотда бўлибсиз, Комронбей афандим, — дедим. — Гарчи шоколадлар, конфетлар қилиғим ҳақи бўлса ҳамки, одам бир оз хижолат тортар экан... Илгариги кунги кутичада бир хил конфет бор эди. Худо хоҳласа, ўшаларнинг опа-сингиллари шу кутичалардан чиқиб қолса ажаб эмас... Лекин ҳақиқий таърифига имкон йўқ. Одам уларни оғизда эритганда, юраги ҳам бирга эрир экан.

Комрон:

— Бу сафар яна ҳам қимматлироқ нарса топарсан, деб ўйлайман, Фериде, — деди.

Ясама бир шошқинлик, сабрсизлик билан у кўрсатган қутичани очдим. Ичидан иккита зар қоғозли китоб чиқди. Булар мавлуд байрамларида кичик болаларга ҳадя қилинадиган расмли эртаклар қабилидаги нарсалар эди. Бўлам мен ҳеч англай олмаган бир сабаб билан калака қилмоқчи бўлган бўлса керак. Шу ниятда бу ерга овора бўлиб келиши чиндан ҳам уят... Нима қиласай ё таъзирини бериб қўйсаммикан? Ҳайронман, аммо ўзимни тутолмадим. Бўёқли лабларимга сира ярашмаган бир жиддият билан:

— Ҳадяларнинг ҳаммаси учун ташаккур билдириш керак, — дедим. — Ижозат берсангиз, сизга кичик бир огоҳлантириш қилсан... бир неча йил аввал сиз ҳам ёш бола эдингиз... лекин уша вақтда ҳам жиддиятингиз, оғирлигингиз билан катта одамларга ўхшардингиз-у, ҳар ҳолда бола эдингиз, шундай эмасми? Худога шукур, сиз йилдан йилга ўсяпсиз, расмли роман қаҳрамонларига ўхшаш йигит бўлиб боряпсиз-у, мен нима учундир турган еримда қотиб турибман.

Комрон ҳайрат билан кўзларини олайтириди.

— Пардон, Фериде, англамадим, — деди.

— Англамайдиган ҳеч нарса йўқ. Сиз катта бўляпсиз-у, нега мен „Олтин кутубхона“ эртакларини ўқийдиган гўдак ҳолда қоляпман? Нега мен ўн беш ёшга кириб қолган қизга қилинадиган муомалага лойиқ бўлмаяпман?

Комрон ҳамон юзимга таажжубланиб қаарди.

— Яна англамадим, Фериде?

Унинг англамаганига ажабланиб елкаларимни қисдим, лабларимни бурдим. Лекин, тұғриси, нима демоқчи бұлганимни үзим ҳам тушунмасдим. Қилмишимга пушаймон ер, қочиб кетиш йүлини излар әдім.

Әнди асабий ҳаракат билан иккинчи қутичанинг ипини уздим. Бундан яна үша хил конфетлар чиқди.

Комрон ҳамон бир расмият билан сал әгилди.

— Сизга бүйига етиб қолган қыздай муюмала қишлиш кераклигини оғзингиздан эшитишим мени ниҳоятда баҳтиёр қилди, Фериде, — деди. — Китобчалар учун сиздан узр сұраш керак, деб үйламайман, чунки бу китобчалар ҳазилдан бошқа нарса әмаслигини конфетлар күрсатди. Мақсад сизга китоб келтиришгина бұлғанда, боя сиз айтган романлардан танлаб көлтирган бұлардим.

Комроннинг бу ифодаси, бу сүzlари, албатта, ҳазил әди. Шундай бұлса ҳам, унинг олдымда туриб айтган бу сүzlари, бу овозлари менга ёқиб түшди.

Жавоб беришга мажбур бўлмаслик учун қўлларимни дуо ўқиётган кишидай бир-бирига қовуштириб, чуқур ҳайратга тушган одам ролини үйнай бошладим. У гапириб бўлғандан кейин юзига қарадим, қўзларимга тушган соchlаримни бош ҳаракати билан силкиб:

— Нима деганингизни эшиitmадим. Конфет бирам яхши эканки... Хулласи, буларни кўриб, ярашдик. Вассалом. Кўп раҳмат, Комронбей, — дедим.

Гапини эшиitmай қолганим учун таъби тириқ бўлғанга үхшади, лекин буни сездирмасликка тиришиди, бир тин олди-ю, ясама совуққонлик билан:

— Нима ҳам дердик, агар болаларнинг ҳадяси хүшингизга ёқмаса, бундан кейин катта одамларга тұғри келадиган нарсалар билан кўргани келамиз,— деди.

Мен энди фақат конфетларим билан оворадай кўринар, жавоқир сандиқчани томоша қилаётгандек қутичаларга сукланиб қарап, ичидаги шириңликларни олиб, расмли газета бетига терар, териб туриб, үзимча бўлар-бўлмас нарсаларни гапирап әдим:

— Буларни ейиш ҳам бир санъат, Комрон. Тағин бу санъатни камина ожизалари кашф этди. Қара, ма-салан, мана шу сарифини қизилидан олдин есанг, ҳеч қандай зарар күрмайсан, шундай эмасми? Лекин, минг афсус! Чунки қизили ҳам жуда ширин, иннай-кейин, бир оз нордон ҳам. Буни аввал есанг, сарифининг нозик лаззатига, шоирона бўйига жабр бўлади. Оҳ, жоним конфетлар!

Конфетнинг бир донасини олиб лабларимга келтиридим. Қуш боласини эркалаганига ўхшаш, конфетни силаб туриб у билан гаплашар эдим.

Бўлам қўлини узатди.

— Уни менга бер-а, Фериде, — деди.

Унга ғалати қилиб қарадим.

— Нега энди?

— Ейман...

— Кутичани олдингда очиб катта хато қилибмиз-у. Олиб келган нарсаларингни ўзинг ейдиган бўлсанг, ишимиз тоза...

— Фақат шуни бер...

Чиндан ҳам бу нима деган гап? Бирор оғзига солган нарсадан жирканмагач... Нималар миямга келмади.

Ҳар ҳолда бир дақиқа шошиб, ўйланиб қолган бўлсам керак, бўлам бирдан қўлини узатиб, конфетни бармоқларимдан юлиб олмоқчи бўлди. Лекин мен чаққонроқ ҳаракат қилдим. Конфетни оғзимда бер-китиб, унга тилимни чиқардим.

— Сизнинг бунаقا қўл юргутириш одатингиз йўқ эди шекилли, қандай бўлди? — деб ҳазиллашдим. — Шошманг, мен сизга бундай ажойиб конфетнинг қандай ейилишини курсатай, кейин билганингизни қилинг.

Бошимни бир оз орқага ташлаб, яна тилимни чиқардим, конфетни тилим устига қўйдим. У секин-секин эриган сари калламни икки томонга тебратар, тилим бўш бўлмагани учун, конфет лаззатининг ажойиблигини қўл ҳаракатлари билан билдираш эдим.

Бўлам шу қадар ғалати бир ҳайрат билан оғзимга тикилиб қолдик, ўзимни тутолмай кула бошладим.

Кейин яна ўзимни босиб, қутини унга узатдим.

— Энди керакли нарсани ўрганиб олганингиз учун битта конфет ҳадя қиласман, — дедим.

Комрон ҳазил аралаш қилиб қутини ирғитди.

— Хоҳламайман, ҳаммаси ўзингга қолсин,— деди.

— Бунинг учун ҳам кўп раҳмат.

Ўртамизда гапириладиган гап деярли қолмаган эди.

Одоб юзасидан уйдагиларнинг соғ-саломатликларини сўраб, уларга салом айтганимдан сўнг қутичаларни қўлтиғимга қисдим-у чиқишга тайёрландим.

Бирдан даҳлиз ёнидаги хонада пастак шарпа эши-тилди. Мушук сингари қулоқларимни диккайтириб турдим.

Мактаб лавҳалари ва карталар осиб қўйиладиган бу хонанинг эшиги бир оз аввал очилган эди. Кейин лавҳалардан бирининг йиқилганига ўхшаш бир товуш эшитилди. Ҳозир ҳам ўртадаги ойнали эшик орқасида сичқон тиқиридан фарқ қилмайдиган бир товуш, ҳаракат борлиги сезилиб турарди.

Бўламга билдирамасдан эшикка разм солдим, о, нималарни кўрдим! Хира ойна орқасида каттакон бош сояси... Дарҳол сирга тушундим — Мишел эди у. Бирон харитага эҳтиёж туғилганини лақма мураббияга айтган-у, даҳлиз ёнидаги бу хонадан бизни пойлагани келган.

Соя йўқолди. Лекин ойна тагидаги калит тешигидан у қиз бизга қараб тургани шубҳасиз эди. Нима қилишим керак? Комрон иккаламиз бир-биримизга кўнгил қўйган кишилар бўлганимиз учун у биздан бошқача нарсаларни кутар эди. Бўламга: „Бор энди, Худо йўлингни очиқ қилсин, уйдагиларга салом айт“, деб апил-тапил эшикдан чиқиб кетсам, сирни тушуниб қолади, йўлакда бошимни қўллари орасига олиб сиқади-да, соchlаримни тўзғитиб: „Хўп менга ҳангома айтган экансан-да?!“ деб кулади.

Бу қўрқув ўша онда менга қувлик йўлини очиб берди. Яхши нарса эмас ҳар ҳолда, лекин начора? Модомики ролни ўйнай бошлаган эканмиз, энди уни охиригача ўйнашимиз керак.

Мишел ҳам мактабдаги дугоналаримнинг кўпчилиги сингари туркча билмас эди. Шунинг учун ҳар қандай сафсатадан ҳадиксирашга ўрин йўқ эди. Ишқилиб, овоз, ҳаракатлар ошиқ-маъшуқлар ҳаракатига ўхшаса бас...

— Эсимдан чиқишига сал қолибди, — дедим Комронга, — энагангнинг невараси чорбоғдамиди?

Энаганинг невараси неча йиллардан бери чорбоғда юриб ўслан етим бола эди.

Комрон саволимга ҳайрон бўлди...

— Албатта, чорбоғда... Қаёққа кетарди? — деди.

— Албатта... Биламан...Фақат... Қайдам, ўзим... Шу болани бирам яхши кўраманки...

Бўлам кулимсиради.

— Бу яна нимаси? — деди. — Юзига қайрилиб қараганинг ҳам йўқ эди-ку, бечоранинг...

Ғалати бир ҳаракат билан:

— Юзига қарамаганим нимани исбот қиласи, яхши кўрмаганимни? — дедим.

— Бу қандай тентаклик?

— Ҳа, мен у болани шу қадар яхши кўраманки...

Мен „яхши кўраман“ сўзини „Гул тутган аёл“ ролини ўйнаган артист ҳаракати билан бўйнимни букиб, қўлларимни кўксимда қовуштирган ҳолда айтдим, кўз қирим билан эса эшикка разм солдим.

Мишел олти оғиз туркча сўз билса, буларнинг учтаси мутлақо „яхши кўрмоқ, севги, савдо“ каби сўзлар бўлиши керак. Мабодо шу тахминимда янгишган тақдиримда ҳам, у бу сўзларни луғатдан топиб олар ёки „яхши кўраманки“ сўзининг нақадар „даҳшатли“ маъноси борлигини туркча биладиган ҳар қандай одамдан сўраб ола билар эди. Бу масалада фақат Мишелнигина эмас, Комронни ҳам назарда тутиш зарур эди. Бу иккинчи сиёсатни ҳар ҳолда удда қилолмаган бўлсан керак.

Комрон сўзларимга ҳам, қилиқларимга ҳам кулиб:

— Бу шамол қаердан эслиб бирданига, Фериде? — деди.

Қаердан эсса эсаверсин. Ҳозир қараб туралын пайтми? Ҳамон бояги ҳарорат билан:

— Начора, шундай... Яхши күраман, вассалом, — дедим. — Менга сұз бер... Уйға борганингда ана шу боёқиши болага менинг номимдан *souvenir** ўрнида... Билдингми, *souvenir d'amour*** ўрнида.

Әнаганинг неварасига әлтиб бер деб, Мишелнинг кўзида Комронга бир нарсалар бергим келарди. Фақат чўнтакларимдан, аксига олиб, турмакланган қофозлардан бошқа нарса чиқмади; мен бу қофозларни кеч-қурунги дарс тайёрлаш пайтларида мудраб ўтирадиган мураббияга отиш учун турмаклаб қўйган эдим. Лекин чорасизлик бундан ҳам яхшироқ бир нарсани кўнглимга солди. Комронни бирданига қўлларидан ушладим, қучоғига ташланадиган бир вазиятни олдим-да:

— ӽаша болани менинг учун қучоғингга оласан, — дедим. — Бетларидан, кўзларидан қайта-қайта ўпасан, уқдингми?.. Ваъда берасанми-а?..

Комрон билан қучоқлашгандай турардик. Нафасларимиз бир-биримизники билан аралашиб борарди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ бўлам бу ҳароратга тушунолмас, ҳайратидан қутула олмас эди.

Рол муваффақият билан ўйнаб бўлинди. Энди парда тушса бўларди. Комроннинг қўлларини қўйиб юбориб, эзгин бир қиёфада ўзимни ташқарига отдим. Мишел йўлакда орқамдан етиб келиб бўйнимга осилади, деб ўйлардим. Атрофнинг жимжитлигини билиб тўхтадим, орқамга қайтиб, лавҳалар хонасининг эшиги олдига келдим. Ичкаридан шарпа ҳам, овоз ҳам эшитилмагани учун эшикни очишдан ўзимни тутиб қололмадим. Нималарни кўрмай! Онда-сонда бизга мусиқа дарси бергани келадиган қари Касавье эмасми бу? Қалтироқ оёқлари билан бир табуреткага чиқиб олиб, шкаф устидан нота дафтари қидирияпти...

**Souvenir* (*суvenir*) — эсдалик, ҳадия (французча).

** *D'amour* (*дамур*) — *Souvenir d'amoure* — севги эсдалиги.

Тфу, Худо жазойингни берсин! Мишел деб ваҳимага тушибман, Комрон олдида ўзимни бекорга шарманда қилибман-а!

Безгак тутган одамдай юзимнинг ўт бўлиб ёнганини ҳис этдим. Синфга қайтиш ўрнига боқقا чиқиб кетдим. У ерда чашма жўмрагини очиб, остига бoshимни тутдим.

Вужудимда олов ҳарорати билан бирга титроқ ҳам бор эди. Чашма сувлари соchlаримдан, юзимдан оқиб, кўйлагим ичига кириб борар, мен эсам:

„Севги деган нарсанинг роли одамни шу қадар ёндириб титратса, ким билади, унинг ўзи қандай экан?“ деб ўйлардим...

* * *

Ўша йил Комрон мактабга бир неча бор қатнади. Шунчалик кўп келдики, эшик ҳар сафар очилгандан мени даҳлизга чақиргани келишаётгандай туйилиб, юрагим ўйнай бошлар эди. У менга келтирган шоколадлар, пирожнийлар, пасталар билан бутун синф таъминланиб турди, десам бўлади.

Очкўзликда ҳам тиришқоқлиги қадар машхур бўлган синфдошларимдан Мари Пирлантажиян қандкурсларимни оппоқ, йирик тишлари орасида ғажирлатиб ейди-да, яширишнинг эпини қилолмаган ҳасад билан:

— Жигарсўхтангки шундай ажойиб нарсалар келтиргандан кейин, ўзинг ҳам роса жигаридан урибсанда, — дейди.

Афсус, бу можаро жонимга тега бошлади. Баъзиде ўзимча ўйланиб кетаман: гап ташувчи боланинг оғзини ёпиш учун келтирилаётган бу нарсаларни дугоналаримга бошқача қилиб кўрсатишим ҳаёсизлик эмасми? Иннайкейин, Комрон нега энди мактабга шунча тез келиб турибди? Ҳар сафар „Шу томонларда турдиган бир касал ўртоғимни кўргани келиб эдим-да. Тақсин боғида бир оз машқ эшитиб кетай деб эдим-да...“ каби сабаблар кўрсатади. Бошқа бир кун ҳеч нарса сўрамасам ҳам:

— Отамнинг Нишонтошида бир қадрдан дўстини кўриб келяпман... Отам у кишини кўп яхши кўради, — деди.

Ўзимни тутолмасдан бирданига ҳамла қилиб:

— Оти нима? Нима иш қиласди? Манзили қандай? — дедим.

Бўлам шошиб қолди. Шу даражада шошдики, биронта ёлғон исм, ёлғон манзили ҳам тилига келмади. Рангдан рангга кириб, кулиб туриб:

— Нима қиласан сўраб? Сени нимаси қизиқтиради? — каби сўзлар билан мени алдашга тутинди.

Бунда муҳим бир масала бордай:

— Келаси ҳафта бошларида бориб холамдан сўрайман, — дедим.

Комрон бу гапимни эшитиб, бешбаттар қизариб кетди.

— Зинҳор сўрай қўрма! Онамга оғзингдан чиқарма!. У киши билан кўришишимни ҳеч хоҳламайди, — деб ёлвора бошлади.

Захарли чаён, мени ҳеч алдай олмайсан... Сенинг юрагингда нималар борлигини биламан.

Фазаб билан ўрнимдан турдим, у зўрлик билан ушламоқчи бўлган қўлларимни чўнтакларимга яширдим.

— На отангизнинг дўстлари ва на ўзингизнинг дўстларингиз мени қизиқтиради, агар шундай ўйласангиз, хато қиласиз... Ўринсиз лақмалик қилдим, холос, — дедим-у ташқарига чиқиб кетдим.

* * *

Ўша кундан кейин Комрон ҳар сафар мактабга келганда турли хил баҳоналар қилиб, олдига чиқишдан бош тордим. Ҳар сафар олиб келган қутичаларини синфда ё боғда йиртиб очадиган, ичидагиларининг бир донасига ҳам қўл урмай, болалар устига сочиб юборадиган бўлдим.

Ҳақиқат ойдай равшан эди. Бахтиёр тул мутлақо шу атрофларда туриши керак. Ўша кечадан кейин,

албатта, писандалари шундай бўлган. Бўлам тез-тез уникига боради, шу орада мени ҳам йўқлаб туради.

Хоҳлаган ахлоқсизликларини қилишаверсин... Менга нима, фақат икки ўртада мени ўйинчоқ қилишлари жон томиримни суғурарди. Шу нарса эсимга тушди дегунча баданимни ўт олар, аламидан йиғлаб юбор-маслик учун лабларимни тишлаб қонатар эдим.

Наримоннинг қаерда туришини уйдагилардан сўраб билиб олиш ҳеч гап эмас, лекин бу хотиннинг отини тилга олиш мен учун чидаб бўлмайдиган нарсадай туйиларди.

Дам олиш кунларининг бирида уйга борган эдим, меҳмонлардан бири Нажмияга:

— Илгари куни Наримондан хат олдим, жуда баҳтли эмиш, — деб қолди.

Кичкина лайчани ҳовузда чўмилтиргани олиб чиқиб кетаётган эдим. Шу сўзларни эшилдим-у, эшик олдида тўхтадим, ерга чўккалаб кучукчани қучоғимдан секин қўйиб юбордим.

Бахтиёр тул ҳақида бир нарса сўраш фикрим йўқ эди, лекин қулоғимга бирор пахта тиқиб қўйибдими?

Меҳмон ҳамон сўзларди.

— Эридан жуда хурсандга ўхшайди, бечора бу гал зора баҳтли бўлса...

Нажмия одам овозини такрорлайдиган ҳаммом гумбазига ўхшаб:

— Ҳа, ҳа. Бу гал зора баҳтли бўлса бечора, — деб, меҳмоннинг сўзларини такрорлади-ю, аҳмоқона бир тарзда гапга хотима берди.

Чорасиз бир зарурат бошимга тушди. Ҳазил-мутойиба қилиб:

— Хоним афанди яна эрга тегдиларми? — деб сўрадим.

— Қайси хоним афанди?

— Сизга хат ёзган хоним. Наримон хоним.

Меҳмон ўрнига Нажмия жавоб берди:

— Вой, хабаринг йўқми? Қачонлари-ю... Наримон битта инженерга теккан... Беш-олти ойдан бери эри билан Измирда туради...

„Бу гал зора бахтли бўлса, бечора...“ деган тилакни мен ҳам учинчи марта такрорлаб, кучукчани қучоғимга олдим-у, ташқарига пириллаб чиқиб кетдим. Лекин ҳовузга бормадим: четанлар, боғ тўсиқлари устидан сакраб ўтиб, боғ атрофида гир айлана бошладим.

* * *

Ўша ёз саёҳатга чиқдим. Узоққа эмас, Тақирдоғига... Маълумки, Худо менга холалардан мўлроқ нарса бермаган. Шулардан бири ҳам Тақирдоғида. Эри Азиз поччам холамга уйлангандан бери ўша ерда деҳқончилик қиласди. Мужгон деган мендан уч ёш катта қизлари ҳам бор. Қариндошларимнинг болалари ичидагамасидан кўпроқ ўшани яхши кўраман.

Мужгон хунук қиз. Лекин мен бунга парво қилмайман. Орамизда уч ёш фарқ булишига қарамай, мен уни ўшлигимдан бери катта опам ўрнида кўриб, ўрганиб қолганман. Ҳозир фарқимиз жуда камайиб қолган бўлса ҳам, ҳамон унга аввалгидай қараб „опа“ деб гапираман.

Мужгон опам менинг тамом аксим. Мен қанчалик шўх, қанчалик олов бўлсам, у шунчалик оғир, вазмин. Бунинг устига сал зуғуми ҳам бор. Хоҳлаганини қилдидаридиган битта шунинг ўзи десам бўлади. Баъзан насиҳатларига парво қилмай, хоҳишларига қарши чиқсан ҳамки, яна бўйсунишга тўғри келади. Нега? Ўзим ҳам ҳайронман. Одам боласи бирорвни яхши кўриш ҳалокатига учрадими, тамом, ўшангага қул бўлиб қолади.

Мужгон Ойша холам билан бирга неча йилда бир марта Истанбулга келар, бир неча ҳафта чорбоғда қоллар ё бошқа холаларимнида меҳмон бўлар эди.

Ўша ёз Тақирдоғидан мени чақириб хат келди. Ойша холам Басима холамга ёзган хатида: „Сиздан-ку умидим йўғ-а, лекин Феридени ёзги таътилида, албатта, юборсангиз, ҳеч бўлмаса, икки ойгина туриб кетса, кутамиз. Биласиз-ку, биз ҳам холамиз. Келмаса, поччаси ҳам, мен ҳам, Мужгон ҳам жуда қаттиқ хафа бўламиз“, дебди.

Басима холам билан Нажмия Тақирдоғини дунё-нинг бир бурчагида деб ҳисоблашар, олис юлдузларга қарагандай күzlарини сузишиб: „Бўлмаган гап! Шунча жойга қандай бориб бўлади?“ деб ваҳима қилишарди. Мен ясама бир ҳурмат билан ҳузурларида эгилиб:

— Ижозат берсаларингиз, у ернинг бориб бўлмайдиган жой эмаслигини исбот қилиш заҳматини бўйнимга олсан, — дедим.

Дугоналарим орасида ёзги таътил кунларида оила-лари билан бирга саёҳатга чиқадиганлар ва қайтгандан кейин бизга оғиз кўпиртириб мақтанағанлар бўларди. Демак, мактаб очилганда бизга ҳам мундоқ қадни кўтариб гапириш имкони туфилади.

Бултурги севги савдосига бу йил саёҳат ҳикояси қўшилса борми, ажойиб дабдаба бўлар эди. Қани энди мен ҳам портфелимни қўлимга олсан-у, романларда ёзилган америкалик қизлар сингари якка ўзим кемага тушиб жўнаб қолсан. Лекин холаларим бу орзумни ваҳимали чинқириқ билан қаршилаб, ёнимга битта одам олмасдан йўлга чиқишимга рози бўлмадилар. Шунда ҳам: „Қоронғида панжарадан денгизга қарама... Кема зинапояларидан югуриб тушма“, каби оғир насиҳатлари билан таъбимни роса тирриқ қилишди, гё Тақирдоғига қатнайдиган тоғорадай пароходнинг Трансатлантика кемалари сингари саксон метрли зинапоялари бордай...

Мужгонни кўрмаганимга икки йил бўлган эди. Шу орада ўсибди, етилибди, гаплашишга одамнинг юраги бетламайдиган дараҷада керик салобатли бўлиб қолибди. Шунга қарамай, бир зумда апоқ-чапоқ бўлиб кетдик.

Ойша холам билан Мужгоннинг дўстлари жуда кўп. Мен ҳам ўшаларга қўшилиб олдим.

Ҳар кун меҳмондорчиликка чорбоққа, ё боққа чақириб кетишарди. Энди катта қиз бўлиб қолганимни, ярашмаган қилиқ қилсан, айб бўлишини айтганлари учун ҳаракатларимга жуда эҳтиёт бўла бошладим. Бе-

гона хотинларга қочириқлар айтганимда, уларнинг саволларига жиддий, мулойим жавоблар қилганимда ўзимни меҳмон ўйини ўйнаётган қўғирчоққа ўхшатардим. Шундай бўлса ҳам, одамлар орасига қўшилиш менда гуур үйфотмай қолмас эди.

Меҳмондорчиликлар баҳримни ҳар қанча очса ҳам, лекин улар Мужгон билан ёлғиз қолган баҳтли дамларим қадар эмас эди.

Поччамнинг уйи денгиз бўйидаги баланд қирликда. Мужгон опам баъзи жойлари тик деворга ўхшаган бу қирдан денгиз бўйига тушишимни хавфли ҳисоблаб, авваллари бунга йўл қўймай келди. Кейин эса мен учун ҳеч қандай хавф йўқлигига ўзи ҳам ишонди. Соатлаб қумда ётар, сув бетида тош юмалатар, денгиз бўйида узоқ-узоқларга кетиб қолар эдик.

Денгиз бу мавсумда ниҳоятда чиройли, сокин булса ҳам, лекин нашъасиз эди. Баъзан соатлар ўтарди, лекин сатҳида на бир елкан ва на нафис туман парчаси кўринарди. Кечки пайтларда денгиз одамнинг юрагини чиқариб юборадиган даражада кенгайиб, шўп-пайиб қоларди. Хайриятки, мен бу таҳликани олдиндан сезиб олар, денгиз бўйидаги қояларни қаҳқаҳаларим билан гуриллатар эдим.

Бир кун Мужгон иккимиз денгиз бўйига тушдиг-у, узоқдаги бурунга қараб кетдик. Мақсадимиз ана шу бурунни ҳосил қилган қоялар орқасидаги пана қўлтиққа бориш эди, фақат аксига олиб, йўл берк чиқиб қолди. Оёқ кийимларимизни ечиб, сувга тушишдан бошқа чора йўқ эди. Мени-ку бу нарса севинтириди-я, лекин бўйига стиб, хонимча бўлиб қолган Мужгонни нима қиласиз?

Ҳар қанча айтганимда ҳам туфлилари билан пай-поқларини ечмаслигини билганим учун:

— Кел, Мужгон опа, сени опичиб олай... Кўтариб ўтказиб қўяман, — дедим.

Мужгон унамади.

— Жинни қиз, кап-катта одамни қандай олиб ўтасан! — деди.

Бечора Мужгон, ёшига үхшаш бўйи ҳам меникidan катта бўлгани учун мени кўтариб ўтишга кучи етмайди, деб ўйлаган-да.

Жадал яқинлашиб:

— Кўрамиз, бу ҳам бир тажриба-да, кутара олсан марра бизники, — дедим-у болдиrlаридан ушлаб даст кўтардим.

Мужгон аввал буни бир-икки одимлик синов деб ўйлади, кейин қўлимдан чиқишга ҳаракат қилди.

Жиннилик қилма, қўйвор. Мени қандай кутарасан? — деб кулди. Кейин яланг оёқларим билан сув кечиб кетганимни кўриб, дод солгудай бўлди.

— Кушдай енгилсан, опа, — дедим. — Типирчилайдиган бўлсанг шалоплаб йиқиламиз, икковимизнинг ҳам шўримиз қурийди. Тек турсанг, эсон-омон ўтиб оламиз.

Бечора қизнинг ранги ўчиб кетди. Чурқ этгудай бўлса посонгисини йўқотиб қўйишдан қўрқиб, оғзини, қўзларини юмиб, қўллари билан соchlаримга ёпишиб олди.

Бечора Мужгон бир қаричлик сувда, худди жар ёқасидан ўтаётгандай қўзларини юмиб, қучогимда қимирлашга юраги бетламай борарди.

Бурунга етганда нималарни кўрдик денг? Сувдан тортиб қўйилган бир қайиқча ёнида овқат еб ўтирган учта балиқчи бизни кўриб қолса бўладими.

Мужгоннинг эсхонаси чиқиб кетди, қўлларимни худди синдирадигандай қисиб:

— Муродингга етдингми, Фериде? Энди нима қилдик? — деди пичирлаб.

Мен кулдим.

— Балиқчилар одам ейишмайди-ку, — дедим. Лекин аҳволимиз чиндан ҳам хунук эди. Масалан, тиззамнинг қўзларигача очиқ болдиrlарим, қўлда пайпокларим билан одамларга кўринадиган аҳволда эмас эдим.

Мужгон супургидан қочган ўргимчакдек, ингичка болдиrlари билан қочиш ҳаракатига тушиб қолди.

Менга бу ваҳм айбдай туйилди, шунинг учун балиқчиларни гапга солиш фикрига тушдим.

Сув ўша куни нега йўлларни босиб кетгани, денгизнинг қайси томонларида қачон балиқ тутишганини сўрадим. Ишқилиб, гапга солиш ниятида айтилган сафсалалар бу...

Балиқчиларнинг иккитаси йигирма, ё бундан ортикроқ ёшлардаги икки йигит-у биттаси соқолли чол эди.

Йигитлар уятчан кўринди. Жавобни чол қилди. Лекин у ҳам мен сингари гапдонликни яхши кўаркан шекилли, менинг кимлигимни сўради.

Бир зумгина шошиб турганимдан сўнг: „Марика деган қизман. Савдогар амакимниги Истанбулдан меҳмон бўлиб келдим“, деб юриб кетдим.

Мужгон мени қўлимдан ушлаб судрамоқчи бўлгандай олдинга тортар: „Худо жазойингни берсин, нега бундай қилдинг?“ деб койир эди.

— Қайдам, — дедим мен ҳам, — Истанбулдаги холаларим: „Тилингни тий. Бесхуда вақиллама. У ернинг одамлари фийбатчи бўлади“, деб тайинлашувди-да. Балиқчилар: „Бу қандай мусулмон қиз, бошинигина эмас, сонини ҳам очиб юрибди“, дейишмасин дедимда...

Хулласи, қўрқоқ Мужгон бу аҳамиятсиз нарсадан катта воқеа ясади...

* * *

Кечқурун Мужгон иккимиз қўлтиқлашиб сайр қилиб юрганимизда, бир ёш суворий офицери орқамизга тушганини кўриб қолдик. Бу офицер отига таълим бераётган кўринарди. Лекин Худонинг даласига бориладиган бошқа жой қуриб кетгандай, нукул биз юрган йўлда бориб-келар, ёнимиздан ўтаётганда бизга тикилиб қоларди. Яна шундайин ғалати авзодаки, ҳализамон тўхтаб гаплашади, деб ўйлайсан...

Бир кун у яна отини ўйната-ўйната бизни девор четидаги дараҳтлар орқасига қочириб, ёнимиздан ўтиб

кетгандан сұнг секингина кулдим-у, томоғимни қириб:

— Тушундик, Мужгон опа, — дедим. Мужгон юзимга қаради.

— Нима демоқчисан, Фериде? — деб сұради.

— Шуни демоқчиманки, биз аввалгидай ёш қызча эмасмиз, опа... Офицер билан яхшигина жигарсұхтагингиз бор экан...

Мужгон қула бошлади.

— Менингми? Жинни қыз!

— Бизни ҳам бир оз менсиб муюмала қилиш дарајасига түшсангиз қандай бұлар экан, хоним афандим?

— Офицер менға илҳақ бўлиб юрибди, деб ўйлайсанми?

— Бундай ўйламаслик учун бир оз тұмтоқ бўлиш керак.

Мужгон яна күлди. Лекин бу сафарги қулгисида бир оз изтироб бор эди. Кейин чукур тин олди.

— Жонгинам, мен орқасидан бирор югурадиган қыз эмасман-ку... У сени деб, атрофимизда парвона бўлиб юрибди.

— Наҳотки, опа!..

Қўзларим мошдай очилди.

— Ҳа, сени деб юрибди... Сен келмасдан аввал ҳам кўрардим, лекин йўл бўйидаги мана шу дараҳтлар орасидан мени қувмай, индамай ўтиб кетарди-да, қайтиб келмас эди...

Ўша куни кечқурун овқатдан сұнг Мужгон иккимиз уй олдига чиқдик. Гаплашиб юриб денгиз томонга кетдик.

— Сенинг бир дардинг бор, Фериде, ҳеч гапирмайсан, — деди Мужгон.

Бир оз иккиланиб турғанимдан сұнг:

— Кундузи айттан беҳуда гапингни ҳеч мийядан чиқара олмаяпман, кўнглим хижил, — деб жавоб бердим.

Мужгон шошиб сұради:

— Нима девдим?

— „Мен орқасидан бирор югурдиган қыз эмасманку“, дединг.

Мужгон юмшоққина кулди.

— Ана холос, сенга нима күйгулик?

Мен Мужгоннинг құлларини ушладим, құзларими-ни жавдиратиб, мунгли товуш билан:

— Нима, сен хунукмисан, опа? — деб сүрадим. У яна кулди, мени әркалаң бетимга аста шаппати урди.

— Хунук ҳам эмасман, чиройли ҳам... Үртачаман деяйин-у, шу билан гапни тамом қилайлик... Сенга келсак, биласанми, ёшинг үсган сари одамнинг ҳуши-ни оладиган даражада очилиб боряпсан!

Құлларимни Мужгоннинг елкасига қўйдим, уни ўпмоқчидай бурнимни бурнига тақаб:

— Мени ҳам ўртача деяйлиг-у, шу билан бу маса-лани битирайлик, — дедим.

Қияликнинг четига келган эдик. Ердан тош тұплаб денгизга ота бошладим. Мужгон ҳам менга қўшилди, лекин боёқиши тош отишни билмасди, — қўлида қув-вати йўқ эди.

Мен отган тошлар осмонда бир зумгина кўринмай кетарди-да, кейин фосфордай ялтираб бориб, сувга ўқдай отилиб кириб кетарди. Уники эса кулгили бир алфозда юмалаб бориб, қирғоқ тошларига урилар ёки этакдаги құмларга тушарди. Биз ичагимиз узилгудай бўлиб кулар эдик.

Нима ҳам дейсиз, ой ёғдусига чўмилган денгиз-нинг икки ёш қизга бағишлиланган илҳоми шугина бўл-маслиги керак эди, лекин начора. бир оздан кейин Мужгон чарчаб, каттакон тошга ўтиреди. Мен ҳам тур-ган еримга чўккаладим.

Мужгон мактабдошларим тўғрисида ҳар хил са-воллар бера бошлади. Мен ҳам Мишел тўғрисидаги бир неча воқеани айтиб бердим. Кейин тилимни тиёл-май, ўз уйдирмаларимни айтишга киришдим.

Бунинг нима ҳожати бор эди? Ажабо, Мужгонга шу нарсаларни айтиб беришга мени мажбур қилган нарса шунчаки бир шўхлик эҳтиёжигина эдими? Қай-

дам. Ноўрин иш қилаётганимни сезиб, тилимни шунча тийишга уринсам ҳам, ҳеч эпини қилолмай сўзлар эдим.

Мужгонга айтиб берган нарсаларим дугоналаримни бўри эртагидаги сингари қандай алдаганим ҳикоясидан иборат эди. У маҳал рол талаби билан ўзимни қайгули ҳолга солардим, лекин бу сафар бунга мажбурият бўлмаса ҳам, нима учундир, яна ўзимни, қайгу оғушига ташладим. Овозим аста-секин мунг олиб, бокишиларим телбаланиб борди. Мужгоннинг юзига қарашдан қўрқиб кўзларимни олиб қочар эдим. Унинг гоҳ этаклари ё тугмаларини ўйнар, гоҳ бошимни тиззасига қўйиб, нукул денгизга, узоқларга тикилардим.

Ҳикоямнинг қаҳрамонини аввал Мужгондан яширишга тиришдим-у, кейинча буни ҳам оғзимдан чиқарив юбордим.

Мужгон соchlарини силаб, сўзларимга жимгина қулоқ солиб ўтиради.

Сўзимни битириб, дугоналарим ҳақида ёлғон-яшиқ нарсалар айтганим айблигини бўйнимга олганимда, у нималар деди денг?

— Бечора Феридегинам! Комрон чиндан ҳам жигарингдан уриб қолибди!

Жиним қўзгади-ю, бирдан ўзимни Мужгоннинг устига ташладим, уни қуриб қолган ўтлар ичида юматиб тортқилай бошладим.

— Нима дединг, опа, нима дединг? Мен унақа сариқ чаённи...

Мужгон ўлиб-тирилиб ўзини қутқазишга тиришар, типирчиларди.

— Қўйвор, қўйвор дейман сенга! Уст-бошимни йиртасан! Одамлар кўрса шарманда бўламиз, Худо хайрингни берсин, бундай қилма, — деб ёлворарди.

— Сўзингни қайтариб ол...

— Хўп, қайтариб олдим. Нима десанг қиласман, лекин мени қўйиб юбор.

— Аммо юз-хотир учун эмас, мени алдаб қўйиш учун эмас...

— Жуда соз, юз-хотир учун эмас, сени алдаш учун эмас... Чиндан...

Мужгон ўрнидан туриб, уст-бошини қоқа бошлади.

— Фериде, чиндан ҳам жинни бўлибсан, — деди кулиб.

Мен ўрнимдан турмаган эдим, титраб туриб:

— Худодан қўрқмай менга қандай туҳмат қилдинг-а, опа! Мен ҳали ёшман, — дедим.

Ана шундан кейин ўзимни тўхтатолмай йиғлаб юбордим.

* * *

Ўша куни кечаси жуда ёмон безовта бўлиб чиқдим. Негадир уйқум келмас, алаҳлар, тўрга илинган каттакон балиқ сингари у ёқдан-бу ёқقا ўзимни отар, тўлғанар эдим.

Хайриятки, кечалар қисқа эди. Тонг ёришгунча Мужгон ёнимдан жилмади.

Ичимда бир нарса ўзгаргандай ўзимдан-ўзим даҳшатли бир қўркув, нафрат ҳис этардим. Дам-бадам ёш боладай Мужгоннинг бўйнига ташланар: „Нега бундай дединг, опажон?“ деб ҳўнграр эдим.

У яна ҳам баттарроқ ҳужумга учрашдан қўрқани учун на „ҳа“, на „йўқ“ дер, индамай соchlаримни силар, бошимни бафрига босиб, мени юпатишга тиришар эди. Тонг ёришар пайт унинг ҳам асаб тори узилди, жаҳли чиқиб мени койиб берди:

— Жинни, яхши қўриш айбми? Қиёмат қўпгани йўқ-ку!.. Жуда бўлмаса уйланарсизлар, шу билан олам гулистон... Ухла, безор қилиб юбординг-ку! Мен бунақа одобсизликка тоқат қилолмайман.

Мужгон опамнинг жаҳли бу сафар ҳам бўйнимни эгиб қўйди. Бундан ташқари, у билан гап талашиб ўтиришга ўзимда ҳам мажол қолмаган эди. Мисъе Сегеннинг бутун кеча бўри билан олишиб, саҳарга яқин ўзидан кетиб қолган эчкиси* сингари ҳолдан кетган эдим.

* Француз болалар эртаги назарда тутилади.

Кўзим илинган пайтда Мужгоннинг яна ширин тил билан:

— У ҳам сенга бепарво қарамас, — деганини эшигтан бўлсам ҳам, бунга қарши исён кўтаришга қурбим етмай ухлаб қолдим.

* * *

Эртасига шу ерлик бойлардан бирининг чорбоғига таклиф қилинган эдик. Умримда шу бугунгидай баҳрим очилган кун бўлмагандир дейман.

Ойша холам билан Мужгон чорбоғ ҳовузи бўйида катталар билан гаплашиб ўтирганларида, болаларни ёнимга олдим-у теваракда ўтни ўтга, сувни сувга отиб, тўполон қила бошладим. Ҳатто бир қур битта яйдоқ отга минмоқчи бўлиб, жонимни хатарга ҳам қўйдим. Холам билан Мужгон мени кўриб қолишиб, қўл-бош ишоралари билан имо қилишарди.

Уларнинг нима демоқчи эканликларини жуда яхши билсан ҳам, анқовсираб ўзимни қўрмаганга солар, дарахтлар ичига кириб, кўздан фойиб бўлар эдим.

Ҳа, ёши ўн бешга етиб, уларнинг нозик ибораси билан айтганда, „бўйи чўзилиб қолган“ қизнинг хизматкорлар орасида боши очиқ, пойчалари яланг, устбоши очилиб, шўхлик қилиб юриши айб, буни ўзим ҳам тушунаман, лекин начора, ўзимни гўлликка соламан.

Бир маҳал Мужгонни ёлғиз топиб, қўлидан ушладим-у:

— Арман келинига үхшаган бу хонимларнинг нимаси ёқиб қолди сенга? Ундан қўра мен билан юр, — дедим.

— Кечака саҳарга довур ҳоли-жонимни қўйдингми? — деди. Кейин илова қилди: — Сен, рости, ғалати маҳлуқсан, жониворга үхшайсан, Фериде. Кечакурун қандай аҳволда эдинг? Эрталаб икки соат ухлар-ухламас дарров туриб кетдинг. Аҳволингдан ҳеч чарчаган кишига үхшамайсан. Рангинг ноппа-нозандай, қўзларинг пориллайди. Қара, мени не аҳволга солдинг!

Чиндан ҳам бечора Мужгон ачинарли аҳволда эди. Кечаси ухламагани учун юзи, кўзларининг оқи ҳам бол муми сингари сарғайиб кетган эди.

— Ўтган ишга салавот, — дедим-у яна югуриб ке-тиб қолдим.

* * *

Оқшом пайти. Аравамиз кечикиб қолгани учун яёв келаётимиз. Албатта, буниси яна яхши. У ёғини су-риштирилса, чорбоғ унча узоқ ҳам эмас... Холам ўз тенги иккита қўшниси билан орқада келарди. Мен бўлсам, бир оз чеҳраси очила бошлаган Мужгон билан кўл ушлашиб, анча илгарида келар эдим. Йўлнинг бир томонида йиқиқ деворлар, шоҳлар билан тўсиған боғлар, нариги томонидан эса поёнсиз умидсизликка ўхшаган елкансиз, тумансиз денгиз...

Боғларда барвақт куз бошланган, деворлар, шоҳлар ёнида ғовлаб ётган кўкатлар қуриган, ҳаммасини чанг-тўзон босган, бир-биридан унча узоқ экилмаган ниҳолларнинг титраб турган олақуроқ соялари чанг йўлга хазон аралаш тушиб турарди.

Фақат узоқларда, ўз ҳолига ташлаб қўйилган боғларнинг ичкарисида бир қанча қизил доналар сочилиб ётиди. Булар пишган маймунжонлар, буларни Парвардигор чоликушилар — читтаклар есин, деб яратган.

Шу сабабдан умидсизлик денгизини бир ёқقا қўйиб, Мужгоннинг қўлидан ушладим-да, маймунжонлар томон судрай бошладим.

Орқадагилар тошбақа қадами билан биздан ўтиб, қўйи чорбоғнинг этагига етгунларича, биз ишимизни саксон марта битириб оламиз.

Фақат Мужгон опа одамнинг тоқатини тоқ қилиб юборадиган даражада имиллайди. Дала ўртасида юриб бораётганда туфлисининг пошналари букилади, ўриб олинган экинларнинг хас-чўплари оёқларига киришидан қўрқади, икки қаричлик чуқурдан ҳатлашга тўғри келганда тараффуд қилиб қолади.

Бир құр битта итнинг ҳужумига учрадик. Ит бұлғанда ҳам, Мужгоннинг құл сумқасига сиғиб кетади-ган кичкина күчкүч. Мужгон шу күчкүчани күрди-ю, войдодлаб қоча бошлади. Кейин маймунжонни ейишдан ҳам құрқа бошлади: „Меъданг бузилади... оғрийсан...“, деб меваларни құлымдан олиб ташламоқчи бұлды. Дам-бадам бир-биirimизга осиламиз, тортишамиз. Маймунжонлар эзилади, юзимизга чапланади. Кенг ёқасига икки қатор тасма билан лангар шакли тикилған оқ шойи кофтам дөф бұлғып кетди.

Орқадагилар бизга етиб олгуналарича биз ишимизни битириб оламиз деган әдім, лекин Мужгон иккөвимиз бу жанжални бир ёқлик қылгунимизча, улар пастдаги йүлнинг бошига етиб қолишибди. Бизни йүқотиб қўйишган бўлишса керак, чорбоққа кетавермай, орқага қараб туришарди. Ёнларидан битта эркак киши ҳам бор.

Мужгон:

- Вой, ким экан-а? — девди, мен:
- Ким бўларди, бирон йўлчи ё қишлоқидир-да, — дедим.
- Ундай бўлмаса керак.

Тўгрисини айтсам, мен ҳам шундай деб ўйламайман. Оқшом олақоронғилигига, йўл бўйидаги катта дараҳтлар сояси орасида унча яхши кўринмаса ҳам, ҳар ҳолда бошқа одам эканлиги сезилиб турарди.

Бир оздан сўнг у киши бизга қўл силтади, кейин улардан ажраб биз томон келаверди.

— Жуда қизиқ! Ҳар ҳолда битта-яримта таниш бўлса керак, — деди-ю, бир оздан сўнг ҳаяжон билан қичқириб юборди: — Фериде, Комронга ўхшайди... Қоч!..

— Бўлмаган гап. Қўй-е, бу ерда у нима қиласиди? — дедим.

— Вой Ҳудо, худди ўзи!

Мужгон югуриб кетди. Мен бўлсам, аксинча қадамимни секинлаштирдим. Нафасим тиқилиб, тиззалиримда титроқ турганини сезаётганды әдім.

Йўл бўйида тўхтадим. Оёғимни катта тошга қўйиб эгилдим-да, туфлигимнинг ипини ечиб, яна секин-секин боғлай бошладим.

Юзма-юз келганимизда, мен босиқ, бир оз кесатиқ билан:

— Тавба, — дедим, — сиз бу ерларда?.. Шунча узоқ йўл заҳматини қандай қилиб уҳдангизга олдингиз?

У ҳеч нима демас, ёт-у бегона олдида тургандек тортинчоқ бир жилмайиш билан юзимга қаради. Кейин қўлини узатди.

Мен қўлимни тортиб орқага олдим:

— Мужгон опам икковимиз ўзимизни маймунжон билан зиёфат қилдик. Қўлларим шира, кейин устига чанг ёпишди. Холаларим қалай? Нажмия қалай?

— Кўзларингдан ўпиб қолишли, Фериде.

— Мерси..

— Нақадар куйибсан, Фериде... Териларинг кўчиб тушибди...

— Куёшдан.

Шу ерда Мужгон гап қотди:

— Сен ҳам шундай, Комрон.

Мен ўзимни тутиб туролмадим.

— Ким билсин... офтобда шамсиясиз* юрганми-а? — дедим.

Кулишдик. Кейин юриб кетдик.

Бир оздан сўнг Мужгон билан Ойша холам бўлами-ни ўрталарига олиши. Холамнинг қўшилари қирқдан ошиб кетган бўлишса ҳам, ўзларини хотин, Комронни эса эркак киши ҳисоблаб олдинда боришарди.

Мен болалар билан олдинда кетаётган бўлсам ҳам қулоқларим орқада эди. Бўлам ўзини қандай шамол учириб келтирганини холам билан Мужгонга уқти-раётганлиги қулоқларимга кириб борар эди.

— Бу ёз Истанбулда жуда зерикиб қолдим, — дерди у. — Лекин, билмайсизлар, шу қадар кўп...

Пошнамни жаҳл билан ерга урдим, ичимда: „Ал-

* Шамсия — соябон, зонтик.

батта, баҳтиёр тулни ёт элларга қочириб юборганингдан кейин бундан ортиқ нима бўлсин?“ деб ўйладим.

Комрон сўзини давом эттириди:

— Тунов кеча ойнинг ўн беши эди. Бир ўртоғимнинг улфатлари билан Оламдоғига чиқдик. Ниҳоятда чиройли бир кеча эди. Лекин, менинг ўткинчи, кеткинчиларга ҳеч тоқатим йўқ. Тонг ёришар пайтда ҳеч кимга айтмасдан ёлгиз ўзим тўғри шаҳарга тушиб кетдим. Қисқаси, юрагим жуда ёмон сиқилаверди. Бир неча кунга Истанбулдан бошимни олиб кетмасам бўлмайдиган кўринди. Лекин қаерга ҳам борардим? Ялованинг мавсуми эмас. Бурса эса шу ойларда дўзахдай ёниб кетади. Бирдан эсимга сизлар тушиб қолдиралингиз. Ўзим ҳам сизларни ўлгудай соғинган эдим.

* * *

Уша куни, кечқурун поччам билан холам Комронни алламаҳалгача боғда тутиб қолишиди. Мужгон ҳам бурнидан тортса йиқилар ҳолатда бўлишига қарамай, улар ёнидан жилмай ўтириди.

Мен бўлсан, аксинча, ўзимни нари тутар, ҳар дам ичкарига кириб ётар ё боғнинг тўрида кўздан фойиб бўлар эдим.

Бир маҳал нима учундир уларнинг ёнларига келишга тўғри келди. Комрон мендан хафа бўлганга ўхшаш бир оҳангда:

— Меҳмондан хурмат ҳам аялар экан-да, — деди.

Мен кулиб елкаларимни қисдим.

— „Меҳмон меҳмонга эл бўлмайди“, дейдилар, — дедим.

Мужгон мени яна қочиб кетмасин деб қўлимдан, этагимдан ушлаб ўтиради. Бир силкиб қўлидан чиқдим-у, уйқум келяпти деб ётоғимга кириб кетдим.

Мужгон ярим кечада ётоқقا кирганда, мен ўрнимда ухлаб ётган эдим. У каравотимнинг четига ўтириб, юзимга қаради. Кулиб юбормай деб, у ёнимга ағдарилиб хуррак ота бошладим.

Мужгон зўрлик билан бошимни кўтарди.

— Ўзингни ухлаётганга солма, кўзингни оч, — деди.
Мен ҳам:

— Худо ҳақи, ухлаётувдим, — дедим-у, кўзларимни катта очдим.

Ана шундан кейин икковимиз ҳам ўзимизни тутолмай кулиб юбордик.

Мужгон бетимни силаб:

— Тахминим тўғри чиқди, — деди.

Кескин бир ҳаракат билан каравот симларини фижирлатиб ўрнимдан турдим-да:

— Нима демоқчисан? — дедим.

Унинг эсхонаси чиқиб кетди.

— Ҳеч... ҳеч... — деди, кейин кулиб туриб ёлвора бошлади: — Худо хайрингни берсин, мен билан ёқалашма, чарчаб, ўлай деб турибман.

Мужгон шундан кейин чироқни ўчириб жойига ётди.

Бир неча дақиқадан сўнг мен унинг каравотига бордим-да, бошини ёстиқдан кўтариб қўлларимга олдим. Лекин боёқиши ухлаб қолган экан. Кўзларини очмай:

— Қўй, Фериде, бундай қилма, — деб ялинди.

— Хўп, лекин тилимнинг учидаги нарса турибди, ҳозир шуни айтмасам, бугун ҳам ухлаёлмайман, — дедим.

Ётоқнинг қоронфилигига, Мужгоннинг кўзлари юмуқлигига қарамай, бетимни унинг соchlарига теккизиб туриб қулогига шивирладим:

— Миянгга телбаларча ўй келибли... билдим... Унга бир нима дегудай бўлсанг, сени мажбуран қучоқлаб оламан-у, икковимизни баб-баравар денгизга ташлайман...

Мужгон:

— Хўп... хўп... Истаганинг бўлсин, — деди-да, ҳамон бошини аста-секин силкитиб турганинга қарамай, яна уйқуга толди.

* * *

Комроннинг келиши чиндан ҳам таъбимни хира қилди. Унга нисбатан кўнглимда уйғонган жаҳлга,

Құрқувга, жирканишга үхаш қарама-қарши ҳис кун сайн ортиб борарди. Рұпара келган чөларимизда ҳеч нимадан ҳеч нима йүқ құпоплик қилар, қочиб кетар әдім.

Барака топқур Азиз поччам мәҳмонаңа яхшилаб нұхта уриб қўйди. Уни зериктирмаслик учун уйига тез-тез мәҳмонарлар чақырап, ҳар кун аравага солиб айлантирап ёки ҳамқишлоқларидан бирининг бояғи, ё поли-зига олиб кетар эди.

Бир куни эрталаб ана шундай чақириқларнинг бирига тайёрланаёттан бұлам билан зина бошида түқнаш келиб қолдым. Йўлимни тусди-ю, бирор эшишиб қолмасмикан, деган ваҳм билан атрофига қараб олгандан сўнг:

— Мәҳмондорчиликнинг кўплигидан ӯлар бўлсам ўлиб бўлдим, Фериде, — деди.

Мен зина панжараси билан Комроннинг орасидаги жойдан унга бир еримни теккизмай ўтиб кета олармиқанман, деган хаёл билан банд әдім.

— Ёмонми? Сизни ҳар кун саёҳат қилдиришяптику, — дедим.

Комрон кинояомуз кулимсиради, кўзларини шифтга тикиб:

— Мәҳмон мәҳмонга эл бўлмайди, аммо мәҳмоннинг мезбонни мәҳмонга гизгизлаши эски усуслардан, — деди. — Ҳай майли, мен ҳам шундай қилай...

Бўлам кеча мен: „Мәҳмон мәҳмонга эл бўлмайди“, деган сўзимни негадир бетимга солар, бунинг учун менга таъна тоши отар эди.

— Яхши, лекин зорланадиган жойи йўқ. Ҳар куни янги-янги жойларни кўряпсиз, янги одамларни танияпсиз, — дедим.

У тағин лабини бурди.

— Таниётган одамларим ҳеч баҳримни очадиган одамлар эмас...

Мен тилимни тиёлмадим.

— Сизнинг баҳрингизни очадиган одамни у бечо-ралар қаердан топишсин? — дедим.

Бахрини очадиган одам ҳақидаги гапим билан ким-га ишора қилганимни Комрон тушунган эди. Ҳаяжон билан құлларини өзүндегі:

— Фериде! — деди.

Узатған құллары ҳавода қолди. Мен у билан зина орасидаги тор ердан лип этиб үтиб кетдім. Погоналарни иккита-иккитадан босиб, ашула айта-айта бок-қа чиқдім.

* * *

Ахир бир куни Мужгон қиласынан қылды.

Бир куни әрталаб Мужгон иккаламиз деңгиз бүйіда саир қилиб юрган әдік. Кеча ёмғир ёққаны учун ҳавода куз салқынлиғи бор эди. Туманга, исга үшшаган бир булат қүёш юзини қоплаган. Деңгизнинг сокин юзида қаердан келгандығы номаълум бир ёғду титрайди. Узокда елканлари тушган бир қанча балиқчи қайиғи құланка сингари ҳаракатсиз турарди.

Ұша куни қандай қилиб бұлса ҳам үз бошига қолған Комроннинг катта күчадан үтиб кетаётганини құриб қолдім.

Каттакон дараҳт томирида үтирган Мужгон юзи деңгиз томонға үгирилған бұлғаны учун, Комронни сезмади. Мен ҳам ҳеч нимани құрмаган кишидек гавдамни ярим-ёрти тескари үгириб олдім. Шу алғозда ҳеч нима құрмасам, ҳеч нима әшитмасам ҳам Комроннинг биз томонға келаётганини сезар, вужудимда енгил титроқ турғанлигини ҳис этар әдім.

Мужгон:

— Ҳа, бирдан даминг ичингга тушиб кетди? — деди-ю, бошини үгириб, үн-үн беш одим нарида келаётган Комронни құрди.

Оёқ учида туриб, бир неча дақыла сұхбат қилиш мажбуриятидан қочишнинг имкони қолмади. Комрон Мужгонга қараб гап бошлади:

— Бугун ҳам шамсиянгизни эсдан чиқармаб-сиз-да? — деди.

Мужгон кулиб жавоб қылды:

— Ҳа, бугун ҳам ёмғир ёғиши хавфи бор...

Бұлам үзининг сокин, беқарор табиатига үхшаган бугунги ҳаводан жуда мамнун эканлигини гапирған эди, Мужгон бунга эътиroz билдирди. Құлидаги шамсияни очиб-ёпіб үтирганча:

— Яхши-ю, лекин одамни диққинафас қилиб юборади, — деди. — Бу мавсумдан кейин күнлар күпинча шу бугунгига үхшаб тураверади. Сұнгра қиш. Билмайсиз, бу ернинг қиши одамнинг юрагини сиқиб юборади... Отам аксига олиб шундай құнишиб кетдики, бошқа ерга жүннатишмасин деб құрқади. Комрон ҳазиллашди:

— Бу ернинг қишиига құп қарши чиқаверманг. Ким билади, балки бу ерлик бирон бадавлат одамдан күёв қиласыз.

Мужгон буни жиддий тушуниб, калласини силкиди.

— Худо сақласин.

Шу дам ёнимиздан бир яланғ оёқ балиқчи үтиб қолди. Мен бир кун бу қари балиқчига үзимни Мариқа деб танитған эдим. Бошига янги қызыл рұмол үраб олибди. Мени құриб, ҳол сұради:

— Камнамо бўлиб кетдинг, Мариқа?

— Бирон кун сиз билан балиқ овига чиқсамми деб юрибман, — дедим.

Бир-биrimiz билан гаплашиб, денгиз лабига қараб кетдик. бир оздан сұнг яна уларнинг ёнига қайтиб келсам, Мужгон бұламга Мариқа воқеасини ҳикоя қилиб турған экан. Сұзини битириб, билагимдан ушлади.

— Мени эмас, Феридени Тақирдоғида қолдириб кетсак керак, — деди. — Куёв чиқди. Исо капитан деган балиқчининг ўғлиға сұрашыпти. Балиқчи деб, ҳафса-лангиз пир бўлмасин, ниҳоятда бадавлат киши.

Комрон кулди.

— Миллионер бўлганда ҳам биз унинг давлатига учмаймиз, а, Фериде? — деди. — Мен Фериденинг бўла-си бўлганим учун бунга ҳеч рози бўлолмайман.

Эсли-хушли Мужгонни бугун қайси шайтон васвасига олди экан? Комроннинг шу сўзига у нима дейди денг?

— Бунисини қўяверинг. Феридега яна бошқа аломат жойлардан ҳам чиқяпти. Масалан, қуёшдай порлаб турган бир суворий офицери. Ҳар оқшом отига миниб уйимизнинг олдига келади, Феридега манзур бўлиш учун ҳар хил хавфли ҳунарлар кўрсатади.

Комрон бу сафар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Лекин бу қаҳқаҳа ичидаги кулгига ўхшамаган галати бир нарса — кўнгил синиқлиги бор эди.

— Бунисига бир нима деёлмайман. Ихтиёр ўзида, — деди.

Мужгонга яшириқча: „ҳали қўлимга тушасан-ку“ ишорасини қилдим-да:

— Сен ҳаддингдан ошяпсан, биласан-ку, мен бунақа бемаъни гапларни ёқтиромайман, — дедим.

У, эҳтиёти шартдан Комроннинг орқасига ўтиб олиб, қўзларини қисди.

— Иккаламиз ҳеч бунақа гапларни гапирмаймиз, а, Фериде? — деди.

— Ёлғончи, туҳматчи...

Комронга жон кирди:

— Менга ҳам айтсанг бўлаверади, Мужгон, — деди. — Мен ахир ёт эмасман-ку...

Жаҳл билан ер тепиндим.

— Тушундим. Сиз билан жанжалсиз гаплашиб бўлмас экан. Худога топширдик, — дедим-у жаҳл билан денгиз томонга тез-тез юриб кетдим.

* * *

Тез-тез юриб кетган бўлсам ҳам, бу кетишим бошланган бўлмагур гап-сўзга хотима бермаганлигини сезиб турардим. Денгиз лабига етганимдан сўнг, сувга жаҳл билан тош ота бошладим. Ора-сира ерга эгилган бўлиб орқага қарапдим. Кўрган нарсаларим мени тинчтадиган эмасди.

Мужгон мени маҳв этишга яқинлашган, бунинг олдини оладиган чора менда йўқ эди.

Олдин кулиб гаплашиб туришди. Кейин иккови ҳам жиддийлашди. Мужгон айтадиган гапини тополмаётгандек шамсиясининг учи билан ер чизар, бўлам бўлса ҳайкал сингари қимир этмай турарди. Ниҳоят, икковининг ҳам мен томонга ўгирилиб қараганини ва энг ёмони шу ёққа қараб келаётгандарини кўрдим.

Масала ойдин. Ўзимни қирғоқнинг энг тик еридан жонимнинг борича қумлоққа ташладим. Ўша кун, ўша ташлашимда қандай қилиб юмалаб кетмаганимга, бир еримни эмас, бир қанча еримни чақа қилиб олмаганимга ҳали-ҳали ҳайрон бўламан.

Нетайин, бу хатарли телбалик ҳам мени улардан қутқазиб қололмади. Бошимни ўгириб қарадим, улар ҳам қирғоқнинг бошқа бир еридан паства секин-секин тушиб келишяпти!

Қоча бошлагудай бўлсан, бу нозик инсонлар отга миниб қувлаганларида ҳам мени тутолмасликлари турган гап. Фақат, шуниси борки, менинг қочишим маъносиз кетмайди: ҳамма сирга тушунганимни ёки ҳеч бўлмаганда, бирон нарсадан шубҳаланганимни билдиради.

Шунинг учун ҳеч қандай дардим, ғамим йўқдай ора-сира денгизга тош ота-ота, тез-тез юриб кетдим. Олдиндаги бурундан ўтиб олсан улардан саломат қутулиб кетардим. Лекин омадим келишмай бугун эрталаб денгиз орқага чекинибди, қоя четида қуп-куруқ ер очилиб қолибди.

Режам тайёр эди. Қумлоқда яна бир оз юрганимдан сўнг, у ердаги тор сўқмоқдан тирмашиб қирғоққа чиқиб оламан. Бу сўқмоқ эчкилар зўрга чиқадиган қалтис йўл бўлганидан, улар мени қувишдан қўрқишади, натижада, изимни йўқотишади.

Аммо буруннинг у тарафида мен рўпара келган комедия, тўғрироғи, фожиа бир неча дақиқагача ҳамма нарсани эсимдан чиқариб юборди. Ҳали ёнимиздан ўтиб кетган қари балиқчи, қулида курак билан бир дайди қора итни қувиб келиб қолди. Жонивор акиллаб ўзини у ён-бу ёнга урас, чол етиб келиб кураги билан бечоранинг тўғри келган жойига туширади.

Олдин ит қутурган бўлса керак, деб ўйлаб ўзимни пича йўқотиб қўйдим. Кейин билсам, балиқчининг ўзи баттарроқ қутурибди: эсини йўқотиб типирчилайди, ирғишлайди, бақиради.

Бирдан ёнига боришга бетламай қичқирдим:

— Нима қилди, нимага урасиз бу бечорани?

Чол ҳадеб ҳансирап эди. Бир зумгина таёққа дам бериб куракка таянди. Йиғлагудай товуш билан:

— Нима қилди эмиш, ўттиз қурушлик қорамойни тўкиб юборди, мараз, — деди. — Лекин уни сенга ташлаб кетмайман.

Жаҳлининг сабаби маълум бўлди. Балиқчининг қумлоқдаги ўчоғида қайнаётган бир челак қорамойни ит ағдариб юборибди. Катта гуноҳ! Лекин бечора итни қайиқ эшкаги билан уриб ўлдиришга арзийдиган гуноҳ эмас!

Ит бир қоя ёриғига, ўзига бехатар кўринган жойга кириб олди. Бир оздан кейин эшқакли душманнинг янги ҳужумига дуч келганда нима қилишини, ўз оёғи билан кирган бу қопқондан қандай қутулишини ўйламай, яланг улир эди. Ҳолбуки, қумлоқ билан тўппатўғри қочиб кетса ёки мен тушган йўлдан юқорига тирмашиб чиқса, батамом қутулиб кетарди.

Вақтим бўлса, бечора итни қутқазиш учун бирон нарса қилардим. Лекин начора, ўзимнинг дардим бошимдан ошиб ётибди. Мен ҳам унинг сингари қувфинга учраган эдим.

Мужгон билан бўламнинг бурунга қайтиш эҳтимоли ақлимни учирди. Орқамга қарамасдан ҳамон тез қадамлар билан бориб қирғоққа тирмаша бошладим.

Лекин аввалги ўйимга қарши, бутунлай қочиб кетишига кўнглим чопмади. Ора-сира тұхтаб, киши билмас орқамга, тўғриғи, пастига қараб-қараб қўяр эдим.

Ит воқеаси Мужгон билан Комронни ҳам жалб қилган кўринади. Улар ағдарилган қорамой идиши ёнида ҳаяжон билан гаплашардилар.

Ахири бўламнинг чўнтақдан ҳамённи олиб балиқчига пул берганини кўрдим. Шуниси қизиқ бўлдики,

балиқчи суюнганидан эшкагини ерга қўйди-да, мен томонга ўгирилиб, қўли билан ишора қила бошлади.

Минг қатла шукур, ит қутулди. Уларнинг орқадан قاқираётганларига парво қилмай, тўғри уйга кетавердим.

Мужгоннинг қилмишини эсласам, ақлим мийядан учади. Бутун вужудимни титроқ босади. Ҳар дам муштларимни қисиб: „Расво бўлдим, сени қараб тур, Мужгон!“ дер эдим.

Ўйлайманки, ўша жаҳл билан Истанбулга ҳам етиб олардим. Лекин эшик олдида Азиз поччам рўпарамдан чиқиб қолди.

— Қизим, нима бўлди? Лавлагига ўхшаб қизариб кетибсан? Бирор қувдими? — деб сўради.

Асабий бир оҳангда кулдим.

— Нега қувар экан, почча? — дедим-у болалар то-вushi келиб турган ҳовлига югуриб кириб кетдим.

Саҳнадаги каттакон дарахтга аргимчоқ солинган эди. Гоҳи кунлар қўшни болаларни йиғиб, бу ерни шовқинли болалар боғчасига айлантириб юборардим. Бугун кичик ўртоқларим менинг чақириб чиқишимни ҳам кутмасдан, каттасидан кичигигача йиғилишибди, аргимчоқ атрофига тўполон кўтариб ўйнашяпти.

Омадимдан айланай! Йўлда келаётганимда ўз хонамга кириб, эшикни қулфлаб оламан, деб ўйлаган эдим. Лекин улар, албатта, орқадан келишар, эшикни зўрлик билан очдиришга ҳаракат қилишиб, ишнинг расvosини чиқаришарди. Мана энди болалар орасига кириб ишни жинниликка айлантираман-да, уларни ёнимга йўлатмайман. Ўртоқларим аргимчоқ талашиб туришган экан. Мен дарров ораларига суқулдим-у болаларни қўл ишораси билан иккига бўлиб:

— Қани, ҳамманг четга чиқ. Сенларни битта-биттадан ўзим учирман, — дедим.

Аргимчоққа ўтирдим, кичкинтойлардан биттасини қучоғимга олиб, секин-секин уча бошладим.

Кўп ўтмай Комронлар ҳам етиб келишиб, болалар орасида туришди.

Мужгон сира тинмай ҳансирап, ора-сира күксини құли билан босиб-босиб құяр эди. Бұлам уни жуда тез югуртириб келтән бұлса керак. Ичимда „Баттар бұл!“ дедім-да, аргимчоқда яна ҳам тезроқ уча бошладим.

Четда навбат кутиб турған болалар: „Күп учирдингиз, бизни ҳам учиринг, бизни ҳам“, деб қичқира бошлашди. Мен эсам қулоқ солмас, тепамдаги дараҳт япроқларини шитирлатыб, тобора баландроқ, тезроқ учар әдим.

Бу ҳол болаларни бутунлай асабийлаштируди. Сабртоқатлари тугаб, аргимчоққа яқын кела бошладилар. Мужгон билан Комрон уларни құлларидан ушлаб четта тортар, болалар эса қайтмай үжарлық қилишарди. Ҳаммасидан ҳам ёмона шу бұлдыки, мен билан учайтган кичкінтойнинг ҳамма ёғи тилинди. Тиззаларим орасидан тұлғаниб чирқираёттан бу бечоранинг арқонни құйиб юборишидан, ерга йиқилиб үлишидан күрқа бошладим.

Ночор, аргимчоқни тұхтатыб, болани туширишга киришдім. „Шунчалик нарсадан құрқадиган кичкина болага аргимчоқ учышни ким құйибди? Бундақалар уйларыда, кичик укаларининг бешикларыда тебра нишса яхшироқ бұлади“, деб болага түнғиллаб бердім. Яна шунга үхашаш бир қанча сұзлар айтдым. Булар Комронни чүчиши учун, мен билан гаплашишга йүл құймаслик учун айттылған шунчаки сұзлар эди. Хайриятки, бошқа болалар ҳам худди шундай овоз, шундай оқангда қичқиришиб, боянни бошларига илишди.

— Мени ҳам учиринг, Фериде опа. Мени ҳам. Мени ҳам. Мени.

— Йүқ, ҳеч қайсингизни олмайман, құрқоқ экансизлар.

— Құрқмаймиз, Фериде опа, құрқмаймиз, құрқмаймиз, құрқмаймиз...

Шу чоқ уй деразасидан холамнинг овози эшитилди:

— Фериде, уларнинг ҳам бир оз күнгилларига қара, жоним.

Дархол үша ёққа үгирилиб, узундан узоқ гап талаша бошладим:

— Хола, шундай дейсиз-у, йиқилиб тушиб бир ерларини майиб қилиб олишса, кейин мени койийсиз.

— Айланай қизим, болаларни йиқитиш шартми! Секинроқ учиргин-да.

— Хола, билмаган кишига ўхшаб гапирманг, илтимос қиласын. Тавба, Чолиқушини билмайсизми? Менга ишониб бүладими? Бошимда минг хил фикр. Арғымчоқ учаётганимда шайтон ўлгур туртиб: „Хайда, ҳайда, пича тезроқ, тезроқ“ деб турткилайди. „Үндай дема, ёнимда ёш бола бор!“ деб жавоб берсам ҳам, құймайды. „Хайда, ҳайда. Яна пича тезлат, тезлат, нима бұлиб қоласан!“ деяверади. Арқон, дараахт шохла-ри, япроқлари ҳам жүр бұлишиб: „Хайда, Фериде, ҳайда, Фериде!“ деяверишади. Шунча ҳа-ҳага бир бечора Чолиқуши қандай чидаб тура олади? Үзингиз ўйлаб құринг, ахир!

Ховурим туша бошлади, орқам ўгирилган бүлганиңа қарамай, бұламнинг ёнимда турғанини ҳис этаман. Сүзим тинар-тинмас, унинг гап бошлашига шубҳа қилмайман. Нима қилай? Үнга рұпара келишдан қандай қутулсам бұлади?

Болалардан биттаси этагимга осилған эди, құлтиғидан ушлаб даст күтариб олдим. Бу ёш ўртоқларимнинг энг кичкіншойи, етти-саккыз ёшли бола эди. Юзини юзимга яқын келтириб туриб:

— Күнглинг қолмасин, сени ҳам бир учирив қүй. Лекин бу дұмбоқ бетингни қонатиб олсак, чатоқ бұлмайдими? — дедим.

Боланинг орқасида соя пайдо бұлди. У Комронники эди. Бола бошини бошимдан айирап-айирмас, у билан юзма-юз, күзма-күз келишимга шубҳам қолмади. Энди ундан қандай қутуламан? Ундан қочиш, құрқиши — дунёда энг ёмон күрган нарсам.

Шунинг учун болани құлымдан тушириб, тикка-сига Комроннинг күзларига тикилдим.

— Бор, бола. Комрон акангнинг ёнига бор. У қизлар сингари карашмали, нозик йигит. Сени сутдан қолған ёш онадай аллалайди, чайқатмасдан, чарчатмасдан авайлаб учиради. Лекин, зинҳор типирчилама.

Чунки у кишининг нозик қўллари сени ушлаб қололмайди. Икковинг ҳам йиқиласан.

Ниятим – кўзларимни кўзларига қадаб, уни бош эгдиргунча шу ўткир заҳарли кинояни давом эттириш эди. Аммо у қўзларини олиб қочмас, „бекор уринасан, ҳамма сирни билиб олдим“ дегувчи назар билан тикилиб турарди.

Ана шунда ўйинни бой берганимни сеза бошладим. Бошимни эгиб, чанг қўлимни рўмолчам билан артишга киришдим.

Комрон:

– Майна қиляпсан-а, ярамас, – деди. – Мана, ҳозир бирга учишамиз, қўрамиз...

Комрон чаққон бир ҳаракат билан пиджагини ечиб, Мужгоннинг қўлига иргитди.

Холам деразадан:

– Ҳой, Комрон, болалик қилма. У шайтон қизга бас келолмайсан, эт-бестингни майиб қилади! – деб қичқирди.

Болалар томоша қизиқ бўлишини сезиб, четга чишиди. Биз аргимчоқ ёнида ёлғиз қолдик.

Бўлам кулиб:

– Нимага қараб турибсан, Фериде, қўрқянсанми? – деди.

Бу сафар юзига қарашга юрагим бетламай:

– Нега қўрқар эканман, – дедим-у, аргимчоққа осилдим.

Арқон фижирлади, аргимчоқ секин-секин ҳаракатга келди.

Мен эҳтиёт билан ҳаракат қилар, учишнинг ниҳоятда оғир бўлишини сезганим учун кучимни тежар, тиззаларимни аста-секин букиш билан кифояланар эдим.

Суръатимиз орта бориб, дараҳт ларзанглай, япроқлари шитирлай борди.

Иккаламиз ҳам тишларимизни қисиб, бир оғиз гапиргудай бўлсак кучдан қоладигандек, жим учар эдик.

Ҳаракат сархушлигидан секин-секин бошим айланаб, ўзимдан кетиб бордим.

Комроннинг боши бирданига баргларга бориб тегди, узун соchlари пешанасига тўзғиб тушди.

Кинояли товуш билан:

— Пушаймон бўла бошладингиз шекилли? — деб сўрадим.

У ҳам кулиб:

— Ким пушаймон бўлишини қўрамиз ҳали, — деди.

Тўзғиган соchlари орасида пориллаб турган яшил кўзлари менда фалати бир кин, ситам уйғотди. Кучимнинг борича тиззаларимни букиб, аргимчоқса суръат бердим. Энди ҳар бориб-келишимизда бошларимиз барглар ичига кириб-чиқар, соchlаримиз бирбири-мизникига аралашиб кетарди. Бир маҳал худди тушдагидай холамнинг: „Бас, бас!“ деган қичқириғини эшийтдим.

Буни Комрон ҳам такрорлади:

— Бас-а, Фериде?

— Буни сиздан сўраш керак, — деб жавоб бердим.

— Мендан сўралса: йўқ, — деди. — Мужгондан эшитган ажойиб нарсаларимдан сўнг менинг чарчашим мумкин эмас...

Тиззаларим бирданига бўшашди, арқон қўлимдан чиқиб кетишидан қўрқдим.

Комрон сўзини давом эттириди:

— Буни сендан кутмаган эдим. Бу ерга сени деб келган эдим, Фериде, — деди.

Ҳаракатдан қолганимга қарамай, аргимчоқ ҳамон бояги тезликда учарди. Қўлларимни арқон орқасидан ўтказиб, панжаларимни бир-бирига кириштирдим.

— Тушайлик энди, йиқиламиз, — деб ялиндим.

У ҳолимни сезмади.

— Йўқ, Фериде, йиқилиб ўлсак ўламизки, менга тегишга рози бўлганлигингни ўз оғзингдан эшитмай туриб сени бўшатмайман, — деди.

Лаблари соchlарим орасидан пешанамга, кўзларимга тегиб кетар эди. Тиззаларим букилди, бир-бирига киришган панжаларим очилиб, қўлларим арқон атрофида саланглай бошлади. Комрон мени шу аснода ушлаб қолмаса, йиқилишим турган гап эди. Лекин

мени сақлаб қолишга кучи етмади. Салмоғи бузилган арғимчоқ арқони бирдан айланди-ю, биз ерга гур-силлаб йиқилдик.

Пича ҳушимдан кетиб ётганимдан сұнг құзларимни очсан, холамнинг қучоғида ётибман. Холам ҳұл рүмөлча билан чаккаларимни силар:

— Бирор еринг оғрияптими, қизим? — деб сұради. Бошимни күтариб:

- Йұқ, хола, — дедим.
- Бұлмаса, нега йиғлайсан?
- Йиғладимми, хола?
- Құзларингдаги ёшлар-чи?

Бошимни холамнинг құксига босдим.

— Йиқилмасдан аввал йиғлаган бұлсам керак, хола, — дедим.

* * *

Уч кундан сұнг Ойша холам билан Мужгон ҳам дастурхон тузаб, биз билан Истанбулга жүнади. Басима холам келишимизни үглиниң жатидан билиб, Нажмия иккови бизни Фалата станциясида кутиб олди.

Унашилганимнинг дастлабки ҳафталарини ҳам мадан қочиб үтқаздим. Күпроқ Комрондан үзимни тортар эдим. У мен билан ёлғиз қолишни, бирга айла-нишни, гаплашишни хоҳларди. Биламан, қар бир унашилган йигит каби, унинг бунга ҳақи бор эди. Фақат нима қылайки, мен дунёдаги унашилган қызларнинг әнг ғалатиси, әнг ёввойисиман. Комроннинг рұпара келаётганини күрдим дегунча ҳурккан от сингари по-тирлаб қочар, шу күйи күриниш бермай кетар эдим.

Мужгон орқали бир шарт қўйдим. Рұпара келганимизда мен билан унашилган кишидай гаплашмасин, дедим. Сұзимга кирмаса, ҳамма ишни бузаман, деб қасам ичдим.

Мужгон, Тақирдоғидаги сингари, бу ерда ҳам ётоғимга тез-тез кириб насиҳат қиласади.

— Нега бундай жиннилик қиласан, Фериде? — дерди. — Уни ўлгудай яхши кўришингни-ку биламан. Ҳозир сизларнинг әнг яхши вақтларингиз. Ким билади,

унинг сенга айтадиган қандай чиройли гаплари бор экан...

Мужгон баъзан шу билан кифояланиб қолмай, нозик қўллари билан соchlаримни силар, унинг тилидан гапиради.

Кўрпамда шумшайиб олиб:

— Хоҳламайман... Кўрқаман, уяламан, ғалати-да... Тушунтира олмайман... — деб безиллар, ёнимга келса йиғлар эдим.

Мужгон мени ташлаб ухлагани кетганидан кейин, Комроннинг сўзларини ўз-ўзимга айтар, бу сўзлар оҳангি ичидаги ухлаб қолардим.

* * *

Холам менга атаб бир узук буютирибди. Комрон билан унашилганимиз нишонаси қилиб тақиладиган бу узук менинг яра-чақа бармоғимга яқинлаштириб бўлмайдиган даражада ажойиб, кўз олгувчи эди.

Холам Истанбулга бориб келган кунларининг бирда мени дераза ёнига чақириб келиб, шу узукни бир мужда каби кўрсатди. Кейин, рўпарадаги дараҳтлар орасида ботиб бораётган қёшга тутиб товлатганда, кўзларимни юмиб тисарилдим, қўлларимни орқамга ўтказдим, қизарганимни кўрсатмаслик учун юзимни парда орқасига олдим.

Холам менинг муддаомга тушунмади, суюниб бўйнига осилмаганимга ҳайрон қолаётгандай:

— Ёқтирадингми ё, Фериде? — деди.

Мен совуққина қилиб:

— Жуда чиройли, хола, мерси, — дедим.

Бу қилиғимдан дили озор топгани сезилиб турарди. Лекин озори узоққа бормади. Яна кулишга бошлаб:

— Қўлингни узат, бир тақиб кўрайлик, — деди. — Эски узугингга ўлчатиб қилдирдим. Худо хоҳласа, лоийиқ келар.

Холам зўрлик билан тортиб оладигандай, қўлимни орқамга бекитиб:

— Ҳозир эмас, хола, — дедим. — Кейин...

— Болалик қилма, Фериде.

Ўжарлик билан бошимни солинтириб, оёқларимнинг учини томоша қила бошладим!

— Бир неча кундан сўнг қариндошларимизни чақириб, кичкина зиёфат берамиз. Унашганимиз нишонасини тақамиз.

Юрагим типирлай бошлади.

— Хоҳламайман, — дедим. — Мабодо шуни мутлақо ўтказиш керак деб ҳисобласангиз, майли, мактабга кетганимдан кейин ўтказинг.

Жуда катта талаб қўйиб юборган эдим. Лекин холам авзойини сира ўзгартирмади. Кулимсираб туриб лабларини қисди-ю, ошкора бир мазах билан:

— Шунаقا дегин? Фотиҳа ошида сенинг ўрнингга бошқа бировни вакил қилиб қўяр эканмиз-да! Тўғри никоҳда шундай, лекин фотиҳада ҳали бундай одат чиққани йўқ, қизим.

Муносиб жавоб бўлмагани учун ерга қараб туравердим.

Холам оладиган сабогимнинг захрини юмшатиш ниятида бир қўли билан белимдан ушлади, иккинчиси билан бетимни, соchlаримни, пешанамни силаб туриб:

— Фериде, айланай, энди болаликни ташлаш пайти келди, — деди. — Энди сенинг холангтина эмас, онанг ҳамман... Бундан жуда хурсанд эканлигимни айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак? Сен Комрон учун хулқ-атвори бизга маълум бўлмаган ҳар қандай ёт қиздан минг чандон аълосан. Фақат... Фақат бир оз ҳавойисан. Болалик чоғларда бунинг унчалик зарари йўқдир. Лекин кун сайин ўсяпсан. Ўсган саринг, албатта, ақлинг ҳам ошади, ўзинг ҳам оғир-босиқ бўласан. Мактабингни битириб уйлангунларингча, эҳҳа, ҳали тўрт йил бор. Озмунча вақтми! Шундай бўлса ҳам, сен унашилган қизсан. Нима демоқчилигимни, қайдам, англата олдимми? Оғир-вазмин, жиддий бўлишинг керак. Болаликка, шўхликка, ўжарликка хотима бер. Комроннинг қанчалик мулојимлигини, табиати, ҳисси қанчалик нозиклигини биласан.

Хар бир сўзи, қулогимда қолган бу ўгитда ҳақиқатан ҳам ёқиб куйдирадиган бирор нарса бормиди? Буни шу бугун англаб турганим йўқ. Лекин нима қилай, холам мени ўғли учун бир оз камситаётганлигини сезиб турган эдим.

Ўгитларининг қандай таъсир қилганлигини билмоқчи бўлгандай:

— Энди писанда қилиб олишдик, шундайми, Фериде? — деди. — Қариндош-уругни, бир-иккита ёрдўстларни чақириб, фотиҳа тўйи қиласиз.

Ўзимни гуллар, безаклар билан ясатилган стол олдидা, ҳозиргача мен ҳеч тақиб кўрмаган безакда, бутунлай бошқа соchlар, бошқа чехрада унинг ёнида ўтиргандек кўрдим. Ҳамманинг кўзи бизда...

Бирдан титраб, типирчилаб қичқирдим:

— Йўқ, бўлмайди, хола!

Шу фарёд билан югуриб чиқиб кетдим.

Мужгон шу кунларда мен учун опадан ортиқ бир нарса, она даражасида эди. Кечалари ётогимизда ёлғиз қолган кезларим чироқни ўчираман-да, унинг кечинмалардан озган вужудини қучоқлайман, жавоб бермасин деб оғзини қўлим билан тўсиб ёлвораман.

— Дунёда энг раҳмим келган, энг мазаҳ қилган одамларим унашилган қизлар эди. Мен ўшаларнинг бири бўлиб қолдим. Уларга ялин. Ҳеч ким мени унашилган қиз демасин. Уяламан, қўрқаман, мен ҳали ёш боламан. Олдимизда ҳали тўрт узун йил бор. Унгача катта бўламан, қўникаман. Менга ҳеч ким унашилган қизга қилинадиган муомалани қилмасин.

Ниҳоят, Мужгон оғзини қўлимдан бушатди. У:

— Хўп, — деди. — Лекин бир шарт билан. Аввало, мен билан бўғишмайсан, қолаверса, уни яхши кўрганингни фақат ўзимга, фақат ўзимгагина яна бир марта айтасан.

Шу дам юзимни Мужгоннинг бағрига босиб, бoshим билан устма-уст бир неча марта „ҳа“ ишорасини қилдим.

* * *

Мужгон ваъдасида турди. Уйдагилар ҳам, ташқаридағилар ҳам унашилганимни бетимга солмас эди. Тишимга тегадиганлар чиқиб қолса, яхшилаб таъзирини олар, дарҳол нафаси ичига тушиб кетарди. Ҳатто шулардан бири бир куни оғзига енгилгина шаппати ҳам еди. Хайриятки, бегона эмас, бўламнинг ўзгинаси! Мен уни шаппатилашга тамом ҳақли эдим. Лекин Худо сақлади. Басима холам билиб қолгудай бўлса, ким билади, бошимга нима ўйинлар соларди экан!

Шундай бўлса ҳамки, ўзимни чорбоғ ичра роҳатда сезмасдим. Масалан, мавқейим ортгани учун кунлардан бир куни мени иззатли хоналарнинг бирига қўчиришди. Пардаларимни, каравотимни, жавонимни ўзгартиришди. Мен ҳам, табиий, буларнинг сабабини сўрашга ботинолмадим.

Бир куни аравага тушиб, Мердивон қишлоғидаги тўйга кетаётган эдик. Аравада одам кўп экан. Жой тополмай:

— Аравакашнинг ёнига чиқиб ола қолай, — дедим.

Одамлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишли. Мен қизариб, секин аравага чиқиб олдим.

Эски одатимни қилиб ошхонадан қоқи, мева-чева ўғирлагани кирганимда муттаҳам ошпаз:

— Кўнглингиз хоҳлаганини айтаверинг, кичик хоним. Сизнинг зоти олиянигизга ўғирлик ярашмайди, — деб мен билан ҳазиллашарди.

Менга ҳеч ким бир нима демаган бўлса ҳам, қўчадан бирон болани чақириб киришга юрагим бетламас эди. Фақат тишни тишга қўйиш, ҳаммасига чидаш кепрак эди. Лекин булар орасида энг чидаш бўлмайдигани Комрон эди. Чорбоғдаги сўнгги кунларим у билан бекинмачоқ ўйнаш билан ўтди десам бўлади.

У мени холи топиш пайтини излаб юрарди. Мен эсам бутун шайтонлигимни ишлатиб, бирор ерда танҳо учрамасликка ҳаракат қиласдим.

Гоҳи маҳаллар бирга сайр этайлик, деб тақлиф қилган аравасига яқинлашмас, ҳеч ҳоли-жонимга қўй-

май туриб олса, ёнимизга Мужгондан бошқа бирон кишини олардим-да, йўл бўйи ўша билан тинмай гаплашиб кетар эдим. Мужгондан бошқасини дедим. Ҳа, Мужгоннинг мени у билан қолдириб қочмаслигига ёки ўринсиз bemazagarchiliklar қилмаслигига ишончим йўқ эди.

Бир куни Комрон:

— Биласанми, Фериде, менинг бахтимни қаро қиляпсан, — деди.

Мен ўзимни тутолмай:

— Ҳалитдан-а? — дедим.

Бу саволни шу қадар қизиқ сўрабманки, иккавимиз ҳам кулиб юбордик.

— Мужгонга айтган сўзингни ўз оғзингдан ҳам бир эшитишни истар эдим. Бунга ҳақим бўлса керак, деб ўйлайман, — деди.

Мужгонга нима деганим эсимда йўқдай, ёлфондан кўзларимни осмонга кўтардим, ўйландим, кейин:

— Ҳа, — дедим, — аммо Мужгон қиз бола, Жориянгиз ҳам, ўйлайманки, шундай. Ўртамизда ўтган ҳар қандай нарса ҳар кимга айтилмайди.

— Мен ҳар кимманми?

— Янгиш тушунмангиз. Рухсорингиз бир оз хотин кишиникига ўхшаса ҳамки, эркаксиз. Демак, қиз ўртоқ-қа айтиладиган ҳар қандай нарса эркак кишига айтилмайди.

— Мен унашилган кишинг эмасманми?

— Энди айтмасак бўлмайдиганга ўхшайди. Биласизки, мен бу сўзни ёқтирамайман.

— Ана кўрдингми, ўзимни бахтсиз деб тўғри айтган эканман. Балки яна оғзимга урарсан, деб бу сўзни айтишга жасорат этолмайман. Лекин сенга нисбатан кўнглимда шундай бир туйфу борки...

Неча вақтлардан бери тутқич бермаётган қопқонимга илиниш устида эканимни англадим. Гапирсам ё товушим титраши, ё бошқа бирон ножёя иш қилиб қўйишим мумкин. Комроннинг сўзини оғзида қолдириб, кўчага юргурганимча чиқиб кетдим.

У ҳам орқамдан югуриб келяпти, деб ўйлаган эдим.
Лекин шарпаси эшиитилмагандан кейин секинлашдим,
бир оздан кейин эса йўлини қилиб орқамга қарадим. У
даражтлардан бирининг тагидаги қамиш курсида беғам
ўтирган эди.

Ўз-ўзимга:

— Яхши иш қилмадим-да, — дедим.

Комрон шу чоғ менга қараса, пушаймон бўлган
нимни кўарди-ю, ёнимга келарди, деб ўйлайман. Кел-
гандан рости, мен ҳам қочмас эдим.

Бўламнинг ўтиришида чиндан ҳам баҳтиқаро бўл-
ган кишининг авзойи бор эди. Ўзимга далда бериш
учун сўзлай бошладим:

— Йигит ўлгур, сариқ чаён. Шу боғда баҳтиёр тул-
нинг этаги орқасидан қанчалик юрганингни эсим-
дан чиқарганим йўқ. Ажаб қилдим.

* * *

Таътилнинг сўнгги кунларида бошимга тушган сав-
дони ҳам айтмасдан ўтолмайман.

Бир куни ўнг қўлимнинг бармоғини каттакон лат-
та билан боғлаб олганимни чорбоғдагилар кўриб қо-
лишиди. Сабабини сўраганларга:

— Ҳечқиси йўқ, жиндек ерини тилиб олдим, туза-
либ кетади, — дедим.

Холам ярани ўжарлик билан яширганимни сезиб:

— Яна бир бало қилгансан-да. Ёмондирки, яши-
расан. Докторга қўрсатайлик, кейин бошимга бало
бўлмасин, — деди.

Воқеа бундай бўлган эди: бир куни холам мени
ётоқхона жавонидан битта рўмолча олиб чиққани юбор-
ди. Жавон тортмаларидан бирида мовий баҳмал қоп-
ланган битта қутича кўриб қолдим. Ундан унашилга-
ним белгиси қилиб олинган узук чиқди. Ўшани бар-
моғимга тақиб кўргим келди, тақдим ҳам, лекин бу
ҳавас менга жуда қимматга тушди. Холам қўрқандек,
узук бир оз тор қилиб қўйилган экан; бармоғимдан
чиқмай туриб олди. Бефойда ҳаяжон билан уни чиқа-

ришга уриндим, бўлмагандан кейин тишимни ишга солдим. Бундан ҳам ҳеч нима чиқмади. Тирмашган сарим бармоғим шишиб, узук қисилиб борди.

Холамга айтсам-ку, албатта, бир чорасини топишар эди. Лекин шу узук билан қўлга тушиш ваҳми, негадир нафсониятимга тегар эди. Шунинг учун бармоғимни дарров латта билан боғлаб олдим. Роза икки кунгача ўз ҳужрамга кириб, бекиниб юрдим. Латтани ечиб ташлаб соатларча уриндим. Учинчи куни ҳақиқатни холамга айтаман деб турганимда, узук ўз-ўзидан чиқиб кетса бўладими! Нима сабаб бўлди? Ҳар ҳолда, шу ўтган икки кун ичидагизилиб-сиқилганимдан озиб қолган бўлсан керак.

Таътилнинг охирги кунидаги йўл тараддудига тушдим. Комрон бунга норози бўлди.

— Бунчалик шошилишнинг нима ҳожати бор, Фериде? Яна бир неча кун турсанг бўлади-ку, — деди.

Лекин мен ибратли ўқувчидай, кўнмадим.

— Мураббиялар, мактаб очилган куни, албатта, келасан, деб тайинлашган. Бу йил дарслар оғир бўлади, — деб болаларча баҳоналар қилдим.

Комрон бу терслигимни кўриб, яна баттар қайғуга тушди.

Эртаси куни мени мактабга олиб кетаётib ҳам ҳеч гапирамади. Фақат айрилиш чоғимизда:

— Мендан бунчалик тез қочиб кетишинингни кутмаган эдим, Фериде, — деб ўпкалади.

* * *

Аслида эса ақл-хуши бошида, тиришқоқ ўқувчи эмасдим. Иннайкейин, бошимга тушган савдолар мени тамом шошириб қўйган эди.

Дастлабки уч ой баҳоларим жуда ёмон бўлди. Файрат қилиб ўзимни қўлга олмасам, синфда қолишим турган гап эди.

Етуклик табеллари тарқатилган куни кечқурун Алекси опа мени бурчакка тортиб:

— Баҳоларингиз ёқдими, Фериде? — деб сўради.

Бадбин бир алфозда бошимни силкитиб:

— Анча ёмон, та soeur, — дедим.

— Анча эмас, бутунлай. Сизнинг шунчалик ёмон ўқиганингизни ҳеч кўрмаган эдим. Аксинча, бу йил яхшироқ ўқирсиз деб кутган эдим.

— Тўғри айтасиз. Бу йил ўтган йилгидан бир ёш улғайдим.

— Фақат шугинами?

Ғалати! Алекси опа бетимни силар, тагдор қилиб куларди. Нима қилишимни билмай, кўзларимни олиб қочдим.

Вой бу мураббиялар-э! Дунё ишларига ҳеч қизиқ-майдиган кўринишса ҳам, майда-чуйда фийбатларгача хабардор бўлиб турадилар. Кимдан билишади? Қандай билишади? Ораларида ўн йил яшаганимга, савдоий қиз бўлмаганимга қарамай, бунга ҳеч тушуна олмас эдим.

Бир баҳона билан ўзимни қутқариш пайига тушганимда Алекси опа яна шама қилди:

— Табеддаги баҳоларингизни бирорларга кўрсатишдан уяларсиз деб ўйлайман, — деди. Кейин орқасидан тағин бир таъна тоши отди: — Бу йил синфдан ўтмасангиз, бу ерда яна бир йил, узун бир йил қолиш хавфи ҳам бор.

Кўрдимки, ҳужумга ўтмасам, Алекси опадан осонликча қочиб қутулолмайман. Чор-ночор юзсизлик қилиб, ясама софлик билан:

— Хавфи бор дейсизми? Нимага хавфи бўлади? — деб сўрадим.

Алекси опа аёллар гиди-бидисининг учига чиққани эди. Бундан зиёдаси мен билан юзма-юз келиш, очиқчасига гаплашиш деган сўз бўларди. Енгилганини сездирмаслик учун нозли бир карашма билан бетимга секин уриб қўйди. Кейин:

— Уни ўз ақлинг билан топиб оларсан, — деб кетаверди.

* * *

Мишел бу йил мактабда йўқ эди. Бўлса, мени албатта гапга солар, миямдаги парижонликни мутлақо ортириар эди.

Бир йил аввал ўзим тўқиган ҳикояни айтиб турганимда қанчалик эркин, жўшқин бўлсан, бу йил унашилган қиз вазиятига тушганимдан кейин шунчалик кўрқоқ бўлиб қолдим. Дугоналаримдан мени табриклиганларни қисқа, қуруқ ташаккур билан жўнатар, яқинлашиш майлини кўрсатганлардан юз ўгириб кетар эдим.

Фақат биттаси, биз ёқлардаги армани докторнинг қизи, ўжарлигимни енгишга муваффақ бўлди. Дам олиш кунларини мактабда ўтказдим. Уч ой ичидаги уйга икки ё уч мартағина бордим.

Сабабини ўзим ҳам унча яхши билмаган бу ўжарлигим Басима холам билан Нажмияни тажанг қиласар, Комрон эса нима деб ўйлашини, қандай чора кўришини билмай қийналар эди. У дастлабки ойларда мактабга ҳар ҳафта кўргани келиб турди. Мураббияларим оғизда бир нима дейишмаса ҳам, унашилган йигитнинг ўқувчи қиз билан келиб кўришишига жаҳzlари чиқар, бўламнинг мени даҳлизда кутиб турганини айтиб, юзларини буриштирап эди.

Мен одатда даҳлиз эшигининг бир табақасини жўрттага очиб кўяр, унга сунниб, қўлларимни фартумгимнинг қайиш камарига суққаним ҳолда жилла бўлса беш дақиқа тик туриб гаплашардим. Бўлам ора-сира хат ёзиб туриш истаги борлигини айтган эди. Лекин мен, мураббияларимиз ташқаридан келадиган хатларни туркча биладиганлардан биттасига ўқиттириб, кейин йиртиб ташлашади, деган баҳона билан бу фикридан қайтардим.

Шу кўришишларнинг бирида орамиздан қора мушук ўтгани ҳали-ҳали эсимда. Комрон узоқ турмаганимга жаҳли чиқиб, эшикни зўрлик билан ёпиб қўймоқчи бўлди. Лекин мен йўл қўймадим: яқинлашганда ташқарига отилиб чиқишга хезланиб, секингина:

— Илтимос қиласман, Комрон, хонада кўриниб-куринмай турган тешик қанча бўлса, икки шунча кўз ҳам бор, буни билиб қўйишингиз керак, — дедим.

У бирдан тўхтади.

— Бу қандай гап, Фериде? Биз ахир унашилган кишилармиз-ку! — деди.

Секин елкамни қисдим:

— Аслида ишни шу нарса бузаётиби-ку-я, — дедим. — Бир кун эмас, бир кун: „Күришишларингиз жуда бошқача бўляпти. Кечирасиз, бу ернинг мактаб эканлигини эсдан чиқарманг“, қабилида сўз эшлиши хоҳламасангиз...

Комрон оппоқ оқариб кетди ва, шу кундан бошлаб мактабга оёқ босмай қўйди.

Бу ишим ҳақиқатан ҳам яхши эмасди. Лекин бошқа чорам бўлмаса нима қиласай? Комроннинг олдидан қайтиб келиб синфга киришим билан ҳамма менга ўғирилиб қараши юрагимни эзмай қолмасди.

Нима деяётган эдим? Ҳа, докторнинг қизи дам олиш кунларининг бирида қайтиб келиб:

— Комронбей Европага кетармиш, шундайми? — деб сўради.

Мен нима дейишимни билмай шошиб қолдим.

— Қаердан эшитдинг? — дедим.

— Отамдан, Мадриддаги амакиси чақиритириди.

„Қайдам“ дейишни фурурим кўтартмади.

— Ҳа, шундай бир нияти бор, пича саёҳат қилиб келмоқчи эди, — дедим.

— Саёҳат нимаси, элчихонага котиб бўлармиш-ку.

— Вақтинча.

Сұхбатни шу ерда бўлиб тарқалдик. Дугонамнинг отаси чорбоғимиздан оёғи узилмайдиган бир киши эди. Шунинг учун бу гапнинг тўғрилигига шубҳа қилмадим. Лекин бу нарсани менга билдиришмаганига ҳайрон бўлдим. Кунларни ҳисобладим. Чорбоғдан хабар олмаганимга йигирма кун бўлибди.

Ўша кечаси фақат шу нарсани ўйлаб чиқдим. Комронга қилган бемаъни ситамларим учун ачинар, шунчалик муҳим бир нарсани менга айтмаганини ўйлаб, юрагимдан эзилар эдим. Ҳар ҳолда биз бир-биримиз билан боғланган кишилар эдик.

Эртасига пайшанба эди. Ҳаво очиқ бўлгани учун тушдан кейин айлангани чиқишимиз керак. Лекин

ичим пишиб қийнала бошладим. Шундай эзгувчи үйлар билан яна бир кунни үтказиш фикри мени құркұвга солди.

Мудиранинг олдига бордим-да, холамнинг бетоблигини айтиб, рухсат сұрадим.

Худодан айланай, шу куни мураббиялардан бири Қартолға кетаётган экан. Эренкүй станциясигача бирга кетишиш шарти билан мудира илтимосимни қондирди.

Құлимда битта кичкина чамадонча билан чорбоқ-қа кириб борганимда қоронғи тушай деб қолган эди.

Эшикда мени чорбоғ ити күтиб олди. Бу қари ит ниҳоятда очқұз, ёпишқоқ эди. Чүнтагимда ҳамиша, яхшими-ёмонми бир нарса борлигини билгани учун йүлимини түсар, орқа оёқларига туриб олиб, тисарип-лип борар, менга ёпишишга уринарди. Комроннинг ҳам дарахтлар оралаб мен томон келәётганини күрдим-у, дарров чүккаладим. Ит эгнимни кир қылмасин, деб ифлос оёқларидан ушлаб турдим.

У сұлоқмон оғзини улиётгандай очиб, тилини осилтирап, мен эсам бурнидан қисардим. Хуллас, үртамизда үйинга, талашмага үхшаш бир нарса борар эди.

Комронни фақат ёнимга келгандагина күрган кишидай:

— Бунинг кулишига қаранг, — дедим. — Оғзи мунча катта-я, тимсоқникига үхшамайдими?

У лабларыда зақарханда табассум билан менга қараб турарди.

Итни қўйиб юбориб этакларимни қоқдим. Қўлларимни рўмолчам билан артганимдан сўнг бирини бўламга узатдим.

— Bonjour*, Комрон, холам қалай? Аҳволи оғир эмасдир, Иншооллоҳ...

У хиёл таажжубга тушиб:

— Ойимми? — деб сұради. — Ойим соппа-соғ. Касал деб эшитдингми?

— Ҳа, касал деб эшитдим, хавотир олдим: якшанбани кутмай сўраб келдим.

* Bonjour — (бонжур) — салом (французча).

— Сенга ким айтди?

Яна битта ёлғон гап топишга фурсат қолмагани учун:

— Докторнинг қизи, — дедим.

— Ўша шундай дедими?

— Ҳа, гаплашиб турган эдик, сўз орасида: „Отами сизларникига чақиртиришибди, холангиз бетоб шекилли“, деди.

Комрон ҳайрон булиб қолди.

— Янглишган. Доктор кейинги кунларда ойимни ҳам, бошқани ҳам кўргани келгани йўқ.

Бу қалтис гапни узоқ чўзиб ўтирмадим.

— Хайрият, жуда ёмон ташвиш қилаётган эдим, — дедим. — Улар ичкарида бўлсалар керак, албатта?..

Чамадонимни ердан олиб юрмоқчи бўлган эдим, Комрон қўлимдан ушлади.

— Нега шошасан, Фериде? Ҳамиша мендан қочсан, — деди.

— Нега энди? — дедим. — Туфлигим сиқяпти-да...

Иннайкейин, ичкарига бирга кирмаймизми ахир?

— Бирга кирамиз, лекин у ерда, ҳойнаҳой, ҳамма билан гаплашишга мажбур бўламиз. Ҳолбуки, сен билан ёлғиз гаплашмоқчи эдим.

Ҳаяжонимни яшириш учун ҳазил-мутойиба қилиб:

— Ихтиёргиз, — дедим.

— Мерси. Ундай бўлса, агар ҳоҳласанг, ҳеч кимга, қўриниш бермай ҳовлида бир оз айланайлик.

Қочиб кетишимдан қўрқаётгандай, қўлимни қўйиб юбормас эди. Чамадончамни қўлига олди. Ёнма-ён юриб кетдик. Бир-биrimizga унашилганимиздан бери биринчи марта ёнма-ён...

Янги тутилган қуш юраги қандай патирласа, менини ҳам шундай патирлади. Шундайки, қўлимни қўйиб юборганида ҳам қочишга қурбим етмасмиди, деб ўйлайман.

Бир-биrimizga бир оғиз ҳам сўз айтмай ҳовлининг тўрига бордик. Комрон ўйлаганимдан ортиқ хафа, эзгин қўринарди. Бу уч ой ичидагималар бўлганини,

орамизда қандай ўзгариш юз берганини билмайман. Фақат ҳозир унинг олдида ўзимни айбдор деб ҳисоблар, шу дамгача қилган ёввойилигим учун пушаймон бўлар эдим.

Қиши ўртаси бўлса ҳам гўзал, жимжит оқшом эди. Атрофимиздаги қуруқ тоғ тепалари олтин маржон каби товланарди. Менда Комронга нисбатан уйғонган майлда бу манзаранинг ҳам ҳиссаси бормиди, билмайман.

Шу дам унинг кўнглини оладиган бирон сўз топиш истаги қалбимни ёндирувчи эҳтиёжига айланди. Лекин миямга ҳеч нарса келмас эди.

Энди орқага қайтишдан бошқа чорамиз қолмагандан кейин, Комрон:

— Шу ерда бир оз ўтирасак қалай бўлар экан, Фериде? — деди.
— Ихтиёр сенда, — дедим.

Унашилганимиздан кейин уни биринчи марта сенсирашим эди.

Комрон шимига ҳам парво қилмай ўша ердаги бир тош устига ўтириди. Мен дарров қўлидан ушлаб туриздим.

— Сен нозиксан, қуруқ ерга ўтирма, — дедим-у, устимдаги кўк палтомни ечиб тагига солдим.

Комрон қўзларига ишонмас эди.
— Нима қиляпсан, Фериде? — деди.
— Тағин оғриб-нетиб қолмагин, — дедим. — Мундоқ ўйлаб кўрсам, сени асраш бундан кейин менинг бурчим экан.

Бўлам бу сафар ҳам қулоқларига ишонмади шекилли:

— Нималар деяпсан, Фериде? — деди. — Шу сўзларни сен айтяпсанми? Унашилганимиздан кейин сендан эшигтан энг ширин сўзим.

Бошимни энгаштириб, жим турдим.

Комрон палтомни қўлига олди. Силаётгандай бир ҳаракат билан енгларига, ёқасига, тугмаларига тегар эди.

— Сенга бир оз ситам қилиш ниятида эдим, Фериде. Энди фикримдан қайтдим, — деди.

Күзимни ердан олмасдан:

— Сенга ҳеч ёмонлик қылганим йўқ эди-ку, — дедим.

У мени яна ёввойи қилиб қўйишдан қўрқаётгандай, ёнимга яқинлашишдан безиллаб:

— Фикримча, қилдинг, Фериде, — деди, — ҳатто зиёда қилдинг. Унашилган кишисини шунаقا оёқ ости қиладиларми? Кўнглимга ёмон гаплар келди. Қайдам, Мужгон янгишган эмасмикан?

Ночор кулдим. Комрон ажабланиб сабабини сўради.

Дастлаб жавоб бергим келмади. У қўймагандан кейин эса қўзларимни олиб қочиб:

— Мужгон янгишган бўлса, бунчалик бўлмас эдик, — дедим.

— Бунчалиги нимаси? Яъни унашилганимизми? Қўзларимни юмиб туриб икки марта бошимни сил-китдим.

— Феридем!

Кичик бир фарёдга ўхшаган бу овоз ҳали-ҳали кулоқларимда. Қўзларимни очдим-да, унинг каттайгандай кўринган қўзларида йирик ёш томчисини кўрдим.

— Мени шу дам шунчалар баҳтиёр этдингки, ӯлаётганимда ҳам эсимга тушса йиғлайман. Юзимга бундай боқма. Сен ҳали жуда кичиксан: Илож йўқ, сен бундай нарсаларни англамайсан. Ҳамма гиналарни унутдим энди.

Комрон билакларимдан ушлаб турарди. Мен ҳам тортиб олмадим, фақат ҳўнграб йиғлай бошладим. Бу шундай йиги эдики, Комрон қўрқиб кетди.

Бояги йўл билан орқага қайтаётганимизда ҳам мен тез-тез хўрсинар, ҳиқиллаб йиғлар эдим. У ортиқ қўлини менга теккизишга ботинмасди. Лекин мен кўнгли жойига тушганини сезиб, хурсанд бўлдим.

Чорбоққа яқинлашганимизда:

— Сен олдин кир. Мен ҳовузда юзимни яхшилаб ювиб олай. Мени шу аҳволда кўришса нима дейишади? — дедим.

* * *

Бирдан эсимга тушгандай қилиб Комрондан сұрадым:

— Европага саёшат қилармишсан, ростми?

— Шундай бир фикр бор. Тұғриси, меники ҳам эмас, Мадриддаги амакимнинг хаёли, — деб жавоб берди. — Қаердан эшитдинг?

Бир оз иккиланиб турғанимдан сұнг:

— Докторнинг қизидан, — дедим.

— Докторнинг қизи сенга мунча күп хабарлар етказиб турар экан, Фериде?

— ...

Комрон диққат билан юзимга қараб турарди. Қизарыб, бошимни үгириб олдым.

— Менга қара, ойимнинг касаллиги ҳам баҳона бўлмасин тағин?

— ...

— Тұғрисини айт, Фериде. Шунинг учун келганимдинг?

Ёнимга яқинлашган эди. Құллари билан бошимни силагиси келар, лекин ҳуркишимдан, яна орамизни бузадиган акслик қилишимдан құрқар эди. Ҳолбуки, мен аксинча, унга қўника бошлаган эдим. Саволини яна бир марта қайтариб айтди:

— Тахминим тұғрими, Фериде?

Комроннинг ниҳоятда хурсанд бўлганини сезиб, „ҳа“ маъносида бошимни силкитдим.

— Қандай яхши... Кечадан бери толейим шунчалик үзгардики!

Құлларини мен үтирган курси суюнчиқларига қўйиб устимга эгилди. Бу вазиятда тұрт томонидан қуршалған эдим. Менга қўл теккизмаслик учун ҳийла билан топилған усул үтирган еримда мени кирпитикан сингари ҳурпайтирас, елкаларимни кутариб орқага чекинар эдим. Жуда яқин келиб қолған юзига боқмаслик учун рўмолчамни ўйнаб туриб:

— Амакинг нима таклиф қиляпти? — деб сұрадым.

— Бўладиганга ўхшамайди. Мени элчихона котиби қилиб олмоқчи. Аниқ бир маслаги ёки амали бўлмаган эркакни эркак эмас, деб ҳисоблайди. Мен, табиий, унинг фикрини айтаяпман. „Келажакда бир элчихона амалдори билан Европага кетиш балки Феридени ҳам хурсанд қилар“, дейди. Қайдам, шунга ўхшаш бир тайлан сузлар...

Суҳбат жиддий тус олгани учун Комрон мени қуршовидан чиқариб, қаддини ростлади. Мен ҳам дарҳол ўрнимдан турдим.

Суҳбатимиз узилмади.

— Бу таклифни нега „бўладиган гап эмас“ дединг? Европага борсанг хурсанд бўлмайсанми?

— Бу томонини айтиётганим йўқ. Бундан кейин мен кўнглига нима ёқса қилаверадиган киши эмасман. Ҳаётимга алоқаси бўлган ҳар бир нарсани сен билан маслаҳатлашишга мажбурман. Шундай эмасми?

— Ундей бўлса кетаверасан.

— Демак, Истанбулдан кетишимга розисан, а, Фериде?

— Демак, эркак киши учун бирон маслак зарур бўлса...

— Менинг ўрнимда бўлсанг сен кетармидинг?

— Кетардим, деб ўйлайман. Бунинг устига сен ҳам шундай қилишинг керак, деб ўйлайман.

Эътироф қилишим керакки, бу сўзларни ёлғиз тилим айтар эди. Дилемда эса, ўша дам бутунлай бошқа нарсани айтмоқда эдим. Ҳақиқатда, мени ҳам тушуниш керак. „Сени ташлаб кетаверайми?“ дегувчига бошқача жавоб бериб бўладими?

Иккинчидан, Комрон ҳам бу айрилиқни шу қадар осон қабул қилганимга ҳайрон эди. Менга қарамасдан уй ичидаги одим юргандан сўнг қайрилиб, бояги саволни яна қайтариб берди:

— Демак, амакимнинг таклифини қабул қилсан, сенингча тўғри бўлади?

— Ҳа.

Комрон тин олди:

— Ҳа, бұлмаса ўйлаб құрамиз. Узил-кесил бир қарорға келиш учун ҳали вақтимиз бор.

Юрагим енгилгина дукурлади. „Ўйлаб құрамиз“, дегандан кейин яна қандай гап бўлиши мумкин?

Одамлар ҳар доим мендан талаб қылган бир оғирлик билан сўз бошладим:

— Бу ишда яна ўйлаб құрадиган нарса борлигини сезмаяпман. Амакингнинг таклифи ҳам ёмон бўлмайди.

— Амал деган нарса қисқа бўладими, Фериде?

— Тўғрироғи, узоқ ҳам бўлмайди. Атиги бир, икки, уч ё тўрт йилдир. Кўз очиб-юмгунча ўтиб кетади. Иннайкейин, орада келиб турасан ҳам...

Бир, икки, уч, тўрт йилни бармоқларим билан шу қадар осон санарадимки...

* * *

Бир ойдан сўнг Комронни Ғалата лиманида кемага ўтқаздик. Уни Европа саёҳатига ташвиқ этганим учун қариндошларимнинг ҳаммаси мени табрик қилди. Фақат Мужгонгина хурсанд бўлмади. Тақирдоғидан менга ёзган хатида: „Яхши иш қилмабсан, Фериде. Рози бўлмаслигинг керак эди. Энг яхши вақтларингизни айрилиқда ўтказишдан нима маъно бор? Тўрт йил дарров ўтиб кетадиган вақтми?“ дебди.

Лекин бу тўрт йил Мужгон қўрққанидан анча тез ўтди.

Комрон пенсияга чиққан амакиси билан Истанбулга бутунлай қайтиб келганда, мактабни битириб чиққанимга бир ой бўлган эди.

Мактабдан чиқиш! Мен у ерда яшаб турган пайтларимда бу олақоронғи бинога капитархона, деб от қўйган эдим. Қўлимда яхшими-ёмонми бир диплом билан ўзимни ташқарига отадиган кунимнинг мен учун қутулиш байрами бўлишини айтиб юрадим. Лекин кунларнинг бирида капитархона эшиги очилганда, ўзимни, бўйимни бирмунчча узайтирган қора чоршаф, баланд пошна туфлилар билан кўчага чиққанимда бутунлай гангид қолдим. Бунинг устига холам ҳам чор-

боғда тўй тараддудини бошлаб юборди. Бу нарса мени тамоман шошириб қўйди.

Чорбоғ бўёқчилар, дурадгорлар, бичиқчилар ва узоқ ерлардан ётадиган бўлиб келган қариндошлар билан гоҳ тўлиб, гоҳ бўшарди. Ҳар ким ўзига яраша бирон иш билан банд эди. Улар ҳозирдан таклифнома ёзиш, кам-у қўстларни сотиб олиш учун бозорга қатнаш, кийим тикиш билан машфул. Мен шошиб қолганимдан ишбузармонлик қиласдим. Бирон ишга қўл уриш у ёқда турсин, бошқаларнинг ишига халал берадиган ҳар хил bemazagarchiliklar қиласдим. Менда сўнгги телбалик хуружи бошланган эди. Бурунгидай меҳмонларнинг болаларини теварагимга тўплаб, чорбоғни бошимга кўтарардим.

Ҳамма ердаги сингари ошхонада ҳам таъмирлаш, бўёқ ишлари борарди. Шунинг учун янги ошпаз қозонтовоқларини ҳовлининг тўрига қурилган чайлага кўчириб, овқатни очиқда пишира бошлаган эди.

Бир куни кечга яқин ошпазнинг чайла олдида варақи пишираётганини кўрдим. Шу он миямга битта шайтонлик келди.

— Болалар, — дедим, — сизлар шу бостиurmанинг орқасига ўтиб, бекиниб туринглар. Товушларингни чиқарманглар. Мен сизларга варақи ўғирлаб келтираман.

Беш дақиқа ҳам ўтар-ўтмас қўлимда бир товоқ варақи билан кичкина ўртоқларим ёнига қайтиб келдим.

Болаларга тегишларини бериб, ҳаммасини ҳовлиниг бурчак-бурчагига тарқатиб юборганим ва товоқни бостиurmaga беркитиб қўйганим, хайриятки, яхши бўлган экан. Лекин бу нарсанинг оқибатини, ошпаз варақиларнинг йўқолганини билгандан сўнг ғазаби қайнаб, зир югуришини хаёлимга келтирмаган эдим.

Бир оздан сўнг ошхона чайласи олдида қиёмат кўпти. Ошпаз: „Ким ўғирлаган бўлса ҳам жонини бўғизидан суғуриб оламан!“ деб қичқира бошлади. Болаларнинг юраги чиқиб кетди. Улар менинг сўзимга ҳам қулоқ солишмай қочиб беришли. Қочиб, шубҳасиз,

яхши қилишди. Чунки, бирпасдан кейин ошпаз бизни билиб қолди-ю қулидаги човлисини таёқдай силкитиб устимизга бостириб келаверди.

Расво одам болалар орасида каттаси мен эканимни күрди дегунча уларни қўйиб, мени қувиб кетди. Югуриб келаётib йўлда гурсиллаб йиқилгандан сўнг баттар жаҳли чиқиб кетди.

Ошпаз янги, мени танимайди, шунинг учун аҳволим мушкул эди. Қўлга тушгудай бўлсан, ўзимнинг кимлигимни тушунтиргунимча, ҳеч бўлмаса икки марта човли зарбини ейишим, шарманда бўлишим турган гап.

Чорбоғ томонга чап беришнинг иложи бўлмагандан кейин чор-ночор қўчага қараб уриб кетдим, йўл бўйи чирқираб, дод солиб бордим.

Худо ўзи ёрлақади-ю эрталабдан бери иш билан банд бўлган тикувчи хоним шогирди Дилбар халфа* билан ҳовлига дам олгани чиқиб келаётган экан. Йўл четида уларга тўқнаш келдим-у „келяпти!“ деб бўйинларига осилдим, орқаларига яшириндим.

Дилбар халфа ошпаз човлисига қўлларини кўтариб:

— Бу нимаси, ошпаз, жинни-минни бўлдингми? Ахир бу келин хоним-ку! — деб ўшқирди.

Бошқа пайт бўлса, бу сўз учун Дилбар халфани албатта юлиб олардим. Лекин шу қадар қўрқиб кетган эдимки, ўзим ҳам билмай унга қўшилиб:

— Худо ҳақи, мен келин хонимман, ошпаз! — дея чинқирдим.

Мен бу ошпаз сингари жинни, гайри одамни кўрган эмасман. Ошпаз Дилбар халфа билан тикувчи хонимнинг сўзларига бир оз ишонмай турди. „Йўқ, бунақа безори келин бўлмайди. Ундай бўлса, менга янги шим олиб берасан. Буни қара, шимнинг тиззасини йиртдинг!“ деди.

* **Халфа** — бу ерда шогирд маъносида. Бундан ташқари пешқадам оқсоч, хизматкор маъноларида ҳам келади. Эркак ва аёллар исмига қўшиб айтилади.

Бечора йиқилганда бурнини ҳам яра қилиб олибди. Лекин, барака топкур, бурнимни ҳам тұлайсан, деб туриб олмади.

Яшириб кетишга қылган ҳаракатларимга қарамай, бу комедия ҳамманинг қулогига етди ва ҳар гал овқат устида менга қараб-қараб қўйиш одат тусига кирди.

* * *

Тўйга уч кун қолган эди. Яна ҳар куни кечки пайт ўша машъум ҳовли эшигида, болалар билан арқондан сакрашиб ўйнаб юрганимда янги бир ҳужумга учрадим. Лекин бу сафарги ҳужум мени ошпаз қўлидан қутқазишга ҳаракат этган тикувчи хонимдан бўлди. Ўттиз йилчадан бери чорбоғда кийим тикиб келган бу француз хоним олтмиш ёшли, кўзойнакли қари қиз эди. У дунёнинг энг нозик, энг ширин муомалали аёлларидан бўлишига қарамай, шу оқшом у ҳам менга олов пуркади:

— Кечирасиз, мадемуазель, бир неча кундан кейин сизни мадам, деб атай бошлаймиз. Шу ишингиз тўгрими? Кийимингизни охирги марта ўлчаб кўриш учун сизни ярим соатдан бери ахтараман-а, — деди.

Энг ёмони — Басима холамнинг у билан бирга келгани бўлди. Ҳўмрайиб туришидан, жанжал чиққудай бўлса тикувчининг ёнини олиши аниқ эди.

— Пардон, мадемуазель, шу ерда эдим, кўп афсус, ахтарганингизни билмабман, — дедим.

Холам индамай туролмади. Мени йўлга солмоқчи бўлганда, ҳар вақт иягимдан ушлаб силар эди, ҳозир ҳам шундай қила туриб:

— Айланай болам, ҳозир сенинг овозингни, қаҳқашаларингни бирор эшитмаслиги керак-ку, — деди. — Уч кундан кейин ҳам, чақирган меҳмонларимиз орасида яна шундай қилмасайдинг, деб қўрқаман.

Ҳар вақт бевош, қўрс кўринганимга қарамай, ўша кунлар қоришиқ ҳаяжонлар чангалида талпинган ва эркаланиш, мулойим бўлиш эҳтиёжи билан юракбағрим эзилиб юрган кунларим эди.

Иягимни холамнинг қўлидан чиқармай, этагимни бармоқларим билан икки ёнидан ушладим-да, енгилгина таъзим қилиб, тиззаларимни буқдим.

— Хафа бўлманг, хола, — дедим, — кўп эмас, фақат уч кунгина яна тишингизни тишингизга қўйиб туринг. Ана ундан кейин сиз менга хола эмас, бошқа исмли, бошқа сифатли киши бўласиз. Чолиқуши холасига қилган шўхлигини Фериде у хоним афандига қиломайди. Ҳа, бунга журъат этолмайди, қўнглингиз тўқ бўлсин.

Холамнинг кўзларига ёш чиқди, бетларимдан чўлп-чўлп ӯпиб:

— Ҳамиша онанг ўрнида эдим, яна шундай бўлиб қоламан, Феридем, — деди.

Юрак тўлқиним шу даражага етган эдикни, мен ҳам уни биқинларидан ушлаб азот кўтардим, яна шу ҳаяжон билан бетларидан ӯпдим.

* * *

Мадемуазель майда икир-чикирларидан бошқа камчилиги қолмаган оқ қўйлагимни қўлига олганда, қип-қизариб кетганлигимни ҳис этдим. Уйдагиларни бирма-бир силаб ӯпмоққа, ёлвормоққа бошладим:

— Нима бўлади-я, ташқарига чиқиб турсаларингиз. Сизларнинг олдингизда киёлмайман. Чолиқушини орқасидан узун этакли кўйлакда товусга ӯхшаганини кўз олдиларингизга бир келтиринг. Вой, қандай кулгили-я! Ўзим ҳам роса куламан-да. „Шу нарса оддий кийимда бўла қолсин“, деб ҳар қанча ялинсан ҳам, барибири, дардимни ҳеч кимга англаста олмадим.

Мадемуазель қўлида кўйлак билан олдимга келганда, бамисоли бирор мени тутмоқчи бўлаётгандек, ўзимни олиб қочар, дир-дир титрар эдим.

Ташқаридагилар тўполон кўтаришар, кирамиз деб ичкарига суқилишарди.

— Бироз кутинглар, илтимос қиламан, бир дақиқагина, кейин ҳаммангизни чақираман, — деб ёлвордим.

Лекин улар гапимга ишонмасдилар.

— Алдайди, ечиб ташлагандан кейин чақиради, — деб эшик олдида бақиришарди.

Ана шундан кейин икки томон ўртасида ҳаяжонли тортишув кетди.

Ташқарида болалар ҳам, катталар ҳам аралаш қичқиришади, кулишади, эшикни итаришади, мен эсам бор кучим билан эшикни ичкаридан тортиб турдим.

Супада темир нағалли ботинкалари билан ер тепиниб: „хужум... ҳужум... жанг...“, деб қичқиришган болаларнинг овозига бутун чорбоғ югуриб келди.

Мадемуазель теварагимда парвона бўлиб:

— Вой, қўйинглар, Худо ҳақи, қўйинглар, кўйлак йиртилади, — деб чинқирап, лекин овозини ҳеч ким эшитмасди.

Нимаям бўлди-ю, бир зумда тўполон тийилди. Эшикка оёқ дупури яқинлашиб келаверди. Комроннинг:

— Оч, Фериде, менман. Менинг киришимга тақиқ йўқ, табиий. Аммо, сенга ёрдам қилгани келдим, — деганини эшитдим-у, жаҳлим чиқиб гангид қолдим.

Бу сафар:

— Ҳамма кирсин, майли, лекин сен эмас. Худо ҳақи, сен кет. Бўлмаса, Худо урсин, йиглаб юбораман, — деб ёлвора бошладим.

Лекин Комрон ёлворишларимга қулоқ солмади, эшикни қаттиқ итариб, икки қанотини ланг очиб юборди.

Мен апил-тапил уйнинг бир бурчига қочдим-да, қўлимга кирган бир пальтоға ўралиб олдим.

Мадемуазель ёрилар даражада эди.

— Жонимни қоқай, қўйлак хароб бўлди, — деб соchlарини юла бошлади.

Комрон пальтони бир учидан ушлади-да, кулиб туриб:

— Енгилганингга тан беравер энди, Фериде. Оч, қўйлагингни кўрайин, — деди.

Менда на овоз бор эди, ва на ҳаракат.

Бир оз кутгандан кейин яна ўтина бошлади:

— Фериде, ҳозир күчадан келдим. Жуда чарчаганман. Мени күп қийнама. Күйлагингни шунчалар күргим келадики, ұжарлик қилаверсанг, зўрлик қилиш мажбуриятида қоламан. Менга қара, бешгача санайман: бир, икки, уч, тұрт, беш.

Комрон иложи борича кечиктириб айтган ана шу „беш“дан сұнг пальтоны тортди-да, юзимни күз ёшлиари билан ювиб үтирганимни күриб, ёмон ахволга тушди, кейин болаларни итариб чиқариб, эшикни ёпиб қўйди.

Мадемуазель ҳайронликтан лол бўлиб қолди. Комрон ҳам қарийб шу ахволда эди. Бир оздан сұнг уятли, аламли бир товуш билан:

— Кечир мени, Фериде, — деди. — Сен билан шунчаки ҳазиллашмоқчи эдим. Ҳақим бўлса керак, деб ўйловдим. Лекин, ҳали ҳам ёш бола экансан... Мени кецирасан-да, а?

Бошимни ҳамон пальто ичида яшириб туриб жавоб қилдим:

— Хўп, лекин бу ердан шу замон чиқиб кетасан.

— Бир шарт билан. Сени боғ тўридаги қоя олдида кутаман. Эсингдами, тұрт йил аввал иккаламиз ўша ерда ярашган эдик. Бугун ҳам шундай қиласиз. Хўлми?

Бир оз иккиланиб турганимдан кейин:

— Хўп, бораман, — дедим.— Лекин сен ҳозироқ чиқиб кет.

Боёқиши мадемуазелда ҳам бу ғалати табиат келинчак билан сұзлашишга ортиқ жасорат қолмаган эди. У оғиз очмай кўйлагимни ечтириб олгандан сұнг, яна калта кўйлагимни кийдим-у устидан қора ранг мактаб фартугимни илиб, Мужгоннинг ҳам юзига қарамай, ўз хужрамга чопиб кириб кетдим. У ерда кўзларимдаги қизиллик йўқолгунча совуқ сув билан юзимни роса ювдим. Боққа тушганимда қош қорая бошлаган эди. Энди ҳамма гап — ўзимни ҳеч кимга кўрсатмасдан, унинг ёнига бориб олишда қолган эди.

Ўзимни айланиб юрган кишига солиб, ошхона орқасида пича юрдим, ошпаз билан бир-икки оғиз сұз-

лашдим. Кейин секин-секин ташқари эшикка қараб юрдим. Мақсадим: изимни бутунлай йўқотганимдан кейин девор тагидан ўтиб, унинг ёнига тушиш эди. Лекин...

Ҳамиша очиқ турадиган кўча эшигининг олдида қора чоршафли, узун бўйли бир хотин кишини қўриб қолдим. Юзи ёпиқ эди. Чорбоғдан бир нарса сўраш нияти бўлса ҳам, сўрашга юраги бетламай тургандек қўринди.

Комрон мени алламаҳалдан бери кутиб турибди. Чоршаф ичидан таниш юз кўринишидан ва мени гапга тутиб қолишидан қўрқиб, йўлимни ўзгартирдим-да, дарахтлар орасига ўзимни урмоқчи бўлдим. Лекин у мени чақириб қолди.

— Ойимқиз афандим, бир оз сабр қилишингиз мумкинми?

Ночор қайтдим, эшикка қараб юриб бордим.

— Марҳамат, хоним афанди, бирон хизмат борми? Мархум Сайфуддин пошшонинг чорбоғи шуми?

— Шу, афандим.

— Шу чорбоғда турасизми, афандим?

— Ҳа.

— Ундай бўлса, сизга бир илтимосим бор.

— Буюринг, афандим.

— Мен Фериде хоним билан кўришмоқчи эдим.

Пича фалати бўлиб кетдим. Кулиб юбормаслик учун дарров бошимни эгдим. Мен „хоним афанди“ дейилганимни биринчи марта эшитганим учун бу сўз менга шундай фалати туйилдики...

„Фериде хоним афанди“ мен эканлигимни айтиб бўлмас, бунга юрагим бетламас эди. Лабларимни тишлаб туриб:

— Жуда соз, хоним афанди, — дедим, — марҳамат қилиб ичкарига кирсангиз, чорбоғдагилардан сўрапрэзиз, сизга Фериде хонимни чақириб беришади.

Қора чоршафли хотин эшикдан кириб, ёнимга келиб олган эди.

— Сизни учратганим кўп яхши бўлди, қўзим, — деди. — Сиздан битта ёрдам сўрайман. Мен Фериде хо-

ним афанди билан хилват қилиб гаплашмоқчиман, шуни айтасиз. Иложи бўлса, буни ҳеч ким билмаслиги керак.

Ажабланиб юзига қарадим, аммо атроф қоронги бўлгани, чоршафини ҳалигача очмагани учун чехрасини фарқ этолмадим.

Бир оз иккиланиб турганимдан сўнг:

— Хоним афанди, — дедим, — ғалати аҳволда бўлганим учун дабдурустдан тўғрисини айтольмадим. Фериде мен бўламан.

Хотин бир оз ҳаяжонланди:

— Комронбейга тушаётган Фериде хоним сизми?

— Чорбогда биттагина Фериде бор, хоним афанди, — деб қулимсирадим.

Қора чоршафли хотин бирдан тўхтаб қолди. бир озгина аввал ўзини Фериде билан кўришириб қўйишимни сабрсизлик билан истаган ҳолда энди рўпарамда ҳайкалдай қотиб қолганига қандай маъно берса бўларди? Ажабо, Фериде мен эканлигимга ҳали ҳам ишонмаётганмикан? Ё бошқа бирон сири бормиди? Қизиқсинаётганлигимни яширишга тиришиб, яна гапиришга мажбур бўлдим:

— Амрингизга интизорман, хоним афанди.

Қизиқ, чоршафли хотин ҳамон оғиз очмай турарди.

Салгина олдинда, дараҳтлар орасида турган боғдаги ўриндиқقا кўзим тушди-ю:

— Хоҳласангиз, ўша ерга борайлик, хоним афанди, — дедим. — Ҳеч ким бизга халақит бермайди, баҳузур гаплашамиз.

Хотиннинг сукути биз ўриндиқقا бориб ўтирганимиздан кейин ҳам давом этди. Ахiri, бир қарорга келган бўлса керак, қўлини қаттиқ силтаб, чоршафини кўтарди — ўттиз ёшлар чамасида ақлли, асабий бир хотин чехраси очилди. Қоронги тушиб қолганига қарамай, юзи қўрқинчли бир алфозда сарғайиб кетганлиги кўриниб турарди.

— Фериде хоним, — деди у, — мен бир эски дуғонамнинг зўри билан элчи бўлиб келдим. Лекин устимга олган вазифамнинг бу қадар оғир бўлишини билма-

ган эканман. Ҳалигина сизни күришга учиб турғаним ҳолда, мана энди, қочиб кетсам, деб ўтирибман.

Вужудимга бир титроқ ёпиши, юрагим қаттиқ дұкурлай бошлади. Агар үзимни құлға олмасам, у айтганини қилиб қочиб кетишлигини сезиб қолдим. Үзимни иложи борича хотиржам күрсатишга тиришиб:

— Вазифа бажарилиши керак, хоним афанди, — дедим, — бунинг учун дадил булиш лозим. Дугонанғиз мени танийдими?

— Йұқ. Тұғрироти, үзингизни күрмаган. Фақат Комронбейга унашилганингизни билади, холос.

— Комронбейни танийдими?

— ...

Энди менда ҳам ортиқ сүроғ-у саволларға мадор қолмади. Шу дам сүроқ ақтимни олар даражада мени забун қылғанига қарамай, у чиндан кетмоқчи булып құзғалса, йұлидан қайтармас эдим, деб үйлайман.

— Менга қаранг, Фериде хоним. Нега бирдан иккіләниб қолганимга тушунмаяпсиз. Мен бу ерда бүйі етган бир қызға дуч келарман, деб үйлаган эдим. Мана энди күрсам рұпараңда мактаб ёшидаги қызы турибди. Сизни ёмон хафа қилиб құярмиқанман, деб қүрқдим. Иккиланғанимнинг сабаби шу.

Бегона хотин менга ачинаётгандай күринди. Бу ҳол нафсониятимга тегиб, мадор берди.

Үрнимдан турдим, үриндиқ рұпарасидаги дараҳт-га орқамни сүядим, құлларимни қовуштириб, сокин, ҳатто мағрур бир товуш билан:

— Бундай ахволда иккиләниб ўтириш тұғри келмайди, — дедим. — Күриб турибман, гаплашадиган гапимиз муҳим. Шунинг учун, ачинишни бир ёққа йиғыштириб құйиб, очиқасига гаплашсак, яна ҳам яхшироқ бұлади.

Хотин менинг дадиллигимни күриб, үзини анча үнглаб олди, кейин шундай бир савол берди:

— Комронбейни жуда яхши күрасизми?

— Бунинг сизға нима алоқаси бор, хоним афанди.

— Балки бордир, Фериде хоним.

— Очиқ гаплашмасак, ҳозир айтганимдек, бир ерда депсиниб тураверамиз-у мурод ҳосил бўлмайди, хоним афанди?

— Жуда соз, шундай қилайлик. Сизга Комронбейни бошқа бирор ҳам яхши кўришини айтишга мажбурман.

— Яхши кўриши мумкин, хоним афанди. Комрон ёш йигит, бунинг устига жуда кўп фазилатлари бор. Бошқа бирор уни кўз остига олган бўлса, бунга ҳайрон бўладиган жойи йўқ.

Бирор япроқ шитир этмаган бу сокин, гўзал ёз оқшомида кутилмаган бўрон турганлигини англар, лекин ўзимда пайдо бўлган қандайдир бир куч билан унга қарши ҳамла тайёрлар эдим.

Хотинга айтган сўнгги сўзларимда бир оз истеҳзо ҳам бор эди. Ўрнидан турмасданоқ ўзини тўғрилашидан, асабий ҳаракат билан чоршафининг этакларини тузатиб, ўриндиқ тахталарини ушлашидан — унинг ҳам гапга тезроқ хотима бериш қарорида эканлигини англадим. Машина каби тез, ифодасиз бир товуш билан сўзлади:

— Дастлаб менга кичкина қиздай қўринган бўлсангиз ҳам, мана энди камолот топган, ҳар жиҳатдан етилган қиз олдида ўтирганимни тушуниб турибман. Комронбей масаласига келсак, сизнинг қадрингизга этмаган қўринади. Ёхуд, қайдам, етган бўлса ҳам, ўткинчи заифликка учраган, гапнинг қисқаси, Комронбей бундан икки йил аввал дугонам билан Европада танишади. Энди у ёғини айтсамми-йўқми, бунисини билмайман.

Бошимни силкитдим.

— Сўзларингизнинг тўғрилигини исбот қилиш учун ҳам, айтинг.

— Дугонамнинг исми Мунаввар. Эски сарой арбобларидан бирининг қизи. Аввал бирорга кўнгил бериб теккан-у, лекин баҳти очилмаган. Кейин касал бўлиб қолди. Докторлар Европага юборинглар, деб маслаҳат беришди. Батамом тузалиб, энди юртига қайта-

ман деб турганда, бошига шу савдо тушади. Комронбей бир маҳал Швейцарияга етиб келади. Уни излаб келганми, ё вазифа биланми, бунисини яхши билмайман. Ўша ерда учрашишади. Комронбей, Швейцарияга бир ҳафта туриб қайтгани келган бўлса ҳам, у ерда яқин икки ойлаб қолиб кетади. Ҳатто бунинг учун жазо ҳам олган бўлса керак.

— Ижозатингиз билан битта савол, — дедим, — буларни менга айттиришдан дугонангизнинг мақсади нима экан?

Бегона хотин бу сафар ўрнидан туришга мажбур бўлди, қўлқопли қўлларини қовуштириб:

— Мана шуни айтиш қийин-да, — деди. — Мунаввар бугун сизнинг душманинг ҳисобланади.

— Астағфирулло!

— Шундай, Фериде хоним. Лекин ўзи ёмон аёл эмас. Жуда ҳам раҳмдил. Комронбей унинг учун шунчаки бир тасодиф эмас. У дугонамга уйланмоқчи эди. Агар бунда бир ёмонлик бўлса, ҳаммаси Комронбейдан. Чунки бошқа бирор билан боши боғлиқ бўла туриб, шу ишни қилган. Мени касал ётган, кўнгилчан бир хотиннинг ўлиб-нетиб қолиш хавфи қўрқитади, уҳдамга мана шундай ярамас вазифани олишга мажбур қилган сабаб ҳам ана шу қўрқув бўлди.

— Яъни, Комронбей унга уйланмаса демоқчимисиз?

— Ёлғон гапириб нима қиласман, ҳа. Мунаввар бу хабардан кейин ҳечам яшамайди.

— Бечоранинг пешанаси шур экан.

— Тўғриси, иккалангизнинг ҳам пешанангиз шур.

Ортиқча маҳоват қилиб юборганини билдириш учун қўлим билан ишора қилиб қулдим.

— Мени аралаштирунг, сиз ҳозирча фақат дугонангизни ўйлашингиз мумкин.

— Нега энди, Фериде хоним? Тўғри, Мунаввар менинг шунча йиллик дугонам. Лекин сиз ҳам жуда яхшисиз, иннайкейин, бу ишда сизнинг айбингиз, гуноҳингиз йўқ, ёш қизсиз. Шунинг учун сизга ҳам ачинаман...

Бу сафар яна ҳам дағалроқ мұомала қилдим. Мәрпур қиёфада:

— Ачинишиңгизга йүл қўймайман! — дедим. — Фикримча, энди гаплашадиган гапимиз қолмади.

Бегона хотин бир нарса ахтараётгандай қўл сумкасини очиб-ёпаётганини кўрдим. Гапга хотима бериш ниятида эканлигимни кўриб, битта тахлоғлиқ қофоз чиқарди.

— Фериде хоним, сўзларимга балки ишонмассиз, деб Комронбейнинг битта хатини олиб қелган эдим. Қайдам, кўрсангиз хафа бўлмасмикансиз?

Хатни аввал қўлим билан итариб ташламоқчи бўлдим. Лекин хато иш қилиб қўйишдан қўрқиб, уни олдим.

— Хоҳласангиз сизга ташлаб кетай, кейин ўқирсиз. Энди дугонамга кераги қолмади.

Елкаларимни қисиб:

— Менга ҳам фойдаси йўқ, — дедим. — Дугонангизга хотира бўлиб қолиши мумкин. Ўзида қолгани маъқулроқ. Фақат бир зумгина ижозат берсангиз, кўз югуртириб чиқсам.

Қоронги қуюқлашиб қолган эди. Даражалар орасидан йўлга чиқиб хатни қўзларимга яқинлаштирдим, бу ёзувга үрганиб қолганим учун қийналмай ўқий бошладим:

Хат „Менинг сариқ гулим“, деб бошланган. Кейин бир қатор тасвиirlар.

Қуёш чиқишидан аввал дунёга билинар-билинмас бир ёруғлик сочилгани сингари, сариқ гулни кўришдан аввал унинг қалбига ҳам шундай ёруғлик ёйилганиш. „Ичимда англашилмас бир қувонч бор. Мен мутлақо ажойиб нарсага йўлиқаман“, дер эди. Ниҳоят, у ажойиб нарсага йўлиқибди, бир кун кечқурун мусо-фирхона боғида чироқлар ёнади-ю, қаршисида сариқ гулни кўради...

Мактубнинг у ёғини жуда шошиб ўқидим, тобора қуюқлашиб бораётган қоронғида қўзларим сатрларни шу қадар ёмон фарқ қиласдик, ҳеч нарсани эсимда

олиб қололмадим, десам бұлади. Негадир, мактубни бир неча бор такрор үқиганим шу сұнгги сатрларини ҳали ҳам күзларим үнгіда күриб тураман:

„Қалбим бұш эди. Севиш әхтиёжи билан ёнардим. Сизнинг расо, нозик қоматингизни, бинафша күзларингизни күрдим-у, ҳамма нарсанинг ранги үзгарди“.

Бегона хотин оғир-оғир одимлар билан ёнимга келіб, титроқ товуш билан:

— Фериде хоним, сизни хафа қилдим. Лекин ишоннинг... — деб сүз бошлаган эди, мен бирдан сүзини чұрт кесдім. Мактубни узатиб:

— Нега энди, — дедім, — хафа қиласынан ҳеч нима йүқ-ку? Бу бұладын нарса. Аксинча, сизга ташаккур ҳам айтмоқчиман. Менинг күзимни очдингиз. Энди сиздан ижозат сұрайман.

Бошимни хиёл силкитиб юриб кетдім. Лекин у орқамдан яна чақырды:

— Фериде хоним, яна бир дақиқага рухсат берсан-гиз. Дугонамга нима дейин?

— Вазифанғизни бажарғанингизни айтинг. У ёгини энди үзи билади, дерсиз. Вассалом.

Бегона хотин менга яна бир нима деді, лекин мен қулоқ солмадым, шошиб дараҳтлар ичига кириб кетдім.

Комрон иккаламизнинг яна бир бор ярашишимизни күрмайдын қоя ёнида у вафосиз мени қанчалар күтган экан — билмайман. Лекин кутишдан толиб уйига келганды, чизиқли мактаб дафтариңнинг варалыға ёзилиб, столға қойылған шу сатрларни күрганда, ҳар ҳолда шошиб қолар:

„Комронбей афанди. „Сарық гул“ романини бошидан охиригача туширдик. То үлгунимизча бир-бири мизни күриш йүқ. Сендан нафратланаман.

ФЕРИДЕ“.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Б..., 19... йил, сентябрь

— Келган кунингдан бери кечани кеча, кундузни кундуз демай ёзганинг ёзган. Ҳеч битмайдиган нима ёзув бу? Хатми десам, хат дафтарга ёзилмайди. Китобми десам, биламиз, китобни соч-соқоли бор одамлар ёзади. Сен бўлсанг муштумдай боласан. Мундоқ гапирсанг-чи, нима бало ёзяпсан?

Менга бу саволни мусофирихонанинг қари хизматкори Ҳожи ҳалфа берди. У бир соатдан ортиқроқ ташқарида ўзича ашула айтиб юриб пол артди, энди чарчаб, мен билан пича валақлашгани кирди.

Ҳожи ҳалфанинг авзойини кўриб ўзимни тутолмадим, хахолаб кулиб юбордим.

— Бу қанақа кепата, Ҳожи ҳалфа?

Ҳамма вақт оқ фартук тутиб юрадиган Ҳожи ҳалфа бугун эски замон хотинлар кийимини кийиб олиб, яланг оёқлари билан полни ишқаб тозалаётган, йиқилиб кетмаслик учун қўлида каттакон таёқ ушлаб олган эди.

— Начора, хотин кишининг ишини қилганингдан кейин хотинча кийинишинг керак-да, — деди.

Мен аҳён-аҳёнда гаплашиб турадиган касалманд қўшнимдан ташқари, хонамга кириб-чиқиб юрадиган бирдан бир киши Ҳожи ҳалфа эди. Дастребки кунларда тортинарди. Бир иш билан хонамга кирадиган бўлса, эшикни тақиллатиб: „Бошингни беркит, отин қизим, мен киряпман“, дер эди.

Мен ҳам ҳазиллашиб:

— Кираверинг, отажон, ишингиз бўлгандан кейин кирасиз-да. Ё, орамизда такаллуфга эҳтиёж борми? — дердим.

У тириш юзини яна бешбаттар тириштириб:

— Ўу иш — сен билгандай осон эмас, қизим. Ислом „муҳоддартлари“ ёнига бундай очиқ-сочиқ кириб бўлмайди, — деб мени койир эди.

„Муҳоддарт“ дегани ҳар ҳолда хотин-халаж бўлса керак. Лекин муаллималик гурурим кўтартмагани учун буни Ҳожи халфадан сўрамас эдим. Ахири, ҳазил қилақила, бу хил андишанинг ўринсиз эканлигини Ҳожи халфага тушунтиридим. Энди эсига келса, эшикни тақиллатади-ю, тортингмасдан кириб келаверади.

Ҳожи халфа кулгим ҳадеб тийилавермаганига аввал қизишса ҳам, кейин парво қилмай қўйди.

— Жўрттага жаҳли чиқсин деб куляпсан-да, фойдаси йўқ, — деди. Кейин кўзларида ғалати бир мунг билан илова қилди:

— Қафасдаги қуш сингари хонангда ёлғиз сиқилиб қолдинг, майли, ҳазиллаш, кул, ҳечқиси йўқ. Дўстлигимиз ортаверса, ҳали сенга ўйинга ҳам тушиб бераман, кўнглинг очилсин, деб, уқдингми, афандим?..

Нималар ёзаётганимни Ҳожи халфага айтиб бўлмас эди.

— Хатим жуда хунук, машқ қиляпман, Ҳожи халфа, — дедим. — Индинга эрталаб дарс бошлайман. Болалар айб қилиб юришмасин тафин.

Ҳожи халфа суратга тушаётган одамдай таёнига суюниб, кўзларида ширин бир табассум билан жавоб берди:

— Алдайсан, бола! Ҳожи халфа илоннинг ёғини ялаган, биласанми? Ҳали улар хушхат бўлди-ю, сен бадхатми? Уларнинг ёзганлари икки чақага арзимайди. Биламиз: чумолининг оёғига ўхшатиб эгри-буғри қилиб ёзишади, нима қилишса ўшалар қилишади. Биз маҳкамаларда хуб пишган одаммиз, не-не амалдорларни кўрганимиз, билдингми? Бир дардинг бор сенинг, бор, ҳа! Аммо-лекин билмай қолмасмиз. Ҳа, айтмоқчи, ёзаётганингда бармоқларингга сиёҳ тегмасин, шунга ҳазир бўл, бўлмаса болалар олдида чиндан ҳам уятга қоласан. Ҳа, бўпти, сен ёзувингни ёз, мен ҳам чиқиб полимни тозалай.

Ҳожи ҳалфани кузатганимдан сұнг яна стол ёнига келдім. Лекин ёзишга үтирадым. Чолнинг баъзи сўзлари мени ўйга солди.

Боёқиши тұғри гапиради. Ҳақиқатан ҳам, мен капкатта одамман, индинга эрталаб иш бошлайдиган муаллимаман. Бундай бұлғандан кейин ўзимда болалигимдан ҳеч бир из, ҳеч бир асар қолдирмасликка тиришишим керак. Ҳожи ҳалфа ҳали лабларимдаги сиёҳни айтгани йўқ, ҳолбуки, бу сиёҳ, бармоқларимдаги сиёҳ нимаси? Ҳа, дафтаримни тұлдириб үтирган кечаларимда ўзимни мактабда кўришим, ортиқ ҳеч маҳал кўрмайдиган одамларимнинг теварагимда парвона булаётгандай туйилиши, ажабо, шу сиёҳ доғлари сабабидан эмасмикан?

Ҳожи ҳалфанинг: „Қафасдаги қуш сингари хонанды ёлғиз сиқилиб қолдинг“, деган сўзлари миямдан ҳеч кетмайди.

Қафасларнинг ҳаммасидан қутулган шу бугунги кунимда бирорни мени қафасдаги қушга ўхшатиши тұғри эмас. Иннайкейин, қуш сўзида эски „Чоликуши“ники сингари синган қаноти, юмилган тумшуғи билан йиқилған жойидан туриш майли ҳам бор. Ҳожи ҳалфа ҳадеб шу хилда гапираверса, орамизнинг бузилиб қолишидан қўрқаман.

Энди дафтаримни чала қолдириб кетмаслик учун яна бир марта ғайрат қилишим, орқада қолган жирканч дунёга яна бир карра боқишим керак.

Ўша оқшом бегона хотиндан биладиганимни билib, ҳужрамга қайтиб келаётувдим, ташқариде холамга дуч келиб қолдим. Ўзимни қоронғи бир бурчакка олмоқчи бўлдим. Лекин холам мени кўриб:

— Ким у? — деб сўради. — Сенмисан, Фериде? Нега бекиняпсан?

Жавоб бермасдан олдида турар эдим. Бир-биrimизнинг юзимизни равшан қўролмасдик.

— Нега боқقا бормаяпсан?

— ...

— Ҳеч шумлигинг қолмас экан-да!

Күрінмас бир құл бұғзимни қисар, нафасим бұғилиб борар эди.

— Хола, — дедим.

Холам шу дам менга, бир оғиз шириң сүз айтса, секингина ёногимни ушласа, соchlаримни силаса, йиглаб құлларига отилар, балки ҳамма нарсани айтиб берган бұлардим.

Лекин у менинг ҳолимни сезмади. „Яна нима дардинг бор, Фериде?“ деди. Холамдан бир нарса сұраганимда, у ҳамиша шундай дер эди. Аммо шу кеча бу сүзлар менга: „қачон тийиласан?“ дейилаётгандай әшиитилди.

— Ҳеч, холажон, ижозат берсангиз, сизни бир ўпсам, — дедим.

Ҳар нима бұлғанда ҳам, холам онам ўрнида эди. Уни сүнгги марта ўпмай, айрилиб кета олмас әдим.

Жавобини күтмай құлларини ушладим, қоронғида икки бетидан, сүнгра құлларидан ўпдим.

* * *

Үйимда ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетди. Курсиларга кийимлар отиб ташланди. Комод тортмаларидан қўйлак-лозимлар осилиб тушди. Мен жазм этган ишни қиласидиган киши ўз үйини дарбадар мактаб боласи уйидай ташлаб кетса айб бўлади. Лекин начора, вакт жуда ҳам зиқ.

Деразада чироқ кўринса кириб қолишларидан кўрқиб, Комронга қолдириладиган бир неча сатрни қоронғида пайпаслаб ёздим.

Кейин жавонимни очдим. Қизил лента билан боғлаб қўйилган дипломимни, эсадалик қилиб сақлаб келгандын бир неча нарсамни, онамдан қолган балдоқни, узук сингари бир-иккита фақирона безакларни мактаб чамадончасига тўлдирдим.

Уйларидан қочган асранди қизларнинг ҳам шундай қилганларини эслаб, аччиқ-аччиқ кулар әдим.

Қаерга боришимни фақат кўчага чиққанимдан кейингина үйладим. Ҳа, қаерга бораман? Кундуз бўлса

ҳам кошкы эди. Миямда яхши ҳал этилмаган бир ўй бор эди. Мен шу кечани бир амаллаб ўтказиш фикрида эдим. Лекин шундай бемаҳалда қаерга сифиниб бора олардим? Ҳар бир эҳтимолни назарда тутганим ҳолда, қўлимда кичкина чамадонча билан далада сарғайиб юролмас эдим. бир оздан сўнг чорбоғда қиёмат қўпиди. Шармандалиқдан қўрқиб, балки полицияга хабар қилишмас. Лекин теварак-атрофга одам югуртиришади. Поезд, кема у ёқда турсин, ҳатто аравада кетиш ҳам хавфли. Дарров изимни топиб олишади. Лекин ўз билганича яшашни истаган кишини зўрлик билан чорбоққа қайтариб кела оладиган куч йўқ. Фақат қарорими-ни ёш бола жиннилиги, инжиқ қиз нози деб сана-шади, мени ҳам, ўзларини ҳам бекор хафа қилишади.

Уларни бу фикрдан қайтариш, ҳатто отимни тилга олишга тавба қилдириш учун эртага холамга қандай хат ёзишлигимни билардим. Лекин бу кечани қаерда ўтказаман?

Олдин шаҳар атрофидаги чорбоғларда туродиган ўртоқларим эсимга келди. Борсам бошларига кўтаришлари турган гап. Лекин бу кўп хунук нарса. Шундай ва-зиятда бир қизни, майли, бир кечага бўлса ҳам, уйларига киритиш балки ўзларига ҳам эриш туйилар. Иннайкейин, бу аҳволни изоҳ қилиш учун уларга бирон нарса дейиш ҳам керак. Ёт-бегона одамларга ҳисоб бериш, улардан насиҳат эшитиш ўзимга ҳам оғир бўлишини сезар эдим. Нихоят, энг аввал эсимга келадиган исмлар, албатта, уйдагиларнинг ҳам дарров эсларига тушади, иннайкейин, улар худди ўша ерларга бориб қидиришади. Ўртоқларимнинг ота-оналари ярим кечада мени сўроқлаш келган қариндошларимга мени юз-хотир қилиб: „бу ерда йўқ“ дейишга ботина олишармикан?

Станцияга бориладиган катта йўлни хавфли билб, орқадаги Ичаранқўй йўлига тушдим. Қоронгилик дам сайин қуюқлашиб борарди. Нима қилишимни билмай юрагимга дукур тушган, жасоратимни йўқотган пайтимда қўққисдан эсимга бир нарса келди. Сак-киз-ўн йилча аввал қариндошларимиздан бирининг

үйида сут эмизган энага бұлар эди. Болқондан күчирма бўлиб келган шу хотин Саҳройижадидда турар, чорбоққа тез-тез кетарди.

Ўтган йил узун оқшом сайридан қайтиб келаётib унинг боғида ярим соатча дам олган эдик. Эскиларимни ҳар доим унга берганим учун, менга жуда яхши қарап эди. Кечаси шу хотинникида ётиб қолсам, ҳеч ким менинг у ерда эканлигимни гумон қилмас эди.

Кўчадан битта арава ўтиб кетаётган эди. Олдин уни тўхтатмоқчи бўлдим, лекин аравага тушишнинг кети хавфли эканлигини, ёнимда майда пулим ҳам йўқлигини ўйлаб, тўхтатмадим.

Чор-ночор Саҳройижадид томонга пиёда йул олдим. Коронгида бирон соя кўргудек ё оёқ дупури эшитгудек бўлсам, титраб тўхтаб қолардим. Коронги кечада, хилват дала йўлида ёлғиз кетаётган хотиндан ким шубҳа қилмас эди? Хайриятки, атроф жимжит. Фақат бир боғ ёнидан ўтиб кетаётганимда анчагина қўрқиб олдим. Рӯпарамдан бир тўда маст киши ашула айтиб келаверди. Бир сакраб боғ четидаги пастак четандан ошиб ўтдимда, улар ўтиб кетгунларича ўша ерда писиб ётдим. Боғда ит бўлсами, роса бўлганимча бўлардим.

Кейин Саҳройижадид кўчасида таёfinи ҳоргинтолғин судраб юрган қоровулга дуч келдим. Хайриятки, қоровул мени кўрмай ён кўчалардан бирига кириб кетди.

Энага билан унинг чол эри мени кўриб шошиб қолишиди. Йўлда бир ёлғон тўқиб қўйган эдим. Шуни айтиб бердим:

— Катта амаким билан Ускудордан келаётувдик. Шу ерда аравамизнинг филдираги синиб қолди. Бемаҳалла бошқа арава тополмадик. Чор-ночор пиёда йўлга тушдик. Бир маҳал узоқдан сизларнинг чироғингиз кўриниб қолди. Амаким: „Бор, Фериде, бегона жой эмас, бу кеча энагангницида қўна қол. Мен ҳам шу ерда, бир ошнамницида қоламан“, деб айтди.

Тўғриси, тўқиган баҳонам бу соғ виждонли кишиларни осонгина ишонтириб қўя оладиган ўткир ба-

ҳона ҳам эмасди. Лекин кичкина хонимни бир кечада мөхмөн қилиш улар учун шу қадар катта шараф эдики, сүзларимдан гумонсирашмади.

Бечора энагам менга солиб берган ва ичларига атирип сепган топ-тоза күрпа-түшакларини эрталаб бүш, бузилмаган ҳолда күрган замони оёқларидан мадор қочгандир. Ҳечкиси йўқ, у замон қуш аллақачон учиб, карвон ўтиб кетган эди...

* * *

Ўша кечада, энагамнинг уйида чироқни ўчириб, қоронғида бир режа тайёрладим.

Жавонимнинг бурчагида, қизил лентага ўралган ҳолда секин-секин сарғайиб, йўқ бўлишдан бошқа бир нарсага ярамайдигандай кўринган дипломим ўша замон кўзимга иссиқ кўриниб кетди. Одамлар маъқуллаган ана шу қофоз парчасига умид кўзи билан тикилдим. Ана шу қофоз билан Анатолия вилоятларининг биррида муаллималик қила олар, бутун ҳаётимни болалар орасида шод, баҳтиёр ўтказа билар эдим.

Истанбулдан чиқиб олгунимча Айюбсултондаги Гулмисол халфанинг уйида яширинишга қарор бердим. Гулмисол халфа онамнинг энагаси эди. Онам күёвга чиққанда, уни ҳам Айюбда бир қари қоровул бошига узатишган экан.

Онамни жуда яхши кўргани билан, холаларим билан чиқиша олмасди. Катта бувим тириклигида орасира чорбоққа келар, менга Айюбдан рангли ўйинчоқлар келтирап эди. Катта бувим ўлгандан кейин эса халфа бутунлай келмай қўйди, холаларим ҳам уни тилга олишмайдиган бўлди. Сабабини билмайман, лекин ораларида бирон гап ўтган бўлса керак.

Ҳар ҳолда, Истанбулда мен учун Гулмисол халфанинг уйидан хавфсизроқ жой йўқ эди.

Холам миямда шоҳ отиб бораётган мактубимни олгандан сўнг йиғлашдан бошқа ҳеч нима қилолмайди. Начора? Лекин разил ўғли ҳам ҳар ҳолда инсон эди. Изимни топганда ҳам, йўлимни тўсишга ботинолмайди.

Эрталаб борсам, халфанинг эшиги очиқ экан. Хинага бўялган соchlари устидан рўмол ўраб олиб, яланг оёқларида ёғоч кавуш билан даҳлизни юваётган экан.

Ҳеч нима демасдан, эшик олдида уни анча томоша қилиб турдим. Юзим маҳкам ёпиқ бўлгани учун мени таниёлмади, нурсиз мовий кўзларини тикиб:

— Бирон ишингиз бормиди, хоним? — деб сўради.

Бир-икки марта ютинганимдан сўнг:

— Энага, мени танимадингизми? — дедим. Овозим унга фалати таъсир қилди. Ҳурккандай орқага чекинди.

— Субҳонолло! Субҳонолло! — деб юборди. — Юзингни оч-а, хоним!

Кичкина чамадонимни ҳўл тошга қўйиб, чоршавимни кўтардим. Халфа войлаб юборди:

— Вой, Гузидам келибди! Оҳ, болам! Томирлари ўйнаб чиққан заиф қўллари билан бўйнимга осилди, кўзларидан селдай ёш келди.

— Вой, болагинам! Вой, болагинам! — деб чинқирипар эди.

Мен бунчалик катта ҳаяжон сабабини тушундим. Одамлар мени ўсган сарим онамга ўхшаб бораётганлигимни айтишарди. Онамни ҳеч вақт эсидан чиқармаган бир дугонаси: „Гузиданинг худди йигирма ёшидаги юзи, овози. Фериденинг сўзларини йигламасдан эшитолмайман“, дер эди.

Гулмисол халфа ҳам ҳозир шу аҳволда эди. Йиглашнинг яхши нарсалигини бу кекса черкас аёл кўзларida ёш кўрмасдан аввал тушунмаган эдим.

Мен онамни эс-эс биламан. Ташлаб кетилган баъзи уйларда чанг-тупроққа беланиб, чизик бүёқлари ӯчиб кетган эски суратлар сингари хирагина эслайман. Бу нарса ҳозиргача менда на қайfu ва на севги уйғотган эди. Лекин Гулмисол халфа қариб қолганлиги учун мени онамдан ажратолмай: „Гузидам!“ деб қичқирганда, ичим фалати бўлиб кетди. Онам кўз ўнгимга келди, ўлимининг оташи қалбимга кўчди, мен ҳам: „Ойи, ойижоним!“ деб ҳиқ-ҳиқ йиглай бошладим.

Бечора халфа ўз дардини унутиб, менга парвона бўлар эди. Йиглаб туриб:

— Халфа, онам менга жуда ҳам үхшармиди? — деб сүрадим.

— Жуда ҳам, қизим. Сени күриб, ақлим шошиб қолди, уми деб үйлабман. Худойим сенга ер-у күкдай узок умр берсин.

Қари халфа, даҳлиз ёнидаги уйда мени ёш боладай ечинтираётгандан ҳам, ҳамон ҳиқиллаб йиғлар эди.

Унинг тўр пардали кичкина кулбасида ўтказган дастлабки соатларимнинг мазасини асло унутмайман. Мени ечинтиргандан сўнг тўр чойшаб ёпилган каравотига ётқизди, бошимни тиззасига қўйди, пешанами, соchlаримни силаб туриб онамдан гапирди.

Туғилган куни юзида мовий пардаси билан биринчи марта қучогига олган пайтдан то айрилган кунигача бўлган хотиротини бир-бир айтиб берди.

Навбат менга келганда мен ҳам бошимга тушган нарсаларни батафсил ҳикоя қилиб бердим. Халфа сўзларимни болалар эртагини эшиштагандай қулимсираб ўтириб эшиштар, гоҳи маҳаллари: „вой, қўзим-эй!“ деб хўрсиниб қўяр эди. Аммо кеча кечқурун чорбогдан қандай бош олиб кетганимни, ўла-ўлгунимча у ерга қайтмаслигимни айтганимда, эсхонаси чиқиб кетди.

— Фериде, болалик қилибсан. Комронбей адашибди, тавба қиласи, иккиламчи бундай қилмайди.

Гулмисол халфага ғазабимни тушунтиришнинг иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳикоям охирида:

— Гулмисол халфа, оқарган бошингизни бекорга чарчатманг. Мен сизникида икки-уч кун меҳмон бўламан-у, кейин бошқа юртга кетаман. Ўз меҳнатим билан кун кўраман, — дедим.

Мен шу сўзларни айтиб турганимда, боёқиш кампирнинг кўзлари ёшга тўлди, қўлларимни силаб бетларига, лабларига суртди.

— Бу қўлларни кўзим қиядими, болам! — дерди.

Халфани тиззаларим устига ўтқаздим-да, бу қўллар учун энди қўрқинчли ҳеч нарса йўқлигини, бебошлиқ қилган болаларнинг ора-сира қулоқларини чўзиб қўйишдан бошқа иш қилмаслигини айтдим. У

сұзларимни ўтирган ерида сачраб, ажинли бетларини буруштириб эшилди.

Анатолияда қандай мұаллималик қилишимни, қандай табиғілар күришимни шу қадар суюніб сұзладымки, охирида у ҳам менинг ҳаяжонимга қүшилди. Яшил латтага үралған кичкина Қуръонни токчадан олди-да, уни үртага қўйиб, бу ердан кетгүнимча мени ҳеч кимга айтмаслик тұғрисида қасам ичди. У ёқдан мен ҳақимда ахтариб келгувчилар бұлса, эшиқдан қайтарадиган бўлди.

Ўша куни кечгача Гулмисол халфа билан уй ишларини қилдик. Мен ҳозиргача фақат тайёр овқат еб келардим. Шу вақтгача ақалли битта тухум ҳам пиширган эдим. Энди одатлар ўзгариши керак. Ошпаз, хизматчи қайда менга энди? Ҳозир Гулмисол халфа ёнимда экан, ундан овқатни қандай пиширишни, кир ва доғларни ювишни, айтишга уят бўлса ҳам, йиртиқ ямашни ўрганиб олишим керак.

Туғлиларимни, пайпоқларимни еча солиб, дарҳол ишга тушиб кетдим. Халфанинг норозилигига, оҳвоҳларига қулоқ солмай, қудуқдан чепак-чепак сув тортдим. Полларни ювдим, артдим. Кейин яна қудук ёнига ўтириб, у билан сабзавот тозалашдим.

Сабзавот тозалаш деб қўя қоламиз-у, лекин у қандай майда иш! Халфа мен арчган картошкаларни кўриб, войлаб юборди:

— Қизим, картошкаларнинг ярмини пўчоққа чиқарип юборяпсан!..

Мен шукроналиқ билан қарадим.

— Минг қатла раҳмат, халфа. Сиз айтмаганингизда, минг заҳмат билан сотиб олган картошкаларимнинг ярмини пўчоққа чиқарардим-у, дунёдан бунинг фарқига бормай ўтиб кетардим, — дедим.

Халфадан ўрганадиган нарсаларимни ёзиш учун ёнимга битта дафтарча келтириб қўйдим.

Дам-бадам:

— Энага, картошканнинг бир донаси неча куруш тураси? Пўчоғини кўп кесганда, неча сантиметр кесиш

керак? – деб сўрар, шу хил сўроқларим билан кампирни кулдирап эдим. – Кейин, энага, полни ювиш учун неча пақир сув керак? – деган эдим, боёзиш йифлаб юборди.

Бир жоҳил черкас хотинга янги усул мактабни қандай тушунтириб бўлади? Уй ишларини қилиб туриб суюнар, кечадан бери қалбимда қўзғалган заиф оғриқнинг тўхтаганини ҳис этар эдим.

Челакларни ўтга қўйганимиздан кейин ошхонадаги покиза бўйрага ўтиридик.

– Вой, ҳалфа бувим-эй, ким билади, борадиган жойим қанақа экан! – дедим. – Мен Арабистонни эс-эс биламан. Анатолия ҳар ҳолда ундан чиройлироқдир. У ернинг одамлари бизларга ўхшамас эмиш. Ўзлари камбағал эмиш-у, лекин кўнгиллари шунча кенг, шунча бой эмишки, ҳеч ким ўзига, қариндошигагина эмас, ҳатто душманларига қилган яхшиликларини ҳам юзига солишдай бағритошлиқ қилишмас эмиш. Кичкина мактабим бўлади. Ҳамма ёғини гулларга кўмаман. Болаларим, бир талай болам бўлади. Ўзимни „опа“ дегизман. Камбағалларига ўз қўлим билан фартуклар тикаман. „Қайси қўлинг билан?“ дерсиз. Кулманг, масхара қилманг. Буни ҳам ўрганиб оламан, албатта.

Ҳалфа гоҳ қулар, гоҳ ичи оғриётгандай эзиларди.

– Фериде, болагинам! Сен хато йўлга киряпсан, – деб хўрсинарди.

– Ким хато йўлга кирганини эсон бўлсак кўрармиз.

Бу ишлар тугагандан сўнг холамга ўша даҳшатли хатни ёздим. Бир ерида шундай дедим: „Сиз билан очиқ гаплашаман, хола. Комрон ҳеч қачон менга ҳеч нарса айтган эмас, шунингдек, менда ўзига бино қўйган қайсар, маъносиз, жонсиз, ҳаракатсиз меҳмон болдан бошқа таассурот ҳам қолдирган эмас. Заиф, кичкина, чўпхашакдан ясалган одам. Яна санайми? Мен уни ҳеч қачон на ёқтиридим, на хоҳладим ва на унга нисбатан бошқа бирон ҳис билан қарадим. „Шундай экан, нечун унга рози бўлдинг?“ дерсиз. Чолиқушининг мияси йўқлиги маълум. Бир жиннилик қилиб қўй-

дим-да. Хайриятки, ўзимни вақтида тутиб олдим. Ў-лингиз тўғрисида шундай фикрлар юритаётган қизнинг бахтли хонадонингиз учун қанчалик фалокат бўлишини тушунишингиз керак. Шундай қилиб, мен бугун сизлардан айрилиш, орамиздаги ҳамма ипларни батамом узиш йўли билан ана шу фалокатнинг олдини олдим. Неча йилдан бери сизлардан кўрган яхшилигимнинг бир озини шу билан қайтардим, деб ўйлайман.

Бу сафсаталаримни эшитганингиздан кейин менинг отимни тилга олишдай паст ишдан ўзингизни сақлашингизга аминман. Яна шуни ҳам билиб қўйишингиз керакки, оғизга олиб бўлмайдиган бу сафсаталарни уялмасдан, ҳайиқмасдан сизга ёзаётган нонкўр, тарбиясиз қиз, агар унга рӯпара келгудай бўлсангиз, кирчи хотин жанжалини қилишдан ҳам тоймайди. Бунинг учун энг яхшиси – бир-биримизнинг отимизни тилга олмасликдир. Фараз қилинг, Чолиқуши ҳам онаси сингари аллақаерларда ўлиб кетди. Хоҳласангиз, бир-икки томчи кўз ёши тўкинг. Бунга аралашмайман. Фақат узоқда ҳам ҳазир бўлинг, ёрдам қиласайн деб юрманг. Ҳақорат билан рад этаман.

Мен йигирма ёшида сувдан тоймайдиган одамман. Кўнглим хоҳлаганича яшайман”.

Бу одобсиз мактубни эсласам, ҳар доим уялиб ўйлайман. Иложим йўқ эди. Холамнинг мени излашига, балки йўлимни тусишига бошқача қаршилик кўрсатмасдим. Куйсин, ёнсин холам, лекин мени соғин-масин...

* * *

Эртаси кун мактубни ўз қўлим билан почтага топшириб, тўғри Маориф вазирлигига кетдим. Эгнимда Гулмисол ҳалфанинг узун чоршафи, юзимда пешаси. Шундай қилишга мажбур эдим. Чунки кўчада ўзимни бирорвга танитмаслигим керак. Бундан ташқари, очик-сочиқ юрадиган муаллималарга Маориф вазирлигига унча ишонмасликларини ҳам эшитган эдим.

Маориф вазирлигининг эшигига етгунча вақтим анча чоғ, ўзим дадил эдим. Ишларимнинг жуда осон

битишидан умидвор эдим. Хизматчилардан бири мени Маориф вазирининг ёнига бошлаб киради. У ҳам дипломимни кўрар-кўрмас: „Хуш келдинг, оппоқ қизим. Биз сизлардака одамларга интизор эдик“, дейди-ю, мени Анатолиянинг энг яшил ўлкаларидан бирига тайин этади, деб ўйлар эдим.Faқат эшикдан кирав-кирмас ҳаво бирдан ўзгарди: мени ғалати бир ҳаяжон, кўркув олди. Эгри-буғри йўлаклар, бинонинг пастки қаторидан устки қаватигача чўзилган ажойиб зиналар, бу йўлаклар ва зиналардаги талай одамлар. Бирордан бир нима сўрашга юрагим бетламай, теварагимга жовдираб қарадим.

Ўнг томонимда, баҳайбат эшик устига: „Вазирлик котибияти“, деб ёзилган лавҳани кўриб қолдим. Ҳар ҳолда, Маориф вазирининг хонаси ўша ерда бўлиши керак эди. Эшик ёнида ҳамма ёғи йиртилиб, иплари осилиб қолган саҳтиён түшакли эски курсида бир ке-рик ходим ўтирибди. Унинг димоги шунчалар баланд эдики, кўрган киши: „Вазир ё унинг ўринбосари шу-лармикан?“ деб гумонсираса ўринли бўларди.

Мен кўрқа-писа ёнига келдим-да:

— Нозирбейни* ё бўлмаса ўринбосарларини кўрмоқчи эдим, — дедим.

Ходим бармоқларига тупуриб, шопдай мўйловла-рининг учини буради, кейин шоҳона бир қарап билан менга кўз югуртириб, оғир-вазмин сўради:

— Нозирбейда нима ишинг бор?

— Муаллималикка олса, деб сўраб келувдим.

У мўйловларининг қай шаклга кирганини кўриш учун лабларини юқорига буриб туриб жавоб қилди:

— Бундай нарсалар билан нозирбейни безовта қилмайдилар. Ходимлар бўлимига учра.

„Ходимлар бўлимига учра“, дегани нималигини сў-раган эдим, у жавоб беришни эп кўрмай, яна бояги мағрур шоҳона авзо билан бошини тескари ўгириб олди.

Чоршафим ичидаги ўзимни эрмак қилиб тилимни чиқардим. „Хизматкори шунчалик бўлгандан кейин,

* Нозир — вазир.

хұжайини қандай экан? Вой, шүримга шүрва“, деб үйладим.

Зина панжараси ёнига саккизтами-үнтами чөлак ти-зіб қўйишибди. Устига мен чорбоғда ўйнаб юрган таҳ-таларга ўхшаш битта узун таҳтани ётқизишиб, ўрин-диқ қилишибди. Үнда бир тұда эркак ва хотинлар үти-ришибди.

Қора жүн чодрасини ияги тагидан тұғнағичтаб ол-ған, күзлари күк шишага ўхшаган бир кекса хотинни құрдим-у ёнига бориб, дардимни айтдим. Менга ачи-наётгандай қараб:

— Бу ишда янгилигингиз қўриниб турибди. Вазир-ликда танишингиз йўқми? — деди.

— Йўқ. Балки бўлса бордир, лекин билмайман. Бунинг қандай аҳамияти бор? — деб сўрадим.

Сўзларига қараганда, тажрибали муаллима экани билиниб турган бу кўк кўзли хотин кулимсиради.

— Буни кейинроқ тушуниб оласиз, қизим, — деди. — Юринг, сизни бошланғич мактаблар бўлимига олиб кирай. У ерда умумий таълим бўлмининг муди-ри бей афанди билан кўришишга ҳаракат қилинг.

Мудир қора соқолли, юзини чечак бузган хұм-кала, бароқ қошли, ниҳоятда хунук одам экан. Хона-сига кирганимда, столи ёнида тикка турган икки жувон билан гаплашаётган эди.

Аёллардан бири титраётгани билиниб турган қўл-лари билан сумкасидан фижим қоғозларни чиқарип, битта-битталаб столга қўйди.

Мудир қоғозларни синчиклаб кўздан кечирди, им-золарига, муҳрига қаради, кейин:

— Боринг, исмингизни котибага ёздириңг, — деди.

Хонимлар эгилиб-букилиб, таъзим қилиб чиқиб кетишиди.

— Сиз нима дейсиз, хоним?

Бу савол менга тааллуқли эди. Бир оз ўзимни йўқо-тиб, дудуқланиб арзимни айта бошладим. Лекин у бир-дан сўзимни кесди. Дағал товуш билан:

— Муаллималик қилмоқчимисиз? Истидонгиз бор-ми? — деди.

Мен ўзимни яна бешбаттар йўқотдим.

— Яъни диплом демоқчимисиз? — дедим.

Мудир асабий бир ҳаракат билан лабларини бурди.

Бурчакда ўтирган озғин кишига бошини силкитди.

— Кўряпсизми буни! Одам бўғилмай бўладими!

Истидо* билан гувоҳнома ўртасидаги тафовутни ҳам билмайдилар. Яна муаллима бўлармиш! Кейин ойлик оз, юбораётган жойингиз узоқ, деб дод солишади.

Кўзларим тинди, ер бошимда гир айланарди, ни ма дейишимни билмай теваракка жавдирап эдим. Мудир яна ҳам дағалроқ товуш билан:

— Яна нимани кутиб турибсиз? — деди. — Боринг, билмасангиз, билгандан сўраб олинг. Истидо ёзинг.

Мен шошиб қолдим; ҳеч нимага қарамай, хонадан отилиб чиқиб кетмоқчи бўлиб турганимда, бурчакда ўтирган озғин киши ўртага тушди:

— Бей афанди ҳазратлари, рухсат берсалар, бир оғиз гапим бор эди, — деди. — Хоним, сизга битта холис ўғитим бор...

Ё Аллоҳ нималар дейди-я! Мен сингари хонимлар муаллималикдан кўра хунарга ҳавасланишлари керак эмиш. Бей афанди айтганларидек, истидо билан гувоҳнома борасидаги фарқни ҳалигача билмаганим учун муаллималикни эплаб кетишим, асосан, шубҳали эмиш. Агар ҳаракат қилсанам, масалан, тикувчи бўлиб, бир кунимни кўриб кетсанам бўлар эмиш.

Зинадан тушиб келаётганимда кўзларимга атроф қоп-қоронғи кўринди. Бирор қўлимдан ушлади. Ҳаёлим шу қадар паришон эдики, додлаб юборишимга оз қолди.

— Ишинг нима бўлди, қизим?

Бу саволни яна бояги кўк кўзли хоним берган эди. Аламдан, умидсизликдан йиғлаб юбормаслик учун тишларимни қисиб туриб, воқеани сўзлаб бердим.

У ширингина кулимсираб:

— Танишинг борми-йўқлигини шу важдан сўраган эдим, қизим, — деди. — Майли, хафа бўлма. Бошқа

* Истидо — ариза, илтимоснома (арабча).

чора топилиб қолар. Юр, сени таниш бўлим мудирларидан бирининг олдига олиб борай, барака топсин, ёмон одаммас.

Яна зинадан юқорига чиқдик. Қари муаллима бу сафар мени каттакон девонхонадан хира ойна билан ажратиб қўйилган кичкина ҳужрага олиб кирди. Бугун чиндан ҳам омадим келишмайтган эди. Чунки у ерда ҳам умид багишлайдиган манзарага дуч келмадим. Со қолининг бир ёғи қора, иккинчи ёғи оппоқ бир афанди жиғибийрони чиқиб, оғзидан ўт пуркар, рўпара-сида менинг бир озгина аввалги ҳолимга тушиб дир-дир титраб турган бир кекса ходимни уриб юборадигандай ҳаракат қиласди.

Олдида турган бир финжон қаҳвани ювинди сувни тўкаётгандай деразадан кўчага сочиб юборди, кейин ходимини эшикдан итни тепиб чиқаргандай чиқариб юборди.

Янги танишимни секингина этагидан тортдим.

— Вой ўлай, тезроқ қочайлик бу ердан, — дедим. Лекин қочишга улгурмадик. Мудир бизни кўриб қолди.

— Келинг, Наима ҳўжоним*, — деди.

Жаҳидор одамнинг шунча тез жаҳлидан тушишини умрим бино булиб энди кўришим эди. Қандай ғалати феъллари бор бу амалдорларнинг, ё тавба!

Кўк қўз муаллима бир неча оғиз сўз билан аҳволимни англатди. Мудир ширин бир табассум билан менга:

— Жуда соз, қизим, жуда соз. Кел, бу ёққа ўтири, кўрамиз, — деди.

Бу қўйдай беозор одамнинг шу топдагина кўчага қаҳвасини сочган, қари ходимни тут дарахтини сил-китаётгандай силкиб-силкиб ташқарига итариб чиқарган одам эканига ишонтириш учун мингта гувоҳ керак эди.

— Юзингни оч, кўрайин-чи, қизим. Ўуу!.. Ҳали ёш бола экансан-у. Нечага кирдинг?

* Ҳўжоним — муаллима, аёл ўқитувчи.

— Яқында йигирмага тұламан, афандим.
— Ажойиб. Ҳар қолда шундай. Лекин сен шаҳардан ташқарига кетолмайсан. Сен учун анча хавф бор.

— Нима учун, афандим?

— Нима учуни борми, қизим? Сабаби ошкор.

Мудир ҳадеб қулар, құли билан юзимни күрсатиб Наима хұжонимга ишоратлар қилас, аммо очиқ-ошкор күриниб турған сабабини негадир сүз билан айтмас эди.

Ниҳоят, күк құз хонимга құзини қисиб:

— Мен бөшқа ҳеч нарса дейәлмайман. Ұзинг хотинлар тили билан яхшироқ тушунтирасан, Наима хоним, — деди.

Кейин соқолини икки ёніга айириб туриб, үз-үзінга гапираётгандай илова қилды:

— Ах, билсайдинг, вилоятларда қанча ярамас, ибни ярамаслар бор!

Мен ҳам чин күнглимдан ажабланиб:

— Афандим, ибни ярамаслар деганингиз кимлар? Мен билмайман. Лекин сиз ҳам менға улар йүқ жойдан дарс берарсиз, — дедим.

Мудир бу сафар құлларини тиззаларининг күзига уриб, яна ҳам қаттиқроқ қулди.

— Э!.. Жуда содда экансан-ку!

Мен одамларни бир күрганимда ё яхши күриб қоламан, ё ёмон. Кейин бу илк ҳиссимнинг үзарганини билмайман.

Нима учундир, бу киши бирдан күнглимга хуш келиб қолди. Бир томони оқ, иккінчи томони қорали-гича турған соқоли шу қадар қизиқ әдикі, юзини үңг томонға үгирганда бирдан ёш кишига үхшар, чап томонға үгирса у одамғойиб бұларди-ю, үрнида оқ соқолли қари киши кулимсирай бошларди.

— Дорулмуаллимотдан* шу йил чиқдингизми, хоним қизим? — деб сүради у.

* Дорулмуаллимот — хотин-қизлар билим юрти.

— Йүқ, афандим, мен дорулмуаллимотдан чиқсан әмасман. „Dames de Sion“** мактабини битирғанман.

— Қандай мактаб экан у?

Мудирга узундан узун изоҳот берганимдан кейин дипломимни узатдим. У французча билмайдиганга ўхшайди. Буни билдириласлик учун, қозозни у ёғидан бу ёғидан қарап, құлида айлантириб күрар эди.

— Яхши. Аъло!..

Наима хоним:

— Жоним, бей афанди, сиз яхшилик қилишни севасиз, шу қизни бүш қайтарманг, — деди такаллұфсиз қилиб.

Мудир қошларини чимириб, соқолини титиб туриб ўйлар эди.

— Жуда соз, жуда соз, — деди. — Аммо бизникилар бу мактабнинг дипломини қабул қилишармикан?

Эсига бир нарса тушгандай, құлини столга урди-ю:

— Қизим, Истанбул рушдияларидан** бирида француз тили муаллималигини сұрасанг, қалай бұларкин? Бұлди, у ёини ўзим ўргатиб құяман. Тұғри Истанбул маориф мудирилігінде борасан...

Мен дарров унинг сүзини бұлдым:

— Истанбулда қола олмайман, иложи йүқ, афандим, — дедим. — Албатта, вилоятлардан бирига кетишім керак, мажбурман.

У шошиб қолди.

— Камол топ! — деди. — Үз хоҳиши билан Анатолияга кетмоқчи бұлған муаллимани биринчи марта учратишим. Офарин, биз муаллималаримизни Истанбулдан чиқарғунча қаро терга тушиб кетамиз-у! Сен нима дейсан, Наима хұжоним?

Мудир мендан гумонсирады. Мұғамбирлик билан мени текширар, оиласа қақыда саволлар берарды. Боёкишни тинчиттунча жоним бұғзимга келди.

* „Dames de Sion“ — 1843 йилда Алфонс ва Тадор Ратистонлар томонидан яхудийларни католикка айлантириш учун ташкил қилинган қыздар диний мактаби.

** Рушдия — Турцияда тұрт синфли бошланғыч мактаб.

Мудир ўтирган еридан: „Шаҳоб афанди!“ деб ҷақирди. Жавон билан девонхона ўртасидаги эшикда кичкина, чуваккина бир йигит кўринди.

— Менга қара Шаҳоб афанди, бу хоним қизни олиб чиқ, Анатолияда муаллималик қилсан дейди, истидо ёзib кел, ўзим кўраман.

Энди ишим битгандай қувонар, мудирнинг бўйнига осилиб, соқолининг оқ томонидан ўпгим келарди.

Шаҳоб афанди мени девонхонада қофозлар тиқи-либ ётган бир стол ёнига ўтқазди, мудир тайинлаган илтимосномани ёзиш учун менга саволлар берар, жавобларимни бир парча қофозга қайд қилиб борарди. Бу камбағал қиёфа, касалбашара маъмурда қўрқоқ, ҳуркак бир ҳолат бор эди. Савол бергани юзимга қаранганд ҳадеб киприклари пирилларди.

Дераза ёнида турган ўрта ёшли иккита котиба бирбири билан ҳадеб пичирлашар, ора-сира бизга ер остидан қараб қўйишарди. Бири:

— Шаҳоб, сен бугун қаттиқ чарчадинг, бутам. Қўй, шу истидони биз ёзив берса қолайлик,— деди.

Ҳали кўнглимда бир оз шодлик бор, тилим ҳам тинч турмайди. Ҳеч қандай муносабати бўлмаса ҳам:

— Бу идорада ўртоқлар бир-бирларига мунча яхши ғамхўрлик қилишар экан! — дедим.

Шаҳоб афанди қип-қизарип бошини эгди. Қайдам, бирон ноўрин нарса қилиб қўйдимми? Ҳар ҳолда шунга ўхшайди. Чунки нарёқдагилар ҳам кулардилар. Нима дейишганини аниқ билолмадим, лекин биттасининг: „Муаллима хоним анча пишиқ, қув“, деганини уқиб қолдим. Бу сўзларнинг маъноси нима экан? У афандилар нима демоқчи эдилар?

Истидонинг қора тексти бир неча марта мудир ёнига бориб-келди. Қизил сиёҳ билан чизилиб, ўчирилгандан сўнг тозага кўчирилди. Мудир:

— Бор энди, қизим. Аллоҳ қўлласин. Мен қўлимдан келганича ёрдам қиласман, — деди.

Ёнида бошқа одамлар бўлгани учун ортиқ бир нарса дейишга ботинмадим. Лекин бу қофозни кимга

юборишимни, нима дейишимни билмас эдим. Зора Наима хонимни тағин күриб қолсам деган умид билан теварагимга қараган эдим, күзим Шаҳоб афандига тушди.

Кичик котиб зинада бирорни кутиб турган эди. Кўзларимиз тўқнаш келганда уялинқираб бошини эгди. Бир нарса дегиси келса ҳам, юраги дов бермаётгани сезилиб турарди. Ёнидан ўтиб кетаётиб тўхтадим.

— Бугун сизга кўп заҳмат етказдим, — дедим. — Энди буни қаерга олиб бориб беришимни ҳам лутфан айтиб беролмайсизми, афандим?

У ҳануз кўзларини кўтармай турарди. Буюк бир марҳамат сўраб ёлвораётгандай юмшоқ, титроқ товуш билан:

— Аризанинг орқасидан юриш қийин нарса, ҳамшира* хоним, — деди. — Рухсат берсангиз, истидоингиз билан каминангиз машғул бўлса. Сиз безовта бўлманг. Фақат ора-сира девонхонага учраб турсангиз.

— Қачон келай? — дедим.

— Икки-уч кундан кейин.

Ишнинг икки-уч кунга чўзилиши таъбимни хира қилган эди. Лекин келиб-кетиш роса бир ойга чўзилди. Бечора Шаҳоб афандининг ғайрати бўлмаса, балки яна ҳам чўзилармиди.

Ундей-мундай дейишади-ю, лекин эркаклар орасида ҳам анча одамоҳунлар бор. Бу йигитчадан кўрган яхшилигимни ҳеч қачон унутмайман. Мени эшикдан кўрган заҳоти чопиб келар, зина тепасида кутиб турарди.

У қўлида қофозларим билан хонадан хонага қатнаганини кўриб, уялганимдан ерга кириб кетар, қандай миннатдорлик билдирсам, деб қийналар эдим.

Бир куни кичик котиб бўйинини латта билан боғлаб олган эди. Бўғилиб йўталар, гапирганда нафаси қисиб қоларди.

— Касалмисиз? Нега шу аҳволда идорага келдингиз? — деб сўрадим.

* Ҳамшира — опа ё сингил (форсча)

— Бугун жавобни билиш учун келишингизни билардим, — деди.

Беихтиёр кулдим. Бу сабаб була олармиди?

Шаҳоб афанди бўғиқ товуши билан давом этди:

— Табийи, бошқа ишлар ҳам бор. Биласиз, мактаблар янги очилган.

— Менга берадиган яхши жавобингиз борми?

— Билмадим. Қоғозларингиз Халқ маорифи мудирида. Келсалар ўзлари билан гаплашаман, деган эди.

Халқ маорифи мудири хўмрайган юзига яна ҳам даҳшат қўшиб турган қора қўзойнак тақиб олиб, олдида деваланиб ётган бир қучоқ қоғозни битта-битта имзолаб ерга отар, оқ мўйловли котиб худди намоз ўқиётгандай эгилиб-букилиб уларни йиғарди.

Кўрқа-писа:

— Афандим, мени учрасин деган экансиз, — дедим.

Юзимга қарамасдан, дағал товуш билан:

— Сабр қил, хоним. Кўрмаяпсанми? — деди.

Оқ мўйловли котиб қўз-қошлари билан кутиш имосини қилди. Айб иш қилиб қўйганимни тушуниб, бир неча қадам орқага чекиндим. Парда ёнида кутиб турдим.

Мудир қоғозларни тутатгандан сўнг қўзойнагини олди-да, рўмолча билан шишаларини артиб туриб:

— Истидоингиз рад қилинди, — деди. — Завжингизнинг хизмати ўттиз йилга етмабди.

— Менинг истидоимми, афандим? Бунда бир хато бўлмасин, — дедим.

— Сен Хайрия хоним эмасмисан?

— Йўқ, мен Феридеман, афандим.

— Қайси Фериде? Ҳа, эсимга тушди. Кўп афсус, сизники ҳам шундай. Мактабингизнинг Маориф вазирлигига инобати йўқ экан. Бу диплом билан сизни ишга тайинлаб бўлмайди.

— Ҳўп, лекин менинг тақдирим нима бўлади?

Бу маъносиз савол ихтиёrsиз лабларимдан учди. Мудир яна қўзойнагини тақди, кейин мен билан ҳазиллашаётгандай қилиб:

— Энди у ёғини, ижозатингиз билан, ўзингиз биласиз, — деди. — Шунча ишлар устига сизнинг ҳам тақдирингизни ўйладиган бўлсак, ҳолимизгавой.

Умримда заҳрини ҳеч маҳал унутмайдиган дақиқаларимдан бири шу эди. Ҳайҳот, тақдирим нима бўлади?

Яхшими-ёмонми, йилларча заҳмат чекдим. Шу ёшимда энг узоқ ерларга отланган эдим. Шундай бўлгани ҳолда мени қувмоқдалар. Энди мен нима қиласман? Яна холамнинг уйига қайтганимдан кўра, ўлганим яхши!

Чиқмаган жондан бир умид деб, нариги мудирнинг олдига югурдим. Йиғлаб юбормаслик учун тишларимни қисиб туриб:

— Бей афандим, менинг дипломим ярамас эмиш, нима қиласай энди? — дедим.

Шу сўзларни айтиб туриб ўзимни анчагина йўқотиб қўйибманми, боёқиш қаттиқ хафа бўлди.

— Мен нима қиласай, қизим? Бирорга бирорнинг жони ачимас экан, — деди.

Шу шафқат юрагимга анча далда бўлди.

— Бей афандим, мен, албатта иш топишим керак. Ҳеч ким хоҳламаган, энг узоқдаги қишлоқ бўлса ҳам майли, жон-жон деб бораман, — дедим.

Мудир туйкусдан эсига бир нарса тушгандай:

— Тўхта, қизим, — деди. — Яна бир таваккал-да...

Бурчакда, дераза ёнида новча, барваста бир бей газета ўқиб ўтирган эди. Юзи куча томонга ўгириғлиқ бўлгани учун, энди оқара бошлаган соchlари билан соқолининг бир қисминигина кўриб турган эдим.

Мудир шу кишига қараб:

— Бей афандим, бир зумгина ижозат берадиларми? — деди.

У ҳеч нима демасдан ўгирилди, оғир-оғир одимлар билан ёнимизга келди.

Мудир қўли билан мени кўрсатиб:

— Бей афандим, сиз савобни яхши кўрасиз. Бу қизча француз мактабини битириб чиққан экан. Аҳволи-

дан, сўзларидан кибор оила боласи эканлиги билиниб турибди. Лекин, биласиз, шўр-у favfoga учрамайдиган биргина Аллоҳ. Ишламаса бўлмас экан. Энг узоқ қишлоққа бўлса ҳам бораман, дейди. Бизнинг каттаконларимизни ўзингиз биласиз-ку. Тавсифга нима ҳожат? „Бўлмайди!“ дейишади-ю, без бўлиб тураверишади. Сиз вазирбей афандига бир-икки оғиз шипшиб қўйиш марҳаматида бўлсангиз олам гулистон-да, жоним бей афанди, — деди.

Мудир бу сўзларни гапира туриб, унинг бемаврид меҳнат юки остида чўка бошлаган елкаларини силарди. Кийинишидан, ўзини тутишидан мен таниган одамларнинг ҳаммасидан бошқача эканлигини тушундим. Мудирга қулоқ солиб туриб астагина эгилди, яхшироқ эшитиш учун қўлинин қулогининг орқасига қўйди.

Бир оз қонли, лекин юмшоқ, мунгли қўзларини менга ўғирди, бўғиқ бир товуш билан французча сўзлай бошлади. Қайси мактабдан чиққанимга, қандай ўқиганимга, нима қилмоқчи эканимга оид саволлар берди. Қайтарган жавобларимдан хурсанд бўлгани сезилиб турарди.

Биз сўзлашиб турганимизда бўлим мудири нашъя қилиб куларди.

— Французчани булбулдай сайрайди-я, ё Аллоҳ! Турк қизи учун мақтовор сазовор бир фазилат, — дерди.

Гулмисол ҳалфа ҳар доим: „Ойнинг ўн беши қоронфи бўлса, ўн беши ёруғ“, дер эди. Мана энди каттакон шоир эканлигини мен кейинчалик билиб олган ўша меҳрибон киши менга қараб турганда, мен учун ҳам ойнинг ёруғ кунлари яқинлашиб келаётганини сеза бошладим. Бир ойдан бери аста-секин йўқота борган хушвақтлигимни яна топиб олдим.

У киши менга шу дамгача ҳеч кимдан эшитмаган чиройли сўзларни сўйлагандан сўнг, мени вазир хонасига етаклаб кирди.

У ўтиб боргандада ходимлар ўринларидан турар, эшиклар эса гёё ўз-ўзидан очилиб кетарди.

Ярим соатдан сўнг Б... вилоятидаги марказий руш-

дияда бўш бўлган география ва расм дарси муаллимлиги ўрнига тайинландим.

Чолиқуши ўша оқшом Айюбга қайтаётганида сүюнчидан учиб борарди. Бундан буён у ҳам ўз нонини ўзи топадиган инсон эди. Энди ҳеч ким унга номи марҳамат ва ҳимоят деб аталган шафқатсиз ҳақорат тошини ота олмайди.

Уч кундан сўнг бутун расмиятчилик тугаб, йўл харажатларини ҳам олдим.

Бир куни саҳарлаб Гулмисол ҳалфа мени кемага олиб чиқди. Шаҳоб афанди тонгда лиманга келиб, бизни кутиб турган экан. Бу йигитчанинг одамгарчилигини ўла-ўлгунимча унутмайман. Ҳамма ишимни бартараф қилибди, борадиган еримдаги мусофирихона манзилигача ҳеч бир нарсани эсидан чиқармабди. Ҳозир ҳам боғлиқ бўйнига зарар қилиши аниқ бўлган лиман шамолига, нам ҳавосига қарамай, менга оқ йўл тилагани келди.

Чамадонимни ва йўл ҳадяси қилиб келтирган кичкина қутичасини каютага ўз қўли билан жойлаштириди. Кейин неча қайта пастга тушиб, чиқиб, каюта ходимларига бир нималарни тайинлади.

Кема лангардан бўшагунча палубанинг бир четида ўтиридик.

Одам айрилиқ соатида тинмай гаплашиши, бор гапини айтиб олиши керак эмасми? Ҳолбуки, шу бир соат ичиди Гулмисол ҳалфа иккаламиз жуда борса ўн оғиз сўз айтгандирмиз. У хира кўк кўзлари билан денгизни томоша қиласар, қўлларимни ўйнаб ўтиради. Лекин кема лангардан бўшаётганда ортиқ чида буролмади: „Онаингни ҳам шу ерда кемага ўтқазганман, Фериде. Аммо у сенга ўхшаш ёлғиз эмасди. Худо хоҳласа, сени мана шундай яна қучоғимга оламан“, деди. Кейин ҳўнграб йиғлай бошлади.

Шаҳоб афандининг ёнимизда эканига қарамай, мен ҳам ўзимни тутолмайдиган бир алфозда эдим. Лекин шу дам бирдан сурон кутарилди: „Туш, хоним, ҳозир зина олинади!“ дейишиди-ю, боёқиш ҳалфамни елка-

ларидан ушлаб тортиша-тортиша зинадан тушириб юбо-риши.

Кичик котиб ҳамон ёнимда турарди. Раҳмат айтиш учун қўлимни узаттанимда, юзи сап-сарғайиб, кўзла-ри тўлиб турганини кўрдим. Биринчи марта юзимга дадил қараб, отимни сўрашга жуरъат этди. Кейин:

— Фериде хоним, бутунлай кетяпсиз, шундайми? — деди.

Айрилиқ дамларининг тегирмон тошидай устимга тушган оғирлигига қарамай, кулгидан ўзимни тутол-мадим.

— Яна қандай шубҳа бўлиши мумкин? — дедим.

У ортиқ ҳеч нима демади, қўлини қўлимдан чиқа-риб, юрганича зинадан тушиб кетди.

* * *

Денгиз сафарини жуда яхши кўраман. Олти-етти ёшларда, болалигимда отамнинг аскарлари билан бирга қилган саёҳатимнинг гашти ҳали ҳам дилимда яшайди. Кема, ундаги одамлар, ҳатто Ҳусайн ҳам эсимдан чиққан-у, лекин катта денгиздан учиб ўтган бир қушнинг эсида нимаики қолиши мумкин бўлса, менда ҳам жуда борса ўшанчалик нарса қолган. Ҳар тарафи оқар чироқлар билан тўлган мовий бўшлиқда учиш гашти! Денгизнинг мендаги кенг оғуш таъсирига қарамай, палубада туролмадим; кеманинг тумшуқ томонидан айланниб ўтиб каютамга тушиб кетдим. Шаҳоб афанди келтирган кутича чамадонимнинги устида турган эди. Нималигини билгим келиб очдим. Бир кути фондан...* Мен дунёда энг яхши кўрган нарса!

Кичик котибнинг ҳадяларидан бирини олиб лабларимга келтирдим. Лекин шу дам бирданига кўзларимга ёш келди. Нега бундай йигладим — билмайман! Ўзимни тутишга интилган сарим кўз ёшларим ортар, кўксимда бир нарса тиқилиб турарди. Сабабсиз изтиробим мана шу бечора конфетдан келаётгандай, уни

* **Фондан** — ичига ликёр жойланган шоколадли конфет.

бейхтиёр жойига солдим-у, қутини қаютамнинг кичкина деразасидан денгизга улоқтиридим.

Ха, дунёда кўз ёшларидан ҳам бемаъни нарса бўлмайди. Буни тушунаман. Шундай бўлса ҳам, мана ҳозир, шу сатрларни ёзиб турганимда ҳам киприклиримдан ёшлар қуилиб, олдимдаги дафтар варагини қабартирмоқда.

Ё бу ташқарида шарпасиз ёғиб турган ёмғир таъсири микан? Ҳозир Истанбул қалай экан? У ерда ҳам шундай ёмғир ёғяпти микан? Ёки Қўзётогидаги боғ ҳозир ой ёғудусида пориллаб ёняпти микан?

Комрон, ёлғиз сендангина эмас, сен бор ерлардан ҳам нафратланаман!

* * *

Бугун эрталаб уйғонганимда, неча кундан бери давом этган ёмғир тинган эди. Булутлар тарқалибди. Деразамнинг рўпарасидаги юксак тоғлар тепасида туманнинг нафис пардалари тортилибди.

Кечаси ётаётib, деразани ёпиб қўйиш эсимдан чиқкан экан. Енгил тонг шабадаси каравотим ёпиқларига, тўзғиган соchlаримга тушиб турган қуёш нурларини сариқ иплар сингари ҳилпиллатар, гоҳо узиб ташлар эди.

Мусофирхонанинг мана шу кичкина номерида беш кундан бери асабларим зиёдаси билан бузилди. Кечаси бирдан уйғониб кетдим, қарасам, бетларим қиров тушган япроқлар сингари ивибди. Болишим ҳам ҳўл. Демак, уйқуда йиғлаганман. Мана энди бир парча қуёш кўнглимга нур сочиб, умидимни яна жонлантираётir, менга мактаб ётоқҳонасида кутиб олганим баҳор сабоҳларининг хафиғлигини баҳш этаётir.

Бугунги кун менга хушхабар келтириши керак. Энди қўрқадиган жойим қолмаган эди. Суюниб, ўрнимдан туриб, ювина бошладим.

Тоза булоқ сувига бошчаларини чўкириб олган қушлар сингари, мен ҳам сувни атрофимга, рўпарадаги ойнага сачратар эдим.

Эшик секин тақиллади, кейин Ҳожи халфанинг:

— Сабоҳи шарифлари хайрли бўлсин, отин қизим.
Бугун яна эрта турибсан-да? — деган овози эшитилди.

Шўх бир товуш билан:

— Бонжур, Ҳожи ҳалфа, — дедим. — Шунаقا бўлди.
Уйғонганимни қаердан билдингиз?

Ҳожи ҳалфа кулди.

— Ҳайронман, қушга ўхшаш чирқиллаб турасан.

Ҳақиқатан, қушга ўхшашлигим борлигига ўзимда
ҳам ишонч пайдо бўла бошлаган эди.

— Нонуштангни олиб келайми?

— Бугун нонушта қилмай қўя қолсам бўлмайдими?
Овоз бу сафар жаҳл қилди:

— Йўқ... бўлмайди! Менга бунаقا гапингни қилма. Кў-
чага чиқиш йўқ, кўнгил очиш йўқ, қамоқдаги одамдай
хонага тиқилдинг-қолдинг. Энди овқат ҳам емайдиган
бўлсанг, рўпарангдаги қўшнингга ўхшайсан-қоласан.

Ҳожи ҳалфа кейинги жумлани ёнимдаги қўшнига
эшииттирмаслик учун оғзини қулф тешигига қўйиб, ово-
зини пасайтириб айтди.

Ҳожи ҳалфа билан жуда ҳам дўстлашиб кетган эдик.
Биринчи куни саҳарда уйғондим-у дарҳол кийиниб,
сумкамни қўлимга олдим-да мусофирихона зинасидан
пастга сакраб-сакраб туша бошладим. Ҳожи ҳалфа яна
ўша оқ фартугини тутиб олиб, кичиккина ҳовуз лаби-
да наргила* тозалаётган экан.

Мени қўриши билан қирқ йиллик дўстлардай:

— Ана холос, Фериде хоним, нега мунча барвақт
уйғондинг-а? Йўлдан чарчаб келган, ҳали тушгача ух-
лайди, деб ўйловдим, — деди.

Мен кулиб:

— Вой, тушгача ухлаб бўладими? Ишга келган муал-
лима тушгача қандай ётади? — дедим.

Ҳожи ҳалфа наргиласини бир ёқقا қўйиб, қўлла-
рини белига тиради.

— Муни қара! Ўзи ёш бола, кўча чангитиб мактаб-
га қатнайдиган зинғарча-ю, яна бу киши ўқитгани бо-
пармиш! — деб кула бошлади.

*Наргила — калян, чилимнинг бир тури.

Маориф вазирлигидан тайин қоғозимни олган дақи-камдан бошлаб шүхликларни йиғиширишга мажбур эдим. Лекин Ҳожи халфанинг мени ёш бола ўрнида күрганига чидаб туролмай, яна шүхлигим қўзиди, сум-камни тўпдай отиб, яна тутиб олдим.

Бу ҳаракатим Ҳожи халфанинг кайфини чоғ қилди, чапак чалиб юборди.

— Ёлғон айтмабманми! Мана, ҳали ҳам ёш боласан, — деди қаҳқаҳа уриб.

Мусофирихона хизматкори билан шунчалик майна бўлиш қанчалик тўғри экан, бунисини билмадим.

Лекин мен ҳам унга қўшилиб кулдим, кейин у ёқбу ёқдан анча гаплашдик.

Ҳожи халфа: „Нонушта қилмай мактабга кетмайсан“, деб оёғини тираб туриб олди.

— У қароқчилар орасида кечга довур оч юриб бўладими ахир, ўйласанг-чи, хўжоним? Ҳозир сенга пишлоқ, сут опкелиб бераман. Иннайкейин, афандим, бугун биринчи кун, шунинг учун унча шошмасанг ҳам бўлади, — деб мени қўярда-қўймай ҳовуз лабига ўтказди.

Вақт эрта бўлгани учун мусофирихона ҳовлисида ҳали ҳеч ким йўқ эди.

Ҳожи халфа рўпарадаги дўконлардан бирига қараб:

— Мулла, бизнинг муаллимамизга Истанбул тешик-кулчалари билан сут олиб кел, — деди-ю кейин мен томонга ўтирилиб, уни мақтади: — Мулланинг сути сутжон-да! Сизларнинг Истанбулингиздаги сутни буни-кининг олдида чилим суви деявер.

Ҳожи халфанинг ривоятига қўра, Мулла сигирларини ёзин-қишин нок билан боқар, шунинг учун сутидан нок ҳиди келиб турар эмиш.

Қари армани бу сирни айтиб туриб, менга секин қўзини қисиб қўйди, кейин:

— Лекигин Мулланинг ўзидан ҳам андаккина нок ҳиди келиб туради, — деб ҳазиллашди.

Мен ҳовуз бўйида нонушта қилиб тургунимча, Ҳожи халфа, бир ёқдан, чилимни чаяр, иккинчи ёқдан,

шаҳарнинг битмас-туганмас ғийбатларини айтиб, мени кулдиради. Ё Худо, бу одам билмайдиган нима бор экан? У мактаб муаллималарининг хатти-ҳаракатларини, ҳатто улардан ҳар бирининг қандай, қанча кийими борлигини ҳам мукаммал биларди.

Нонушта қилиб бўлиб ўрнимдан турган эдим:

— Шошмай тур, ўзим бошлаб бораман. Мактаб-ку яқин-а, лекин йўли қурғур чатоқ, адашиб қоласан, — деди-да, оқсоқ оёғи билан олдимда ликанглаб бориб, мени марказий рушдиянинг яшил бўёқли ёғоч дарвозаси олдидан олиб чиқди. У бўлмаса, бу қинғир-қийшиқ кўчаларда адашиб қолишим турган гап экан.

Ташқарисидан қанчалик хароб кўринмасин, барibir, кўнгил қўйиш нияти билан кирган мактабимда мени қандай фалокат қаршилаганини батафсил сўзлаб беришим керак.

Қоровулхонада ҳеч ким йўқ эди. Боғдан утиб кетаётib, қулида эски чарм сумка билан чиқиб келаётган бир хотинга дуч келдим. Эгнида катак матодан қилингган чоршаф, бетида маҳкам ёпилган икки қават парда бор эди. Мени кўриб тўхтади, синчиклаб қаради.

— Нима ишингиз бор эди, хоним?

— Мудира хонимни кўрмоқчиман.

— Бирор ишингиз борми? Мудира менман.

— Шундайми, афандим, — дедим. — Мен география ва расм дарсларига тайинланган янги муалимангиз Феридеман. Кеча Истанбулдан келдим.

Катак чоршафли мудира юзини очди. Мени юқоридан пастгача кўзи билан сузуб чиқди, кейин тараддулланиб гапирди:

— Бу ерда бирон хато бўлмасин тағин, қизим. Тўғри, бизда география ва расм муалимасининг ўрни бўш эди. Лекин бир ҳафта бурун Гелибўли мактабидан битта муалима юборишиди.

Мен ўзимни тамом йўқотиб қўйдим.

— Бундай бўлишига ҳеч ақтим етмайди, афандим, — дедим. — Ахир мени Маориф вазирлигидан юборишидику! Буйруқ сумкамда.

Мудира тор, чўқик пешанасига чиқиб кетган қошлирини кўтарди-да, юзимга ҳайрат билан қараб:

— Вой Худо, вой Худо! Қани, беринг-чи, буйруғингизни бир кўрай, — деди.

Боёқиш хотин қофозни бир неча марта ўқиди, тарихига қаради, кейин бошини лиқиллатиб:

— Бунаقا хатолар бўлиб туради, — деди. — Билмасдан иккалангизни ҳам бир ўринга тайинлашибди. Вой, бечора Ҳурия хоним-эй!

— Ҳурия хоним ким, афандим?

— Гелибўлидан келган ҳалиги муаллима. Ўзи яхшигина жувон. У ернинг ҳавоси мизожига тўғри келмай, шу ёққа келган. Оббо, бечоранинг бошида кўргилик бор экан-да.

— Фақат у эмас, мен ҳам ёмон аҳволдаман, афандим, — дедим.

— Ҳа, буниси ҳам тўғри. Масала бир ёқлик бўлгунча, у бечорани дилгир қилмай турайлик. Мен ҳозир бир иш билан маориф бўлимига кетяпман. Юринг, бирга бора қолайлик. Зора бирон йўлини топсак.

Маориф бўлимининг мудири иш билан келган одамларга ухлаб қолгандай қўзларини юмиб ўтириб муомала қиласидиган, сўзларини уйқусираётгандай бўлиб-кесиб гапирадиган, тепса-тебранмас, оғир табиатли киши экан.

У бизнинг гапимизни юраги сиқилиб ўтириб эшитгандан сўнг салмоқланиб гапирди:

— Мен нима қиласай? Ўзлари шундай қилишганки, шундай бўлган-да, Истанбулга ёзайлик-чи, кўрамиз, қандай жавоб келар экан.

Гапга баланд бўйли бир киши аралашди. Мен буни калта нимчаси остидан чиқиб турган қизил белбоғига қараб аравакаш бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Кейин билсан, бўлим котиби экан.

— Тарихига қаралса, бу хоним тўғрисида берилган буйруқ янги, — деди котиб, — шунинг учун бу кишини мақбул бўлган, ҳақли деб ҳисоблаш керак.

Мудир мудраб ўтириб хаёл сураётгандай ўйланиб қолди, кейин:

— Йўқ, гарчи бу тўғри бўлса ҳам, лекин унисини ишдан четлатиш тўғрисида буйруқ йўқ. Вазирликдан сўраб аниқлайлик. Саккиз-ён кун ичидаги жавоб оламиз. Сиз ҳам, мудира хоним, унгача сабр қилиб турасиз, — деди.

Катак чоршафли мудира орқасидан яна ўша қингир-қийшиқ кўчалар билан мактабга судралиб келдим. Кошкийди, тўғри мусофирихонага кета қолган бўлсам!

Хурия хоним қирқ беш ёшларда, қорача, паст бўйли, тажанг хотин экан. Воқеадан хабардор бўлар-бўлмас юзи баттар қорайди, кўзлари олайди, ингичка бўйнининг икки томонидаги томирлари бўртиб чиқди. Кейин болалар байрамида шишириб чийиллатадиган пулфак сингари овоз чиқариб фарёд кўтарди:

— Э Худо, бу нима деган гап, дўстлар! Бу қандай кўргилик!

Хурия хоним ерга йиқилиб, хушидан кетди.

Муаллимлар хонасида тўполон кўтарилиди. Кўзойнак тақиб олган бир қари муалима эшикка тўпланган ўқувчиларни ҳайдар, уларни зўрға тўсиб турарди.

Ўқитувчилар Хурия хўжонимни диванга ётқизишиди, юзига сув сепишди, нашатир ҳидлатиб, кўйлагининг ёқаларини ечишли, бурга талаган кўкрагини ишқашди.

Мен бутунлай ўзимни йўқотиб қўйдим, қўлимда сумка, нима қилишимни билмай бурчакда жим турдим.

Ҳали эшикдаги ўқувчиларни қувиб чиқарган муалима кўзойнаги устидан менга хўмрайиб қаради.

— Қизим, одамгарчилигингга ҳайрон бўлиб қолдим! Бунинг устига яна кулиб ўтирибсан, — деди.

Таъна қилишга ҳақи бор эди. Афсуски, ўзимни тутолмай кулимсираётган эдим. Хурия хонимдан эмас, ўзимни йўқотиб қўйганимдан кулаётганимни у боёқиши қаердан билсин?

Лекин кулган бир менгина эмас эдим. Узун бўйли, тим қора кўзли бир ёш жувон ҳам пиқиллаб кулаётган эди. У ёнимга келиб, қулогимга шивирлади:

— Билмаганлар: бу хотиннинг эри устига хотин

олибди, уйига кундош олиб келибди, деб ўйлайди. Үлай агар, шайтонлагани йўқ, аламидан қиляпти.

Хурия хоним кўзларини очди; бурнидан, бетларидан сув оқар эди. Қорнида бомба портлагандай гуриллатиб кекирар, бошини ликиллатиб чинқиради:

— Вой дўстларим, менга нима бўлди? Шунча ёшга кирганимда ҳали бошимда шу савдолар ҳам бор эканми?!

„Булбулнинг шўри — тилидан“, дейишади, тұғри гап. Мен яна бир эҳтиётсизлик қилдим. Қайси гўрдан ҳам ҳол сўраб қолдим!

— Бир оз яхши бўлдингиз шекилли? Худога шукур, — дебман.

Ажаб бўлди, ўзимга ўзим қилдим. Хурия хоним бирам бақириб бердики, буни сўз билан айтиб беролмайман. Вой шўрим, нималар демади-я! Жонига қасд қилишга қилиб қўйиб, кейин ҳол сўраганмишман. Дунёда бундан ортиқ юзсизлик, ҳаёсизлик, тарбиясизлик бўлмасмиш!

Бир бурчакка тиқилиб, уялганимдан кўзларимни юмиб олдим. Муаллималар Хурия хонимни ҳеч тинчита олишмас эди. Овозини пардама-парда кўтариб борар, шундай сўзлар айтардики, марказий рушдияда эмас, кўчада ҳам бундай сўзлар оғизга олинмасди. Қандай нарса эканлигим юзимдан кўриниб турган эмиш. Унинг оғзидағи ошини олиш учун ким билади, вазирликда неча кишига...

Бурчакда турибман, кўз олдимни қоронғилик босар, вужудим музлаб борар, тишларим такирларди. Энг даҳшатлиси шу эдики, бошқа муаллималар ҳам унинг гапини маъқуллашаётгандай бир авзода эдилар.

Бирданига аллаким ўртадаги столга бир мушт туширди. Стаканлар билан графинлар жиринглаб кетди.

Мушт туширган киши ҳалигина мен билан бирга кулишган тим қора кўзли ёш жувон эди. У ҳозир қоплонга айлантан эди. Кўтарилган сари жаҳлга айланиб борган бир товуш билан қичқирди:

— Мудира хоним, бу қанақа мудириалик? Бу хотиннинг бошқа бир муаллима номусига тил теккизишига нима учун йўл қўясиз? Биз ахир қаердамиз? Агар яна бир оғиз сўз айтишига йўл қўйсангиз, уни эмас, сизни судга тортаман. Бу хотин ўзининг қаердалигини эсидан чиқариб қўйяпти!..

Қоракўз муаллима бу гал ҳам ер тепиниб, нариги хўжонимларга ҳужум қила кетди.

— Офарин, сизларга, дугоналар! Жуда хурсанд қилдинглар! Мактаб ичидаги ўз касбдошимизнинг ҳақорат қилинишига шундай хотиржам қараб турсанглар-а!..

Орага бир зумда жимлик чўкли. Ҳурия хоним ёлғиз қолаётганини билиб яна йиғлашга, жазава бошлишга тутинди. Яхшиямки, бирдан дарсга қўнфироқ чалиниб қолди. Муаллималар дафтарларини, китобларини, тикиш-бичиш саватларини кўтариб тарқала бошладилар.

Мудира хоним:

— Сизни хонамда кутаман, қизим, — деди-ю, у ҳам чиқиб кетди.

Бир оздан сўнг боя мени ҳимоя қилган ёш жувон иккаламиз қолдик.

Унга миннатдорлик билдириш ниятида:

— Қаранг, мени деб сиз ҳам анча овора бўлдингиз, — дедим.

У „аҳамияти йўқ“ демоқчи бўлгандай елкаларини учириб кулди.

— Жўрттага шундай қилдим. Бундайларнинг ана шунақа таъзирини бериб қўймаса бўлмайли. Одамнинг бошига чиқиб олишади. Ундан кейин шўрингиз қурийди. Дарсдан кейин қўришармиз, а?

Мудиранинг хонасига боришга бордим-у, лекин эшикни очиб киришга юрагим бетламади. Яна шу ҳақда гап очилишини ўйлаб қўнглим беҳузур бўлди. Оёқ-қўлим бўшашибди, сумкам оғирлашибди, ҳеч кимга кўринмай мактабдан чиқиб мусофирихонага қайтдим.

* * *

Ҳожи халфа мени кўтар-кўрмас қўлларини силкиб ёзди, куюниб гапира кетди.

— Вой хўжоним, сен бечоранинг бошингга нималар солишмабди-я!

Тавба, бутун воқеадан хабардор экан. Дарров қаердан ҳам билиб олганига ҳайронман.

— Ҳазир бўл, қизим, кўзингни катта оч энди. Истанбулга ёзамиз, деб сени яна лақиллатиб юришмасин. Маориф вазирлигига танишинг бўлса дарров хат ёзайлик, — деди.

Мени вазирга тавсия қилган кекса шоирдан булак танишим йўқлигини айтдим. Ҳожи халфа унинг отини эшитиб, ёш боладай суюниб кетди.

— Вой, у менинг валинеъматим-ку!* — деб юборди. — У бир вақтлар бу ерда иододия** мудири эди. Фариштанинг ўзи у, болам! Ёз, қизим, дарров ёз! Менга ҳурматинг бўлса, мендан ҳам дуо айт. „Кулингиз Ҳожи халфа муборак қўлингизни кўзларига суртади“, дегин.

* * *

Бечора Ҳожи халфа оқсоқ оёғини судраб тез-тез тепага чиқар, „прокурорбей қўрқмасин, маориф бўлимининг мудирини қаттиқ сиқишитирсан, ҳақи бор“, дер, ё бўлмаса: „Баладия инженери эртага Истанбулга кетаётиби. Маориф вазирлигига учрайман деб ваъда қилди“, деган гапларини топиб келарди.

Бу қандай таажжуб ўлка! Бошимга тушган савдони бир соат ичидагамма билиб олибди. Мусофирихона қаҳвахонасида, ҳамманинг оғзида шу гап!

— Ҳожи халфа, бу қандай гап, бу ерда ҳамма бирбирини билар экан! — дедим.

Чол энсасини қашиб туриб:

— Э, бу ер кичкина ҳовучдай жой қизим, — деди.— Бу ер қаерда-ю, тошидан, тупроғидан ўргилай, Истанбул қаерда! Бундай гап у ерда бўлсами, ҳеч ким билмайди, ёниғлиқ қозон ёниғлигига кетаверади. Бу ернинг фийбати кўп. Сен буни билиб қўйишинг керак.

* Валинеъмат — неъматини берувчи (арабча).

** Иододия — Отатурк ислоҳотигача Туркияда мавжуд бўлган юқори синфли мактаб.

Мендан сенга бир насиҳат: ақлли, ҳушли бўл, одобли бўл. Дўконларда, бозорларда юзингни очиб юрма. Ҳада! (Вой Худо, бу „ҳа-да“ сўзини шунаقا ҳам ғалати қилиб айтардик!) Худо насиб буюрса, сенинг ҳам омадинг келар. Бу ерда бир муаллима бор эди. Орифа хўжоним. Суд раиси ўшанга уйланди. Мана энди егани олдида, емагани ортида. Сенга ҳам Худо шундай баҳт берсин. Нима, сен уни чиройли хотиндир дейсанми? Чирой йўл бўлсин! Фақат ифратли, оғир-вазмин хотин эди. Ҳозир дунёда одам учун номусдан қимматли нарса йўқ!

Ҳожи ҳалфанинг менга ишончи, ҳусни таважжуҳи кун сайин ортиб борди. Ҳар куни уйидан майда-чуйда нарсалар: чойнак ӯраб қўйиладиган тўр ёпиқ, каштали сочиқ, ёғочдан қилинган суратли елпигич ва шуларга ўхшаган буюмлар келтириб, уйимни безар эди.

Гоҳи маҳаллар гаплашиб ўтирганимизда, пастдан хирқироқи товуш эшитилади:

— Ҳожи ҳалфа, яна қайси жаҳаннамга гумдон бўлдинг? — Бу Ҳожи ҳалфанинг хўжайини, мусофирихона эгаси эди. Шундай пайтларда бу қари чол ҳудди ашула айтаётгандай паст, мулойим, мақомли товуш билан:

— Ҳа, овозинг ўчкур, ҳа! Ҳожи ҳалфанинг бошига битган бало бўлдинг сен, ҳа! — дейди, кейин овозини кўтариб жавоб қиласди: — Ҳозир, ҳозир!.. Озроқ юмуш бор эди.

* * *

Мусофирихонада Ҳожи ҳалфадан бўлак яна битта дўстим ҳам бор эди. У ўттиз беш-қирқ ёшларга етиб қолган бир муштипар хотин. Монастир деган жойдан келган.

У билан қандай дўстлашиб қолганимизни ҳозир айтиб бераман. Мусофирихонага келган куним кечқурун хонамда нарсаларимни жойлаштираётган эдим. Бирдан эшик секин фийқиллади. Қайрилиб қарадим: эшикдан сариқ чит кўйлакли, яшил рўмолли бир хотин кириб келяпти.

У ичкарига кириб сўрашди:

— Яхшимисиз? Хуш келибсиз, хоним қизим.

Упа-элик чаплаб ташланган озғин юзи шувоги кўчган ерларига оҳак суртиб қўйилган вайронада деворни эслатади; сурмали қошлари, тишқори суртилган қора тишилари башарасини мурданикига ўхшатади. Мен хиёл саросималаниб:

— Хуш келибсиз, афандим, — дедим.

— Волидалари қаерда?

— Қанақа волида, хоним афанди?

— Муаллима... Сиз муаллиманинг қизи эмасмисиз?

Мен ўзимни тутолмай кулиб юбордим:

— Мен муаллиманинг қизи эмас, ўзиман, афандим!

У ерга чўккаламоқчи бўлаётгандек, қўлларини тиззаларига урди.

— Вой! Муаллима ҳали сизмисиз? Умрим бино бўлиб сиздака муштумдай муаллимани ҳеч кўрмаган эдим. Мен сизни ёши анчага бориб қолган оғир-вазмин муаллимадирсиз, деб ўйлабман.

— Ҳозир шунақаси ҳам учраб қолади, афандим,— дедим.

— Ҳа, учрайди... Ҳа, учрайди... Бу дунёда нималар бўлмайди! Биз ҳам шу ерда, рўпарангиздаги хонада турдикамиз. Болаларни ухлатиб, сиз билан сўрашиб чиқай деб кирувдим... Худо кам қиласин, кундузлари болаларнинг фавфосидан қўлим бўшамайди. Лекин кеч кириб, болалар ухлади дегунча, юрагим бирам сиқиладики, асти сўраманг. Ёлғизлик фақат Худонинг ўзигагина ярашади, шундай эмасми, сингилжон? Ўйлайсан-ўйлайсан, ўйингнинг тагига етолмай чекасан, яна чекасан. Кечалари ана шундай тонг оттираман. Худо етказди сизни, айланай синглим. Мундоқ ўтириб ҳасратлашсак, кўнглимиз енгил тортар.

У бечора аввал мени „хоним қизим“ деб гап бошлади-ю, кейин, менинг муаллималигимни билгандан сўнг, бу сўзини ўзгартириб, „синглим“ дея бошлади. Мен унга стулни кўрсатиб:

— Марҳамат, ўтиринг, — дедим, ўзим эсам кара-
вотнинг четига ўтириб, оёқларимни ўйната бошладим.

Монастирдан келган хотин:

— Мен стулда ўтиrolмайман, синглим, — деди. Ке-
йин ғалати бир алфозда ерга, оёқларимнинг таггина-
сига ўтириб, тиззаларини чүнқайтириди-да, кўйлаги-
нинг чўнтағидан тунука тамакидонини олиб, иккита
йўғон-йўғон тамаки ўради. Шулардан биттасини менга
инъом қилди.

— Раҳмат, мен чекмайман, афандим, — дедим.

— Мен ҳам бурун чекмасдим,— деди у хотин.—
Лекин ғам-у ҳасрат қўймади.

Қўшним ҳақиқатан ҳам баҳтсиз эди. Сўзларига қа-
раганда, Монастирда туппа-тузук одамнинг қизи экан.
Боғлари, узумзорлари, хўқиз-сигирлари бор экан. От-
сининг ҳовлисида ҳамиша тўрт-бешта камбағал кун
кўриб келаркан. Монастирнинг обрўли бейларидан
кўпгинаси унга оғиз солишган бўлса ҳам, бу жоҳиллик
қилими: „Йўқ, қилич таққан офицердан бошқасини
хоҳламайман“, деб туриб олибди. Кошкийди ўшанда
онаси роса калтаклаб, бейлардан биронтасига бериб
юборган бўлса эмиш. Лекин у бечора хотин ҳам бошига
қандай савдолар тушишини қаердан билибди! Келиб-
келиб, битта-ю битта қизини белидаги қиличидан бў-
лак мол-у мулки йўқ бир лейтенантга берибди. Ҳур-
риятгача* бир нав туришибди. Кейин 31 марта эри
ҳаракатдаги қўшин билан Истанбулга кетибди. Шу
кетганча ҳеч дараги бўлмабди. На бирон марта келиб-
ди ва на икки энлик хат ёзиб юборибди. Охири, кун-
ларнинг бирида, Истанбулдан келган бир дугонаси-
дан эрининг Б... да эканлигини ва ўша ерда бошқа бир
хотинга уйланганини эшлитибди. Начора, шундай ҳам
бўлади: шариатимиз тўрттагача хотин олишга рухсат
беради! Боёқиши қўшним бир оз йиғлаб-сиқтагандан

* Бу ерда ёш туркларнинг 1908 йилги революцияси назарда
тутилаётган бўлса керак. Шу революцияда Туркия конституция-
ли монархия деб эълон қилинган ва 1876 йилдаги конститу-
цияси қайтадан тикланган.

сүңг уч боласини олиб, шу ерга етиб келибди. Келиш-га келибди-ку, лекин эрига манзур бўлмабди. Бир ма-ҳаллар ялина-ёлвора зўрға олган катта хотининигина эмас, ҳатто жигарпора болаларини ҳам кўргиси кел-май, уларни тез Монастирга қайтларинг, деб қистаёт-ган эмиш. „Шунча йиллик эримсиз, менга жабр қил-манг!“ деб оёқларига ўзини ташласа ҳам, итдай суй-каниб ялинса ҳам золим эри олиб қолишга кўнмаётган эмиш.

Бу узун ҳикояни эшитиб, чидаб туролмадим:

— Вой айланай, хоним, сизни ёмон кўрган одам олдида нега ўзингизни шунча хор қиласиз? У сизни урса, сиз ҳам уринг, аламдан чиқасиз, — дедим.

Монастирлик хотин менинг жоҳиллигимга ачина-ётгандай кулимсираб туриб:

— Айланай синглим, ахир у кўз очиб кўрганим-а! Шунча йил бир ёстиққа бош қўйиб келдик. Эрдан ай-рилиш осонми, айланай! — деди-да, титроқ товуш билан бир байт ўқиди: „Онадан кечилар, ёрдан кечилмас“.

Менинг жаҳлим чиқиб кетди.

— Сени алдаган эркакни қандай қилиб севиб бўла-ди! Мен бунга ҳеч тушуна олмайман, — дедим.

У қора тишларини кўрсатиб аччиққина қулди.

— Ҳали жуда ҳам ёшсиз, синглим. Ишқ ўтида ён-магансиз-да, билмайсиз. Худо бошингизга солмасин, — деди.

— Мен бир қизни биламан: тўйига икки кун қол-ганда, унашиб қўйилган кишиси бошқа бир хотин билан юриб алдаганини билиб қолган-у, унашилганда таққан узугини ўша ҳаёсизнинг юзига отиб уриб, бего-на юртларга бошини олиб кетиб қолган.

— Кейин пушаймон бўлгандир у қиз, синглим? Бечора. Соғиниб-сарғайиб, юраклари қон бўлгандир. Урушда ўқ еганларни ҳеч эшитмаганмисиз, синглим? Баъзилари ўқ еганларини билмай қолишади, яна уч-тўрт қадам илгари ҳам босишади. Яра янгилигига оғримайди, сингилжон. бир оз совусин, иннайкейин кўрасиз. Боёқишиз қиз хўб қуийб-ёнади, қийналади.

Бирданига каравотдан сакраб тушдим, жиннилардай уйда у ёқ-бу ёқ юра бошладим. Ёмғир дера-заларни қамчилар, күчадан итнинг ириллаб хургани эшитиларди.

Монастирдан келган хотин ичидан хўрсишиб олиб, сўзини давом қилди:

— Фурбат элдаман. Қанотларим синик. Қўлимда куч-қувват, танимда мадор йўқ. Монастирда бўлганимда ҳаш-паш дегунча эримни бу манжалақининг қўлидан тортиб олардим, а!

Ҳайронликдан кўзларимни катта очиб:

— Қандай қилардингиз? — дедим.

— Кундошим бу ерда эримни сеҳрлаб, бошини боғлаб қўйган. Бечоранинг тилини, оғзини боғлаб қўйган. Лекин Монастир жодугарлари бу ернидан кучли, амали зўр. Кўп эмас, уч мажидия* берсам бас, эримни ўша алвастининг қўлидан кутқазиб, ўзимга қайтариб беришарди.

Ана шундан кейин қўшним румелилик** жодугарлар тўғрисида узундан узоқ изоҳлар бера бошлади:

— Бизда Ориф Хўжа деган бир албан бор. Шу киши дуо ўқиб, тўнғизнинг қулогини дурбинга айлантириб юборган. Ҳар қандай хотин ана шу дурбинни кўзига тутиб эрига бир қараса бўлди: эри ҳар қанча бузуқ бўлса ҳам дарров тузук бўлиб қолади. Нимага десанг, бошқа хотинлар унга тўнғиздай қўриниб қолар экан. Иннайкейин, Ориф Хўжа гоҳи маҳаллар совудан жиндек кесиб олар экан-у, игна санчиб, дуо ўқигандан сўнг ерга кўмиб қўяр экан. Совун тупроқда эриган сайин одамнинг душмани ҳам турган ерида эриб, игнадай ингичка бўлиб қолар экан.

Боёқиши хотин жодугарлар ҳақида шу хил ҳикоялар қилиб ўтириб, тунука тамакидонини қўлдан туширmas, устма-уст тамаки ўраб чекар эди.

Нақадар бемаъни, аянчли сўзлар! Айниқса, совигандан сўнг оғрий бошлайдиган яра ҳақидаги гаплари!

* Мажидия — йигирма курушли танга.

** Румели — Усмонли Туркияning Европа қисми.

Ажабо, шундай булиши мумкинми? Мен у золимни ҳеч согиниб, саргайяпманми? Уни ҳеч ўйлаяпманми?

Монастирлик қўшним юзига чаплаб ташланган бўёқлари, қалдирғоч қанотига ўхшаган қошлари, чўкик қўзлари атрофида қўрқинчли бир ҳалқа ташкил этган сурмалари олдин менда жирканиш ҳиссини уйғотган эди. Лекин булар эрини қайтариб келтириш учун қилинган ҳийла, восита эканини сезганимдан кейин юрагим ачишиб кетди.

Бечора хотин ҳамон:

— Эргинамнинг қўзига иссиқ кўриниш учун, ҳатто болаларим ризқини кесиб элик, хина, сурма сотиб олсан, келинчакдай ясаниб-тусансам ҳам бўлмаяпти. Ҳали айтдим-у жоду қилиб қўйишган,— дерди.

Ўша кундан бери эшигим гийқиллаб очилди дегунча, кириб келаётган қўшним эканини қайрилиб қарамасданоқ билиб тураман, киради-ю:

— Бўшмисан, сингилжон? Пича ўтирай, майлими? — дейди.

Ёлғизлик шунчалар жонимга тегдики, унинг овозини эшитсан, суюниб кетадиган бўлиб қолдим. Қалламимни улоқтираман-да, толиққан бармоқларимни бир неча бор очиб-юмаман, кейин қўшнимнинг менга аллақачон ёд бўлиб қолган бадбаҳт ишқи ҳикоясини завқ билан эшитишга тайёрланаман.

* * *

Деразамдан баланд қир кўриниб турди; дастлабки кунлар унинг манзараси баҳримни очар эди. Энди бу ҳам меъдамга тега бошлади. Агар одам бу туманли ёнбағирлар шабадасида соchlарини тўзғитиб юрмаса, этакларини шамол учирмаса, тик қояларда улоқдай сакраб яйрамаса, унинг нима кераги бор?

Оҳ, уйдан бошимни олиб чиқиб кетиб, далаларда соатларча кезган, боф теварагидан панжарага калтак уриб, дараҳт шоҳларига тош отиб қушларни чўчитган кунларим қани, қаерда? Ҳолбуки, Анатолияга келишимдан мақсад ҳам шу эди!

Қизалоқдигимдан бери расм чизиши жуда яхши күраман. Мактабда ҳамиша тұла баҳо олиб келган дарсім шу эди. Чорбоғда топ-тоза үй деворларига, мактабдаги ҳайкалларнинг мармар супаларига оддий, ё рангли қаламлар билан чизган расмларим учун қанчалар озор күрган, жазолар тортган эдим. Истанбулдан жұнаётганимда чамадонимга бир талай расм қофози билан рангли қаламлар солиб олган эдим.

Мусоғирхонадаги ёлғизлик қунларимда ёзув-чи-зувдан сиқылсам расм солардим, бу мен учун яхшигина тасалли бұларди. Ҳатто Ҳожи халфанинг битта қора қалам, яна битта сув бүекли иккита расмини солишга ҳаракат қилиб күрдим.

Бу суратларнинг қанчалик үхшаганини билмайман. Лекин у үзини бурнининг құйилишидан, құзларининг тузилишидан бұлмаганда ҳам, қар қолда тақир бошидан, шопдай мүйловларидан ва оқ фартугидан таниб, усталигимга қойил қолди.

Боёқиши эринмасдан бозор айланиб, суратига ром қилдириш учун қызыға арzon атлас, баҳмал, ипак, рангли мунчоқлар сотиб олиб берарди.

Ахири, қаттиқ зерикаётганимни құриб Ҳожи халфа мени уйига таклиф қиласынан бұлды. У хотинининг әпчиллиги, рұзғорини тежам билан тутғанлиғи сабабли қутидай чиройли үй солиб, бұш вақтларыда болаларининг ёрдамы билан күк бүекқа бүятиб олибди.

Үйи бир жарлик ёқасида эди. Жар шу қадар чуқурки, ҳовлининг чирмөвиқ қоплаб ётган ёғоч панжарасыға құлингизни құйиб пастта қарасанғиз, бошингиз айланиб кетади. Мен ана шу бояда Ҳожи халфанинг оиласи билан қанчалик баҳтли соатлар кечирдим!

Неврик хоним саматиялық* экан. Эри сингари, у ҳам содда, меҳрибон, оққүнгил хотин экан. Мени күриши билан: „Истанбул ҳидини олиб келдинг, кичик хоним!“ деб үзини бүйнимга отди.

Истанбул тилга олинганда ҳамиша құзларига ёш

* Саматия — Истанбул тумани.

келар, забардаст құкси ҳасрат оқидан темирчи босқонидай шишиб тушар эди.

Хожи халфанинг ўн иккига кирган Мират исмли бир ўғли билан Ҳойғонуш деган ўн түрт ёшли бир қизи бор эди. Ҳойғонуш ҳамма ёғига сувчечак тошиб кетгандың үхшаш пүрсилдоқлар билан тұлиқ бетлари лавлаги сингари қип-қизил, қошлари қалин, уятчан, бесүнақайғина қиз.

Мират эса бұлық, этдор опасининг тескариси, у балиқ қоқисидай қуруқ, рангсиз, кичкина бола.

Хожи халфа саводсиз, авом одам бұлса ҳам, илмнинг қадр-у қийматига етар, уни ҳурмат қыларди. Инсон ҳамма нарсани билиши керак, сирасини айтганды, кис-савурлик ҳам бир күн эмас, бир күн асқатиб қолади, дейди. Мират икки йил арманы мактабида үқибди, мана әнди икки йилдан бері усмонли мактабида үқиётганды. Ҳожи халфанинг программасига биноан, бу бола ҳар икки йилда мактабини үзгартыриб туриши, натижада, йигирма ёшида француз, немис, инглиз ва италян тилларини мукаммал билған одам бұлиб етилиши керак эмиш. Албатта, бу нимжон бола унгача шунча илмлар юки остида әзилиб үлиб кетмаса!

Хожи халфа бир күн ўғли тұғрисида гапириб туриб мендан:

— Үғлимнинг оти Мират эканлигига дикқат қылдингми? — деб сұради. — Жуда доно исм. Буни топгунча роса бир ҳафта қалламни ковлаштирдим. Икки тилгә ҳам тұғри келаверади: арманчасига Мират, түркчасига Мурод.

Кейин ниҳоятда доно бир гап айтмоқчи эканлигига ишорат қилиб, бир құзини қисди-да, құшиб қўйди:

— Мират ярамас бир қилиқ қилиб, жаҳлимни чиқарғудай бұлса, мен унга сен Мират ҳам эмассан, Мурод ҳам, бор-йўғи меретсан*, дейман.

Бир куни уларникида эдим. Нима ҳам бұлды-ю, қора арманининг жаҳли чиқиб кетди. Жуда ҳам кулги-

* Мерет — лапашанг, анқов (туркча).

ли бўлди-да! Боланинг гуноҳи онаси пиширган овқатни ёқтиргмагани бўлди.

— Мана бу муттаҳамга қаранг! Муштумдек бўйи бор, турли-туман феъл-хўйи бор. Тиланчига бодринг беришса ёқмабди: қийшиқ экан, деб кўчага отиб юборибди. Эшак компотнинг нималигини қаердан билсин? Насиҳатларимни қулоғингга қуийб ол. Йўқса, ўгит-насиҳатларга бўйсунмаганларнинг бошида таёқ синади. Сен ўзинг кимсанки, Худонинг нон-насибасини ёқтиргмайсан!

Сен сени бил, сен сени.
Сен сени бил, сен сени.
Сен сени билмас эсанг,
Мажақлашар энсангни!

Хойғонушга келсак, қиз бўлишига қарамай, унинг ўқишига ҳам Миратникидан кам аҳамият берилмасди.

Хойғонуш армани-католик мактабида ўқирди. Ҳожи халфа бир куни қўшниларидан ҳилвираб қолган бир чол-у, қора шалвар кийган бир хотин олдида қизини синааб кўришимни илтимос қилди.

Дунёда бундан ҳам кулгилироқ нарса бўлмас. Ҳожи халфа қизчасининг китобларини, дафтарларини зўрлик билан тиззасига қўйиб:

— Қани, кўрайлик-чи, Хойғонуш, хўжоним олдида юзимни қора қилсанг, едирган ноним, ичирган намагимни бурнингдан чиқариб оламан, — деди.

Қиздан бир-икки кўпайтириш ва бўлиш масалала-ридан сўраб бўлгач, „Пайғамбарлар тарихи“ деб аталган бир расмли китобни очдим. Қўзим Исо ва чўқинтиришга доир парчага тушди. Бечора қиз чўқинтириш тўғрисида гапириб туриб, анча бемаъни нарсалар сўзлади. Мактабда қулоғимга яхшигина қўйилиб қолгани учун қизнинг хатосини тузатиб, чўқинтиришга доир баъзи содда маълумотлар бердим.

Ҳожи халфа сўзларимни эшитиб кўзлари олайди, бошида сочи бўлмагани учун қошларининг туки диккайди. Христиан дини ҳақидаги билимим унга мъ-

жизадай туйилди: „Бу қандай иш-а! Бир мусулмон қизи менинг динимни руҳонийларимиздан ҳам яхшироқ билса-я! Мен сени шунчаки бир муаллима деб юрган эканман, сен эсанг аслида мұтабар олима экансан!“ деб таҳсинар үқиди.

Хожи халфа, үрнидан қимирлаши солнинг лимандан жилишидан ҳам қийинроқ бўлган семиз хотининг ўмганидан ушлаб мен томонга тортди. „Шу қизалоқни менинг номимдан пешанасининг қоқ ўртасидан ўп, тушундингми?“ деб устимга итарди.

Бечора Хожи халфа ўзини эркак деб ҳисоблагани учун хотинига ўтирган эди.

Қари мусоғирхона ходими ўша кундан бошлаб рўпара келган ҳар бир кишига мени, менинг чуқур илмимни мақтайдиган бўлди. Шундай бўлдики, мусоғирхонага кириб чиққан вақтларимда қаҳвахонада бекор ўтирган кишилар мени кўриш учун башараларини дераза ойналарига ёпиштириб қарадилар.

Мен: „Хожи халфа, Худо ҳақи, бундай қилманг, бундай нарсаларнинг нима кераги бор?“ деб қизишиб гапирганимда, у ҳатто исён кўтарар, „жўрттага қиляпман, шу гапларим катталарнинг қулоғига етса, сенга қилган муомалаларидан уялишсин дейман-да“, дер эди.

Хожи халфанинг оиласи билан танишганим менга бошқа бир масалада ҳам фойдали бўлди. Саматиялик хоним жуда ширин мурабболар пиширас, меваларни шакарлашни яхши биларди. Бу нарса менинг „Пайтамбарлар тарихи“ ҳақидаги билимидан ҳар ҳолда анчагина фойдали илм эди.

Неврик хонимдан мураббо пиширишнинг осон, қулай йўлларини ўрганиб, Гулмисол халфанинг овқат пишириш усулларини ёзиб қўйган дафтаримга буларни ҳам яхшилаб қўчирдим. Бундан сўнгра ширинлик гадоси Чолиқушининг ғамини биз емасак, ким ейди?

Худо хоҳлаб ишларим юришиб кетса, менинг ҳам тепамда бошпанам бўлса, ўз-ўзимга мурабболар учун маҳсус жавон сотиб оламан. Хожи халфанинг ўйнаги

сингари, рафларини жимжимадор қофозлар билан бе-
займан, бу рафларга ёкут, каҳрабо, садаф каби порлаб
турадиган ранг-баранг қадаҳлар тераман. Шуниси ях-
шики, буларни егим келганды бирордан рухсат сұраб
ёки құли әгрилик қилиб үтирайман! Худо хоҳласа,
қанча есам ҳам, ҳеч касал бўлмайман.

Ҳа, қизил, сариқ, оқ мураббо идишлари терилиб
туради. Булар орасида фақат яшил рангдагиси бўл-
майди!

Энди ҳеч маҳал эсимга келмайдиган Комроннинг
мен нафрат билан қарайдиган қўзлари яшил рангни
менга хунук кўрсатиб қўйди.

Мана энди у қўзларни яхши хотирлайман. Ком-
рон, илгарилари ҳам, ҳозирда сендан нафратланиб
юрган кезларимдаги сингари, қўзларингни ёқтирипас
эдим. Бу нафрат бошланганда мен ҳали ўн икки ёшга
кирмаган эдим. Ўзинг ҳам, албатта, унутмаган бўлсанг
керак. Ҳар дам ҳовучларимга тупроқ тўлдириб юзингга
сочардим. Ажабо, бу фақат болалик шўхлигигинами-
ди? Йўқ, қўёш нурлари акс уриб турган йўсинли ден-
гиз каби ичларида ҳийла учқунлари чақнаган қўзла-
рингга азоб бериш учун сочар эдим.

* * *

Яна гапимдан адашдим. Ҳолбуки, мақсадим фақат
бугунги воқеаларнигина ёзиб қўйишдан иборат эди.
Қаерда тўхтаб эдим? Ҳа, Ҳожи ҳалфа бир неча кундан
буён энди мўралаган қўёш туфайли болаларча завқ-
ланганимни кўрди-ю, бирон ердан яхши хабар эши-
тиди, деб ўйлаб, мендан суриштира бошлади. Менга
тегишли бирон хабарнинг ундан аввал қулоғимга ети-
ши мумкинми ахир? Қаерда оч қолишимни ҳам, қа-
чон уйқум келишини ҳам бу ғалати мусофирихона хиз-
маткоридан сұраб юрмасам, деб ўйлайман!

Ҳожи ҳалфа:

— Кўп ноз қиласверма, айт. Бундай пиқирлаб кули-
шингнинг боиси йўқ эмас. Худо билади, бирон хушха-
бар эшиятган кўринасан, — деди.

Ундан ҳам қулоғи дингроқ күриниш негадир құнг-
лимни күтәрар, ярим ҳазил, ярим жиддий бир алфозда
маңноли қилиб кулар, күзларимни қисар әдим.

— Ким билсін, балки айтиб бұлмайдыган бирон
сирдір, — дедім.

Қүёш шу қадар чиройли әдікі, унинг гойіб були-
шидан құрқиб, мусоғирхонаның нарироғидаги құп-
рикка чиқдім. Рұпарамдаги тик тепаликка қараб юр-
дім, сұнгра ботқоқлик орқасидаги бир чакалакдан
үтиб, яна бир құпрықдан чиқдім. Ҳали анчагина айла-
нишим мүмкін әди, лекин йүлни адаштириб қўйищ-
дан ҳам қўрқинчлироқ нарсага дуч келдім. Савлатли
чодрам ва маҳкам түсілган юз пардам булишига қара-
май, бир неча шубҳали әркак орқамдан тушиб сұз ота
бошлади.

Хожи халфанинг насиҳатлари эсимга тушди-ю,
құрқиб, дарров орқамга қайтдім.

Маориф булимидағи қизил қўйлакли саркотиб-
нинг: „Ҳали ҳам Истанбулдан ҳеч қандай хат-хабар
келгани йўқ, ҳамшира хоним!“ деб жавоб беришига
ишонардім. Лекин кўчага чиққандан кейин, у ерга ҳам
бир учраб келиш лозим.

Мудирнинг хизматчиси мени зинада қўриб:

— Яхши келдинг, хўжоним, бей сени йўқлаётган
әди. Оз бўлмаса сени қидириб мусоғирхонага бо-
пардім, — деді.

Бей дегани маориф мудири әди. Қизиқ! Мудир янги
қизил мовут ёпилган ёзув столи орқасида доимий ҳор-
финлигини қондириш учун кўзларини юмиб жим үти-
рар әди. Қўллари ёнларига тушган, ёқалари ечишган,
кўзлари ярим юмуқ ҳолда ўйга ботган. Мени қўриб эсна-
ди, керишли, кейин дона-дона қилиб сўзлай бошлади:

— Хоним қизим, Маориф вазирлигидан ҳалигача
жавоб олганимиз йўқ. Хоҳишилари қандай булишини
билмайман. Лекин Ҳурия хоним тажрибали муаллима
бўлгани учун уни олиб қолишиша керак, деб ўйлайман.
Масала сизнинг фойдангизга ҳал бўлмаган тақдирда
мушкул аҳволга тушиб қолишингиз турган гап. Миямга
бир фикр келди. Бу ердан атиги икки соатлик бир ма-

софада Зайнилар деган қишлоқ бор. Ҳавоси, суви яхши, табиати ниҳоятда гүзәл, ахолиси ахлоқлы, виж-донли, гапнинг қисқаси, жаннатдай бир жой. У ерда битта вақф мактаби бор эди. Бултур шу мактабни анча овора булиб таъмирладик, яхшиладик. Қўпгина мактаб анжомлари сотиб олдик. Мактаб ичиди муаллималар туродиган маҳсус уй ҳам бор. Энди бирон ёш муаллиманинг ҳимматига, жонбозлигига муҳтоҗмиз. У ерга сиздек покиза бир хонимнинг боришини жуда-жуда истар эдик. Ҳақиқатан ҳам яхши жой. Ҳўп десангиз, ватанингизга жуда катта хизмат қилган бўлардингиз. Тўғри, у ердаги ойлик бу ерникидан бирмунча камроқ. Лекин бунинг эвазига у ерда гўшт, сут, тухум ва бошқа овқатлар нархи бу ердаги билан солиштириб бўлмайдиган даражада арzon. Хоҳласангиз, у ердан анча-мунча пул ҳам орттириб оласиз. Албатта, имкон туғилди дегунча, ойлигингиши ошираман, бу ердаги ойлик билан баравар булиб қолади. У ҳолда маошингиз бу ердаги иодий мактабининг мудирасиникидан ҳам ортикроқ бўлади.

Бу таклифга нима деб жавоб беришни билмай қолдим.

Маориф мудири сўзини давом эттириди.

— Мактабда битта қари хотин бор. У ҳам дарс беради, ҳам мактаб ишларини қиласди. Аслида намозини ҳам, ниёзини ҳам канда қилмайдиган бир хотин. Фақат янгича ўқитиш усуулларини билмайди, холос. Хоҳласангиз, сиз уни ҳам тарбия қиласиз. Мабодо, Зайнилар ёқмайдиган бўлса, менга икки энлик хат ёзиб юборсангиз, сизни дарҳол бу ерга, ўзингизбоп жойга чақириб оламан. Шошмай туринг, ҳали у ерни кўргандан кейин марказга тайинлашса ҳам „бормайман“, деб оёғингизни тираб оласиз.

* * *

Ҳаво яхши, манзара яхши, егулик-ичгулик арzon, одамлари соз. Қисқаси, Швейцария қишлоқларидан бири. Шундай бўлгандан кейин одам боласи Ҳудодан яна нималар тилаши мумкин?

Құзимнинг олдига қүёшли йүллар, салқын боғлар, далалар, үрмөнлар келар, юрагим дукиллаб уради.

Шундай бұлса ҳам бирданига „хұп“ дейишга юрагим ботинмасди. Ҳеч бұлмаса, бу нарсаны Ҳожи халфадан сұрамай ҳал қылолмас әдим.

— Энди рухсат берсангиз, иккі соатдан кейин келиб, жавобини берсам, афандим, — дедим.

Мудирбейға бир оз жон киргандек бұлди.

— Лекин, қызим, бу иш жуда шошилинч. Бошқа талабгорлар ҳам бор. Құлдан чиқарсанг, кейин аралашмайман.

— Үндай бұлса, лоқал бир соатта жавоб берсангиз, бей афандим, — дедим.

Маориф мудирининг ёнидан чиқа солиб даҳлизда рақибам Ҳурия хонимга рұпара келиб қолсам бұладими! Б...да бизга иккі рақиба деган ном құйғанларини бир неча күн аввал яна ўша Ҳожи халфадан эшитган әдим. Бу хотиндан шунчалик юрак олдирған әдимки, юзини күриб құрқиб кетдим. Үзимни құрмасликка солиб ёнидан тез ўтиб кетмоқчи бўлдим. Лекин йўлимни тўсди, суллоҳ тиланчидай чодрамни баридан ушлаб менга гапира бошлади. — Хоним афанди, қызим, қайси куни сизга нисбатан ёмон одобсизлик қилдим. Худо хайрингизни берсинг, менинг гуноҳимни кечириңг. Асаб ёмон нарса. Ёмон хафа бўлувдим-да... Оҳ, қызим, менинг бошимга тушган савдоларни билсангиз, аҳволимга ачинардингиз. Ҳар ҳолда, одобсизлик қилганим учун кечириңг.

Мен қўрқиб:

— Ҳечқиси йўқ, афандим, — дедим-да, ўтиб кетмоқчи бўлдим.

Лекин у негадир мени қўйиб юборишни истамас эди. Аввало, аҳволидан шикоят қилди, қўлида беш жон билан кучада қолишини, тиланчилик қилишга мажбур бўлишини айтди.

Ҳурия хоним борган сари қайнар, овозини пардама-парда кутариб, жирканч бир тарзда ёлворарди. Мен нима дейишмимни, нима қилишимни билмай шошиб қолдим.

Ҳаммасидан ҳам ёмони бу аянч комедияни күриш учун атрофимизга маҳкама ходимлари, котиблари, қаҳва ва шарбат ташийдиган югурдак болалардан иборат каттакон оломон түпленди.

Юзим, құлларим үтдек ёна бошлади. Уялганимдан ерга кириб борардим.

Энди мен ялина бошладим:

— Илтимос қиласын, хұжоним, секинроқ гапиринг. Ҳамма бизга қараб турибди.

Лекин у яна баттар авж қила бошлади. Энди сочларини юлиб, ёқасининг тұгмаларини узиб йиғлар, құлларимни, тиззаларимни үпгани ёпишар эди.

Атрофимиздаги оломоннинг ҳамон күпайиб бора-ётғанлигини күриб, даҳшатта тушдым. Истанбулда күча үртасида тиши тузатадиган, кийимлардан дөг кетказадиган, совун, сирли дори-дармона сотадиган бақироқ чайқовчининг атрофига одамлар қандай түпланишса, биз ҳам худди шундай одамлар үртасида қолган эдик...

Атрофдан: „бечорага жабр бұлибди, йиғлатма шүрликни, кичик хоним!“ қабилида сүзлар ҳам эшитила бошлади. Бирдан тепамда пайдо бўлган яшил саллали, йўғон гавдали, оппоқ соқолли мулла тўппатуғри менга хитоб қилди:

— Қизим, кекса одамларга ҳурмат, илтифот бир вазифайи диния ва инсониядир, — деди. — Қўй, шу бечора хотиннинг ризқига чанг солма. Ҳудони ҳам, пайғамбарни ҳам хушнуд қил. Жавоби ҳақ раззоқи оламдир. Албатта, сенга ҳам ғайб ҳазинасилан бошқа бир эшик очиб берур.

Чодра ичида бир ёқдан титрар, иккинчи ёқдан сира тинмай тер тўкардим. Қўлидаги қисқични бетиним шиқирлатаётган бир қаҳвачи:

— Шундай бўлсин, ҳа, шундай бўлсин, — деб бақиради. — Аллоҳ қаердаки бўлса, сен ҳам нонингни ўша ердан топиб оласан.

Оломон ичида қаҳқаҳа кўтарилиди. Шу аснода қизил кўйлакли котиб ҳам бирдан саҳнада пайдо бўлди. Қаҳвачини ёқасидан бўғиб, зинадан пастга қараб улоқтирди.

— Беадаб! Ҳозир оғзингни дабдала қиласман! — деб бақири.

Одамлар нега қулишди экан? Қаҳвачининг сўзлари ҳам мулла айтган сўзларнинг ўзгинаси эди-ку!

Ҳурия хоним шундай йиглади, шармандалик шу қадар кучайдики, бу масхарабозликдан қутулиш учун жонимни ҳам беришга тайёр эдим. Мен ниҳоят:

— Ҳўп, ҳўп, ҳоҳлаганингиз бўлсин. Лекин Ҳудо ҳақи, мени қўйиб юборинг, — дедим-у ерга ётиб олиб ўпмоқчи бўлган тиззаларимни, зўрға кутқариб маориф мудирининг хонасига қайтиб кириб кетдим.

Бир оздан сўнг менга марказий рушдиядаги дарсларимдан ўз ихтиёrim билан воз кечганим ва Зайнилар мактаби муаллималигини танлаганим ҳақида бир қофозга қўл қўйдириб олдилар.

Бир соат ичидаги бутун расмият битди. Жойидан қимиirlай олмайдиган мудроқ маориф мудири эса извошда ҳоким уйига бориб, буйруққа қўл қўйдириб келди.

Баъзан ойлар бўйича столма-стол сарсон бўлган ишлар, агар ҳоҳиш бўлса, мана шундай осон ҳал бўлар экан.

Мусофирихонадан қайтганимда, Ҳожи ҳалфа мени эшикда кутиб олди. У ҳам ранжиган, ҳам суюнган бир алфозда:

— Сен яширдинг-у, мен билмай қолдим, шундайда? Ҳудо муборак қилсан, — деди.

— Нимани билдингиз?

— Буйруфинг келганини, жоним...

— Қандай буйруқ, Ҳожи ҳалфа?

— Қўзим, сени марказий рушдияда олиб қолишибди, Ҳурия хонимнинг паспортини қўлига беришибди.

— Янглиш, Ҳожи ҳалфа. Мен ҳозир маориф мудирининг олдидан келяпман. Үндай гап йўқ.

Чол менинг юзимга шубҳаланиб қаради:

— Йўқ, буйруқ кеча кечқурун келибди. Ишончли жойдан эшилдим. Бундан чиқди, мудир сендан яши-

рибди-да. Ҳали бу ерда бирон лўттибозлик бўлмасин тағин? Гапир, тушунтири.

Ҳожи халфанинг соддалигидан, гумонсираётганидан кула-кула воқеани сўзлаб бердим, кейин сумкамдан буйруқни олиб қўлимда силкитдим:

— Маза қилдик, Ҳожи халфа! Швейцариядек бир жойга кетяпмиз.

Ҳожи халфанинг менинг гапимни эшитиб катта-кон бурни хўрор тожисидек қизариб кетди. Қўлларини бир-бирига уриб, жаҳл билан гапирди:

— Нима қилиб қўйдинг, жоҳил бола, нима қилиб қўйдинг? Ахири сени тузоққа туширишибди-да! Чоп тез, бориб мудирнинг ёқасидан ол!

Яна елкамни қисдим:

— Бўлмайди, Ҳожи халфа. Сиз бунақа хафа бўлманг, оғриб-нетиб қолсангиз, биз нима қиласиз?

Бечоранинг мен туфайли қизишишига, жаҳли чи-қишига ҳаки бор экан. Кечқурун бутун масала ойдин бўлди. Маориф мудири Ҳурия хонимнинг тарафини олибди. Маориф вазирлигига ёзган хатида Ҳурия хонимнинг тажрибали муаллима эканлигини важ қилиб, менинг бошқа ерга юборилишимни илтимос қилибди. Лекин вазирлик, нима учундир, мени бу ерда қолдириб, рақибамни яқинда очиладиган бошқа бир мактабга юборишни мувофиқ кўрибди.

Кеча кечқурун келган буйруқ муносабати билан маориф мудири, рушдия мудираси ва Ҳурия хонимнинг Румелидан келган ҳамشاҳари — молия мудири кечаси тўпланишиб, мени бир қишлоққа даф қилиш, ўрнимга Ҳурия хонимни олиб қолиш учун режа тузишибди.

Ҳурия хонимнинг маориф бўлими йўлагида мен билан тўқнаш келиши ҳам аввалдан тузилган режага мувофиқ юз берибди. Ҳатто ўша мўйсафид муллани ҳам маҳсус чақиртиришган экан.

Мен маориф мудирининг сўзларидан кейин ажо-йиб Европа қишлоқларидан бирига интилаётгандек шошиб турганим Зайнилар қишлоғига келсак, бу тоғ-

лар орасида қүш учмас, карвон ўтmas бир ер экан! Бир йилдан бери бүш турган ўринга энг хароб муаллимлар ҳам боришга күнмай келаётган экан.

Мен бу нарсаларни эшишиб, тамом ҳайратда қолдим. Соч-соқолига оқ кирган каттакон бир амалдорнинг бу қадар пасткашлик билан мени алдаганини ҳеч ақлга сидира олмас эдим.

Ҳожи ҳалфа асаби бузилиб бошини тебратар:

— Сен билмайсан у мудроқ илонни! Мудраб ўтиради-ю, одамга шундай ташланалики, қаердан келганини билмай қоласан, уқдингми, афандим? — дерди.

— Бас, майли! Инсонни энг яқин қариндошлари бағритошлик билан чаққанларидан сўнг бегоналарнинг чаққани қаерга борарди? Мен Зайниларда ҳам баҳтимни топиб кетаман. Қўяверинг, кўнгиллари тўқ бўлсин!

* * *

Зайнилар, 28 октябрь

Бугун кечкурун Зайнилар қишлоғига аравала етиб келдим. Маориф мудири йўлни поезд тезлигида ўлчанидиган йўл билан ҳисоблаган бўлса керак. Чунки „атиги икки соатлик“, деган йўли саҳардан то тунга қадар чўзилди. У табаррук одам шўрлик нима ҳам қилсин. Айб унда эмас, айб гоҳ тоф чўққиларига тирмашиб чиққан, гоҳ қуриган сойлар ўзанига тушган Зайнилар йўлига темир йўл ётқизмаганларда... Ҳожи ҳалфанинг оиласи мени шаҳардан ярим соатлик узоқда бўлган бир булоқчача узатиб келди. Бутун оила тўйга, яна ҳам тўғрироги, жанозага кетаётгандай кийинган эди.

Арава тайёр бўлганлигини айтгани келган Ҳожи ҳалфани танимай қолишимга оз қолди. У оқ фартугини, тош ётқизилган саҳнда, даҳлизда ва зинапояларда ўзига хос бир оҳангда шалоплатиб судрайдиган кавушларини ечиб ташлаб, эгнига ранги ўчган, мовутдан тикилган, ёқаси ёпиқ узун чакмон, оёқларига имомлар киядиган чуқур калиш кийиб олибди. Азизия бичимидағи каттакон ҳожи дўпписи сочсиз бошини

қулоқларига қадар ёпиб турибди. Неврик хоним, Хойғонуш ва Миратларнинг безаклари ҳам уникидан қолишмайди.

Ичидан боштимдан кўп аччиқ соатлар кечирганимга қарамай, кичкина хонамдан қайғу-ҳасрат билан айрилдим. Мактабда бизга бир шеър ёд олдиришган эди; одам яшаган ерларида бирга бўлган одамларга кўзга кўринмайдиган нозик иплар билан боғланиб қолар эмиш; айрилиқ соатларида бу боғлар чўзилар ва фижжак торлари сингари мунгли садо билан узилар, ҳар бир тор узилганда одамнинг юраги айрилиқ дарди билан эзилар эмиш. Буни ёзган шоир нақадар ҳақли экан.

Ғалати бир тасодиф билан монастирлик қўшним ҳам худди шу куни Б... дан жўнади. Лекин у ҳар ҳолда мендан кўпроқ ачинарли бир вазиятда жўнади.

Кеча кечқурун кийим-кечакларимни йигишириб қўйиб ётдим. Уйқумда ора-сира бақирган товушлар эшиитдим-у, лекин ҳеч уйғона олмадим.

Бирданига кўтарилган қаттиқ тарақа-туруқ мени ўрнимдан турғизиб юборди. Йулакда алланарсалар ерга тушиб синар, кеча жимжитлигига болаларнинг чинқириши, калтак ва тарсаки овози эшитиларди. Уйқусираганимдан мусофирихонага ўт тушибди, деб ўйлабман. Лекин ёнғинга учраганлар бир-бирларини урмасалар керак.

Сочларим тўзғиган, оёқларим яланг ҳолда хонамдан югуриб чиқдим-у, лаҳшатли бир манзарани кўрдим. Девсифат, шопмўйлов бир офицер монастирлик қўшнимни ерга судраб, этиклари билан тепаётган эди. Болалар эса:

— Онажон! Дод! Отам онамизни ўлдирияпти! — деб чинқиришарди. Бечора хотин ҳар тепкидан илон сингари чинқириб, тушаётган ҳар қамчидан фарёд кутариб, пол устида судралар, лекин одам ишониб бўлмайдиган бир чақонлик билан ердан туриб офицернинг тиззаларига ёпишарди:

— Чўринг бўлай, қурбонинг бўлай, жон эр, ўлдирсанг ўлдир, лекин мени ташлаб кетма, қўйма!..

Ярим яланғоч бұлғаним учун яна хонамга қайтиб кирдим. Асли, кирмасам ҳам құлымдан нима келарди?

Пастки қаватдагилар ҳам уйғонган бұлсалар керак. У ердаги йүлакдан оёқ дупурлари, гала-ғовур овозлар әшитила бошлади.

Йүлак шипида ёруғлик күринди, зинапояда эса Ҳожи халфанинг тақыр боши ярқираб кетди. Бечора чол түполонни әшитиб уйғонган, мойчироқни күтариб, ички күйлак билан ташқарига чопиб чиққан эди. У:

— Уят эмасми! Бу қандай шармандағарчилик! Мусоғирхонада ҳам шунақа жанжал қиласыларми! — деб бақира-чақира ўртага тушди.

Лекин офицер Ҳожи халфанинг қорнига шу қадар зарб билан тепдики, бечора каттакон футбол түпидай ҳавога иргиб, қия очиқ турған әшикдан хонамга гурсиллаб келиб тушди, яланғ оёқлари юқорига күтарилиб кетди. Хайриятки, мен стиб келиб бечоранинг бөшини ушлаб қолдим. Бұлмаса, яланғоч боши полга урилиб, ошқовоқдай ёрилиб кетарди.

Үйқусираш, құркүв, ваҳм, сұнгра Ҳожи халфанинг мажароси асаб томирларимни бузиб юборди.

Қари чол:

— Вой Худо! Вой шүрим! Вой, лаънати золим! — деб сұкина-сұкина ўрнидан турди.

Лекин шу дам мен каравотта үзимни ташладим. Умримда бошимга келмаган бир қаҳқаңа жазаваси ичіда хириллар, бүғилар, құлларим билан күрпаниғи жимлаб тұлғанар әдим. Ортиқ ташқаридан нималар бўлаётганини билиш ҳолида эмас әдим.

Овозлар, шовқин-суронлар бутунлай тиниб, мусоғирхонага сукунат чўккунга қадар үзимга келолмадим.

Воқеани менга кейин айтиси беришди: монастирлик хонимнинг ҳаёсиз муҳаббати охири эрининг меъдасига тегибди, офицер нима қилиб бұлса ҳам хотинини болалари билан юртига юборишга қарор қилибди. Шу кеча чипталарни олганлигини, эртасига эрталаб үзи келиб жұнатмоқчи эканлигини айтгани келибди.

Лекин монастирлик хоним уни осонлик билан құйиб юборармиди? Табиий, ёлвора, суркана бошлаган. Үрталарида, ким билсин, қандай сұзлар, қандай мажаролар үтгандан сұнг бу құрқинчли калтак фасли бошланған.

Икки соатчадан сұнг энди ухлайман деб турғанимда Ҳожи халфа әшигимни қоқиб қолди.

— Менга қара, хұжоним. Мусофирхонада сендан бошқа хотин киши йүқ. Бечора ҳушидан кетиб ётибди. Фақат кулиш керак әмас. Бор, Худо хайрингни берсін, ҳолидан хабар ол. Бизнинг отимиз әркак экан... ёнига кириб бұлмайди. Ұлиб-нетиб қолса борми, бoshim нақ балога қолади-я! — деди.

Ҳожи халфанинг юзини қия очилган әшикдан күрдім-у, мени яна күлги олди. Ҳолини сұрамоқчи бұлдым, лекин оғзимга ҳеч қандай сұз келмади.

Ҳожи халфа юзимга хұмрайиб қаради-да, ярим мунгли бир алфозда бوش тебратиб:

— Куласан-да! Топиб олганинг нұқул қиқир-қиқир! Ёмон шумсан-да! Буни қаранглар энди! — деди.

„Куласан-да“ сұзини шундай ғалати қилиб айтдикі, яна үзимни күлгидан тұхтата олмадим.

Бечора құшнимнинг олдода бир соатча овора бұлдым. Боёқишининг бадани күкариб, ҳамма ёғи моматалоқ бұлиб кетибди. Тез-тез ҳушидан кетар, күзларининг қораси юмилиб, жағлари қалтирарди.

Мен ҳәтимда биринчи марта шундай бетобга учрашим эди. Нима қилишимни билмай қолдым. Лекин бошга тушганни күз күрар, дейдилар, шундай пайтларда унинг ҳам йұлы топилар экан...

Хар бири энг ками беш дақықа давом этган бу шайтонлаш пайтларida бечоранинг билакларини, баданларини үқалар, қизига графиндан сув қуидириб, юзига сочар эдим. Пешанаси, бетлари, лабларининг бир қанча ери ёрилган. Бу ёриқлардан сизиб чиқаёттан қонлар эликларга, сурмаларга қоришиб, құксига лойқа сувдек оқиб тушар эди. Вой Худо, мунча күп бүек бор экан бу юзда!.. Юзига қанча сув сепсам ҳам, ҳеч ювилиб тугасди.

Бугун эрталаб уйғонсам рұпарамдаги хона бүшаб қолибди. Офицер эрталаб келиб уни болалари билан аравага солиб олиб кетибди. Құшним кетишдан аввал мени күриш, хайрлашиш учун хонамга кирибди, лекин кеча үзи туфайли уйқусиз қолганимни билгани учун, үйғотишга күзи қиймабди. Ҳожи халфага саломини топшириб, күзларимдан қайта-қайта үпіб қолибди.

* * *

Аравада күзим Ҳожи халфанинг юзига тушди де-гунча үзимни тута олмай кулардим. У бу үринсиз вақтиоғлигимнинг сабабини билар, ғамгин бир кулимси-раш билан бошини тебратиб:

— Куласан-да! Топиб олганинг нұқул қиқир-қиқир! — деб менга тұнғиллар эди.

Кейин кечкүрүнги тепкининг даҳшатини эслаб:

— Лаънати золим мени шундай тепдикі, биласанми, афандим, қорнимнинг ичини аралаш-қуралаш қилиб юборди. Мират, мендан сенға оталик насиҳати: үңг қулоқ-сұл қулоғингда бұлсин, зинхор эр-хотин-нинг үртасига тушма. Эр-хотин ипакдир, орага тушган күппакдир, деган гап бор, — дерди.

Ниҳоят, шаҳар ташқарисидаги булоққа етиб келдик. Биз шу ерда айрилишимиз керак. Ҳожи халфа ичига тұлдыриб келган икки шишадаги сувларни тұ-киб ташлаб, булоқ сувидан олди-да, қары аравакашга узундан-узоқ йүл-йүриқлар берди. Неврик хоним кеча менинг учун ёпган нонларини күзларидан дув-дув ёш тұқиб туриб саватларимга жойлади.

Менга тамомила парвосиздек күринган ёввойи Ҳойғонуш бир ерида қўққисдан оғриқ турғандай бир-дан йиғлаб юборди. Яна қандай йиғлади денг! Қулоғимда иккита инжу балдоқ бор эди. Шуларни чиқа-риб, Ҳойғонушнинг қулоғига тақиб қўйдим.

Ҳожи халфа ҳадымдан хижолат бўлди.

— Йўқ, хўжоним, ҳадя деган нарса пулга олинади-ган бўлмаслиги керак. Булар қимматбаҳо инжулар,— деди.

Мен кулимсирадим. Қизнинг мен учун күздан тўккан инжулари ёнида бу балдоқлар икки чақа ҳам турмаслигини қандай қилиб англатиб булади бу соф вижонли кишига?

Ҳожи халфа, мени аравага миндиргандан сўнг, яна чуқур тин олди, кейин қўлинни кўкрагига уриб:

— Ўлай агар, сендан айрилиб қолаётганим — кеча еган тепкимдан оғирроқ бўляпти, — деди.

Кечаги ҳангамани хотирлаган бу сўзлардан мен яна бир марта кулиб юбордим. Арава юра бошлаган эди. У ҳамон орқамдан бармоғини бигиз қилиб:

— Куласан-да, шайтон қиз, куласан-да! — дер эди. Оҳ, оралиқ шу пайтдан тез узаймаса-ю, кўзларимни кўра билсанг, бу сўзларни айтмас эдинг, Ҳожи халфа!

* * *

Арава ўйдим-чуқур тоғ йўлига тушди. Гоҳ суви қуриб қолган тоғ сойларининг ўзанидан ўтар, гоҳ экинсиз далалар, бузилган боғлар ёнида юриб борарди.

Баъзан якка-дукка деҳқонлар, чарчоқдан инграётганга ўхшаб овоз чиқарган аравалар, ўтин орқалаб кетаётган яланг оёқ аёллар учраб қоларди.

Ёлғизоёқ боғ йўлидан узун мўйловли, қароқчиларга ўхшаш ваҳимали иккита жандарм чиқиб келди. Ёнимиздан ўтиб кетаётиб аравакашга:

— Ассалому алайкум! — дейишиди-ю, менга тикилиб қарашибди.

Ҳожи халфа: „Йўллар, Худога шукур, тинч, шундай бўлса ҳамки, юзингни беркитиб юр. Сенинг суратинг ҳамма ерда очса бўладиган суратлардан эмас. Фаҳмладингми, афандим“, деган эди.

Узоқдан бирорнинг келаётганини кўрдим дегунча Ҳожи халфанинг таъкидини эслаб, дарров юзимни тўсиб олардим.

Соатлар ўтган сайин йўллар жимиб, ғамгин тус олиб борарди. Қишлоқ араваларининг ингичка, чинқироқ товуш чиқариб ғижирлайдиган фазилати бор. Буни ўйлаб чиқаргандар хўп яхши иш қилишган-да!

Жарларда, дараларда филдираклар гижирлаб чиқарган акс садолар одамга худди тасалли берувчи овоздай эши-тилади. Тоғ оралиғидан ўтиб кетаётганимизда менга шундай түйилдики, узоқларда, шу күйгандай күринган қора тошлар орқасида кўз илғамас бир йўл бор-у ингичка овозли бир хотин мунгли товуш билан йиғлаб-сиқтаб кетимиздан югуриб келаётганга ўхшайди.

Кеч кириб келмоқда. Куёш тепалар орқасига се-кин-секин ўтар, жарларга қоронғилик чўкар эди.

Йўлнинг ҳали охири кўринмайди. Ҳатто бирор қишлоқ, бирор туп дараҳт кўринмайди...

Юрагимда секин-секин қўрқув уйғона бошлади. Кечасигача Зайнилар қишлоғига етиб ололмасак, ни-ма бўлади? Бирдан мана шу тоғлар орасида ёлғиз ту-нашга мажбур бўлсак-а?

Аравакаш ора-сира тўхтаб отларига дам берар, улар билан бамисоли одамлар билан гаплашаётгандек гаплашарди.

Тошлар орасида яна шундай тўхтаб, отларига дам берса бошлаганда, мен пайтдан фойдаланиб:

— Ҳали узоқми? — деб сўрадим.

Аравакаш бошини оғир-оғир тебратиб жавоб берди:

— Йўқ, келдик.

Бу киши ёши анчага етиб қолган одам бўлмаган-да, мен билан ҳазиллашяпти, деб ўйлар эдим.

— Қандай бўлди? На узоқ кўринади ва на қишлоқ, — дедим ҳайрон бўлиб.

Чол аравадан юкларимни тушираётib жавоб берди:

— Мана шу сўқмоқдан тушамиз. Зайнилар бу ердан беш дақиқалик йўл. У ёққа арава бормайди.

Биз тошлар орасидан минора зинапоясидек тик сўқмоқ билан пастга туша бошладик. Пастда, оқшом ола-қоронғилиги ичидаги қоп-қора сарв дараҳтзор, атро-фи четан билан тўсилган яланғоч боғлар орасида яккак-дуккак кулбалар, ёғоч уйлар борлигини кўрдим.

Бир қарашда Зайнилар менга у ер-бу ерида ҳали тутунлари бурқсиб турган бир ёнғин харобасига ўхшаб кўринди.

Қишлоқ дейилгандың күз олдымга Босфордаги күмкүк дараҳттар ичиға күмилган қадимий чорбоғларнинг каптархоналарига ўшаган дилбар, ёқимли кулбалари келарди. Зайнилар уйлари эса йиқиламан деб турган қора вайроналарга ўшайди.

Бир йиқиқ тегирмон олдидә або* кийиб, салла ўраб олган чолга дуч келдик. У қовурғалари терисидан ўйнаб чиққан озғин бир сигирни арқонидан тортиб, шу уйларнинг бирига қараб судраётган эди. Бизни кўриб тұхтади-да, тикилиб қараб қолди. Бу чол Зайнилар қишлоғининг оқсоқоли экан. Аравакаш уни танир экан. Бир неча оғиз сүз билан у менинг кимлигимни тушунтириди.

Бели бурма, қоп-қора чодрам ва маҳкам ёпилған юз пардам ичида менинг ёшгина қизлигимни билиб бўлмас эди. Шунга қарамасдан, оқсоқол афанди мени жуда ясанған-тусанған деб ўйлади шекилли, мен томонга таажжубланиб қаради. Кейин сигирини яланг оёқ бир болага топшириб, бизни қишлоқнинг тор кўчалари билан эргаштириб кетди. Энди уйларни яхшироқ кўра бошладим. Босфорда, Қовоқ қишлоғи теварагида, олдига тұрлар ёйиб қўйилған вайрона, баликчи кулбалари бўларди. Кулбалар денгиз шамолининг зарбалари билан қийшайған, ёмғир остида чириб, қорайиб кетған эди. Зайнилар қишлоғи даставвал менга ўша уйларни хотирлатди.

Остиларидә тұрт устунли молхона, устиларидә осма шоти билан чиқиладиган бир-икки хона. Ҳар ҳолда, Зайнилар шу дамгача мен эшитған, суратларини мен кўрган қишлоқларнинг ҳеч бирига ўхшамас эди.

Атрофи баланд тахталар билан ўраб олинған бир боғнинг қизил эшиги олдидә тұхтадик. Баргларига қадар қоп-қора кўринған бу қишлоқда қизил рангни энди кўряпман.

Оқсоқол эшикни мушт уриб тақиллата бошлади.

* Або — дағал мато ёки кигиздан тикилған узун кийим, чопон.

Ҳар урганда эшик йиқилиб кетай-йиқилиб кетай деб ларзанглар эди.

Биринчи марта оғиз очишга журъят этдим.

— Ичкарида ҳеч ким йўққа ўхшайди, — дедим.

Оқсоқол бош тебратиб жавоб қилди:

— Хадича хоним шом намозини ўқиётган бўлса керак, бир оз кутамиз.

Аравакашнинг кутишга вақти йўқ эди, юкларимни эшик ёнида қолдириб, биз билан хайрлашиб кетди.

Оқсоқол абосининг этакларини йифишириб ерга ўтиреди. Мен чамадонимнинг бир чеккасига омонатгина ўтиредим. Икковимиз гаплаша бошладик.

Унинг гапидан маълум бўлишича, Хадича хоним дегани художў хотин бўлиб, аллақандай тариқатга мансуб экан. Қишлоқда ўлганга ҳам, тирикка ҳам шу қарап эмиш. Мавлуд ўқирмиш, келинларнинг юзини очармиш, ўлим тўшагида ётган касаллар оғзига зам-зам томизармиш, ўлган хотинларни ювиб, кафанга ўрапмиш.

Қишлоқ оқсоқоли ҳар ҳолда мадраса кўрган одамга ўхшар эди. Фурсатдан фойдаланиб, насиҳат қилмоқчи бўлганлигини фаҳмладим. Янги усул таълимига қарши бўлмаса ҳам, лекин янги мактабларнинг дин дарсларини эсдан чиқариб қўяётганликларидан шикоят қила бошлади.

Унинг сўзига қараганда, шу вақтга қадар Зайнилар мактабига бир қанча муаллима келиб кетиби, лекин афсуски, ҳеч бири Қуръони Каримни, илм-у ҳонни етарли даражада билмас экан.

Оқсоқол афанди Хадича хонимдан мамнун эканлигини сўзлади. Мен бу диний дарсларни яна шу солиҳа, оқила, обида хотинга ҳавола қилиб, ўзим бошқа дарсларни ўқитсан, қишлоқни ҳаддан зиёд хурсанд қилган бўлармишман.

Мен бу насиҳатларни эшитиб ўтирганимда, ичкаридан ёғоч кавушнинг тараққаб келаётгани эшитилди. Оқсоқол афанди иккаламиз ўрнимиздан турдик. Эшик орқасида темир тамба шиқирлади, кейин дагал бир овоз:

— Ким у? — деб бақири.

— Биз, Хадича хоним. Б... дан бир хўжоним келибди.

Хадича хоним баланд бўйли, юзи япалоқ, етмиш ёшли кампир экан. Хинага бўялган соchlари устидан яшил рўмол ўраб олибди. Хиёл букри эгнида художў хотинлар киядиган қорамтири чопон бор. Йўнилган тошдек қаттиқ, буғдойранг юзида одам ишонмайдиган даражада ёш кўзлари пориллаб, оппоқ тишлари йилтиллаб турарди. У чодра тагидан юзимни қўришга тиришиб:

— Хуш келибсан, хўжоним, кира қол! — деди.

Кўчага чиқиш тақиқ қилингандек, бир қўли билан эшикка тираниб, иккинчи қўли билан юкларимни олди. Кейин эшикни яна тамбалаб, мени ичкарига бошлаб кириб кетди.

У олдинда, мен орқада боғчадан ўтдик, маориф мудирининг зўр фидокорликлар билан янгидан барпо қилган мактаб биноси ҳам нариги ёқда кўрган уйларимнинг худди ўзгинаси эди. Фақат пастки қаватдаги устунлар атрофига қоқилган ва ҳали қорайиб улгурмаган тахталар бу ерни синф қилган эди.

Эшикдан кирайтганимда Хадича хоним мени қўлимдан ушлаб тўхтатди.

— Тўхта, қизим, — деди.

Мен қўққисдан чучиб кетдим. У лабларини пи chirлатиб дуо ўқигандан сунг:

— Юр, қизим, бисмилло деб ўнг оёғинг билан кир, — деди.

Пастки қават зиндон сингари қоп-қоронғи эди. Кампир мени қўлимдан ушлаб, бир торгина саҳндан олиб ўтди. Эскирганидан поғоналари лиқиллаб турган қоронғи бир зинапоядан олиб чиқди. Юқори қават бир вайронга даҳлиздан ва дераза эшиклари маҳкам ёпилган каттакон хонадан иборат эди. Маориф мудири мақтаган муаллималар ётоги шу экан.

Хадича хоним юкни ерга қўйди-да, уйнинг бир бурчагида жавон вазифасини ўтовчи эски ўчақ ичидан битта чироқ олиб ёқди.

— Бу йил уйда ҳеч ким турмагани учун чанг босиб ётибди. Худо хоҳласа, эрталаб туриб тозалайман.

Бу бечора хотин мактабнинг эски муаллимаси эмиш. Маориф бўлими мактабни бу аҳволга келтиргач, уни кўчага чиқариб ташлашга кўнгли бўлмай, икки юз куруш ойлик билан шу ерда олиб қолибди. Ярим муаллима, ярим ходимадек бир гап. Ҳадича хоним мен нимани хоҳласам, шуни қилишга тайёр эканлигини айтди.

Боёқиши хотиннинг мендан кўрқаётганлигини сездим. Ҳар нима бўлганда ҳам унинг бошлиғи ҳисобланаман. Мен бирорвга ёмонликни раво кўрадиган қиз эмаслигимни бир неча оғиз сўз билан тушунтирганимдан сўнг хонани кўздан кечира бошладим.

Эскирганидан илма-тешик бўлиб кетган мөгор девор қофозлари, ёмғирдан, захдан чириб, тахталари қоп-қорайиб кетган шип, бир бурчакда йиқилиб вайрон бўлиб ётган ўчиқ ёнида қийшиқ бир каравот. Демак, бундан сўнг ҳаётим мана шу хонада ўтади!

Ҳавосиз бир ертўлага тушиб қолгандек, нафасим бўғилар, қўлларим, оёқларим музлар эди.

— Айланай Ҳадича хоним, қарашиб юборинг, шу деразалардан бирини очайлик. Ўзим ёлғиз оча олмасам керак, — дедим.

Кампир менинг ишга қўл уришимни хоҳламаётгандек кўринар эди. У тиришиб-тирмашиб деразалардан бирини очди. Деразадан қарадим-у, эсим чиқиб кетаёзи.

Дераза орқаси қабристон эди. Учларидан ҳали оқшом ёруғи аримаган сарв дараҳтлари, ҳар ер-ҳар ерда мозор тошлари, булардан пастроқда, қамишлар орасида сувлари йилтираб турган ботқоқлар.

Кампир чуқур тин олгандан сўнг:

— Одам бу нарсаларга кўзи тириклигида кўниши керак, қизим, ҳаммамизнинг борадиган еримиз шу, — деди.

Бу оғиздан чиқиб кетган шунчаки бир сўзмиди ёки ўзим ҳам билмасдан бу манзара қарисида қўр-

қиб, саросимага тушганмидим? Билмайман. Ҳар ҳолда ўзимни қўлга олишга ҳаракат қилдим. Дадил бўлиш керак эди, шунинг учун хушчақчақлик билан:

— Демак, бу ерда қабристон бор экан-да? Мен билмабман ҳам, — дедим.

— Ҳа, қизим, Зайнилар қабристони шу ерда. Эски замонлардан қолган. Ҳозир ўликларни бошқа ерга қўйишиади, бу ер тарихий жой бўлиб қолган. Мен дарров бориб Зайни отанинг қабрига чироқ ёқиб келай, ҳозир қайтаман.

— Зайни ота деганингиз ким, Ҳадича хоним?

— Худо раҳмат қилсан, табаррук киши. Ҳув, анови сарв дарахтининг тагида ётади.

Ҳадича хоним пичирлаб дуо ўқиб, гапдан сўнг зинага қараб юрди. Мен бундай нарсалардан шу вақтгача кўрқмас эдим. Мана ҳозир эса сарв ҳидлари билан тўлиқ бир қоронғи хонада ёлғиз қолиш менда ваҳима уйғотди.

Кампирнинг орқасидан югурдим.

— Мен ҳам бирга борайми? — деб сўрадим. Зайни ота уларнинг улуғи экан.

— Ҳеч ким тузата олмаган касалларни шу ерга келтиришиади. Мен бу ерга битта шол хотинни кўтариб келганларини биламан. Қайтиша ўз оёғи билан юриб кетди.

Зайни отанинг сафанаси қабристоннинг этагида, каттакон бир сарв дарахтининг тагида экан. Ҳадича хоним ҳар куни кечаси сафанага кириб, учта чироқ ёқиб чиқар экан: бирини дарахтнинг тагига, иккинчисини эшикнинг ичкари томонига, учинчисини эса қабрнинг бош томонига қўяр экан.

Сафана тупроқ тўлдирилган чуқурга ўхшайди. Зайни ота мана шу чуқурда етти йилгача қуёш юзини кўрмай ётибди. Ўлгандан кейин табаррук жасадига ҳеч ким қўл теккизмабди. Устига сандик тўнтариб қўйишибди.

Ҳадича хоним чироқлардан иккитасини ёққандан сўнг сафанага тушиладиган бир неча погонали зинани кўрсатиб:

— Юр, қизим, ичкари кирайлик, — деди.

Мен бу поғоналардан пастга тушишга жүръят қи-
лолмай турдим. Хадича хоним орқасига ўғирилиб:

— Юр, қизим, шу ерга келгандан кейин кирмай
кетсанг гуноҳ бўлади. Кўнглингда нима тилагинг бўл-
са, Зайнни отадан тилагинг, — деди.

Юрагим дараҳт япроғидай титраб зинадан тушдим.
Қабрга қўйилаётган ўликларда сезги қобилияти бўлса
эди, мен шу дақиқада ҳис этган нарсаларимни, албат-
та, сезган бўлардилар. Димогимга зах, совуқ тупроқ
ҳиди урилди. Зайнни отанинг тобути яшил рангга бўял-
ган рух тунукаси билан қопланган эди. Кейинчалик
Хадича хонимдан эшитишинг қараганда, бутун ум-
рини қаноат ва муҳтоҷликда ўтказган Зайнни ота ўл-
гандан кейин тобутнинг чиройли ҳашаматли нарсалар
билан ёпилишини хоҳламабди. Гоҳо у ёқ-бу ёқдан кел-
тириб ёпиладиган нарсалар бир ҳафта турмасдан пар-
ча-парча бўлиб йиртилиб кетар эмиш.

Кампир пичир-пичир дуо ўқиб юриб, авлиёнинг
бошидаги чироққа ёғ қўйди, кейин менга ўғирилиб:

— Кишлоқда бирор ўладиган бўлса, Азроил алай-
ҳиссалом олдин Зайнни отанинг ҳузурига келади, ана
шунда бу чироқ ўз-ўзидан учиб қолади. Энди, қизим,
Зайнни отадан тилагингни тила, — деди.

Тиззаларим букилар, ортиқ тик туришга мадорим
етмай, қуриб борарди. Ўтдек ёниб турган пешанамни
Зайнни бобонинг совуқ тошига қўйдим. Лабларим би-
лан эмас, кўпроқ ярали қалбим билан сўзлаётгандек
секин-секин:

— Зайнни отажоним, — дедим, — мен кичик, жоҳил
Чолиқушидан бошқа бир нарса эмасман. Сендан қандай
ялиниб-ёлвориб тилак тилашни билмайман. Нуқсонла-
римга қарама, сенга ёқадиган нарсаларнинг ҳеч бири-
ни менга ўргатишмаган. Эшитдим, сен етти йил қуёш
нурини кўрмай, шу ерда ёлғиз ўтирибсан. Балки сен
ҳам инсонларнинг золимлигидан, вафосизлигидан
қочгандирсан? Отажоним, сендан бир нарса тилайман.
Шу етти йил ичида қуёшларнинг, шамолларнинг ҳас-

ратини чекиб сарғайған дамларинг бўлгандир, албатта. Сени ўша дақиқаларнинг аччиқ аламларига чидатган малак сабридан менга ҳам озроқ бер. Мен ҳам азобларимни, аламларимни йифисиз, оҳсиз кечирай...

* * *

Хонамда ўзим ёлғизман. Хадича хоним мени барвақт ташлаб, мактабнинг паст қаватидаги ертўлага ўхшаш ҳужрасига кириб кетди. У ерда ярим кечагача тоат-у ибодат қилиб, тасбех ўгириб ўтиради.

Икки соатдан бери чироқ ёруғида шу сатрларни ёзмоқдаман. Ташқаридан узоқдаги сув шарпаси келар, ора-сира шифтда алланималар тиқирлар эди. Юрагимда бир ваҳм билан буларга қулоқ соламан. Бир маҳал бу вайрона бино ичидан яна бошқа овозлар эшитила бошлиди. Зинапоя тахталари секин-секин ғижирлар, даҳлизда одамлар пичирлашаётгандай сирли овозлар эшитиларди.

Чолиқуши, бўлди, ёт энди. Ярим кечада яширин сўйлашган бу овозлардан қўрқма. Булар қанчалик золим бўлишмасин, сариқ гулларнинг етимхона қизига қилган жабр-у жафоларидан ортиқ ёмонлик қилишмайди сенга.

* * *

Зайнилар, 20 ноябрь

Бугун эрталаб ҳисоблаб кўрдим. Зайниларга келганимга нари-бериси билан бир ой бўлибди. Бу бир ой менга ҳозир ўн йилдан ҳам ортиқ куринди. Шу кунга қадар дафтаримга бирон нарса ёзгим келмади. Тўғрироғи, ёзишдан қўрқдим.

Дастлабки кунларда юрагим ҳасрат ва алам билан тўлиқ эди, ким билади, қандай бемаъни нарсаларни ёзиб юборишим мумкин эди. Мана энди бу ерга кўнига бошладим. Алекси опанинг оғзидан тушмайдиган бир гапи бор эди: „Қизларим, умидсиз касалликларнинг, табиий фалокатларнинг биргина дориси бор: чидаш

ва бўйсуниш... Фам-аламларда яширин шафқат бор. Шикоят қилмаганларни, ўзларини очиқ чехра билан қаршилаганларни камроқ азоблайди“, дер эди.

Чолиқуши бу сўзларни ҳар доим қулимсираб эшитарди. Мана энди уларни тўғри деб билади, кулишга жасорат ҳам қилолмайди.

Зайниларда ўтган мана шу бир ой ичидаги шундай дамлар бўлдики, бутун умидсизликка чулғандим. „Беҳуда уринма! Энди у ёғига чидай олмайсан!“ дер эдим ўзимга.

Ана шундай дамларда Алекси опанинг пайғамбарона сўзлари менга ёрдам берарди. Юрагим қон йиғлаб турса ҳам кулар, ашула айтар, хуштак чала бошлар эдим. Шундайки, қалбим, ниҳоят, бу кайфиятнинг ёлғонлигига ишонар, сувга тушган гуллар каби титрай-тиграй тирила бошлар эди.

Кейин атрофимдаги нарсалардан тасалли қидиришга тутиндим. Қўлимга кирган янги япроқни бетларимга, лабларимга суртар, боғдан топиб олган нимжон мушук боласини кўксимга босар, нафасларим билан иситар эдим. Жуда бўлмай кетгандан кейин ўзўзимга: „Кўнглингни чўктирма, Фериде! Ўзингни қўлга ол. Биласанки, ҳаётда кулиб турувчи юзингдан, юрагингдан, жасоратингдан бошқа ҳеч нарсанг қолмаган!“ дер эдим. Бу хушчақчақлик ясама, ўткинчи бир нарса эканлиги маълум. Майли! Шундай ҳам бўлсин. Ёпиқ ертўлага кирган бир парча нур, йиқиқ девор тошлари орасида унган заиф бир гул, ҳар нима бўлганда ҳам, ҳаёт аломати, инсон тасаллисиdir.

Бугун жума, мактаб ёпиқ. Бир неча кундан бери тинмай ёғаётган ёмғир тўхтади. Ташқарида куз ўзининг сўнгги айрилиқ байрамини ўтказяпти. Узоқдаги қатор-қатор тоғлар, қамишзорлардаги сувлар қуёшга кулиб боқишаётгандек кўринарди. Сарв дараҳтлари, мозор тошлари ҳам ваҳимали манзараларини йўқотгандек эди. Ўзимнинг қалбимга қарайман. Мен энди ҳамма нарсага кўнишиб қолган, ҳатто бу жоҳил, дилхун қишлоқقا бир оз ўргана, уни сева бошлаган эдим.

* * *

Келган кунимнинг эртасига эрталаб дарс бошладим. Мана шу биринчи кун ҳаётимнинг энг унтилмас куни бўлиб қолади.

Маориф мудирининг зўр фидокорликлар эвазига янгилаган дарсхонасига эрталаб тузукроқ разм солиб қарадим. Бу ер илгари молхона бўлганга ўхшайди. Фақат бунга пол қилишибди, деразаларини кенгайтириб, кўзларига ойна солишибди.

Мўри исидай қоп-қора қўринган девор қоғозларида усти остига қилиб қоқилган битта харита, битта скелет чизмаси, битта дехқон фермаси ва илон расми солинган суратлар осилиб турарди. Маориф мудири айтган янги дарс қуроллари ҳар ҳолда шулар бўлса керак.

Синфнинг боғ тарафидаги деворида молхона вақтидан қолган охур турибди; буни олиб ташлашни лозим кўрмай, устига тахта қоқишиб, сандиққа ўхшатиб қўйишибди.

Болалар овқатларини, китобларини ва мактабда ёкиш учун дала-даштлардан териб келган чўп-хашакларини шу ерда сақлашар экан.

Хадича халфа бу сандиқнинг бошқа бир вазифаси борлигини ҳам айтди. Таёқ таъсир қилмайдиган шўх болаларни ўшанинг ичига қамаб, одам қиласмиш. Қишлоқ оқсоқолининг ўғли Ваҳби мактабдаги бутун умрини шу сандиқ ичida ўтказаркан. Ваҳби ёмон иш қилиб қўйса, ўзи тўғри бориб сандиққа тушар эмиш-у тобутдаги ўлиқдай чалқанчасига ётиб, қопқоқни ҳам ўзи ёпиб қўярмиш.

Мен ажабланиб:

— Оқсоқол афандининг жаҳли чиқмайдими? — деб сўрадим.

Хадича хоним бошини тебратди.

— Оқсоқол фақат хурсанд бўлади. „Баракалло, Хадича хоним! Хўп яхши қилибсан, ақли киради. Бизникида ҳам сандиқ бор, бетамиз шўхлик қилди дегунча, Худо буюрса, мен ҳам энди сандиққа соламан“, — дейди.

- Тарбиянинг ажойиб усули! Бундан чиқди, мактабда ўғил болалар ҳам бор экан-да?
- Э, бор, икки-учта. Лекин катталарини Фариблар қишлоғидаги ўғил болалар мактабига юборамиз.
- Фариблар қишлоғи қаерда?
- Ҳов анови төғ орасида. Күрдингми, оқариб турибди-ю?
- Болаларга қийин эмасми? Қорда, қишда у ерга қандай бориб келишади?
- Ўрганиб қолишган. Лойгарчилик бўлмаса, бир соатга қолмай етиб боришади. Лекин ёмғирда, лойгарчиликда, бўрон турганда пича қийналишади.
- Ундай бўлса, нега уларни ҳам шу ерда ўқитавермаймиз?
- Ҳеч маҳал хотинлар эркаклар билан қўшилиб ўқиганми?
- Вой, улар қанақасига эркак бўлсин?
- Эркак бўлмай нима, қизим! Ўн икки-ўн уч ёшга кириб қолган кап-каттакон йигитлар, ахир!
- Хадича хоним ямланиб қолди, тилининг учидаги нарса бор эди-ю, лекин айтишга ботинмади. Кейин таваккал қилиб айтиб юборди:
- Бундан буён ҳеч иложи йўқ.
- Нимага?
- Сен жуда ҳам ёш муаллимасан-да, шунинг учун, қизим.
- Истанбулда „номусли хотин хўроздан ҳам қочади“, деган таъбир бор. Назаримда, Хадича хоним ҳам ўша хилидан бўлса керак, шунинг учун жавоб қайтаришни эп кўрмай, бошқа ишларга уриниб кетди.
- Зўр фидокорликлар эвазига қўлга киритилган мактаб қуролининг бир қисмини мажаги чиқиб кетган беш дона эски парта ташкил қиласа керак. Лекин шуниси қизиқ эдики, буларни фойдаланмасдан синфнинг бир бурчагига девалаб ташлашибди.
- Нега бундай қилдингиз, Хадича хоним? — деб сўрадим.
- Мен қилганим йўқ, эски муаллима қилган, қизим, — деди. — Болалар бундай нарсаларда ўтириб

ўрганишмаган. Минорадай баланд жойга чиқиб ўтирган одамнинг миясига илм киравмишми? Эски муалима мактаблар инспектори ё катталардан биронтаси суриштириб қолмасин деб, парталарни мактабдан бутунлай чиқариб ташлашга ҳайиқди. Болалар мактабга янги келишганда, барибир, партага ўтқазамиз. Дарс бошлангандан кейин пастдаги бўйрага туширамиз. Бадавлат болаларнинг эса қўрпачалари бор.

Кампирдан менга қарашиб юборишни илтимос қилдим. Бўйраларни олиб ташлаб, полни ювдим, кейин парталарни тизиб, бу эски молхонани бирмунча синф кепатасига киргиздим.

Хадича хонимнинг норози эканлиги юз-кўзидан кўриниб турарди. Шундай бўлса ҳам, қаршилик қилишга юраги дов бермас, ниманики буюрсам қайтармас эди. Мен ишларни тезроқ битириш пайида эдим. Лекин қўлларимни ювиб улгурмасдан, талабаларим бирин-кетин кела бошлашди.

Бечораларнинг кийим-бошлари шу қадар юпун, хароб эдики! Ҳатто биронтасининг оёғида пайпоқ ҳам йўқ! Бошларини эски, жулдур бўз латталар билан маҳкам ўраб олишибди. Яланг оёқ кийиб олган ёғоч кавушларини тақирилатиб синф эшигигача келишади-да, кавушларини ўша ерга ечиб, ёнма-ён тизиб кўйишиади.

Қизалоқлар мени кўриб ҳайиқиши-ю эшикдан уялиб қараб қолишибди. Мен уларни яқинроқ келинглар, деб чақирганимда, қўллари билан юзларини тўсиб, эшик орқасига яшириниб олишибди. Ахири, баъзиларини билакларидан ушлаб, зўрға синфга олиб кирдим.

Қизчалар ёнимга келишиб, қўзчаларини юмган ҳолда қўлларимни шундай ўпа бошлашдики, кулиб юборишдан ўзимни зўрға тутиб қолдим. Қишлоқда одат бўлиб қолган бу ўпич кулгили бир оҳангда чўлпиллар, қўлим устида оз-оздан сўлак қоларди. Мен ҳам, қизалоқларни ўзимга иситиб олиш учун, ҳар бирига иккимич оғиз ширин сўз айтардим. Аммо улар мумкин қадар ширин тил билан сўраган саволларимни одамни тажанг

қилиб юборадиган бир ўжарлик, сукунат билан жа-
вобсиз қолдиришарди. Аńча ноз қилишгандан, торти-
нишгандан сунггина отларини айтишга рози були-
шарди:

- Заҳро...
- Ойша...
- Заҳро...
- Ойша...
- Заҳро...
- Ойша...

Вой Худо! Бу қишлоқда Заҳро билан Ойшалар мунча кўп экан! Бу ерда ҳеч куладиган нарса бўлмаса ҳам, миямга қизиқ ўйлар келди. Масалан, инспектор келиб, ўқувчиларим билан танишмоқчи бўлса, „синфда тўққизта Ойша билан ўн иккита Заҳро бор.“ дейман-у кутуламан. Сунгра дарсни осон олиб бориш учун ҳамма Ойшаларни синфнинг бир тарафига, Заҳроларни иккинчи тарафига ўтқазиш мумкин. Ёки бундай қилса ҳам бўлади, масалан, тўп ўйнатганимда (танаффус маҳалларида қизчаларни боғда, албатта, ўйнатиб, баҳрларини очаман), Ойшалар бу ёқقا — Заҳролар у ёқقا ўтсин, деб синфни бир зумда иккига бўлиб юбо-
риш мумкин бўлади.

Бу нарса менга анчагина эрмак бўлди. Мактабга янги қиз келса:

— Қизим, сен Заҳромисан ё Ойша? — деб сўрап, кўпинча саволимда ҳақли бўлиб чиқардим.

Лўппи юзли кичкина қиз ҳаммасидан ҳам қақажонроқ чиқиб қолди. Қора кўзларини юзимга тикиб туриб:

— Менинг отимни қаердан биласиз? — деди.

Талабаларимни парталарга ўтқаздим-да, ҳар ким ўз жойини эсидан чиқармасин, деб тайинладим. Бечораларнинг аҳволларини кўриш керак эди! Парталарда ўтиришнинг эпини қилишолмас, дараҳт шохидаги ёки том бўғотида ўтиргандай ғалати важоҳатда эдилар. Ёнларидан кетдим дегунча, ер остидан менга бир қараб қўйиб, кулгили бир алфозда саланглаб турган кир

оёқларини секин тагларига йиғиштириб олишар, шу қилиқлари билан косасига яширинган тошбақаларни эсимга туширишар эди. Начора, секин-аста құникуб кетишиади.

Бир нарса мени жуда ҳайрон қилиб қўйди. Ёнимга уялиб-тортиниб зўрга келган, кўзларини юмиб туриб қўлимни ўпган ва қишлоқ келинчакларидай оғизларидан бир сўз ҳам чиқармаган бу қизчалар китобларини очар-очмас баланд товуш билан шу қадар бақириб-чақириб ўқиб кетишидки!..

Синфда болалар кўпайган сари шовқин ҳам ортиб, бошим гир айланана бошлади.

Хадича хонимдан:

— Ҳамиша шунаقا бақиришиб ўқишаҳими? Бунга қандай чидаб бўлади? — деб сўрадим.

Хадича хоним бир оз ҳайрон бўлиб менга қаради.

— Албатта, қизим! Мактаб бу! Теша урмаса ёғоч йўнилармишми? Қанча қаттиқ бақиришса, дарс шунча яхши мияга киради, — деб жавоб берди.

Синф болаларга тўлган эди. Мактабнинг бирдан бир чиройли ва янги ашёси бўлган ўқитувчи столига зарб билан бир мушт туширдим. Шовқинни тұхтатиб, овоз чиқармай ўқишлиарини буюрмоқчи эдим. Лекин бунга ҳеч ким эътибор қилмади, биронтаси бошини кўтариб қараб ҳам қўймади. Аксинча, тош отилган ари уясидай яна бешбаттар ғовур бошланди: „Аузубиллаҳи, абжад, ҳавваз, хутти, жим, устун, жежим аспа жи“.

Болаларни тўғри йўлга солиб юборгунча анчагина қийналишими билсам ҳам, ҳар ҳолда бунга муваффақ бўлишимга шубҳам йўқ эди.

— Хадича хоним, бугун ўзингиз билганингизча ўқитаверинг, — дедим унга. — Мен синфда тартиб ўрнатмагунимча дарсни бошлай олмайман.

Кампир менга шубҳаланиб қаради-ю:

— Қизим, биз кўрган-билганимизни ўқитамиз. Сиз билган нарсаларни биз билмаймиз, нима қилайлик, мактаб кўрмаган бўлсак, — деди.

Боёқишининг нима демоқчи бўлганлигини кейинчалик тушундим. Хадича хоним мени синааб кўярпти,

деб үйлабди. Шұрлик кампир икки юз курушлик ойли-гидан ажраб қолмасам деб, шунақаям құрқадики!..

Хаво очиқ бұлғанига қарамай, қыздарнинг бир нечтаси бошларини эски юзпардалар билан үраб мактабга келишиди. Хадича хонимдан бунинг сабабини сұраган әдім, у бу саволимга ҳар маҳалгидай ажабланиб жавоб берди:

— Вой Худо, булар келин бұладиган кап-кatta қизлар-ку, айланай! Күчада бошларини очиб юришса айб бұлади, ахир!

Ё Раббий! Кузда рангини йүқотган гуллар сингари сүлғин бу үн-үн икки яшар болалар қандай қилиб бүйи етган-у қандай қилиб келинчак экан! Мен чиндан ҳам ғалати бир юрга келиб қолибман!

Бу ақвол бир жиҳатдан менинг құнглымни құтармай қолмади. Буларни келин бұладиган қиз, деб юрадиган одамлар менга уйда ўтириб қолған қарі қиз деб қарайди, энди ҳеч ким мени кичкина қиз, деб масхара қилмайди.

Мактабға ҳаммадан кейин ўғил болалар келди. Бу шұрликлар катталар қатори уй ишларини қилишар, қудуқдан сув тортишар, сигир соғишар, тоққа чиқиб ўтинг териб келишар экан.

Хадича хоним уларга, бир оз ташқарыда күтиб түринглар, деб буюрди, кейин заиф бир ҳадик билан менга юзланди.

— Рұмолингни үраб олиш эсингдан чиқибдими, қизим? — деди.

— Рұмолнинг нима кераги бор?

— Э, қизим, керак бұлғанда қандай! Майли-ку, мен аралашмайман, лекин бошга рұмол үрамай дарс бериши гуноҳ бұлмасмикин?

„Билмайман“ дейишига уялдим. Хиёл қизариб:

— Рұмолим уйда қолибди, — деб ёлғон ишлатдим.

Хадича хоним:

— Бұлмаса, қизим, мен сенга топ-тоза, батист рұмол бера қолай, — деди-ю югурғиб ҳужрасига кириб кетди. Очғанда құлфи жаранглаган сандигидан битта яшил рұмол чиқариб берди.

Начора, бошга тушганни кўз кўради! Соchlаримни дурра билан ўрадим. Истанбул кўчаларида фол боқиб юрадиган лўли қизларникига ўхшатиб икки учини иягим тагидан боғлаб олдим.

Ташқи дарпардаси ёпилган деразалардан бири-нинг ойнаси хира кўзгуга ўхшарди. Мен секин ўша ерга келиб, ўзимни ойнага сола бошладим. Мактабга тайинланганимдан кейин ўзимнинг муаллималик қиёфам қандай бўлишини ўйлаб қўйган эдим. Фикримча, муалима ўз вазифасини бажариб турган пайтда бошқа хотинлар сингари кийинмаслиги керак. Ижодим жуда содда эди: тиззагача тушиб турган қора сатин кўйлак, белда ингичка қайиш камар, пастроқда иккита кичкина чўнтақ – бири рўмолча учун, иккинчиси хотира дафтарчаси учун. Лекин бу қора манзарани бир оз очиш учун оқ матодан сербар ёқа қилинади. Мен узун соchlарни ёқтирумайман, лекин ўқитувчи хотин сочини калта кестириши ярамайди. Бир ойдан бери сочини узайтиришга ҳар қанча тиришсам ҳам, ҳалигача сл-камга тушгани йўқ.

Мен биринчи дарсга тайёрланиб, худди шу тахлитда кийиндим. Ўжар соchlаримни пешанамга тушмасин, деб хўп тарадим. Ялтироқ, қора кўйлагим, тароқдан қутулар-қутулмас яна диккай бошлаган калта соchlарим устидаги бу яшил дурра шу қадар ғалати бўлиб кўринидики, қаҳқаҳа уриб кулиб юборишдан ўзимни зўрга ушлаб қолдим.

Соchlаримни Халича хоним берган яшил дурра билан ўрашга мажбур қилган ўқувчи болаларимни сизларга таништириб ўтай. Энг аввал синфдаги бутун умрини сичқон сингари сандиқда ўтказадиган кичкина Ваҳби. Бу бола чиндан ҳам шум сичқонга ўхшайди: мунҷоқ сингари қора, ялтироқ кўзлари, муғамбир, кичкина юзи, узунчоқ ияги бор, у мактабнинг энг шайтон боласи...

Бўри боласидек юмaloқ, оқ кўз, ялтироқ тишли, қип-қизил лабли, қоп-қора араб бола – Жаъфар оға. Уни бирор Ҳаъфар деб чақирса, мактабда ҳеч қандай жавоб бермай, кўчага чиққач, тош отар экан.

Үн яшар Ашур, бу скелет сингари озғин, кир, ифлос юзини чечак бузган чўтири бола.

Ниҳоят, синфнинг энг кўзга кўринган боласи – Ҳафиз Нури. Бу бола ўн ёшга энди кирган бўлса ҳам, юзи етмишга кирган чолники сингари буришиб, тиришиб кетган. Иягининг тагида битган яраси бор. Яланғоч бўйни барглари сидириб олинган новдага ўхшайди. Шишиб кетган касал қовоқларида битта ҳам киприк йўқ, тухумга ўхшаган бошида оқ салла. Гапнинг қисқаси, бу пулга томоша қилдириладиган ажойиб маҳлуқнинг ўзи.

Шу куни эрталаб Ҳадича хоним қабристондан янги кесиб чиқилган узун чивиқларни ёнига қўйиб олиб, болаларни битта-битта чақира бошлади. Чақирилган бола Ҳадича хонимнинг саволларига жавоб бериб турганда, бутун синф аввалгидек шовқин-сурон билан дарсини пишиқтиради. Эсимда: Алекси опа синфда шовқин солгудек бўлсан, шам сингари сап-сариқ бармоқларини бир-бирига киришириб, Биби Марям тахлитида мовий кўзларини юқорига кўтарарди-да: „Менга жаҳаннам азобини торгтиряпсан“, дер эди.

Синфдаги ҳамма шовқин, ҳамма тартибсизликнинг сабабчиси, албатта, Чолиқуши бўларди. Мана энди ана шу шовқин-сурон азобларини ўзинг бошингдан кечирияпсан, Чолиқуши! Одамни жинни қилалиган бу шовқинни босиш учун, ўқувчиларимни овоз чиқармай ўтиришга, синфда берилган дарсни ҳамма баравар эшитишга ўргатиш учун икки ҳафта жон куйдирдим.

Хайрият, меҳнатим зое кетмади. Дастьлабки кунларда қанчалик ғайрат қилсан ҳам, лекин уларни эплай олмадим. Ҳадича хонимнинг синфда илон сингари чинқирган ингичка новдаларидан кейин овозим уларга жуда жонсиз эшитилар эди... Баъзан иложини тополмай: „Ҳадича хоним, бу ёқقا келинг!“ деб ташқарига бақирап эдим. Унинг супургига ўтириб олиб, осмонда учиб юрадиган ялмогиз сингари синфга отилиб кириши дардимга даво бўларди.

Ниҳоят, синфдаги шовқин-суронларни секин-аста босишига муваффақ бўлдим. Энди синфда пашша учса эшитилади. Болалар секин-секин сўзга кирадиган бўлдилар. Синфда қанча бақириб-чақириб ўқиши, дарслари шунча миясига яхши киради, деб ишонган Хадича хоним ҳам хурсанд.

Хадича хоним суюнганидан:

— Худо умрингга барака берсин, айланай қизим!
Энди бошим тинчид қолди, — деди.

Аммо мақсадим фақат шундангина иборат эмас эди. Мен болаларга бир оз ҳаёт ва шодлик ҳам бериш тилагида эдим. Афсуски, бу тилакка етишнинг иложи йўқдек кўринади.

Бу қишлоқнинг уйларида, кўчаларида, мозорла-ридаги сингари болаларида ҳам қора ғамгинлик бор эди. Рангиз лаблари кулишнинг нима эканлигини билмас, ҳаракатсиз, ҳамиша ғам-у ҳасрат тўла кўзлари доимо ўлимни ўйлаётгандек кўринади. Мен ҳам секин-секин ўшаларга ўхшаб боряпмиканман? Илгарилари ўлим тўғрисида фикрим бутунлай бошқача эди: одам эллик ёшигача, олтмиш ёшигача, хуллас, хоҳлаганича, чарчаганидан мадори қуригунча юради, югурди, ишлайди, сўнгра кўзлари ширин уйқу истаги билан юмила бошлайди. Ана шунда оппоқ, тоза кўрпага кириб ётади. Уйқу уни қамраб олади-да, ғалати бир кайф ичиди кулимсираб, қаттиқ уйқуга толади. Күёш нурларида порлаган оқ мармарлар устига қучоқ-қучоқ гуллар сочилади... Ўша мармарлардаги кичкина чуқурчалардан сув ичгани қушлар келиб қўнади. Ўлим сўзи-ни эшитганимда, кўзларим қаршисига шу хил жонон ва шодон манзаралар келарди. Энди унинг аччиқ мазасини ер, ўсимлик ва сарв дараҳтлари орасида тилим билан тотиб, димогларим билан бўйларини ҳидла-ётгандайман!

Болаларнинг шунчалик оғир, шунчалик нохуш эканликларида Хадича хонимнинг ҳам анча-мунча айби бор. Бу боёқиши хотин муаллиманинг вазифаси болалар қалбидаги дунёвий истак ва интилишларни

йўқотишдан иборат, деб тушунади. Шунинг учун ҳар маҳал бечора болаларни ўлимга дуч келтиришга ҳаракат этади. Унинг фикрича, девордаги бир неча табииёт лавҳалари синфга шу мақсадда келтирилган. Масалан:

Бу дунё фонийидир, ҳеч кимга қолмас,
Ўт, эй дунё, ўт, эй охир замондир,

қабилида қўрқинчли шеърлар ўқитгандан сўнг скелет сурати солинган қофозни қўрсатади, „эртага, биз ўлганимиздан кейин, этларимиз йўқолиб, суюкларимиз ма-на шундай бўлиб қолади!“ деб ўликнинг даҳшатини, гўр азобларини тушунтира кетади.

Кампирнинг фикрича, нариги суратлар ҳам шу нарсаларни ифода этади. Масалан, қишлоқ хонадони тасвир этилган суратни қўрсатиб: „Худойи таоло бу қўйларни қулларим есин, кейин менга ибодат қилиш-син, деб яратган. Биз-ку, шу қўйларни тўйиб ўлмаган қорнимизга жойлаймиз, лекин Аллоҳ таоло олдидаги бурчимишни ўтаяпмизми? Ўташ қаёқда! Лекин эртага тупроққа кирганимизда, мункар-накир қўлида ўтли гурзиси билан тепамизга келганда, қўрамиз, ҳолимиз қалай бўлар экан?“ Шу тахлитда алланарсалар сўйлар, яна ўлим тасвирини бошлар эди.

Илон сурати солинган расмга келсак, Хадича хоним буни Шоҳморон, яъни илонлар подшоси, деб тушунтирибди. Қишлоқликлар оғриб-нетиб қолишса, исмларини ана шу илоннинг қорнига ёзиб, уларни шифолаб келган.

Ҳа, шу бечора болаларнинг вақтларини бир оз чоғ қилиш, уларни кулдириш учун нималар қилмадим! Фақат бутун қилган ҳаракатларим зое кетмоқда. Мактабга танаффус усулини ҳам киргиздим. Болаларни яrim соатда, бир соатда бир марта боққа олиб чиқар, уларга кўнгил очадиган қизиқ-қизиқ ўйинлар ўргатар эдим. Лекин, нима учундир, бу ўйин-кулгилар болаларни қизиқтирумас эди. Ана шундай кезларда болаларни ўз ҳолларига ташлаб қўйиб, бир четга чиқиб турадим.

Меҳнат эзган, жафо кўрган катта ёшли одамларга ўхшаш, ранглари сўлғин, кўзлари фамгин бу кичкина қизчаларнинг энг яхши кўрган ўйинлари бир бурчакка тикилиб олиб, ўлим, тобут, жаноза, Азроил, қабр каби қўрқинчли сўзлар билан тўлиқ диний ашулалар айтишдан иборат эди. Яна битта ашулалари бор эдикি, буни титроқ товушчалари билан чинқираб айтишарди:

Ўғрилар каби ечинтирап сени,
Бир қуруқ, тобутга қўярлар сени,
Золим ўлимдан қутулмайсан ҳеч.

Қизлар шундай деб нола қилишганда, куз олдимдан дафн маросимлари саф тортиб ўтарди.

Ўқувчиликнинг энг яхши кўрган ўйинлари ўлик кўмиш тақлиди эди. Бу ўйин, одатда, катта танаффус маҳалларида ўйналарди. Бу театр пъесасига ўхшаб кетган ўйинда бош ролларни Ҳафиз Нури билан араб Жаъфар оға ўйнарди.

Жаъфар оға оғриб қолади. Атрофига қиз болалар йиғилишиб. Куръон ўқишади, оғзига сув томизишади.

Бола ола кўзларини юмиб жон берганда, қизчалар фарёд уриб йиғлашади, иягини боғлашади. Кейин Жаъфар оғани таҳтага ётқизиб ювишади.

Болалар эшикдан синдириб олинган таҳтани яшил дурралар билан ёпишганда, булар ясаган тобутнинг ўша қўрқинчли ҳақиқий тобутдан фарқи қолмас эди.

Ҳафиз Нури чинқироқ, машъум товуш билан жанозага чақирганда, аzon айтганда, жаноза намози ўқиганда баданимда чумоли юргандек бўларди. Қабр устидаги: „Ё Жаъфар бинти Захро“, дейдиган одати бор эдики, кечалари тушларимга кириб чиқар эди.

Юқорида айтганимдек, бу қишлоқнинг ҳавоси, айниқса, ҳар соати битмайдигандек чўзилиб кетадиган кечалари одам димоғига ўлим ҳидини келтиради... Бундай кечаларнинг ваҳималарига, қўрқувларига чидаш...

Бир куни кечаси тоғда қашқирлар улий бошлишади. Мен жуда ёмон қўрқиб кетдим. Нима бўлса ҳам, пастга, Хадича хонимнинг ҳужрасига тушмоқчи бўлдим.

Лекин унинг мөғор ҳиди келиб турган, ертўлага ўхшаган ҳужрасининг эшигини очганимда, қашқирларнинг улишидан ҳам минг маротаба даҳшатли манзарага дуч келдим.

Кампир оппоқ чоршафга ўраниб олиб, жойнамоз устида ўтирас, ҳушидан кетган сингари бўғиқ бир товуши билан алланарсалар ўқир, у ёқ-бу ёққа тебранаб, узун тасбеҳини ўгирад эди.

* * *

Зайнилар қишлоғида мен уч нарсага кўнгил қўя бошладим: биринчиси – деразам тагидаги оқар булоқ, у тинимсиз шилдираб, ёлғизлик кечаларимда менга ҳамдамлик қиласди.

Иккинчиси – кичкина Ваҳби, яъни Хадича хоним салтанати заминида умрини сандиқ ичидаги жазо тортиш билан ўтказган бола. Ўзининг tengдошларига ҳеч бир ўхшамаган бу кичкина шайтонни яхши кўриб қолдим. Бу бола ҳарфларни ғалати талаффуз этар, ширин тил билан эркин гаплашар эди... Ваҳби бир куни боғда порлоқ кўзларини қисиб менга қаради.

– Нимага қарайсан, Ваҳби? – деб сўрадим.

Ваҳби ҳеч тап тортмай:

– Жуда чиройли қиз экансан! Акамга олиб берай, бизнинг келинимиз бўлгин. Акам сенга туфлилар, кўйлаклар, тароқлар олиб беради... – деди.

Ваҳбининг ҳамма нарсаси менга ёқади, лекин мен билан ҳеч ҳисоблашмайди. Баъзан жаҳлим чиққанда, қулогини секин чўзиб қўйганимда ҳам бунга ҳеч парво қилмайди. Ким билади, балки худди шу нарсаси учун уни шунчалик яхши кўриб қолгандирман. Ваҳбидан бу ўринсиз таклифни эшитиб қошларимни чимиридим.

– Одам ҳам ўз муаллимасига шундай нарсаларни айтадими? Бирор эшитиб қолса, тилингни кесиб олади! – дедим.

Ваҳби менинг соддалигимдан кулаётгандек қилиб:

– Эсимни ебманми! Нима бировга айтармидим! – деди. Вой Худо, бу зингарча қишлоқ боласи нималарни билмайди-я!

У яна тортинмай давом этди:

— Сени истанбуллик келинойи дейман. Сенга каштанлар олиб келиб бераман. Акам бўйнингга тилло маржонлар тақади.

— Нима, ҳали келинойинг йўқми?

— Бор, лекин у қора қиз. Уни Хасан чўпонга берамиз.

— Аканг нима иш қиласди?

— Жандарм.

— Жандарм нима қиласди?

Ваҳби ўйланиб қолди. Кейин бошини қашиб:

— Кофирларни сўяди, — деди.

Ваҳбининг мағрур қайсарлиги менга ёқар эди. У ўзини катта одамлардек тута билади. Дарсда хатосини тузатсан уялади, кейин қизариб, янгишини тузатишга унамайди. Мабодо қаттиқ туриб талаб қиласдиган бўлсан, юзимга нафрат билан қараб:

— Сен хотин кишисан, ақлинг етмайди, — дейди.

Меҳрим тушиб қолган учинчи нарсага келсак, у кичкина етимча қиздир. Дарс бошлаганимнинг бешинчи куни бўлса керак. Парталарга кўз юргутира бошланган эдим, юрагим ширин бир ҳаяжон билан ўйнаб кетди. Энг охирги партада оқ деса бўладиган майнин сарғиши сочли, оқиши танли, малак каби гўзал юзли бир қизчага кўзим тушди. У инжу каби оқ тишларини йилтиратиб, менга кулиб турарди.

Ким экан бу қиз? Қаердан пайдо бўлиб қолди?

— Қани, бу ёққа кел-чи! — деб қўл имоси билан чақирдим.

Қиз қуш чаққонлиги билан ўрнидан сакраб турди, мен мактабда қилганимдек, олдимга иргишлиб келди.

Бечоранинг уст-боши хароб эди. Оёқлари яланг, сочлари тўзғин. Этгидаги ранги ўчган чит кўйлагининг йиртиқларидан оқ, нозик бадани кўриниб турар эди.

Митти қўлчаларини ушладим.

— Юзимга қара, кичкинам, — дедим.

Қизча қўрқа-қўрқа бошини кўтарди, жингалак киприклари орасида бир жуфт ложувард кўз чақнади.

Зайнilar қишлоғида чеккан изтиробларим мени йифлатмаган эди. Лекин бу ярим яланғоч қизчанинг чиройли күzlари, қизил лаблар орқасида икки қатор инжу шодасидек кулиб турган тишлари, агар ўша дам ўзимни ушлаб қолмасам, мени ҳұнгратиб йифлатиб юборарди.

Қизчанинг юзчасини секингина силадим, кейин ҳамма қызлардан сұраганинг үхашаш бундан ҳам:

— Отинг Заҳроми, кичкинам, йўқса Ойша? — деб сұрадим.

У тоза Истанбул лаҳжасида одам ишониб бўлмайдиган бир ширин тил билан:

- Менинг отим Муниса, хўжоним, — деди.
 - Сен шу мактабда ўқийсанми?
 - Ҳа, хўжоним.
 - Нега шунча қундан бери келмадинг?
 - Опам юбормади, хўжоним, ишимиз бор эди-да.
- Энди келиб тураман.
- Нима, онанг йўқми?
 - Опам бор, хўжоним.
 - Онанг қаерда?

Кичкина қиз күzlарини қуи солинтириб жим бўлиб қолди. Мен билмасдан бола қалбидаги шилиниб ётган ярага тегиб кетганинг тушундим. Шунинг учун бу ҳақдаги саволларимни тұхтатиб, бошқа нарсани сұрадим:

- Кеча кечқурун ашула айтган сенмидинг, Муниса?

Кечка кечқурун құшни боғда аллаким ингичка бола овози билан ашула айтганини эшигтан эдим. Бу овоз шу қадар ширин, бу ерда эшигтан овозларимга ҳеч үхшамас эдики, бошимни деразага тираб, күzlаримни юмдим, бир неча дақиқа ўзимни бошқа ерларда, отини айтгим келмаган вафосизлар юртида экандек сездим.

Ашула айтган бола бу кичкина қиздан бошқа бўлиши мумкин эмас эди.

Муниса уялиб, бошини силкиди.

- Мен эдим, хўжоним, — деди.

Қизчани жойига жүнатиб, дарсни бошладим.
Ичимда чироқ ёқилгандек бир ҳис пайдо бўлди. Бу кичкина қиз менга илик баҳор қуёши каби таъсир қилди.

Қор ичида кўмиғлиқ қуш инини иситган заррин қуёш нури каби мени иситди.

Ҳасрат тўла, совуқ ин ичида бошини қанотлари орасига суқиб, титраган хаста, заиф Чолиқуши секинсекин жонланга, эски шўхчанлигини яна топа бошлади. Вужудимнинг ҳаракатларига ажиб бир ўйноқилиқ, овозимга, сўзларимга ҳароратли бир оҳанг қўшила борди.

Дарс бериб турган чоғларимда кўзларим ихтиёrsиз унга қараб қоларди. У ҳам менга қарапарди. Ширин-ширин қулимсираб турган инжу тишларига, ўпиб олгим келган ложувард кўзларига ҳавасланар, умримда биринчи марта ўзимда оналик муҳаббати уйғона бошлаганини ҳис этардим.

Ёлғиз яшашга мажбур бўлган шу кунларимда қани энди шундай бир қизим бўлса! Афсуски, бу нарса менга насиб бўлмайди.

Мунисани Ҳадича хонимдан суриштириб, жуда оз нарса билиб олдим. „Опам“ дегани ўгай онаси эмиш. Отаси илгари ўрмон маъмурларидан бири бўлган экан. Иккинчи хотини Зайнилар қишлоғидан бўлгани учун, пенсияга чиқиб, шу ерга кўчиб келибди. Хотинининг уйи, озроқ ери бор эмиш. Бундан ташқари, оладиган беш-ўн куруш пенсия пули билан кун кечирар эмишлар.

— Сўзингизга қараганда, буларнинг оиласи унча камбагал эмас қўринади, — дедим Ҳадича хонимга. — Нега энди қизга ёмон қарашибади?

Кампир қошини чимириди.

— Шунчалик қарашибганига ҳам шукур дейиш керак.
Бошқа хотин бўлса кўчага чиқариб ташлар эди.

— Нега энди?

— Мунисанинг онаси ёмон хотин, қизим. Яхши эсимда йўқ, беш йил бўлдими, олти йил бўлдими, билмайман, онаси бир жандарма офицери билан қочиб кетган. Муниса у маҳал жуда кичкина эди. Кейин офицер бунинг онасини ташлаб, бошқа ерга кетиб

қолган. Кейин анча-мунча гап бўлди, йигитлар тоқقا олиб чиқиб ўйнашган дейишади. Хулласи калом, бузук хотин деган номи бор.

— Ҳай, у-ку шундайдир, Ҳадича хоним, лекин қизда нима айб?

Кампир бошини чайқади, юзида табассум аломати кўринди.

— Нима қилишсин дейсан? Бундай хотиннинг қизини шойи ипакларга ўрашга қурбилари етмайди ҳам.

Муниса мактабга ҳар куни қатнай олмас эди. Сабабини сўрасам:

„Опам кир ювдирди, опам пол ювдирди, опам тоқقا ўтин теришга юборди“, қабилида жавоблар бе-пар эди.

Болалар бу қизни унча яхши кўришмасди. Синфда ҳар доим ўзларини ундан олиб қочар, пайт топишса яшириқча жонини оғритиб йиглатардилар. Бунда менинг ҳам озми-кўпми айбим бор эди. Бу кичкина қизга ўйғонган меҳримни яширмас эдим. Синфда уни эркалаганимни, боғда ёнимга чақириб олиб гаплашганимни кўриб, болаларнинг жаҳли чиқарди.

Бир куни Мунисанинг мактаб боғида йиғлаганини, „Нима қилдим сизларга? Нима ёмонлик қилдим? Кўйинглар!“ деб ёлворганини эшитдим-да, ўзимни кўрсатмасдан деразадан қарадим. Қизлар булоқдан оғизларига сув тўлдириб, Мунисани қувар, оғизларидаги сувни унга пуркар эдилар. Бечора қиз йиғлаб у ёқдан-бу ёққа қочар, юзини, бўйини қўллари билан тўсишга ҳаракат қиласди.

Оғир, қўрқоқтабиат, лоқайд қизлар ярали охуни қувлаган ов итларига ўхшардилар. Улар қора оёқлари билан чаққон иргишлишар, ўлимтик устидаги қузғулар сингари йиртқичларча қичқириқлар кўтаришиб Мунисанинг атрофида югуришарди. Боёқиши қизни гоҳ бурчакларга тиқишиар, гоҳ тупроққа йиқитишиар ёки оғизларини шиширган сувни йиртиқ кўйлагининг яrimочиқ ёқасидан кўриниб турган кўкрагига пуркашарди.

Ақлим бошимдан учди, уйдан телбаларча отилиб чиқиб, пастга қараб югурдим. Шундай югурдимки, үнг оёғим чирик зина поғоналарининг бирини синдириб, ичига тушиб кетди. Мен бокқа етиб келганимда манзара ўзгарган эди. Мунисага ўзи сингари кичкина, лекин кучли, чаққон ёрдамчи топилибди. Бу Ваҳби эди.

Тўққиз яшар бу азamatнинг қаҳрамонлигини бир умр эсдан чиқармайман. Ваҳби булоқ суви оқиб тушадиган нариги ёқдаги лойқа кўлобга кириб олиб, Мунисани хафа қилаётганларга ҳадеб лой сачратар, ўзи ҳам сувдаги ўрдакдек ивиб борарди. Қўллари, оёқлари, юзи – ҳамма ёғи лойдан қорайиб кетибди. Ингичка овози эса, қизларнинг қий-чувлари орасида подачи найидек, жаранглаб чиқар эди.

– Ҳой, коғирнинг қизлари, тегманглар Мунисага! Бўлмаса ҳаммангни сўйман! – деб қичқиради.

Қизлар бу ҳужумга дош беролмай чекинишга мажбур бўлдилар. Мунисани ярим ҳушсиз ҳолда кучоғимга олиб уйимга кўтариб келдим.

Бу кичик гўзални бағримга босганимда, о, нималар ҳис қилганимни айтиб бера олмайман. Қалбимнинг ич-ичида қайноқ булоқ очилгандек, вужудимни ҳаяжонли бир ҳарорат босиб борди. Бу ҳарорат томирларимда югуриб, мени ширин-ширин элитар, кўзларимга ёш чиқариб, нафасимни бўғар эди.

Бундай сархушликни бир маҳал бошдан кечиргандек бўлиб кетдим. Аммо қаерда? Қачон?

Хозир шу сатрларни ёзиб турганимда, қалбим уришдан тўхтаб, кўзларим узоқ ўтмишга тикила бошлиди. „Ҳа, қаерда?.. Қачон?“ деб ўйлайман. Бу, ҳар ҳолда, эски бир тушнинг хотираси бўлиши керак. Чунки бу узоқ дудмал хотираада рўё каби ақлга сифмайдиган нарсалар бор. Ўзимни фазоларда учайтгандай кўраман. Атрофимда юзимга, соchlаримга урилиб, шитирлаб оқаётган хазонлар сели бор. Ажабо, қаерда? Йўқ, йўқ, ёлғон, бундай нарсаларни умримда биринчи марта ҳис этяпман!

* * *

Шу куни ўқувчиларимни эсдан чиқариб, фақат Муниса билан машгул бўлдим. Бўронлар озор етказган оқ гул сингари гўзал вужудини, оқ ипакка ўхшаш оч сариқ соchlарини ювдим.

Бечора ўзини босолмай ўн дақиқача ҳиқиллаб йиғлади. О, бу кўз ёшлари! Назаримда, бу ёшлар қизнинг юзидан эмас, менинг яраланган қалбимдан оқиб тушаётгандек.

Қизча секин-секин менга кўнича борди. Эски кўйлакларимдан бирини наридан бери унга мослаб тика бошлаганимда, Муниса мушук боласидек этакларимга суйкалар, ёши қуримаган қўзларини юзимга тикиб ўтиради.

Ҳаётнинг мушкул, ноҳақ зарбаларига барвақт учраган ҳар бир ёш боладаги сингари, Мунисада ҳам катта киши ҳоли бор. Мен фақат бир-икки ойдан беригина тушуна бошлаган баъзи нарсаларимни у кўпдан билади. Ҳа, учта кичкина укасига ўзи қарап, буларнинг бутун ташвишини ўзи тортар экан. Шундай бўлса ҳам, негадир, ўгай онасига ёқмас, ҳар кун бир неча марта калтак ейишдан қутулмас экан. Бундан бир ҳафта илгари боғларига қўшнисининг сигири тушибди. Муниса эса уни ҳайдаб чиқаргунча кичкина укаси беланчакдан йиқилиб кетибди. Ўгай онаси Мунисани ўлгудек урибди-да, кейин молхонага олиб кириб қамаб қўйибди. Икки кун қоттан нон бурдаларидан бошқа ҳеч нима бермабди. Муниса менга фил тишлари сингари оқ баданидаги қизарган, кўкарган ерларини кўрсатди. Булар ўша калтак излари экан.

Мен чидаёлмай:

— Отангнинг раҳми келмайдими сенга, Муниса? — деб сўрадим.

У менинг соддалигимга ҳайрон бўлаётгандек, юзимга тикилиб қаради, кейин кулимсираб:

— У ҳам менга ачинади, мен унга... Нима қилайлик, иккаламизнинг ҳам қўлимиздан бир нарса келмаса, — деди.

Шу сүзларни айта туриб, шундай чуқур хұрснди, митти құлчаларини умидсизлик билан шундай ёздики, юрагим аламдан ёрилиб кетаёзди.

Мунисани сева-сева, севина-севина құғирчоқдек ясаддим. Кичкинамга құл ойнасида үзини күрсатган әдім, севинганидан қип-қизариб кетди. Пушти лента билан иккита қилиб үрилгап сочларига, калта қилиб тикилған күк юнг күйлагига, узун қора пайпоқларига худди бирорнинг эгнидаги нарсалардек құрқиб қарап әди.

Кейин әшитсам, Мунисанинг ясан-тусаны Зайнилар қишлоғида бир неча кун гап-сүз бұлибди. Баъзилар менинг яхшилигимдан хурсанд бўлишса, кўпчилик мендан хафа бўлибди. Онаси тоғларда бевош юрган бир илон боласига шунчалик шафқат қилиш ортиқча эмиш. Сўнгра бу ясан-тусанларни гуноҳ деб ҳиоблаганлар болани онаси тушган ёмон йўлга бошлайди, деб айтишибди.

Бечора Муниса пушти лентасидан, калта күк кўйлагидан, қора пайпоқларидан узоқ қувониб юролмади. Ўгай онаси, нима учундир бу кийимларни ечиб олиб сандигига солиб қўйди. У икки кундан кейин яна эски, йиртиқ кўйлакда мактабга келди.

Муниса мактабга камдан-кам келади. Мана уч кундан бери уни кўрмайман. Бечорага нима бўлди экан? Эртага кичкина Ваҳбидан суриштириб кўраман.

* * *

Зайнилар, 30 ноябрь

Кун сайин мактабга меҳрим ошиб боряпти. Бир маҳаллар ташландиқ бўлиб ётган синф энди тоза, шинам шаклга кирди. Уни бир оз ясатишга ҳам муваффақ бўлдим.

Дастлабки кунлар менга ёввойи, бегона кўринган болалар энди үзимга яқин, кўзимга иссиқ бўлиб қолишиди. Мен уларга ўрганиб қолдимми ёки менинг тинмай қилған меҳнатим соясида уларнинг үzlари одобга кира бошлашдими, бунисини билмайман, ле-

кин ҳар ҳолда икковининг ҳам таъсири бўлгандир, деб ўйлайман.

Мен кўп ишлайман. Улардан кўра кўпроқ, ўзим учун, ўзимни бекорчиликдан, ёлғизликнинг оғир мусибатларидан кутқазмоқ учун кечаларни кундузларга айлантириб юбораман. Муваффақиятсизликларга учрасам, кўнглимни чўқтирмайман. Бу бепарво кўзли, жоҳил кўнгилли болаларда бир оз тушунча, бир парча ҳаёт завқи уйфота олганлигимни ҳис этсам суюнаман.

Қишлоқлик қўшниларимдан баъзилари гоҳ-гоҳида меникига меҳмон бўлиб келишади. Булар ҳам чақчақлашиб гаплашишни ёмон кўрадиган, кулишни ҳеч билмайдиганлар. Балки улар мендан тортинишар? Дастробки кунларда иложи борича соддароқ кийинишига ҳаракат қилганимга қарамай, мени жуда ясаниб юради, ўзига зеб беради, деб ёқтиргмаганликларини тушуниб тураман. Қишлоқ оқсоқолининг хотини ҳатто буни бир неча марта ўзимга шама қилди.

Мен қўлимдан келганича уларга ёқиш, манзур бўлишга ҳаракат қилдим. Ҳатто баъзиларининг дуойи саломларини ёзиб, кўйлакларини бичиб-тикиб берган вақтларим ҳам кўп бўлди. Энди менинг тўғримдаги фикрлар бир оз ўзгарган бўлса керак, деб ўйлайман.

Илгариги куни оқсоқолнинг хотини яна меникига келиб, эри дуо деб юборганигини айтди. Оқсоқол: „Муаллимангни дастлаб қўрганимда менга унча ёқмаган эди. Энди билсан, мана, тепамда Худо, ёмон қиз эмас экан. Мактабни ноппа-нозандай бошқариб ўтирибди. Бирон нарса керак бўлса, тортинасадан айтиверсин“, деган эмиш.

Табиий, бу илтифотга ташаккур билдиридим.

Бу ерда мени ёқтирадиган, тез-тез йўқлаб турадиган яна битта обрули шахс бор. У қишлоқ дояси Назифа Мулло. Оти Заҳро ёки Ойша бўлмагани учун бошқа жойдан келган, деб ўйлайман, чунки сергаплиги ҳам шундан далолат беради.

Фийбатчи экан дейишимасин деб, одамлардан кўп нарса суриштирмайман. Лекин қишлоқдаги ҳар хил

қизиқ, аломат воқеаларни доянинг ўзи айтиб беради. Бу хотиннинг ўзига хос фаҳм-фаросати, назокати бор. Масалан, бир куни уйда иккаламиз ёлғиз ўтирганимизга қарамай, бошқаларнинг эшитиб қолишидан кўрқаётгандек, оғзини қулоғимга яқинлаштириб, Мунисанинг онаси ҳақида ийиб, ҳатто ачиниб гапирди. Охирида бошини тебратиб:

— Ҳамма айб пандавоқи эрида. Гуноҳ унинг бўйнида. Лекин, қизим, бу гапларимни бирор билмасин. Одамни гап-сўзга қолдиришади, — деб тайинлади.

Доя хонимнинг бир қори ўғли бор эмиш. Ҳозир фитр йиққани Б... ларга кетган, деди. Ишлари юришиб кетган бўлса керак, шунинг учун ҳалигача қайтиб келмабди. Бу йил Худо насиб қилса ўғлимни уйлантирмоқчиман, деди.

Боёқиш хотин пайти келди дегунча, ўғлини мақтар, кўзларини маъноли-маъноли қисиб қўйиб, мендан ўзича умидвор бўларди. Баъзи қоида ва шартларга риоя қилсан, қори афандига завжа бўлиш шарафига мусассар бўлишим мумкин эканлигини фаҳмладим. Қисқаси, бу хотин мени зериктирумай юради.

Мана бугун ҳам эрталаб уйимга келиб, мавлуд ўқиши билиш-билимни сўради. Гапининг мазмунидан, яқинда қишлоқда тўй бўлар экан. Зайнилар одатида тўйда мусиқа чалиш ўрнига мавлуд ўқиларкан.

Кулиб юбормаслик учун лабларимни тишлаб туриб:

— Биламан, лекин овозим йўқ, доя хоним, — дедим.

Доя хоним афсус қилди. Эски хўжонимлардан бири мавлудни жуда яхши ўқир, бу билан жуда кўп пул топар экан. Лекин доя хонимнинг бугунги келишидан мақсади бу эмас эди. Эрга берилаётган қиз жуда камбағал эмиш. Қўшнилар савоб бўлар деб, қизга бир-икки чепак билан кўрпа-тўшак қилиб беришибди. Келинни гўшангода кўрсатиш учун мендан ҳам биронта эски кўйлагини ҳадя қилса яхши бўларди, деб буни юборишибди. Бунинг устига у қиз мен учун ёт-бегона бўлмай, ўз ўқувчиларимдан бири эмиш.

Бу хабарни эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолдим.

— Менинг ўқувчиларим орасида келин бўладиган қиз йўқ эди-ку? Энг каттаси энди ўн иккига кирган, — дедим.

Назифа хоним кулди.

— Вой айланай, қизим, ўн икки ёш озми? Мен гўшангага кирганимда ўн беш ёшда эдим, мени ўтириб қолган қари қиз дейишди. Тўғри, эски одатлар ҳозир тақиқ қилинган, лекин начора, қиз етим, ҳеч кими йўқ, кўчада қолди. Қишлоқда Меҳмет деган бир чўпон бор, шунга беряпмиз. Ҳар нима бўлганда ҳам, бир бурда нон топиб келиб егизиб турар.

— Ким экан у қиз, доя хоним?

— Заҳро.

Синфда етти ё саккизта Заҳро бор эди, шунинг учун дарров билиб ололмадим. Доя хоним қайси Заҳро эканлигини айтганда, даҳшатдан эсим оғиб қолаёзди.

Чўпон Меҳмет уйланаётган Заҳро одамнинг тушига кирса қўрқиб кетадиган алфозда ногирон, телба бир қиз эди. Хина рангида, чўпдек қаттиқ тўзғоқ сочлари, мум сингари рангиз юзида яна шу тусда сеп-киллари, тор пешанасида косаларидан ўйнаб чиқкан қўрқинчли кўзлари бор эди. Биринчи қўрганимдаёқ, бу қизнинг касаллигини фаҳмлаган эдим. У синфда ҳеч гапирмас эди. Мабодо бирон нарсани сўрагиси келса ёки дарсини ўқиши лозим бўлса, бирдан жазаваси тутиб қолгандек, чинқироқ товуш билан қичқира бошлар эди.

Лекин мен бир нарсага ҳайронман. Заҳро шу ҳолига қарамай, ҳисоб дарсида ва ёлашда синфда ҳаммадан олдинда турар эди.

У синфдаги сингари боғда ҳам болаларга қўшилмас, тобут ва жаноза ҳақидаги диний қўшиқларни айтмас, нашъали дафн ўйинларига ҳам қатнашмасди. Лекин унинг бир неча кунда бир маротаба ўзи ёлғиз ўйнайдиган бир ўйини бор эдики, бу мени болаларнинг бошқа ўйинларидан ҳам баттарроқ даҳшатга со-

ларди. Заҳро боғнинг ўртасида туриб олиб, худди осмондан келаётган бир овозни эшитаётгандек, кўзларини олайтирап, турган ерида самовар каби пишиллар, фалати ваҳимали овозлар чиқара бошларди. Кейин бу жазаваси кучайиб, қизгиш соchlари хурпаяр, оғзи кўпирап, чинқириб гир айлана бошларди. Бу, шубҳасиз, унинг ўйини эди. Лекин мен унинг бу ўйинини кўрсам, негадир, титрай бошлардим.

Доя хоним ана шу қизнинг келин бўлишини айтганда, ўзимча ўйладим: „Эвоҳ, Заҳро келинлик кечасида завқи қўзғаб чўпон Меҳметтага шу ўйинини қилиб берса, бечора эрнинг ҳоли нима бўларкин?“

Назифа Мулло кетгандан кейин яна битта эски кўйлагимни сўкиб, Заҳрога келинлик кўйлаги тика бошладим. На чора? Бу бечора қизни бир оз бўлса ҳам ясантириш керак, тағин чўпон Меҳмет биринчи кечадаёқ, қочиб кетиб қолмасин.

* * *

Зайнилар, 1 декабрь

Кеча кечқурун оқсоқолнинг ўида Заҳронинг тўйи бўлди. Чўпон Меҳмет ўксимасин деб, қишлоқ майдонида дўмбира, сурнай чалдирдилар, бир-икки полвонни курашга солдилар. Хотин-халаж ҳам алоҳида ўтириш қилди, мавлуд ўқиди.

Мен келинга тикиб берган кўйлакни қишлоқ қариялари жуда европача бўлиб кетибди, дейишди. Қулогимга атрофдан: „Эртага охират“, „мункар-накир“, „оташ гурзи“ каби сўзлар чалинарди. Бунинг аксига юриб, баъзи жувонларнинг оғизларидан сув оқар, ораларида келинчакка кўзлари куяётгандар ҳам топиларди.

Кечада анча баҳрим очилди. Оқсоқолнинг хотини ажойиб зиёфат тайёрлабди. Ўртадаги гаплардан бу фидокорлик Заҳродан ҳам кўпроқ „истанбуллик хўжоним“ни қойил қолдириш учун қилинганлиги билиниб турар эди.

Келинни чүпон Мәҳметта топширишдан аввал катталарга мулозамат – құл үпиш маросими үтказилди. Үятчан қишлоқи йигит құзларини юміб олиб үпган құллар орасыда меники ҳам бор эди. Муалліма она үрніда бұлғаним учун, менинг құлымни ҳам үпиш зарур экан.

Бу құл үпиш маросиміда шундай бир яширин комедия үйналдикі, буни ҳеч қачон унутмайман. Оқсоқолнинг хотини билан доя хоним бошчилигіда беш-олтита кампир узун бир каравотта тизилиб үтирган эди. Мен уларга үхашаң оёқтаримни йиғишишириб үтиришни билмаганим учун үчоқ ёнідаги кир сандықнинг бир четига үтириб олган эдім.

Құзларини ердан узишга ботинолмаган чүпон Мәҳмет аввал мени күрмади. Доя хоним: „Мәҳмет үғлим, хұжонимнинг ҳам құлыми үп“, деб мени күрсатғанда, боёқиши үялиб-тортиниб ёнимга келди. Мен жиддий қиёфа билан құлымни узатдым. Лекін чүпон бармоқтаримни ушлаган заҳоти яна қўйиб юборди. Буннинг одам құли эканлигига ишонмаётгандек, құзлари жавдирар эди. Мен кулгимни билдирмасликка тиришиб:

— Үп, үғлим, — дедім.

Боёқиши, яна құлымни ушлади-да, үялиш, тортинишни бир ёққа йиғишишириб қўйиб юзимга боқди – құзларимиз учрашди. Энг ёмони шу бұлдықи, худди шу аснода үчоқдан юзимга урган кучли алантга ёруғида кулиб турғанлигимни кўриб қолди. Чүпоннинг худди шу дамдаги шошқынлигидек кулгили бир нарсани умрим бино бўлиб қўрган эмасман.

Құл үпиш маросимидан сўнг куёвни келин гүшангасига олиб кирдилар. Заҳро янги кийимлари, бир оз аввал ўз құлым билан тараб безаган соchlари билан чиройли қиздек кўриниши мумкин эди. Фақат бу ернинг одатига кўра, ҳарир парда ўрнига яшил атласдан қопга үхшатиб қилинган бир нарса ичига киритиб қўйилғанлиги учун унинг ҳусни чўпонга қандай таъсир қилғанлигини кўра олмадим.

* * *

Зайнилар, 15 декабрь

Бугун эрталаб уйғонганимда атрофимда бир нарса етмагандек күринди. Мен ўйлана, қидира бошладим ва охири топдым: кечалари боғда мунгли товуш билан чулдираб турган булоқ тұхтаган зди.

Деразаны очиб құяй деб ўрнимдан турдим. Дераза дарпардалари очилмай тихирлик қылғандан сұнг, зарб билан тортувдим, ораларидан қор тұқила бошлади.

Ана холос, бугун кечаси қор ёғиб, Зайнилар таниб бўлмайдиган кепатага кирибди.

Хадича хоним бу ерда қор ёғса, то баҳоргача эримай туради, деб айтган зди. Қандай яхши нарса! Демак, япроқлари ҳам қора күринган, юракларни сиқиб юборадиган бу қоронғи үлканинг асл баҳори қиши ойла-ридан бошланар экан. Мен қорни яхши күраман. У мен учун янги очилган бодом гулларидан ҳам гүзал. Боғда мана шу оқ, тоза, юмшоқ қорлар ичиде юмалаган кезларимда топган наш-у наъмони ҳатто байрамлардан ҳам ололмайман. Сұнгра инсон учун нафратланган одамларига нисбатан нақадар тотли интиқом васи-лалари бўла олади. Бир вақтлар менинг битта душ-маним бор зди, қордан жуда кўрқарди. Қалин жемпер ёқалари ичига яширган ингичка бўйнига билдирамасдан қор тўлдирсам, совуқдан кўкарған лабларини титра-тиб, рангдан рангга кирап, мен буни кўриб суюндардим.

* * *

Зайнилар, 17 декабрь

Қор элаб ёғар, йўллар босилиб борар зди. Ҳамма ёқни қор босди, энди ўқувчиларимдан анчаси мак-табга келолмай қолди.

Бугун ҳаётимнинг энг аччиқ, энг аламли куни бўлди. Эрта билан ўқувчиларим менга ёмон хабар олиб келишди. Кеча кечқурун Муниса бир ёмон иш қилиб кўйған экан, ўтай онаси устига таёқ кўтариб югурибди. Бола бечора уй деразасидан ташлаб қочибди. Уйдаги-

лар қорда, қоронғида узоқ қолмай қайтиб келади, бир оздан кейин әшикни тақиллатиб ёлворади, деб үйлашибди. Лекин, қанча-қанча соатлар ўтиб кетган бұлса ҳам, бола бечора қайтмабди. Ана шундан кейин құшніларга хабар қилишибди. Қишлоқ болалари машъял күтариб, күчаларни айланишибди. Лекин унинг қаерда эканлигини, қаерга кетганligини билиша олмабди.

Мунисани эң ёмон күрган ўртоқлари ҳам ачина бошладилар. Кечқурунгача қидирмаган жойлари қолмади. Бу кичкина қызчага қанчалик ақамият берганligимни билгани учун қишлоқ оқсоқоли Ваҳби орқали мени қидириш натижаларидан хабардор қилиб турди.

Бугун Ваҳби, катта әрқаклардек, жиддий ва ташвишли эди. Мунисанинг ҳали ҳам топилмаганligини билдириш учун күчадан туриб күкарған ҳовучларини күрсатар, қошларини чимириб: „Бечора қыз йүқолиб қолди. Бўрилар еб кетган бұлса керак!“ дер эди. Кечга бориб, Ваҳбининг шубҳаси катталарга ҳам таъсир қила бошлади: „Шундай бўронда муштдек қыз бола бошқа қишлоққа кета олмайди. Ё бирон ерда совуқдан музлаб ўлди, ё бўлмаса йиртқичлар еди“, дегувчилар кўпайди.

Одам одамни таниб бўлмайдиган қор бўронини тун қора тумандек қамраб олганда, юрагимда даҳшатли бир умидсизлик пайдо бўлди. Ҳаётни золим ва адолосиз нарса дегувчиларнинг фикрига биринчи марта ишона бошладим. Ҳаётга қарши исён кўтардим.

Овозим, нафасим бўғилди, бошим оташлар ичиде ёнди, барвақт кўрпага кирдим, ёруғ кўзимга озор бергани учун чироқни ўчирдим.

Ташқаридан бўрон ҳамон ҳайқирап, дераза әшикларига келиб уриларди.

Ким билсин, бечора қызгина ҳозир қаерларда ётибди экан? Ким билсин, бечора қайси зулмат ичиде кўмилган экан? Оч сариқ соchlари, ким билади, қоронғиликнинг қайси бир кучогида, хазон-япроқларга тушган ойнинг ўлимтик ёғдуси каби қаерларда титраб юрибди экан?

Неча соат ўтганлигини билмайман. Одам бундай ҳолларда вақтни сезиш ҳиссини йўқотиб қўяди. Бирдан қабристон томондаги эшик тақиллаётгандек бўлди. Шамолдан бошқа нима бўлиши мумкин? Лекин ундин эмас. Бу шамол зарбасидан бошқа бир нарса. Кўрпамдан кўтарилиб қулоқ солдим, кечада қоронгилигида бўғиқ бир инсон йигисини эшифтандек бўлдим. Дарҳол ўрнимдан сакраб турдим, елкамга кўрпа ташлаб, пастга югуриб тушдим.

Мақсадим Хадича хонимнинг ҳужрасига бориб, уни уйғотиш эди. Лекин у ҳам бу овозни эшифтган экан, бир қўлида шам билан югуриб чиқиб келди.

Биз эшикни бирданига очиб юборишга ботинолмай турдик. Бу орада бўрон ҳам тинган эди. Хадича хоним эркакларникига ўхшаш йўғон товуш билан:

— Ким у? — деб қичқириди.

Аммо жавоб бўлмади. Кампир яна бир марта сўради. Ана шундан кейин шамолнинг шовқини ичидан нозик йифи товушини эшитдик. Хадича хоним:

— Сен кимсан? — деб яна бақириди.

Лекин мен овозни таниб, „Муниса! Муниса!“ дея қичқириб, тамбани оча бошладим.

Эшик очилар-очилмас ичкарига қор аралаш шамол ёпирилиб кирди-ю, кампир қўлидаги шам бирдан ўчди.

Қоронгиликда қучогимга муздек совуқ кичик бир вужуд тушди. Хадича хоним шамни ёқиш билан овора бўлгунча, мен уни бағримга босиб, ҳўнграб йиғлаб турдим.

Муниса тамом мадори қуриб, қўлларимда беҳуш ётарди. Юзи кўм-кўк кўкариб кетган, соchlари тўзғиған, кийимларининг ичига қор тўлган эди.

Болани ечинтириб ўз жойимга ётқиздим. Бир парча читни Хадича хонимнинг манқалида иситиб келиб, Мунисанинг баданини ишқай бошладим. Муниса ўзига келар-келмас, оғзидан чиққан биринчи сўз шу бўлди:

— Бир бурда нон беринг...

Хайрият, озгина сутимиз бор экан. Ўшани иситиб баҳтиқора қизга қошиқ билан ичира бошладик.

Дақиқалар ўтган сайин Мунисанинг юзи қизариб, қўзларида нур пайдо бўла бошлади. У қўлларимда ётиб хўрсинар, аччиқ-аччиқ йигларди.

Оҳ, унинг кўзларидаги миннатдорлик! Дунёда кичкинагина яхшилик қилишдан ҳам ажойиб нарса йўқ. Пўртана ичидаги вайрон бўлган кема сингари ларзага кирган бу қоронги хонам ўчоқнинг қизил аллангалари ичидаги бирданига шундайин мунис, масъуд бир уяга айландиди, ҳозиргина ҳаётдан шикоятланганлигим учун ўз-ўзимдан уяла бошладим. Муниса секин-секин тилга кирди. Қўлларини қўйнимга тиқиб, сарғиш соchlарини билакларим устига тўкиб, кўзларимга тикилар, сўраган саволларимга оғир-оғир жавоб берарди. Кеча кечқурун ўгай онасидан жуда ёмон қўрқиб кетиб, қишлоқнинг нариги четидаги бир омборда сомоннинг ичига беркиниб олибди. Сомон одамни кўрпадек иссиқ сақлар эмиш. Лекин бугун қаттиқ очиқибди. Кундузи ташқарига чиқса, яна уйга тутиб келишларидан қўрқиб, чор-ночор кеч киришини кутиб ётибди.

Бечора боланинг ишонган тоғи мен эканман. Куни билан: „Хўжоним албатта нон беради“, деб ўзини юпатибди.

Бир оздан сўнг боланинг порлоқ кўзларига мунг чўкди, чеҳрасидаги суюнч ўтлари ўча бошлади. Сабабини сўрашнинг ҳожати йўқ эди. Чунки худди шундай қўрқув менда ҳам уйғонган эди. Эртага эрталаб Мунисани яна уйига юбориш керак бўлади.

Шундай бўлса ҳам, қалбимда заиф бир умид йўқ эмас эди. Баъзан қалбимда ҳеч маҳал ушалмайдигандай туйиладиган орзу-умидлар яшайди. Мендаги ҳозирги умид ҳам шунга ўхшарди.

Мунисада бефойда орзу уйғотишдан қўрқаётгандек, паст товуш билан Хадича хонимга дедим:

— Агар бу бечорани ота-онаси уйларига сифдиришмаётган бўлса, ўзимга қиз қилиб олсан, йўқ дейишмасмикин? Менинг ҳам ҳеч кимим йўқ. Худо ҳақи, буни ўз боламдек парвариш қиласман. Беришмасмикин-а?

Бу ўтли орзум гүё Хадича хонимнинг лабларидан учадиган сўзларга боғлиқдек, титраб, қалтираб, қўлларимни узатар, бўйнимни букардим.

Кампир кўзларини ўчоққа тикиб олиб, ўйланиб турарди. Кейин секин бошини тебратди:

— Ёмон бўлмас эди. Эртага оқсоқол билан гаплашиб кўрайлик. У хўп деса, отасини ҳам кўндирамиз. Яхши бўлади, — деди.

Мен умримда шунчалик умид бағишловчи ажойиб сўзлар эшиганимни эслолмайман. Жавоб қилмасдан, Мунисани бағримга босдим. Бола қўлларимни ўпиб:

— Онажоним, онагинам! — деб йифлай бошлади. Мен шу сатрларни ёзиб турганимда, Муниса менинг ўрнимда ётиб ухляяпти, сариқ соchlарида ўчоқ оловининг масъуд шуълалари титраяпти. Тез-тез, чукурчукур хўрсинади. Тўлиб-тўлиб йўталади.

Ё Раббий, шу болани менга беришса нақадар баҳтиёр бўлардим! Унда на қоронги кечалардан, на даҳшатли пўртанаалардан ва на бечорачиликдан — ҳеч бир нарсадан қўрқмас эдим. Уни ўз қўлим билан папалаб ўстираман, баҳтиёр қиласман. Мен бир замонлар бошқа болаларни орзу қилиб юрган эдим, лекин уларнинг ҳаммаси бир кун кечқурун бирданига қалбимда ўлиб кетди.

Мен энди тақдиримга кўникиб қолдим. Яна ҳамма нарсани сева бошладим. Комрон, бир кун кечқурун қалбимдаги ўша кичкинтойларни ўлдирган ўзинг бўлганинг ҳолда, бу кеча сендан бир вақтлардаги даражада нафратланмайман.

* * *

Зайнилар, 18 декабрь

Бугун кечаси ҳам мижжа қоқмай чиқсан керак. Касаллар сингари, баҳтлиларга ҳам кечалар шундай узун туйилади... Эрталаб Хадича хоним билан қишлоқ оқсоқолининг уйига бордик. Бечора чол мени Мунисадан хабар излаб келаётиди, деб ўйлаган экан.

— Ҳали ҳам топилмади, яна бир-икки ердан умидим бор, — деб дарҳол менга тасалли бера бошлади.

Мен кечаси бўлган воқеани айтиб бердим. Сўзим охирига яқинлашган сари юрагим дукури ортар, кўз олдим қоронfilaшиб бораарди. Дунёда ҳеч қилиб бўлмайдиган бир нарса учун ёлвораётгандек, қўлларимни қовуштиридим:

— Шу кичкина қизни менга беринг. Ўзимга қиз қилиб олай, бағримда асрай. Ўзингиз кўриб турибсиз, у бечора ўгай онасининг қўлида хазон бўлади.

Оқсоқол кўзларини юмди, соқолини титкилаб ўйланиб турди. Кейин:

— Жуда яхши, қизим, ҳақиқатан ҳам савоб иш қилган бўласан, — деди.

— Демак, Мунисани менга берасиз?

— Отаси бошқа болаларини зўрға боқяпти-ю, бермай нима қиласди. Йўқ деса, қўлига беш-ён куруш берамиз-да.

Ўшанда суюнганимдан жинни бўлиб қолмаганимга ҳайронман. Муродимга шу қадар осон етарман, деб ўйлабмидим! Кечқурундан бери неча соатлаб ўйладим, қиласдиган эътиrozларига жавоблар тайёрладим, юракларини юмшатиш учун миямда таъсирили сўзлар сараладим. Ҳеч иложини қиломасам, онамдан қолган бир неча жавҳар маржонларни бериш қарорига келдим. У нарсаларни шу бечора етимчани қутқазишдан ҳам яхшироқ бир ерга сарф қила олармидим? Лекин бу фидокорликларимнинг ҳеч бирига ҳожат қолмади. Муниса бир жонли қўfirchoқдек қўлларимга тутқизилмоқда эди.

Мен бошқалар сингари эмасман, жуда севинган, баҳтиёр бўлган дамларимда туйғуларимни сўз билан англата олмайман. Албатта, рўпарамдаги кишининг бўйнига осилишим, уни ўпишими, тортқилашим керак. Оқсоқол афанди ҳам ўша дам худди шундай таҳлика остида эди, лекин тириш қўлининг бир марта ўпилиши билангина кутулиб кетди.

Икки соатдан сўнг оқсоқол Мунисанинг отаси билан мактабга кириб келди. Мен у кишини бадбуруш, ваҳимали, золим одам, деб ўйлаб юардим. Ҳолбуки, кичкинагина, касалманд, юпун бир чол экан.

Менга истанбуллик эканини, лекин қирқ йилчадан бери юртни күрмаганлигини айтди. Чигал тушни айтаётгандек Сариер, Оқсарой ҳақида чалкаш-чулкаш қилиб гапирди.

Мунисани менга беришга рози эди. Лекин қизига жуда жони ачиётганини сездим. Боланинг баҳтини очиш учун қўлимдан келганини аямаслигимни, уни ўз боламдан афзал кўриб тарбиялашимни, ҳар доим ўзига кўрсатиб туришлигимни ваъда этдим.

Зайнилар қишлоғининг камбағал, қоронги мактаби шу вақтгача бундай бир байрамни, бундай бир шод-у хуррамликни кўрмагандир. Муниса иккаламиз қувончимиздан уйларга, даҳлизларга сифмасдик. Бунга аминман. Қаҳқаҳаларимиз бўғотларда мудраб ётган қушларни уйғотиб юборадиган даражада шифтларга урилиб жарангларди.

Муниса бир неча соат ичидаги кичкина, нозиккина хонимга айланди. Қизил читдан кўйлагим бор эди, уни киймай кўйган эдим. Ўшани бир оз торайтириб, калтароқ қилиб, қизчамга ажойиб костюм қилиб бердим. Муниса шу кийимда бир ҳўплам сувдек, оғизга солиши билан эриб кетадиган конфет-шоколаддек бўлиб қолди.

Қор бир кун аввалги шахтидан бирмунча қайтган бўлса ҳам, ҳамон ёғиб турар эди. Қоронги тушмасдан аввал болани қўлидан етаклаб боқقا олиб чиқдим. Хадича хоним Зайни отанинг чироқларини ёққани кетгунча бирга-бирга юрдик, ўйнашдик, қувлашдик, мозор тошлари орасида қор отишдик.

Кувноқлигимиз қари кампирнинг ҳам шодон юзига кулги чиқарди.

— Қани, ичкари киринглар энди! Совқотиб, касал бўлиб қоласизлар, — дер, ширин-ширин куларди.

Совқотиш? Одамнинг ичидаги қуёш чақнар экан-у яна у совқотармиши!..

Бу оқшом осмон менга шохларини фарбдан шарққа қадар чўзиб юборган дараҳтга ўҳшаб кўринди. У секин-секин тебранганда устимизга оқ гулларини тўккан каттакон жасмин бутасига ўҳшарди.

* * *

Зайнилар, 30 декабрь

Муниса билан шу қадар апоқ-чапоқ бўлиб кетдикки!.. Бу кичкина қиз дарслардан ортган ҳамма вақтимни оларди. Ниманики билсам унга ўргатгим келади. Ҳар куни икки соат француз тили ўқитаман, қишлоқдагилар билиб қолишса бизни тошбурон қилишмасин деб, эшикларни, деразаларни маҳкам беркитаман-да, ўйинга тушишни ҳам ўргатаман.

Баъзан ўзимга кулгим қистайди.

— Чолиқуши! Мунисани ҳамма нарсага ўргатаман деб, тағин Ҳожи халфанинг ўғли Миратга ўхшатиб қўймагин, — дейман.

Бу камбағал қишлоқ қизи ҳадемай аслзодага ўхшаб қолди. Ҳар бир ҳаракатидан, ҳар бир сўзидан малоҳат бўйи келиб туради. Авваллари бунга ҳайрон қолардим. Энди эса сабабига тушуна бошладим. Мунисанинг онаси одамлар айтгандек тўпори хотин эмас кўринади.

Қизалоқ мендан ниҳоятда миннатдор. Баъзан ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ ёнимга келади-да, қўлларимни ушлаб бетларига, лабларига сурта бошлайди. Ана шунда мен ҳам унинг қўлчасини ҳовучларимга олиб, митти бармоқчаларини битта-битта ўпаман.

Бечора қиз мени қанотига олиб яхшилик қилди, деб ўйлади. Ҳолбуки, менинг қанотимга кириш билан чинакам яхшиликни унинг ўзи қилди.

Кизгинамнинг қақажонлиги, одамнинг эсига келмаган ғалати гаплари кишини ҳайрон қолдиради!.. Бирга тура бошлаганимизнинг иккинчи куни:

— Муниса, хоҳласанг мени ойи деявер, яхшироқ бўлади, — деган эдим, ширингина кулимсираб бетимга қаради-да:

— Вой, бўлармиди, опажон! — деди.
— Нега бўлмасин?
— Ҳали кичкинасиз-ку, опажон, сизни ойи деб бўладими!

Бу сўзи нафсониятимга тегди. Бармоғим билан пўписа қилиб:

— Ҳа, шайтон, нимага кичкина бўлар эканман? Йигирма ёшга кирдим-а, кап-катта хотинман, — дедим.

Муниса тилининг учини тишлари орасида сиқиб туриб менга қарап, ҳеч нима демай нуқул кулар эди.

— Ёлғонми? Кап-катта хотинман, — дедим яна.

У катта одамлардай лабларини бурди.

— Мендан унча катта эмассиз-ку, опажон! Жуда борса ўн тўрт-ўн бешга киргандирсиз.

Ўзимни тутолмай кулиб юбордим. Муниса уялиб, тортиниб туриб:

— Сиз келинчак бўлганингизда-чи, опажон, сочимга зар иплар тақаман, — деди. — Худди сизга ўхшаган бир чиройли...

Қўлим билан боланинг оғзини ёпдим.

— Яна шунаقا гапларни айтсанг, тилингни узиб оламан! — дедим.

* * *

Кичкинам ясан-тусанни, ноз-карашмани яхши кўради. Мен ўзига оро берадиган қизларни ҳеч ёқтириб мас эдим. Мана энди Мунисанинг ойнак олдидা ўзига оро беришига, ойнакдаги аксини ёқтириб, кулимсирашига хушим кетиб қараб қоламан. Ҳатто бир куни кечаси қўлидан куйган гугурт чўпини ҳам топиб олдим. Қизи тушмагур яширинча қошларини қорайтириб олмоқчи бўлган экан. Қизиқ, кимдан ўрганди экан? Билмайман... Ҳозиргиси-ку гўрга-я, бир неча йилдан кейин бўй етса, биронта йигитни яхши кўриб, тегиб кетса нима бўлади? Шу ёғи эсимга тушса, ҳамма оналардай ҳаяжонланаман, ҳам қувонаман.

Муниса кеча қизариб-бўзариб туриб мендан бир нарсани илтимос қилди. Сочимни ўзингизнинг сочин-гизга ўхшатиб тараб қўйсангиз, дейди.

Худодан бирдан бир тилаган нарсам Муниса билан худди қўғирчоқ ўйнаётгандай ўйнаш эди. Қизгинамни тиззаларим орасига олдим, соchlарини ёйдим, кейин хоҳлаганидай қилиб ўриб қўйдим.

Муниса токчадаги кичкина ойнакни олиб:

— Опажоним, келинг, иккаламиз ёнма-ён туриб ойнакка қарайлик, — деди.

Суратга тушаётган опа-сингиллардай, бошларимизни бир-бирига сүядик. Ойнак ичида кулишар, бир-биримизга тил күрсатар эдик.

Муниса ложувард күзлари, оппоқ тани, нозик, ширин юзчаси билан малак каби гүзал эди. Лекин у курсанд бўлмади. Бурнимни, лабларимни ушлаб:

— Аттанг, опажон, сизга ўхшамас эканман-да, — деди.

— Сен яхшироқсан-ку, болам.

— Нимам яхши, опажон? Мен сиздака чиройли эмасман!..

У бошини яна ҳам кўпроқ яқинлаштирас, бўйнимнинг тагидан ўтказиб олган қўлчаси билан бетими ни силар эди.

— Опажон, сиз барқутга ўхшайсиз. Юзингизга қараган киши ўзини ойнакка солгандай қўра олади, — деди.

Бу қақажон қизнинг сўзларидан кулиб, бир дақи-қагина илгари зўр диққат билан ўзим ўриб қўйган сочларини тўзғитиб юбордим. Яшириб нима қиласман, ахир дафтаримни ўзимдан бошқа ҳеч ким ўқимайди-ку! Мен ўзимни хаёл қилган даражадагидан ҳам чиройлироқ деб ўйлай бошладим. „Фериде, сен ўзингни билмайсан. Сенда ҳеч кимга ўхшамаган бошқа нарса-лар бор“, деганларга ҳақ бергим келади.

Нима тўғрисида гапираётган эдим? Ҳа, кичкинам тўғрисида! Уни эс-хушли қилиб тарбиялагунимча, у мени ўзи сингари ноз-карашмали қилиб қўядиган кўринади.

* * *

Зайнилар, 29 январь

Дафтаримга бир ойдан бери қўл урганим йўқ. Ҳар ҳолда, хотира ёзишдан ҳам фойдалироқ ишларим бўлди. Иннайкейин, баҳтли кунларнинг нимасини ҳам ёзардинг?

Бир ойдан бери чуқур күнгил роҳати ичидә яшадим. Лекин, афсуски, бу ҳол узоққа бормади. Иккى кун аввал бу ердан ўтган почта араваси менга тўртта хат ташлаб кетибди. Конвертларга кўзим тушар-тушмас, ичим ёниб кетди. Кимлардан келганини, ичларида нималар ёзилганини билмасам ҳам:

— Оҳ, кошкийди, қўлимга етиб келмай йўлда йўқолган бўлса! — дедим.

Дастлабки тахминимда янгилишмаган эдим. Конверт устидаги ёзувни танирдим. Хатлар ундан келган эди.

Конвертлар мени топиб келгунча қўлдан қўлга ўтибди, усти кўк, қизил ёзувлари, муҳрлар билан тўлибди. Қўл теккизишга юрагим дов бермай, биттасининг устидаги адресни ўқидим: „Б... шаҳар марказий рушдияси муаллимларидан Фериде хоним афандига“, дейилган эди.

Конвертларни фижимлаб, ўчиқ ёнидаги жавонга иргитдим. Дераза ёнига келдим, бошимни унинг ойнагига қўйиб, узоқ-узоқларга тикилиб, ўйга толдим.

Муниса мени кўриб ташвишга тушди:

— Опажон, бир ерингиз оғрияптими? Рангингиз оқариб кетди, — деди.

Ўзимни босишга уриниб қулимсирадим.

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, болам. Пича бошим оғрияпти, холос. Иккаламиз бир оз боққа чиқиб айлансанак тузалади.

Кечаси кўзларимни қоронғиликка тикиб, узоқ вақтларгача мижжа қоқмай ётдим. Чуқур бир тараддул ичидә ёнардим. Юзсиз золим бу мактубларида, ким билади, менга нималар деган, нималарга жасорат қилган экан? Бир неча бор чироқни ёқиб, хатларни ўқимоқчи бўлдим, лекин ўзимни босдим. Бу хатларни ўқиш айб, мен учун бир тушкунлик эди.

Орадан иккى кун ўтди. Мактублар ҳамон уша ерда ётар, уй ҳавосини заҳарлагандай мени азоблар эди. Фамгин, эзгин ҳолатим Мунисага ҳам юқди. Бечора қиз мени дардга солган нима эканини билар, жавондаги конвертларга нафрат билан қараб-қараб қўяр эди.

Шу бугун кечқурун ҳам яна дераза ёнида үйга толиб турған эдим, Муниса тортиниб ёнимга келди, кейин юраги бетламайгина:

— Опажоним, мен бир нима қилиб қўйдим, билмайман, жаҳлингиз чиқармикан? — деди.

Мен чурт ўгирилдим. Кўзларим ихтиёрсиз жавонга югурди. Хатлар жойида йўқ эди! Юрагим аламдан гужанак бўлди, чидаёлмай:

— Хатлар қани? — деб сўрадим.

Муниса бошини эгди.

— Ёқиб юбордим, опажон. Нима қилайнин, сизни жуда эзиб юборди!

Мен бўғиқ бир товуш билан:

— Нима қилиб қўйдинг, Муниса?! — деб қичқирдим.

Бола менинг қаттиқ жаҳлим чиқишини, елкасидан ушлаб силкита бошлишимни кутиб титрарди. Бошимни қўлларимга тираб, секин-секин йиғлай бошладим.

— Опажоним, йиғламанг. Хатларингизни ёққаним йўқ, сизга жўрттага шундай дедим. Бунчалик куйибёнмасангиз, кейин ёқиб юборардим. Мана.

Кичкина қўли билан бошимни силар, иккинчиси билан хатларни қўлимга ушлатишга ҳаракат қиласди.

— Олинг, опажоним, булар яхши кўрган кишингиздан келганга ўхшайди, — деди. Мен сесканиб тушдим.

— Тирмизак, бу қандай гап? — деб қичқирдим.

— Қайдам, опажон. Яхши кўрган кишингиздан келмаса, шунча йиғлармидингиз?

Кўп нарса билалиган бу қақажоннинг сўзларидан уялдим, кўз ёшларимдан уялдим. Энди бу аҳволга хотима бериш керак эди. Мен қарор қилдим.

— Кичкинагинам, кошки шу сўзларни айтмаган бўлсанг. Модомики, айтишга айтдинг, энди мен сенга исбот қилиб берайин. Хатлар мен яхши кўрган одамдан келган эмас. Кел, икковимиз бирга ёқиб ташлаймиз.

Үй ичи қоронги эди. Фақат ўчоқда бир ўтин чаласи тоҳ ёниб, тоҳ ӯчарди. Хатлардан бирини үтга ташладим.

Конверт ғужанак булиб ёна бошлади. Ёниб бўлгандан кейин иккинчисини, сўнгра учинчисини ташладим.

Муниса англашилмас бир ҳаяжон билан бағримга сукиларди. Мактублар бирин-кетин ёнаркан, қарши мизда жон бераётган бир одам бордек, ҳаяжон ичидаги сукут қилиб турдик. Навбат тўртингчи хатга келганда, ичимда чидаб бўлмайдиган бир пушаймонлик ўти ёнди. Лекин учтаси ёниб кетгандан кейин бунисини олиб қололмас эдим. Қалбимнинг бир парчасини узиди олаётгандек бир изтироб билан унисини ҳам ўтга ирғитдим.

Сўнгги мактуб аввалгилариdek бирдан тутаб кетмади. Бир чеккасидан нозиккина тутун чиқариб, кейин секин-секин ёна бошлади. Охирида конвертнинг қовжираб очилганини, майда ёзувлар билан тўлиқ бир қоғознинг секин-секин ёна бошлаганини кўрдим. Бу азобга чидай олмай қийналар эдим. Муниса, кўнглимдан ўтаётган нарсаларни билгандек, эгилиб қўлини ўтга суқди-да, мактубнинг бир парчасини қутказиб қолди.

Бу парчани болани ухлатгандан кейингина қўлимга олдим. Унда шу сатрлар омон қолган эди.

„...Кечакерталаб онам юзимга қаради-ю, йиғлаб юборди. „Нима бўлди, ойи? Нега йиғлайсиз?“ деб сўрадим. Оддин гапиргиси келмади. „Ҳеч... Бир туш кўрибман“, деб қўя қолди. Лекин мен қўймадим, ялиндим, ёлвордим, охири сўзлашга мажбур қилдим. Секин-секин йиғлаб туриб шуларни айтли:

— Бугун Фериде тушимга кирибди. Мен қоронги ерларда излаб юрган эмишман, рўпара келган одамлардан: „Фериде шу ердами, Худо хайрингизни берсин!“ деб сўрармишман. Юзи ёпиқ бир хотин мени қўлимдан ушлаб такяга ўшшаган олақоронги бир ерга бошлаб киравмиш-да: „Фериде шу ерда. Дифтерия касалидан ўлди“, дермиш. „Қарасам, бечора болам кўзлари юмуқ ётибди. Ҳали рангининг қони ҳам кетмабди. Мен аччиқ-аччиқ йиғлаб уйғониб кетдим. Ўлик кўргантирик қўради, дейдилар, шундай эмасми, ўғлим? Яқинда Феридени қўраман, а, Комрон?“

Ойимнинг сўзларини сенга айнан ёздим. Майли, мени бир ёқقا қўйиб тур, лекин онанг ўрнидаги мана шу кекса хотинни ҳадеб йиглатавериш тўғрими? Холангнинг тушлари ушандан бери менинг ҳам тушим бўлиб қолди. Қачон қўзларимни юммайин, ҳар вақт сени узоқ бир юртнинг қоронғи ҳужрасида қўзларинг юмуқ, қора соchlаринг, гулдек юзинг...“

Мактуб парчаси шу ерда тугар, менга фақат холамнинг мотаминигина билдиради. Комрон, кўриб турибсанки, бизни ҳамма нарса бир-биримиздан айрди. Биз энди икки душман эмасмиз, балки бир-бирини ҳеч вақт кўра олмайдиган икки бегонамиз.

* * *

Зайнилар, 5 февраль

Кеча кечаси ботқоқликда ўқ овози эшитилди. Мен қўрқиб кетдим. Муниса эса парво қилмади.

— Бўлиб туради, жандармлар қароқчиларни қувиб юришибди, — деди.

Отишма қисқа паузалар билан ўн дақиқача давом этгандан кейин тўхтади.

Воқеани эрта билан билдик. Мунисанинг тахмини тўғри чиқди. Почтани талаган бир неча дарбадар билан жандарм орасида жанг бўлибди. Жандармлардан бири ўлиб, иккинчисини оғир яраланган ҳолда Зайниларга келтиришибди. У ҳозир мусофирихонада ётган эмиш.

Туш палласида кичик Ваҳби ҳаллослаб мактабга югуриб келди-да, қўлимдан ушлаб:

— Қиз хўжоним, тез зорингни (чодрангни демоқчи бўлса керак) ёпин, юр тезроқ! Сени мусофирихонага чақиришяпти, — деди.

— Ким чақирияпти?

— Доктор чақирибди, отам айтди.

Дарҳол чодрамни ёпиндим, олдинда Ваҳби, орқада мен мусофирихонага тезлаб кетдик.

Мусофирихона иккита кичкина бўлмадан ва зина-пояли хароб даҳлиздан иборат, кўримсиз бостирма

экан. Тунда қорбүрөнга ё касалга учраган йўловчилар кечалари шу ерга келиб тунашар экан. Гоҳ маҳаллар шундай одамларни овқат билан ҳам йўқлаб туришар экан.

Эшик олдида бир чиройли от ер тепиниб турар эди. Бурунларидан буг ёпирилиб чиқарди. Мен унинг тумшуғини силаб, ичкарига кирдим. Ҳовли қоронги бўлгани учун чироқ ёқиб қўйишибди.

Оёғига каттакон этик, эгнига қалин шинел кийиб олган бир семиз ҳарбий доктор зина поғонасига ўтириб олиб, бир нималар ёзар, қоронгидаги юзи унча яхши кўринмаган бир неча киши билан ора-сира гаплашиб қўярди. Докторнинг юзини ёндан кўрдим. Оппоқ, қалин мўйловлари, бароқ қошлари, жонли ва ёқимли юзи бор эди. Лекин у одамларга дағал, ҳатто уят сўзлар билан гапиради. Ё Раббий, шу қадар ёмон сўзлар айтардик, ўғирилиб қайтиб кетгим ҳам келди.

Доктор мутглақо яна бир хунук сўз айтмоқчи бўлганлигини билдириб турган дағал бир қаҳқаҳа билан кулиб бошини кўтарган эди, мени кўриб қолди. Кулгиси бирдан тўхтади. Кейин нафармон кителли, кўкраги билан битта қора соқолли кишига ўғирилиб қичқирди:

— Ҳой, капитан, жаҳлинг чиқмасин, лекин сенга „Айиқполвон“ деб от қўйғанларнинг ҳақи бор. Орамизда хотин киши бор экан, мен билмай сенинг касринг билан оғзимни роса чакки қилибман!

У шу сўзини айтгандан кейин мен томонга қаради:

— Синглим, кечиринг мени, келганингизни кўрмабман. Юқорига чиқинг. Йўқ, пича шошманг, мен тушиб олай. Зинапоя жони чиқиб, зўрға турибди. Иккавимизни бирдан кўтара олмас. Қани, чиқинг энди, мен тушдим.

Поғоналардан бирданига иккита-иккита сакраб юқори чиқдим.

Қари докторнинг „капитан“ деган одамини таҳқир қилаётганлиги ҳамон қулоғимга эшитилиб турди.

— Капитаним, бу муаллима истанбуллик. Қандай билганимга ҳайрондирсан? А, капитаним? Сен кои-

нотда бұладиган ҳар бир ҳодисага қүйдек анқайиб қарайсан! Мен уни зинапоядан чиқишидан билиб олдим. Құрдингми, худди какликдек ирғишлиаб чиқди. Энди ҳохласанг, ёшини ҳам айтib бераман: нима десант де, лекин бу хотинчанинг ёши қирқдан ошган эмас.

Бу хил гаплар қанчадан бери мени соғинтириб келарди. Үзимча күлдим: „Мана шу ерда янглишдинг, доктор афандим!“ деб қүйдим.

Беш дақықадан сүнг қари доктор оғир этиклари билан зинапояни ғижирлатиб юқори чиқди. Кейин юзимга қарамасдан гапира бошлади.

— Афандим, воқеа маълум, бир ярадоримиз бор, унча оғир эмас, фақат қараб туриш керак. Мен бир оздан кейин кетаман. Қилинадиган иш унча мушкул эмас, лекин ярадорнинг қони бузилиб қолишидан құрқаман. Бу ердаги одамлар докторларга унча ишонишмайди. Пайтими топишиб, дарров табибларга, баҳшиларга қаратищади. Яраларга бұлмағур заарарли нарсалар ёпиштиришдан ҳам тойишмайди. Сиз мактаб құрган илмли аёлсиз. Қилинадиган ишларни үзим айтib бераман. Касал ўрнидан туриб кетмагунча қараб турасиз. Лекин бунга дош берармиқинсиз?

— Бұлади, докторбей. Менинг асабларим маҳкам. Ҳеч нарсадан құрқмайман, афандим.

Доктор менга ажабланиб қаради.

— Қани, юзингни оч, күрайин, — деди.

Бу такаллуфсиз сұзларда ғалати бир самимият бор эди. Мен ҳеч торғынмасдан юзимни очдим. Ҳатто бир оз кулиб ҳам қүйдим.

Қари доктор құлларини ёзды, содда юзида ғалати ҳайронлик қўринди. Кейин қаҳқаҳа уриб:

— Сен бу ерларда нима излаб юрибсан? — деди. Бу ғал мен шошиб қолдим. Ажабо, бу одам мени танирмиди? Шунга қарамай, мен ҳам ҳазил қилишдан құрқмадим. Докторнинг одамда шу қадар ишонч, шу қадар яқинлик ҳисси уйғотадиган иссиқ чөхраси бор эдики...

— Мени танийман деб туриб олмассиз, деган фикрдаман, Бей афандим...

— Шахсингни эмас, хилингни танийман, қизим, хилингни! Афсуски, ер юзида жуда камайиб бораётган хилингни.

— Фили Маҳмудларга* ўхшабми, афандим?

Беш ойдан бери ичимда зүрға босиб келаётган шухликларим яна бош күтарди. Алекси опа ҳар доим мени эркалатиб бўлмайди, дер эди. Чунки дарҳол шўхлик қилишга, сўзларни бузишга, ёш бола қилиқларини қилишга тутинаман. Ҳар ҳолда доктор менда ниҳоятда одобли, пок одам таассуротини қолдирди. У яна боягидек гуриллаган қаҳқаҳа билан:

— Ҳозирги филлар йўғон, сўлақмон боболарига сира ҳам ўхшамаган нозик, кичкина, хушчақчақ маҳлук-эй! Қари бўлсан ҳам бу сифатларингга „гўзал“ сифатини ҳам қўшиб қўйишим мумкин. Қани, айт-чи, гўзал аслзода, бу ерларга қаердан келиб қолдинг?

Уезд ҳарбий докторининг дағал сўзларидан, гулдураган қаҳқаҳаларида сезилар-сезилмас бир ҳасрат борлигини пайқай бошладим. Мен ўзимни оғир тутишга тиришиб:

— Мен муаллимаман, бей афандим. Хизмат қилиш ниятим бор эди, шу ерга юборишди. Мен жой танламайман. Қаерга юборишса ҳам ишлайвераман, — дедим.

Мен шу сўзларни айтиб турганимда, доктор юзимга тикилиб қолди.

— Демак, сен бу ерга хизмат қилиш учун келдинг? Маърифат учун, қишлоқ болаларига хизмат қилиш учун, шундайми?

— Ҳа, мақсадим шу.

— Шу ёшда, шу чеҳра, шу қиёфада-я? Йўқ, менга тўгрисини айт. Кўзларимга бир қарагин-чи, ҳа, шундай! Сен мени ишона қолди, деб ўйлайсанми?

Докторнинг салқи ёноқлари ичига яширинган ва ширин-ширин кулимсираб турган оқ киприкли кўзлари худди кўнглимнинг ичини кўриб тургандек эди.

* Фили Маҳмуд — мамонт

— Ундей эмас, қизим. Асл сабаб бошқа ерда. Ҳатто тирикчилик дарди ҳам эмас. Сен яширишга тиришган сайин мен яхшироқ кўряпман. Ўзингнинг кимлигингни, ойлангни, хонадонингни, шунга ухаш нарсаларни сўрасам айтмайсан, шундайми? Кўрдингми, қандай билиб оляпман. Бу ерда бир сир бор. Лекин мен ковлаштириб ўтирумайман, кичик бир ишора бўлса бас.

Икковимиз ҳам жим бўлиб қолдик. Қари доктор бир оз ўйлаб тургандан сўнг:

— Сенга кичкинагина хизмат қилсам, ижозат берсанми? — деб сўради. — Сени бошқа яхшироқ ерга кўчирсан хоҳлармидинг? Маориф вазирлигига битта-иккита танишларим бор.

— Йўқ! Раҳмат, докторбей. Ишлаб турган еримдан хурсандман.

Доктор яна кулимсираб елкаларини учирди, кеъин ҳазиллаётгандек қилиб:

— Жуда соз! Жуда соз! Лекин шуни билиб қўйгинки, фидокорлик сен ўйлаганча ҳазил гап эмас. Бир кун эмас, бир кун жонинг сиқилса, менга икки энлик хат ёз, манзилимни ташлаб кетаман. Бу бир одамгарчилик.

— Ташаккур, афандим.

— Бу масала битди. Энди ишимизга ўтайлик. Қила-диган ишларингни тушунтириб берай.

Қари доктор нариги хонанинг эшигини очди. Бир қийшиқ каравот устида гавдаси, юзи аскар плаши билан ёпиб қўйилган ярадор ётар эди.

Доктор:

— Қалайсан, мулла, бир оз тузук бўлдингми? — деб сўради.

Ярадор киши қўли билан плашини кўтариб ётган ердан турмоқчи бўлди.

— Қимирлама, ёт. Нима, бирон еринг оғрияптими?

— Йўқ, кўп раҳмат. Фақат бет суягим бир оз лўқилляяпти.

Доктор яна кулди.

— Эҳ, менинг азиз айиқларим. Тиззасининг қопқоғини бет суяги дейди-я! Қорнини товонида деб ўй-

лайди бу. Пайти келганда одамларнинг кўзини шам-фалат қилишдан тойишмайди. Тузалиб кетади, мулла, ҳеч нарса бўлмайди. Худога шукур қил, ўқ хиёл чапдан ўтганда шўринг қурирди. Нима, бир ҳафта ўтар-ўтмас ўрнингдан туриб, юриб кетмоқчимисан? Йўқ, тўғри келмайди. Мана шу ерда жонингнинг роҳатини кўзлаб ёта тур. Ҳа, бу қизча нима деса шуни қиласан, гапини қайтармайсан, уқдингми? Сенинг докторинг шу, ярангни шунинг ўзи боғлади. Мабодо у эди-бу эди деб гап қайтарганингни эшитсан, ҳа, ўзингдан койин. Худо ҳақи, ўзим келиб оёғингни тўғрам-тўғрам қилиб кесиб ташлайман.

Доктор ярадорнинг бинтини еча бошлади. Ярага тегиб кетганда, у „секинроғ-эй!“ деб қичқириб юборди.

— Овозингни учир. Ҳайф-эй сендей эркакка! Шопдай мўйловинг, узун соқолинг билан муштумдек қизча олдидавойвойлашга уялмайсанми? Бу яра эмас, ўйинчоқ. Шундай касал боқувчига топширишларини билсан, ҳатто мен ҳам бир еримни финг демай кестирап эдим.

Бир соатдан сўнг серсоқол капитан билан доктор жўнаб кетди.

Дунёда бундан ҳам ажойиброқ тасодиф бўлиши мумкинми? Мен умрим бино бўлиб, бир кўрган одамимнинг менда шу қадар чуқур таассурот қолдирганлигини ҳеч эслай олмайман.

* * *

Зайнилар, 24 февраль

Бу йил ёзни барвақт келади, дейишади. Бир ҳафтадан бери ҳаволар очиқ. Кундузлари қуёш чараклайди. Тепаларда қор бўлмаса, одам ўзини май ойи паллаларида, деб ҳис этади.

Бугун жума. Тушки овқатдан сўнг хонамда ўтириб, сув бўёқда Мунисанинг суратини солиш билан машгул эдим. Бирдан эшик тақиллади. Хадича хоним рўмоли бўйнига тушган, қўл-оёқлари титраган ҳолда кириб

келди. Уни ҳеч маҳал бундай саросимали ва ҳаяжонли кўрмаган эдим.

— Вой, хўжоним, мактабга иккита афанди келди. Бири маориф мудири эмиш, текширгани келибди. Тез туш! Улар билан гаплашишга тобим йўқ.

Шоша-пиша чодрамни ёпина туриб, ўзимча кулар эдим. Хонасида ўтириб қўл-оёғини қимирлатишга ҳам эринадиган бу тамбаллар шоҳи шунча ерга заҳмат чекиб келса-я! Бунга ишониб бўладими!

Пастда, синф эшиги ёнида, бири ниҳоятда новча, униси фоят пакана икки кишига дуч келдим. Мен қўзларим билан уни қидира бошлаганимда, пакана киши мен томонга тўғри юриб келди. Қоронгиликда мен унча яхши кўролмаган юзида якка кўзойнак порлар эди.

— Муаллима хониммисиз? Ҳурматимни арз этаман. Мен маориф мудири Рашид Нозимман. Бу қандай қоронги ер? Бу ер мактаб эмас, оғил-ку!

Синфнинг эшигини оча туриб:

— Ичи бир оз ёруғ, афандим, — дедим.

Мудирнинг митти гавдасига сира ҳам ярашмаган бир алфозда оёқларини катта-катта ташлаб юрадиган бирам ғалати одати бор эканки...

У эшикдан бир одим ичкари ташлади-ю, тұхтади. Кейин нутқ сўзламоқчидай қўлини силкитиб:

— Азизим, бунга қара, бу қандай разолат, қандай разолат! — деди. — Мактаб дейиши учун мингта гувоҳ керак бунга! Шу ҳолда қандай тараққийпарвар бўласан? „Ё ҳаммаси, ё ҳеч бириси!“ деганимнинг нақадар ўринли эканига тан берарсан дейман?

Энди уларни дурустроқ кўра бошладим. Мудир дастлаб қўзимга ёш бола, энди етилиб келаётган ўсмирдай кўринган эди — аслида эллик ёшни уриб қўйган кўса киши экан. Нуқул қоши билан қўзини ўйнатар, айтган ҳар сўзига қараб тириш юзига алоҳида алоҳида маъно берарди.

Наригиси эса новчадан келган, қотма, қорамагиз, ингичка мўйловли киши эди. Үлгудай новчалигидан бир оз букур ҳам чиқарибди.

Маориф мудири яна менга қаради.

— Афандим, уртогимни сизга танитай: вилоят жамоат ишлари бўлимининг инженери Мумтозбей.

Мен индамай қолмаслик учун:

— Шунақами, афандим. Жуда соз, — дедим.

Маориф мудири синфнинг мустаҳкамлигини текширмоқчидай оёқларини дупурлатиб юрар, парталарни, сурат рамкаларини ҳассасининг учи билан тўқиллатиб уриб кўради.

— Азизим, катта режаларим бор. Ҳаммасини бузиб янгидан қураман. Покиза бинолар соламан. Талаб қилган маблағларимни беришмаса, аҳволларига вой! Ишни тагидан пухта қилдим. Истанбул матбуотини ўтичишга тайёр турган батарея деявер, мендан кичик бир ишора бўлса бас — пақ-пуқ!.. Даҳшатли бомбардимон бошланади. Билдингми, ё бу калла ичидағи дунё ҳақиқатга айланади, ё мен мансабимни ташлаб кетаман.

Бу чиройли сўзларнинг ҳаммаси мен учун, бир бечора қишлоқ ўқитувчисининг кўзларини қамаштириш учун айтилаётганига ҳеч шубҳа йўқ эди. Мудир якка кўзойнагини яна тузатиб:

— Қанча ўқувчингиз бор? — деди.

— Ўн учта қиз, тўртта ўғил бола, афандим.

— Ўн еттита бола учун битта мактаб! Фарид дабдаба! Сен бинони кўрасанми, Мумтоз?

— Мол майдон-да, кўриш нима ҳожат!

Маориф мудири foят зўр режаси ҳақида гапириб турганда инженернинг ер остидан менга разм солаётганини сездим. Ахири мени тушунмасин, деб шеригига ниҳоятда бузуқ француз тилида:

— Ҳой, азизим, бирон баҳона билан шунинг юзини очтирсанг-чи. Чехраси юз пардаси остида ҳам ўтдай ёниб турибди. Қаердан келиб қолибди-я бу ерга? — деди.

Маориф мудири менда қолдирган таассуротига ўхшамас экан. Ўртогининг бу сўзларидан таъби тирриқ бўлди-ю, французчани ундан ҳам бешбаттар бузиб:

— Илтимос қиласман, азизим, мактабдамиз, оғир бўлинг, — деди.

Мудир иягининг остида халтадай осилиб турган терисини резинкадай чўзиб, бир нималар ўйлар эди. Бирдан менга ўгирилиб, қарорини эълон қилди:

— Афандим, мен бу мактабни ётираман.

Мен ҳайрон булиб сўрадим:

— Нега энди, афандим, бир нима бўлдими?

— Афандим, бундай расво жойда бола тарбия қилиб бўлмайди. Иннайкейин, ўқувчилар ҳам оз. Вилюятдан кетгунимча қишлоқларнинг кўпида арzon, лекин чиройли, тоза, модерн, яъни янги тартибдаги мактаблар барпо қилиш учун бутун кучимни сарф қиламан, тиришаман. Энди, марҳамат қилиб, менинг саволларимга жавоб берсангиз.

Бонжурининг* чўнтағидан чиройли қўйин дафтар олди. Мактабга оид баъзи маълумотларни ёзиб бўлгандан сўнг:

— Сизга келсак, афандим, — деди, — сизни бошқа бирон муносиб ўринга тайин этарман. Мактабни ёпиш тўғрисидаги буйруқни олганингиздан кейин Б... га келарсиз, ўлашиб кўрамиз. Марҳамат, исмингиз?

— Фериде.

— Афандим, Европада яхши бир одат бор. Отасининг исмини ҳам қўшиб айтадилар. Унда исм яна ҳам аниқроқ бўлади. Сиз, ўқитувчилар, бу янгиликларни зўр бериб турмушга оширишларингиз керак. Фараз этайлик, сиз синф журналига ўқувчингиз Малоҳат Али хўжа қизи деб ёзасиз. Йўқ. Малоҳат Али деб ёзаверинг, шунинг ўзи кифоя. Тушундингизми, афандим? Падарингизнинг исми?

— Низомиддин.

— Афандим, сизни Фериде Низомиддин деймиз. Бу нарса сизга дастлаб эриш туйилиши мумкин, лекин кўнишиб кетасиз. Қаерда ўқигансиз?

Мактабимни айтмадим. Чунки французча билишим ошкор бўлса, инженер бояги сўzlари учун балки

* Олди қисқа, орқасида узун йирмоч этакли, смокингга ўхшаш эркак пиджаги.

бир оз хижолат тортар. Шунинг учун: „Хусусий таҳсил кўрганман, афандим“, дедим.

— Б...га келганингизда менга учрарсиз. Сизга муносиб жой топиб қўяман. Юр энди, Мумтоз, режамизда яна икки қишлоқ бор.

Болалар партасидан бирида узун, ингичка оёқларини осилтириб ўтирган инженер яна ўша „чиройли“ французчасида минғиллади:

— Бу жуда ажойиб нарса. Мени ташлаб кетавер. Бир бало қилиб бўлса ҳам юзини очтириб кўраман.

Маориф мудири яна безовта бўлди. Менда шубҳа туғдирмаслик учун гапни чалғитиб туркча гапирди:

— Вақтимиз бор. Билдиргингизни кейин ёзарсиз. Қани, кетдик, — деб ўрнидан қўзғалди.

Инженер кўча эшиги олдида тұхтаб, бинонинг томини, деразаларини текшираётган кишидай қарап, ёруққа чиқишимни кутар эди.

Ужарлигим тутиб орқамни ўғирдим-да, ўзимни бир нималар билан машғулдай қилиб олдим.

Боёқишиш боғчадан ўтиб кетаётганда ҳам бир-икки марта бошини ўгириб қаради. Кўча эшигидан чиққандан кейин эса тахта девор сарҳатидан мўралар, гоҳо оёқларининг учидаги туриб ичкарига кўз югуртиради.

Воқеа бир зумда қишлоққа ёйилди. Жума куни бўлишига қарамай, болалар, уларнинг оналари мактабга чопиб келар, мактабнинг ёпилишидан ғам чекишарди. Мен болаларни мактабга ўхшаш ўзимга ҳам қарши, ёт-у бегона, ҳиссиз деб ҳисоблаб юрардим. Энди улар қўлимни йиғлаб ўпишар, бу эса менга қаттиқ таъсир қиласди.

Хадиҷа хоним бошига каттакон бир жакетни ёпиб олиб уйига кириб кетди. Мен ҳам ёмон аҳволга тушиб қолдим. Ҳақ гапни айтганда, бу бахтсизлик тоғи у бечоранинг бошига ағдарилган эди.

Кечқурун оқсоқолнинг хотини билан доя хола яна мактабга келишди. Иккови ҳам хафа эди. Доя хола менга маъноли-маъноли қараб уҳ тортар:

— Менинг бошқа тилагим ҳам бор эди, лекин Ҳақ таоло ёрдам қилмади, — дер эди.

Бу қайғуга мен ҳам ясама бир қайғу билан жавоб қилишим керак эди. Күзларимни ерга тикиб туриб:

— Начора, доя хола, насиб бўлмади, — дедим.

Хуллас, у якка кўзойнакли митти афанди бир сўз билан Зайнилар қишлоғини остин-устун қилиб кетди. Қишлоқликларнинг дуди осмонга чиқди.

Ер юзида Зайнилардан ҳам расвороқ қишлоқ борлигини хаёлга келтириш мумкин эмаслигини билганим ҳолда, бу қайғу менга таъсир қила бошлади. Фақат булардан Мунисагина мустасно эди. У ярамас, севинчи ичига сифмай учар, „Қачон кетамиз, опажон? Икки кундан кейин кетамизми?“ деб қушдай талпинарди.

* * *

Зайнилар 3 марта

Эртага йўлга чиқамиз.

Муниса дастлабки кунларда жуда суюнаётган эди. Лекин кечадан бери унда аллақандай маъюслик кўрина бошлади.

Гоҳо кўзларини узоқ-узоқларга тикиб олиб ўйлар, сўраган нарсаларимга паришонхотирлик билан жавоб берар эди.

— Муниса, мен билан кетгинг келмаса, майли, ташлаб кетай, — деган эдим, у апил-тапил:

— Худо кўрсатмасин, опажоним, ўзимни кудукقا ташлайман-а! — деди.

— Ака-укаларингдан ажралишингга хафамасмисан?

— Хафа эмасман, опажоним.

— Бўлмаса отангни кўргинг келаётгандир-да?

— Отамга ачинаман, лекин унчалик яхши кўрмайман уни, опажон.

— Жуда соз, ундай бўлса дардинг нимада?

— ...

Кўзларини ерга тикиб олиб индамай ўтиради, қаттиқроқ талаб қилсан бўйнимга осилиб олиб, ёлғондакам кула бошлайди. Лекин мен бу сохта хушчақчаликка ишонмайман. Мунисанинг ҳақиқий суюнчини

билмайманми? Мен унинг тиниқ кўзларида ҳамма вақт бир қайфу, мунг борлигини кўриб юрардим. Айтгин, деб ҳар қанча қистасам ҳам ҳаракатларим беҳуда кетарди.

Бугун юз берган бир ҳодиса бу қизчанинг қалбida яшириниб ётган дардни менга аён қилиб қўйди. Кечқурун Муниса анчагача йўқ бўлиб кетди. Ҳолбуки, ўша дам ўзига муҳтожлигимни биларди – йўл тараддуни учун менга қарashiши керак эди.

Бир неча марта чақирдим. Жавоб бўлмади. Албатта, боғчада бўлса керак эди. Деразани очиб: „Муниса! Муниса!“ деб чақирдим.

Ингичка товуши билан узоқдан, Зайни ота сағанаси ёнидан: „Афандим, ҳозир бораман“, деб жавоб берди.

Олдимга келганда, у ерда ёлғиз нима қилиб юрганинги сўрадим. Жавобида шошар, бемаъни баҳоналар билан мени алдашга тиришар эди.

Юзига диққат қилиб қарадим. Кўзлари қип-қизил. Хиёл сўлиқкан бетларида янги қуриган кўз ёшларининг излари бор. Бирдан ваҳм босди мени. У ерда нима қилганини, нега йифлаганини айттириш учун қаттиқ қистовга олдим. Билакчалари қўлларимда, юзини яшириш учун бошини солинтирган, лабларида енгил бир титроқ билан сукут қилиб турарди.

Мен уни ҳар нима қилиб бўлса ҳам гапиртиришга қарор қилган эдим. Агар ҳақиқатни мендан яширадиган бўлса, уни бу ерга ташлаб кетишими айтдим. Ана шундан кейин чидай олмали. Катта бир гуноҳни бўйнига олаётгандай, бошини солинтириб, уяла-уяла гапира бошлади:

– Ойим мени кўргани келибди. Кетишими эшишибди-да... Аччиғинг келмасин, опажон.

Бу каттакон гуноҳни айтиб турганда бутун вужуди титрар, кўзлари ёшга тўлиб борар эди.

Тушундим. Кичик, митти кўнглининг аламини мендан умид этиши мумкин бўлган даражадан ортиқроқ тушундим.

Юзига тушган соchlарини тузатдим, ёноқларини секин-секин силаб туриб, юмшоқ, босиқ товуш билан:

— Бунинг учун нега қўрқасан, нега йиғлайсан? Ойинг-ку, албатта, кўрасан-да, — дедим.

Бечора ҳануз ишонмас, қўрқа-писа тиккан кўзла-рини мендан ололмасди. Ҳамма нафрат, лаънат билан қарайдиган у хотинни яхши қўрганигига мени ишонтириш учун болаларча сабаблар қидирар эди. Лекин ойисини шу қадар яхши кўтар, шу қадар жондан севардики...

— Болам, онангни яхши қўрмайдиган бўлсанг, мен сени жуда ёмон айб қиласман, — дедим.— Онани ҳам яхши қўргаган борми? Югур, чоп, чақириб кел. „Опам сени, албатта, кўришим керак, деяпти“, дегин. Мен сағананинг олдига бораман.

Муниса тиззамга ёпишиб этакларимни ўпди, ке-йин юрганича боғчага чиқиб кетди. Бу ишим жуда ёмон эҳтиётсизлик эди, биламан. Агар шу хотин билан гаплашганимни кўриб қолишса, ёмон гаплар тарқалади, балки отимни бу ерда лаънат билан тилга олишадиган бўлади. Майли, нима бўлса бўлди!

Сағананинг пастида, дараҳт буталари орасида уларни анчагина кутдим. Муштипар хотин узоқ кетиб қолган экан. Муниса уни йўлдан қайтариб келиш учун, қамишзорнинг орқасига ўтиб кетган бўлса керак.

Ниҳоят, кўринишиди. Она-боланинг ёнма-ён келиши шу қадар ғамгин, шу қадар ҳазин бир манзара касб этгандики... Бир-бирларидан тортинаётгандай, уялаётгандай айри-айри юриб келишар, ботқоқларга ботиб қолишаётгандай жўрттага сусткашлик қилишарди. Бу хотинга муҳаббат, шафқат тўла нарсалар айтишга тайёрланган эдим. Лекин, негадир учрашганимиздан кейин бир-биримизга айтадиган сўз тополмай қолдик.

Узун бўйли, нозикдан келган бир жувон экан. Орқасидан ямоқ тушган эски чодра, юз пардаси ўрнида бинафшаранг ҳарир дурра, оёқларида товоонлари тушган, майишган, йиртиқ-ямоқ кавуш. Бирордан қўрқаётгандай қалтираётганини сезиб турибман. Иложи борича вазмин, босиқ кўринишига тиришиб:

— Юзингизни очсангиз, — дедим.

Бир оз иккиланиб тургандан сүнг юз пардасини күтарди. Ниҳоятда тозалиги очиқ-ошкор кўриниб турарди. Жуда борса ўттиз-ўттиз беш ёшларда. Лекин сарғимтирир чехраси шу қадар ҳорғин, толғин кўринардики...

Бундай хотинларни мен жуда бўяниб юришади, деб ўйлар эдим. Холбуки, юзида бўёқдан асар йўқ. Менга қаттиқ таъсир қилган нарса унинг Мунисага жуда ҳам ўхшашлиги эди. Бирдан Муниса ўсган, шу ёшга келиб қолгандай туйилиб кетди... Кейин, кейин...

Болани файриихтиёрий бир ҳаракат билан елкаларидан ушлаб тиззаларимга тортдим. Ўпкам оғир нағаслар билан тўлиб, кўзларимга ёш чиқиб борарди. Уддамга олган вазифам катта, фоят катта вазифа эди. Буни фақат мен қилишим, Мунисани яхши, ахлоқли аёл этиб тарбиялашим керак. Умримнинг энг катта тасаллиси шу бўлади. Миямдан ўтаётган фикрларни у ҳам мен билан бирга кечираётгандай:

— Хоним афандим, бу кичкина қизчани ўз қўлингизда вояга етказиш бахтини толе сизга насиб қилмаган кўринади, — дедим. — Начора, дунё шунаقا. Сизга айтадиган гапим шу: кўнглингиз тўқ бўлсин. Мен Мунисани бағримга олдим. Ўз қизимдай тарбия қиласман. Ҳеч бир нарсадан камситмайман.

У биринчи марта сўзлашга журъат этди:

— Биламан, кичик хоним. Муниса менга айтар эди. Гоҳида йўлим тушса келиб кўриб кетиб турардим. Ҳудо сиздан рози бўлсин.

— Бундан чиқди, Мунисани кўриб турган экансизда?

Митти қўлчалари билан белимни қучоқлаб турган Мунисанинг яна титрай бошлаганини сездим. Яна бир қилмиши ошкор бўлган эди. Демак, онасини яшириқча кўриб юрган экан. Сўнгра яна ҳам қайгули томони шуки, мендан яшириқча кўришаётганини онасига айтиб қўйишдан уялган.

— Бу ерда қолганимизда-ю, болани ҳамма вақт сизга кўрсатиб турар эдим, — дедим. — Афсуски, эртага Б...га жўнайман. У ердан қаёққа кетишим ҳали маълум

эмас. Кўнглингизни тўқ тутаверинг, хоним афанди. Қизингизга она бўламан деб, албатта, айттолмайман. Чунки онанинг ўрнини ҳеч ким ва ҳеч нарса босолмайди. Фақат яхшигина опа бўлишга ҳаракат қиласман.

Пастликдаги қамишзорда бироннинг шитирлаб юрганини кўрдик. У менинг ўқувчим Жаъфар оғанинг отаси эди. Ботқоқликда ёввойи ўрдак овлаб юради.

Мунисанинг ойиси бирдан безовта бўлди.

— Кета қолай, айланай хоним, мени сиз билан кўришмасин, — деди.

Бу сўзлар бечора хотиннинг қалби нақадар нозик эканлигини кўрсатарди. Мен буни аҳволидан, ўзини тутишидан, юзидағи маънолардан ҳам фаҳмлаган эдим. Дастрекни тахминим тўғри эди. Муниса қалбининг ҳам юзи каби чиройлилиги ва киборлигини баҳтсиз онасидан олган экан. Боёқиши хотиннинг гап-сўзга қолишимдан безовта бўлиши менда чуқур таассурот қолдириди. Унда яхши ҳислар қолдирмасдан ажраломлас эдим. Фийбатларга парво қилмаслигимни кўрсатиш учун:

— Нега мунча шошасиз? Яна пича туринг ахир, — дедим.

Бечора хотин самимий миннатдорлик билан қўлларимга қарар, уларни ўпгиси келиб лаблари титрар эди. Лекин менга теголмас, тегишга журъат қилолмас эди.

Кейин довул йикитган терак ўзагига ўтириди. Мунисани ўртамизга олдик. Энди гап навбати унга келган эди. Боёқиши хотин, саргузаштини менга айтса кўнгли бир оз бўшайдигандай, куйиб-пишиб гапирав, шундай чиройли мароқли сўзлар эдики...

Бу хотиннинг оддий, лекин қайпули бир саргузашти бор экан. Истанбулда, Румелиқовоғида туғилибди. Кичиккина амал эгаси бўлган отаси билан онаси бирин-кестин вафот қилгандан кейин, уни Бакиркўйда кибор бир оиласи асранди қилиб беришибди. Уйдаги кичик болалар билан бирга ўстган, ахири вояга етиб кичик хоним даражасига эришган. Ўн беш-ўн олти ёшларга етганда яхши-яхши жойлардан оғиз со-

лувчилар бўлса-да, у ҳеч бирига кўнмаган, ҳаммасига баҳона топган. Чунки унинг кўнгил берган кишиси бўлган. У хонадоннинг кичик бейи бўлиб, ўша вақтлар ҳарбий мактабда ўқир, мўйловлари энди-энди сабза ура бошлаган ёш йигитча экан. Шундай бўлса-да, ораларида ака-укалиқ ипи борлиги сабабли, ундан умидвор бўлолмаган. Аммо ҳафта бошларида унинг юзини кўришни, овозини эшишишни ўша кезларда баҳт деб ҳисоблаган.

Ўша пайтларда уй хўжаси Б... вилоят молия бўлимининг мудирлигига тайинлангани учун ҳарбий мактабда ўқиётган ўғлини Истанбулда ёлғиз қолдириб, оиласини шу ерга кўчириб келган.

Б... да ёш мактаб талабасини кўрмай ўтказган тўрт ойи уни тўрт йиллик айрилиқ қадар сарғайтирган, кейин у ёзи таътилларини ота-онаси олдида ўтказгани келганда...

Кўп ўтмасдан сир фош бўлган – уй хўжаси, уй бекаси, уларнинг қизлари – ҳаммаси бирданига бу муштипарга ҳужум қилишган-у уни уйда қолдиришни хоҳлашмай атроф қишлоқларнинг бирида яшовчи қари кампир ихтиёрига юборишган. Мунисанинг тўрт ёшида дифтерядан ўлган опаси шу ерда туғилган экан. Бир болалик хотинни ким ҳам олар эли? Ахири у йифлаб-сиқтаб бир қари ўрмончига тегишига рози бўлган. Даастлабки пайтларда чурқ этган овоз чиқармай, тақдирига тан бериб юрибди. Лекин эри мана шу Зайнилар қишлоғига келиб ўрнашгандан сўнг уни чидаб бўлмайдиган даражада жуда қаттиқ хафақонлик эза бошлабди. Қоронғи уйида ўтириб ҳасрат чекар, кундан кунга сўлиб борар экан.

Бечора хотин шу сўзларни айтиб турганда ўзини яна ўша оғир қоронғилик ичиди кўраётгандай кўзларига, вужудига ҳорғинлик чўка борди.

Ана шу кунларда қароқчиларни қувлаб қишлоққа бир жандарм отряди келибди. Қамишзорнинг у томонига чодир ёйиб, икки-уч ҳафта турган аскарларнинг ёш офицери уни таъқиб қила бошлаган. Хотин ҳам

шайтон васвасасига учиб, эри билан боласини ташлан-у, ўша офицер билан қочиб кетган...

Бу оддий ҳикоя менга жуда таъсир қилди, лекин сабабини ўзим ҳам билмайман. Кеч кириб келмоқда эди. Мунисани онаси билан холи қолдириб, ўзим мактаб томонга юриб кетдим. Бир-бирини ҳеч маҳал күришмаслиги мумкин бўлган бу икки инсоннинг балки бир-бирига айтадиган гаплари бордир. Ёки менинг олдимда хоҳлашганларича қучоқлашиб йиғлаша олмас, кўнгилларида балки ҳижрон яраси қолар!

Мозор тошлари устидан ҳатлаб мактабимга қайтаётганимда юрак-юрагимдан эзилиб ўйлайман: „Муниса, мен сени дунёда ҳеч киминг йўқлиги, ёп-ёлғизлигинг учун севар, сенга ҳар доим ачиниб келар эдим. Мана энди сенга рашк қила бошладим! Сенга фариб, ҳароб бир хотинни, ҳар нима бўлгандан ҳам сенга она бўлган бир аёлни қизғаняпман. Сен туғилиб ўсган ерлардан айрилар экансан, кўзларингда она нигоҳининг хотирасини, лабларингда она ёшларининг таъмини олиб кетасан!“

* * *

Б..., 10 марта

Зайнилар қишлоғидан келтирилган қоғозларимни сумкага солиб бугун эрталаб маориф бўлимига кетдим. Муниса ухлаганича қолди. Вақт эрта бўлгани учун идора энди очила бошлаган эди. Битта-иккита келган амалдорлар босиб-босиб қаҳва ичишар, калин чекишарди.

Ҳожи дўппили саркотиб ўрнида жингалак қора соқолли, кир ёқали бир афанди ўтиарди. Ҳодимларнинг биттасидан сўраган эдим, маориф мудири билан бирга бош котибнинг ҳам ўзгарганини, ишим бўлса шу соқолли афанди билан гаплашишим кераклигини айтди.

Саркотибнинг ёнига яқинроқ келиб салом бердим, Маориф мудири афандининг буйруғи билан ёпилган

Зайнилар мактабининг ўқитувчиси эканимни, мактаб ишларини топширгани келганимни айтдим.

Саркотиб бир оз ўйланиб турди.

— Ҳа, шунақами, жуда соз,— деди. — бир оз ташқарида кутиб туринг, мудир афанди келсин.

Идоранинг олақоронғи, бўғиқ даҳлизида мудирни роса уч соат кутишга тўғри келди. Бу ерларга келиб-кетувчилар одамга тикилиб қарап, ҳатто сўз отувчилар ҳам бўлар эди.

Деразалардан биттасининг ёнига синик шоти тик-лаб қўйишган экан, ўшанинг погоналаридан бирига суюниб кутиб турдим. Қўллари лой, мовийранг чол-ворли сўфинамо бир киши фонтан ёнида сабзавот то-залар, шохлари ёнимдаги деразанинг ичигача кириб кетган каттакон бир гилос дараҳтида чумчуқлар чир-қиллашар эди.

Тирсакларимни тиззамга, иягимни қўлларимга қў-йиб олиб ўйланардим.

Кеча эрталаб шу вақтда Зайнилардан чиқмаган эдим. Катта-кичик ўқувчиларимнинг ҳаммаси довон устидаги арава йўлигача менинг ўйнишни. Нақадар уятсиз кўнглим бор менинг! Теварагимдаги одамларни жон-жонимдан яхши кўриб қоламан. Азиз поччамнинг ғалати бир сўзи бор. Гоҳо қўлларимдан ушлаб олиб:

— Эҳ, менинг ёпишқоқ қизим, олдин одамлардан ётсирайсан, қочасан, кейин-чи, худди сақичдай шу-нақаям ёпишиб оласанки... — дер эди.

Поччам боёқишининг гапи тўғри экан. Бу болаларнинг ҳаммасига юрагим ачишиб қолди. Чиройлиларига чиройли, хунукларига хунук, камбағалларга камбағал бўлганликлари учун ҳар айрилган еримда қалбимнинг бир парчасини мана шундай ташлаб кетаверсам, жуда бўлган экан!

Бечоралар бирин-кетин қўлимни ўпишиб. Чўпон Меҳмет Заҳро орқали менга янги туғилган улоқни совфа қилиб юборибди. Боёқишининг ҳадяси кўнглимга шунчалар таъсир қилдики... Ҳали кўзлари очилмаган

бу кичкина улоқчани Мунисанинг қучогига топширдим. Арава фидиракларининг мунгли фижирлаши бўш саҳрони ола бошлади. Секин-секин Зайнилардан узоқлашдик. Болалар қора тошлар орасида кўздан ғойиб бўлгунларича, уларга Муниса иккимиз рўмолча силкитиб бордик.

Араванинг мусофирихона эшиги олдида тўхташи Ҳожи халфанинг яна бир аломат можаросига тўғри келиб қолди.

Бу чол оғзида қора жигар билан эшиқдан шипиллаб чиқиб қолган бир каттакон мушукни қувлаб келарди. Қулидаги калян карнайини қамчидай силкитиб: „Тўхта, кофирнинг мушуги, терингни шилиб оламан!“ деб бақирганича ёнимдан ўтиб кетаётган эди, „Ҳожи халфа!“ деб чақирдим.

Ҳожи халфа овознинг қаердан келаётганини дарров билолмай тўхтади, кейин мени арава ичидан кўрар-кўрмас қўлларини кўтариб кўча ўртасида овозининг борича: „Вой, икки кўзим, отиним!“ деб бақирди.

Бечоранинг суюнчи ичига сифмас эди. Оғзидағи жигар билан рўпарадаги айвон деворига тирмаша бошлаган мушукка кулиб:

— Бор, гаштингни қиласвер, қўрқма! Ҳалол бўлсин! — деди-ю ёнимга келди.

Ҳожи халфа шу қадар хурсанд эдики, қучогида улоқчиаси билан орқамдан чиқиб борган Мунисага мусофирихонанинг фақат иккинчи қаватидагина кўзи тушди.

— Ие, хўжоним, бу ким бўлди? Қаердан пайдо бўлди? — деб сўради.

— Менинг қизим бу, Ҳожи халфа, — дедим. — Эшитганингиз йўқ, Зайниларда кўёвга чиқдим, мана бигта қиз кўрдим.

* * *

Бу нарсаларнинг ҳаммаси яхши, ҳаммаси соз! Лекин мени ўйлатган бошқа бир масала бор. Кеча кечқурун ухлашдан олдин ўзимча ҳисоб-китоб қилдим, натижа шунчалар фалати чиқдик, ишона олмадим. Бармоқларим билан яна бир марта ҳисоблаб чиқдим.

Афсуски, түгри. Натижанинг күп хунуклигига қарамай, ўзимни кулгидан тутиб қололмадим. Мен шу маҳалгача ўз меҳнатим, гайратим соясида умр үтказиб келяпман, деб ўйлар эдим. Ҳолбуки, қўлимдаги унчамунча пулимни сарфлаб қўйибман.

Бечора Гулмисол ёт-у бегона ерларга кетаётганимда эҳтиёт шартдан пулим булиши кераклигини айтиб, онамнинг олмосларидан бирини сотган, пулини алоҳида бир ҳамёнга солиб берган эди.

Ҳозиргacha анча пул сарфлабман. Ҳа-я, анча вақт ишсиз юрдим. Кейин йўл харажатлари ҳам озмунча бўлмади. Бунинг устига бир камбағал қишлоқ ўқитувчисидан бошқа нарса эмаслигимни ҳам ўйламабман. Теварагимда камбағал, оч одамларни кўрганимда озми-кўпми ёрдам қилишни вазифам деб билардим. Лекин одамлар жуда ҳам инсофсиз булишади. Юзимдаги юмшоқликдан юракланиб, теварагимда очилган қўллар кейинги вақтларда шу қадар қўпайиб кетган эдики...

Табиий, қиммати қанчалигини мен шу кунгача тузукроқ билолмаган бир неча курушлик ойлигим ҳамма харажатларни кўтара олмас эди. Яна бир ёмон томони шу эдики, ана шу ойликларимдан иккитасини ҳалигача олишга муваффақ бўлмай келардим.

Ана шундай эҳтиёжлар туғилди дегунча, дарҳол ҳамёнга қўл ураддим. Лекин бу шўрлик халтача ҳозир шу қадар ёнгиллашиб кетибдикি, ичидагиларни санашига юрагим бетламайди. Демак, беш ойнинг бутун можаросига, бутун ҳорғин-толғинлигимга қарамай мени яшатган яна оиласмининг ёрдами булибди.

Деразадан тушган чинор баргларини ўйнаб туриб шуларни ўйлаганимда, ҳам кулгим, ҳам йиғлагим қистайди. Лекин ўзимни бошқа бир нарса билан юпата бошлайман.

„Хафа бўлма, Чолиқуши. Ҳеч қандай даромад қилмаган бўлсанг ҳам, лекин турмуш, яшаш, чидаш нима эканлигини ўрганмадингми? Бу оз даромадми? Бундан кейин болаликни ташла, вояга стиб, кап-катта хотин бўлиб келяпсан, қизим!“ дейман.

Мен шу хил ўйланиб турганимда, олақоронғи даҳлизда бирдан ғала-ғовур күтарили. Қари хизматкор бир қўлида пальто, иккинчи қўлида ҳасса билан маориф мудирининг кабинетига зинғиллаб ўтиб кетди.

Бир неча дақиқадан сўнг йўғон бўйнини тик тутиб, якка қўзойнагини ярқиратиб зинадан чиқиб келаётган митти мудирни кўрдим. Орқасидан кабинетга кирмоқчи бўлган эдим, ҳозиргина мудирниң пальтоси билан ҳассасини кўтариб ўтган соқолли хизматкор йўлимни тусди.

— Тўхта, хоним. Бей афанди нафасларини ўнглаб олсин. Нимага шошасан? Онангнинг қорнида қандай қилиб тўққиз ой кутдинг-а! — деб мени койиб берди.

Бундай муомалаларга секин-аста ўрганиб қолган эдим, шунинг учун хафа бўлмадим. Ҳатто, аксинча, юмшоқ бир товуш билан илтимос қилдим:

— Айланай отажон, бей афанди қаҳвасини ичиб бўлганиларидан сўнг хабар қилсангиз, кутган муаллимангиз келиби, десангиз.

Маориф мудири мени кутаётгани йўқ эди. Лекин шундай десам, хизматкор жонбозлик кўрсатармикан, деб ўйладим. Начора, бу хил найрангларни ўрганмангиз бўлмайди.

Қари хизматкор уч-тўрт дақиқадан сўнг яна кабинетдан чиқди. Қора чодрам ичида мени пайқамади шекилли, ўзича фулдурай бошлади:

— Қаерга кетди у хотин? Тавба, одамнинг икки оёғини бир этикка тиқиб қўйиб, ўзи йўқ бўлиб кетганини!

— Хафа бўлманг, ота, шу ердаман.

— Юр, кира қол, сенинг ҳам ҳожатинг чиқсин.

Мудир лабларининг учидаги каттакон сигара билан ўз ўрнида бошяланг ўтирас, бурчакдаги курсига чўкиб олган кексароқ кишига митти гавдасидан кутилмаган йўғон, дадил товуш билан алланарсалар сўзлар эди:

— Афандим, бу қандай жой, қандай ер-а! Дунёдунё исрофгарчиликларни қилишади-ю, ўзларига мундоқ номлари ёзилган ташрифнома бостириб олиш-

майди! Саксон киши сизни күрмоқчи экантигини эшик-да туриб хизматкордан айттиришади. Хизматкор бұлса исмларни тұғри айттолмайди,чувалаштириб юборади. Мен идорада телба Петро қоидасини жорий этиш тараф-дориман. Хизматчиларни фақат расмий ҳаётларида-гина әмас, шахсий ҳаётларида ҳам текшириб туриш керак. Еган-ичган нарсаларига, ўтирган, борган ерла-рига, кийған кийимларига аралашмасдан бұлмайди. Мудирлик вазифасига келишим биланоқ мактабларга буйруқ тарқатдым. „Камида икки кунда амалға ошир-масдан дазмолсиз шим, ёқасиз күйлак кийиб кела-диган ўқитувчилар бұлса, дархол ишдан қувилсін“, деб буюрдим. Кеча мактаблардан бирини текширгани бордим. Эшик олдода бир ўқитувчига дуч келиб қолсам бұладими! Танымасдан: „Бор, ўқитувчига айт, маориғ мудири келди“, дедим. Лекин у:

— Афандим, ўқитувчи каминалари бұлади, — деб жавоб берди.

— Йұқ, сен мактаб хизматкори бұлишинг керак. Чunksи ўқитувчининг кепатаси бунақа бұлмайди. Шу-нақа расво кийинган ўқитувчини күрсам, құлдан етак-лаб күчага чиқарып таштайман, — дедим.

У тошдай қотди-қолди. Орқамга қарамай ичкари кирдим. Яна әртага мактабига бораман. Агар уни яна ўша кепатада күрсам, ишдан бұшатаман.

Арзимни айтиш учун мудирнинг сұзи тугашини кутардым. Лекин унда гапини тугатиш иштиёқи күрін-масди. Аксинча, дам сайин үт олиб, асаб торларини құзіб борди.

— Шунақа, афандим, мактабларга: „Муаллимама ва муаллимлар ўзларига ташрифнома бостиришсин. Бу-сиз қилинадиган мурожаатлар қабул этилмайди“, деб буйруқ бердим. Лекин тушунишмайди!

Мудир бирдан менга құпоп қилиб қаради.

— Аминманки, муаллимама хоним ҳам буйруқни ол-ған бұлишлари керак. Яна шунга қарамай, ташрифно-масиз мурожаат этмоқдалар. Яна хизматкор оғз�다: „Сиз бир хонимни чақырган экансиз, келиби“ таро-

наси! Ким? Қанақа хоним? Сариқ этик кийган Меҳмет оға, дегандай.

Хайратдан қотиб қолдим. Демак, бутун бу сүзлар, бу жаҳллар мен учун экан. Таширифномасиз ичкари кирмоқчи бўлганим учун!

— Мен бу хил буйруқ олганим йўқ, афандим,— дедим зўрга.

— Нега олмас экансиз? Ўзингиз қаерда ўқитасиз?

— Ўтган ҳафта келгансиз, Зайнилар қишлоғидаги мактабда ўқитардим. Сиз ёптирган мактабда.

Маориф мудири бир қошини кўтариб ўйланиб қолди.

— Ҳа, ҳа, эсладим. Нима қилдингиз, ҳисоб-китобини тўғриладингизми?

— Буйруғингизга мувофиқ ҳаммасини тўғриладим, афандим. Сиз тайинлаган ҳужжатларни ҳам олиб келдим.

— Жуда соз, саркотибга беринг, текшириб чиқсин. Кир ёқали саркотиб мени роса икки соат тергов қилди. Ҳужжатларни қайта-қайта кўздан ўтказар, „исрофарчилик санъати“, „ҳужжат исботи“, „зарурат қайдлари“, „изоҳот нусхаси“ ва яна аллақандай мен тушунмайдиган нарсаларни айтар, қишлоқ оқсоқолидан олиб келган далолатларимга эътиroz билдирап эди.

Мен уни шошилтиргудай бўлсам, лабларини буриб, „бу ҳам ўқитувчи“ дегандай ҳаракатлар қиласди... Хато сарф қилинган жиндай пул учун мени йиғлатгудай бўларди...

Кейин яна битта қийтиқ топди. Билмайман, неча йил бўлган экан, хулласи, аввалги ўқитувчилардан бирига томни таъмирлаш учун икки юз эллик куруш беришган экан, ўшанинг ҳужжати йўқ эмиш. „Нега ўша пулнинг ҳисоби йўқ? Ҳужжати қани! Топмасанг судга кетасан“, деб ер тепинди.

— Бей афандим, ундан қилманг, менинг у ерга борганимга яrim йил ҳам бўлгани йўқ, — дедим.

Хўрлигимдан йиғлагим келар, гапимни тушунтира олмаганимга сиқилар эдим. У ахири:

— Худо сақласин, афандим, Худо сақласин, афандим. Мен бундай разолатга рози бўлолмайман, афандим. Жинни бўлишга вақтим йўқ, афандим, — деб гулдираб туриб, қофозларни олди-да, маориф мудирининг хонасига кириб кетди.

Мен ўтирган хонада бири саллали, иккинчиси мўйловлари ҳануз терлагандай қуринган иккита котиб бор эди. Улар столларнинг орқасида ўз ишлари билан машгулдай қўринишар, бизнинг гапимизга алоқалари йўқдай ўтиришар эди.

Саркотиб жаҳл билан чиқиб кетган ҳамоно бу икки котиб ўринларидан сапчиб турди-да, мудир хонасига туташ эшикка қулоқларини қўйиб, гап пойлай бошлади.

Фақат котибларнинг меҳнатлари зое кетди. Икки дақиқадан сўнг мудирнинг биз турган хонадагина эмас, кўчада ҳам баҳузур эшитиладиган овоз билан бақиргани эшитилди.

Саллали котиб суюнганидан ёш котибнинг елкасига уриб:

— Худо сендан рози бўлсин, мудирбей! Баччағарни роса бопла! Ҳа, динсизнинг таъзирини имонсиз беради, — дер эди.

Маориф мудири саркотибга шундай деб бақирар эди:

— Тўйдим, афандим, сендан тўйдим! Бу қандай расмиятчилик, бу қандай гап, ахир! Ҳаки бор хотиннинг, ҳақи бор хотиннинг! Сенга неча йилги ҳисобни қаердан топиб беради? Ақлинг етмаётган бўлса, жўна, йўқол! Ҳоҳлаган ерингга боравер, тўрт тарафинг қибла! Кетмайдиган бўлсанг, сени ўзим кеткизаман! Ҳой дейман, ёз ҳозир аризангни! Ёзмасанг одам эмассан!

Эвоҳ, юрагим тушгудай бўлди.

— Вой, афандилар, ўзим хоҳламаган можарога сабаб бўлдим, — дедим котибларга. — Кета қолай, у жаҳл устида мени кўрмасин. Балки ёмон нарсалар гапириб юборар.

Саллали котиб хурсандчилигидан ўйинга тушиб кетар алфозда эди.

— Йўқ, синглим, йўқ, хавотир қилма. У шунга муносиб абраҳ. Гоҳ-гоҳида ўзидан ҳам одобсизроқ одам чиқиб танобини шунаقا тортиб қўймаса, жони роҳат кўрмайди бу ит тиш, ит тери! Худо сендан рози бўлсин. Энди мана шу қалтакдан сўнг бир неча кун тинчиди қолади. Ўзининг ҳам, бизнинг ҳам бошимиз фаводан кутулади...

Хонадаги овоз тинди. Котиблар дарҳол столлари томонга югуришди. Саллали қори ўз-ўзича:

— Бу бир масал: динсизни таъзирини имонсиз беради, — деб гулдураг эди.

Саркотиб оёқлари билан соқоли ҳам титраб кириб келди. Бошини ўғирмай, ёнига қараб олган қиз сингари, бир кўзининг қири билан котибларга разм солди. Улар шу қадар жим, шу қадар ҳалим ишлаб ўтиришар эдик, саркотиб хотиржам бўлиб, фудрана-фудрана ўрнига келиб ўтиреди.

Лекин ўзини ҳеч босолмас эди. Бир неча марта уҳ тортиб, хўрсиниб олгандан кейин, секин-секин сўзлай бошлади:

— Эллик ёшга кирган, аллақанча идораларда ишлаган бир кишининг ақли шу нарсаларга етмаса-я: Ўзи эртага даф бўлар-кетар, кейин данак бизнинг бошимизда чақилади. Борди-ю, кўз оғриғидай тафтишчи келиб қолди! Ишларни ипидан игнасигача текшириб: „Ҳой, каллаварамлар нима бало, елкаларингиздаги эшак бошими? Бу икки юз эллик курушнинг нега ҳужжати йўқ? Бу расвогарчиликни нега кўрмадинглар?“ деб қолади. Унда нима бўлади? Тафтиш ҳаммамизни судга берса ҳақли. Давлат хазинаси билан ўйнашиб булармишми! Агар буни яшириб кетсан, Худо ҳақи, юз йилдан кейин ҳам бу пулни авлод-у аждодимиздан ундириб олишади.

Котиблар бошларини дафтардан кўтаришиб, бу доно гапларни ҳурмат билан тинглаб ўтиришар эди.

Саркотиб вазиятни анча тузук ҳисоблаб:

— Эшитдингларми, ишёқмаснинг номаъқул гапларини? — деб сўради.

Қори ажабланиб бош кўтарди.

— Йўғ-э, дарвоқе, бир овоз эшигандай бўлдик, сизга оидмиди?

— Қисман менга. Қорнини ёрса алиф чиқмайди-ю...

— Ҳафа бўлманг, саркотиб афанди. У киши ҳисобкитобдан бехабарлар. Жаноблари бўлмаса, уч кунда бу идора остин-устун бўлиб кетади.

Бу сўзларни қори сўзларди. Боягина саркотиб учраган ҳақоратлардан ёш боладай суюнган қори афанди! Ё Раббий, булар қанақа одамлар ўзи!

Шу билан бирга, саллали котибнинг тахмини анчагина тўғри чиқди. Саркотиб бошидан ўтган бўрондан кейин хийла юмшалган, оғирлашган кўринарди.

Бир тамаки тутатиб, тутунларини икки томонга пуфлади-да:

— Садқайи одам кет. Бу давлатга хизмат қилган қайси бир одамдан кимнинг қўнгли шод бўлибди! — деди. Кейин, мени ортиқ овора қилмай, қофозларни тезгина қабул қилиб олди.

Бир оздан сўнг ўз ишим масаласида яна маориф мудирининг ҳузурига кирдим; чарчаганимдан тиззала-рим титрар, кўзларим тинар эди.

Мудир энди бошқа масала билан овора эди. Ўкириб-ўшқириб хизматкорларга хонанинг чангини артирар, девордаги суратларнинг ўринларини ўзгарти-рар, ора-сира кичкина ойнага ўзини солиб, соchlарини, галстугини тузатар эди.

Ҳамон бояги бурчакда ўтирган кекса афанди билан ўрталарида бўлиб турган гаплардан бу тайёргарликнинг сабабини билиб олдим. Б...га Пьер Фор деган бир француз газетачиси келибди. Маориф мудири кеча вилоят ҳокими берган зиёфатда ана шу муҳаррир ва унинг рафиқаси билан танишибди. Пьер Фор жуда ажойиб одам эмиш. Газетасида: „Яшил Б...да бир неча кун“ деган сарлавҳа билан қатор мақолалар бермоқчи эмиш.

Мудир ҳаяжонланиб ҳикоя қиласиди:

— Эр-хотин бугун соат учда зиёрат қилгани келамиз, деб ваъда беришди. Уларга мактабларимиздан бир-иккитасини кўрсатаман. Гарчи европаликларга кўк-

рак кериб кўрсатадиган мактабларимиз бўлмаса ҳамки, қиттай сиёsat ишлатамиз. Ҳар ҳолда фойдамизга битта мақола бўлади, деб умидворман. Хайриятки, мен шу ердаман, йўқса бу зиёрат мендан аввалги мудир вақтига тўғри келсами, европалик олдида тоза расво бўлардик.

Мен ҳамон эшик ёнида, парданинг бир қанотида кутиб туар әдим. У шошиб:

- Яна нима гапингиз бор, хоним? – деди.
- Ишларни топшириб бўлдим, афандим.
- Жуда соз, раҳмат.
- !!!
- Раҳмат, кетишингиз мумкин.
- Мени бошқа бирон ерга тайинлаш учун буйруғингиз булиши керак эди.
- Ҳа, лекин ҳозирча бўш ўрин йўқ. Ўрин бўшади дегунча бир нарса қилармиз. Исмингизни ёздириб кетинг.

Маориф мудири бу сўзларни шошилиб, дағал қилиб айтар, тезроқ чиқиб кетишимни истар эди.

„Ўрин бўшади дегунча!“

Бу сўзни Истанбулда, Маориф вазирлигига ҳам жуда кўп марта эшитган, афсуски, маъносини жуда яхши билиб олган әдим. Мудирнинг асабий овози менда ёмон бир исён уйғотди. Чиқиб кетиш учун эшик томонга бир одим ташладим, лекин ўша замон кўз ўнгимни бир хаёл, мусофирихонадаги хонамизда кичкина улоқчаси билан мени кутиб ўтирган Мунисанинг хаёли олди.

Ҳа, мен энди эски Фериде эмас әдим. Уддасига оғир вазифаларни олган бир она әдим.

Ана шундан кейин яна орқамга қайтдим. Кучадан ўткинчиларга ёмғирда қалтираб қўл чўзган гадо сингари бошим солинган ҳолда, овозимда бир қўрқоқ тилланчи оҳанги билан:

- Бей афандим, кутишга фурсатим йўқ, – дедим.
- Айтишга уяламан, жуда ёмон аҳволдаман. Ҳодзир биронта иш бермасангиз...

Ортиқ гапира олмадим. Хўрлигимдан, уялганим-

дан нафасим бўғилди, кўзларим ёшга тўлиб борди. У боягидай шошқин, дағал товуш билан:

— Айтдим-ку, хоним, бўш ўрин йўқ,— деди, — Лекин Чодирлида битта қишлоқ мактаби бор, борсангиз қаршилигим йўқ. У ерни ёмон дейишади. Болалар қишлоқ қаҳвахонасида ўқишармиш. Ўқитувчи ётибтурадиган жой ҳам йўқ эмиш. Маъқул кўрсангиз таинлайман, йўқ десангиз яхшироқ жой чиққунча кутасиз.

...

Чодирлининг Зайнилардан ҳам расвороқ қишлоқ эканлигини эшитган эдим. Шундай бўлса ҳам, бу ерда ойларча сарсон бўлгандан, турли ҳақоратларга учрагандан кўра ўша ерга бориш минг чандон афзал эди.

Бошимни солинтиридим ва нафас каби майин товуш билан:

— Хўп, қабул қилишга мажбурман, — дедим. Лекин маориф мудири жавобимни эшитмади. Чунки шу пайт бирдан эшик очилди-ю, ташқаридан бирор: „Келишди!“ деб қичқирди.

Маориф мудири смокингини елпитиб эшикдан зин-филлаб чиқиб кетди. Менинг кетишдан бошқа чорам қолмаган эди. Энди эшикдан чиқаман деб турганимда, маориф мудирининг француузчалаб: „Марҳамат, киринглар“, деган овозини эшитиб қолдим.

Ташқаридан олдин иссиқ пальтоли бир ёш жувон кирди. Юзини кўрдим-у,вой деб юборишдан ўзимни тутолмадим. Газетачининг қайлиги менинг эски синфи дошим Кристиана Варез эди.

Кристиана ёзги таътилларнинг бирида оиласи билан Францияга кетиб, у ерда газета муҳаррирлигига ишлаган бир ёш бўласига теккан-у, кейин қайтиб келмаган эди.

Дугонам бир неча йил ичидаги одам ишонолмайдиган даражада ўзгарибди, салобатли хотин бўлиб қолибди. Овозимни эшитиб бошини ўғирди ва юзимдаги қалин пардага қарамай мени дарҳол таниди.

— Чолиқуши, менинг кичкина Чолиқушим, шу ердамисан? Ох, бу қандай тасодиф!

Кристиана мени ҳаммадан күпроқ яхши күрадиган дугонам эди. Құлларимдан ушлаб мени хона ўртасига етаклади. Қўймай юзпардамни очди, бетларимдан чўлпчўлп ўпа бошлади. Мен ҳалига довур кўрмаган эри, айниқса, маориф мудири, ким билади, нималарни ўйларди.

Мен уларга орқамни ўгириб олиб, кўзларимдаги ёшларни кўрсатмаслик учун юзимни дугонамнинг елкасига яширдим.

— Ох, Чолиқушим, ҳар хил нарсалар миямга келарди-ю, лекин сени бундай қоп-қора чодрага кўмилган, кўзларидан ёш қуилиб турган ҳолда кўрарман, деб ўйламаган эдим.

Секин-секин ўзимни боса бордим, яшириқча юзимни яна тўсиб олмоқчи бўлган эдим, дугонам қўймади. Кейин йўқ деганимга унамай, мени эри томонга ўгириди.

— Пьер, сенга Чолиқушини таништираман, — деди.

Пьер Фор узун бўй, хушрўй, оқиш киши экан. Лекин кўзимга дали-гулик кўринди. Ким билади. мен оғир-вазмин одамлар орасида туриб ўрганиб қолганим учун у боёқиш менга шундай туйилгандир.

Газетачи қўлимни ўпди-да, эски таниши билан гаплашаётгандай:

— Мадемуазель, сизни кўриш шарафига нойил бўлганим учун кўп баҳтиёрман, — деди. — Билсангиз, биз ҳечам нотаниш эмасмиз. Кристиана сизни жуда кўп гапираварди... Башарти у таништирганда ҳам, барibir, Чолиқушини таниб олардим. Мактабда дугоналарингиз ва ўқитувчиларингиз билан бирга тушган суратингиз бор. Унда иягингизни Кристиананинг елкасига қўйиб олибсиз. Кўрдингизми, мен сизни қандай танийман!

Улар маориф мудирини бутунлай унугландаи, факат мен билан гаплашишар эди. Бир зум бошимни ўгириб теваракка қарадим. Қўзларим шундай бир манзарага тушдик, бошқа жойда бўлсам, қаҳқаҳа уриб

кулиб юборардим. Меҳмонлар билан бирга хонага бир қанча одам ҳам кирибди. Яримдоира қуриб турган бу одамлар ўртасида маориф мудири турибди. Ҳаммасининг оғизлари ҳайратдан бир қарич очилган, аломат фокусчи ўйинини томоша қилаётган қишлоқилар сингари менинг французча сўзлашимга анқайиб туришарди.

Ҳаммасидан қизиги шу эдики, Зайниларга борган жамоат ишлари инженери ҳам шулар орасида эди. Кейин билсам, бу афанди мусофиirlарни меҳмон қилибди. Боёқиш ахирни муродига етган, яъни юзимни кўрган эди. Шу билан бирга, қишлоқда маориф мудирига мен тўғримда айтган французча сўзларини эслаб, ҳар ҳолда хижолат ҳам тортгандир.

Бўлар иш бўлган эди. Эски синфдошимга ўзимни шу қадар тушкун бир аҳволда кўрсатиш нафсониятимга тегди. Бунинг устига ўзимни мискин, эзгин кўрсатгим келмай, иложи борича дадиллик, хушвақтлик билан баланд овозда сўзлашавердим.

Ниҳоят, маориф мудири ўз аҳволининг аянчилигини тушунди-да, митти гавдаси билан кулгили бир аҳволда икки букилиб таъзим қилиб:

— Қани, марҳамат, ўтиргилар, туриб қолдинглар, — деди курсиларни кўрсатиб.

Менинг чиқиб кетиш пайтим келган эди. Шунинг учун Кристианага:

— Энди менга ижозат, — дедим секингина.

Лекин у сақичдай ёпишиб олиб, мени ҳеч ёнидан жилдирмас эди. Дугонамнинг мени бўшатгиси келмаганини маориф мудири ҳам кўрди. Ҳозиргина менга ўлгудай совуқ, ёмон муомалада бўлган бу одам чуқур бир ҳурмат билан қошимда эгилиб, менга ҳам бир курси инъом қилди.

— Хоним афандим, тикка турманг, марҳамат, — деди.

Ночор ўтирдим. Кристиана, менинг бу ерда қора чодрага уралиб турганимни ҳеч ақлига сифдира олмай, эрига нуқул гап уқтирап эди.

— Сен билмайсан-да, Пьер, Фериде жуда аломат қиз. Истанбулнинг энг асл оиласидан. Шу қадар ўткир закоси, ажойиб бир характери борки... Уни бу ерда кўриб ҳайрон бўлиб қолдим.

Дугонамнинг мақташи менга ҳам хуш ёқар, ҳам мени уялтирап эди.

Кўзларим тоҳо маориф мудирига тушиб қоларди. Боёқиши ҳалигача ўзини ҳайратдан қутқаза олмаган эди. О, ҳаёсиз жамоат ишлари инженери-чи! У хонанинг бир бурчагига суқилиб олиб, мени кўзлари билан еб юборгудай бўлиб ўтирап эди.

Табиий, унга қиё боқмаётган эдим. Баъзида одамнинг юзида пашша юради-ю, эти жимирилаб кетади. Инженер кўзларининг ҳам юзимда пашша сингари айланиб юрганини қарамасданоқ сезар, безовта бўлардим.

Кристиананинг қизиқишини босиш учун мана шундай изоҳ беришга мажбур бўлдим:

— Бу нарсаларга ажабланилмаса ҳам бўлади, чунки ҳар ким бир нарсага ҳавас қилгандек, мен ҳам ўқитувчиликни ҳавас қилдим. Кўнглимнинг истаги билан шу томонларда ишлашга, мактаб болалари учун хизмат қилишга қарор қилдим. Ҳаётимдан мамнунман, ҳар ҳолда елканли қайиқда дунё саёҳатига чиққанчалик хавфли ноз эмас бу. Ҳайронман, бунинг нақадар табиий нарса эканлигини негадир тушунгинг келмайди.

Мисъе Пьер Фор кучли овоз билан аравани қуруқ олиб қочди:

— Мен тушунаман, мадемуазель, кўнгилнинг бу хил нозик тароналарини Кристиана ҳам, шубҳасиз, жуда яхши тушунади. Бироқ шошиб қолди-да. Менинг бундан чиқарадиган хулосам шуки, Истанбулда гарб тарбиясини олган янги қизлар авлоди пайдо бўлибди. Булар Пьер Лотининг дезаншантелари* сингари бе-

* **Пьер Лоти** — француз ёзувчisi; desenchte (dezanshante) — умиди пучга чиққанлар.

фойда ўпкалашлар билан ўзларини хароб қилувчи наслдан бутунлай бошқа бир наслга мансубдирлар. Булар қуруқ хаёлдан күра ҳаракатни аъло кўрадилар-у, Истанбулдаги роҳат ва саодатларидан воз кечиб, ўз ихтиёрлари билан Анатолияни уйғотгани борадилар. Нақадар гўзал, нақадар олийжаноблик намунаси! Мен учун топиб бўлмайдиган бир мақола мавзуси! Туркларнинг уйғонишидан баҳс этганимда, рухсат этсангиз, сизнинг отингизни ҳам қайд этсам, мадемуазель, Фериде Чолиқуши.

Мен апил-тапил:

— Кристиана, эрингга менинг отимни газетада чиқаришга йўл қўйсанг, сен билан дўстлигимиз тамом бўлади, — дедим.

Пьер Фор ўзимни яширин сақламоқчи бўлганимни янглиш тушунди.

— Бу камтарлик ҳам ниҳоятда чиройли, мадемуазель, — деди. — Сиз каби ажойиб бир қизнинг орзуларига бўйсунмоқ вазифамдир. Вилоятнинг қайси баҳтиёр мактабида ўқитувчилик қиласётганингизни сўрашим мумкинми?

Боя айтдим-ку, бўлар иш бўлди, деб!

Ялт этиб маориф мудирига қарадим-да, туркча қилиб:

— Каминага таклиф этган мактабингиз қаерда эди? — дедим. — Чодирли қишлоғи дегандай бўлиб эдингиз шекилли.

Пьер Фор қайдларини давом эттира туриб:

— Шошманг, шошманг, — деди, — нима дедингиз: Чоғирлими ё бўлмаса Чонирлими? Мадемуазель, вилоятда қиласиган саёҳатимизда фурсат топилса, гўзал қишлоғингизга ҳам бориб, сизнинг ўқувчиларингиз орасида зиёрат қилиб келамиз.

Маориф мудири лавлагидай қизариб ўрнидан сапчиб турди.

— Мадемуазель Фериде хоним афанди қишлоқ муаллималигини талаб этяпти. Лекин мен вилоят марказидаги хотин-қизлар мактабида француз тилини ўқитса яна ҳам кўпроқ фойда келтирап деган қаноатдаман.

Тушунолмай юзига қарадим. Менга туркчалаб шу изохотни берди:

— Француз мактабини тугатганингизни ва французча билишингизни айтмаган эдингиз, бундай бўлгандан кейин иш ўзгаради. Энди сизни вазирликка тавсия қиласман. Буйруқ олгунимизча вакила бўлиб ишлаб турасиз. Эртага эрталабдан ишга тушасиз, хўпми?

Ҳаётнинг бир фалокатдан кейин ҳар доим саодат келтириши ажойиб маталда айтилганидек, ойнинг ўн беши қоронги бўлса, ўн беши мутлақо ёруғ бўлишини билардим, албатта. Лекин бу ёруғликнинг шу қадар қуюқ қоронғида, шу қадар оғир дақиқада туғилишига ақлим етмас эди.

Муниса яна кўз ўнгимга келди. Лекин бу сафар мусофирихона хонасида кичкина улоқчали камбағал бола қиёфаси эмас, балки чиройли бир уйнинг гулгун боғчиасида гулчамбар ясаётган баҳтли қизча бўлиб кўринди.

Айрилиш пайтимиизда Кристиана мени бир четга тортиб:

— Фериде, сендан уни сўрамоқчиман. Унашиб қўйилган эдинг, нега тегмадинг?

...

— Нега жавоб бермайсан? Куёвинг қаерда?

Бошимни солинтириб паст товуш билан:

— Ўтган йил кузда ундан айрилдик, — дедим.

Бу жавоб Кристианага қаттиқ таъсир қилди.

— Наҳотки, Фериде? Рост айтяпсанми? Оҳ, бечора Чолиқуши! Сени бу ерга қайси шамол келтирғанлигини энди тушундим, — деди.

Бармоқларимни маҳкам ушлаб турган қўллари дирдир титрарди.

— Фериде, уни жуда яхши кўтардинг, шундай эмасми? Яширма, азизим! Бўйнингга олишдан ҳамма вақт қочиб юрардинг, лекин шундай бўлса ҳам, ҳамма биларди.

Кристиананинг қўзлари, фира-шира хаёлда қолган тушни эслаетгандек, ҳорғин бир тусда юмилди. Кейин ҳароратли бир товуш билан давом этди:

— Ҳақинг бор эди, уни яхши күрмай бўлмас эди. Бир неча марта сени кўргани келгани эсимда. Ҳеч кимга ўхшамаган бир қиёфаси бор эди. Бечора! Сенга жуда раҳмим келади, Фериде! Ёш қиз учун севган ёрининг ўлимини кўришдан ҳам каттароқ баҳтсизлик бўлмаса керак, деб ўйлайман.

„Сенга жуда раҳмим келади, Фериде. Ёш қиз учун севган ёрининг ўлимини кўришдан ҳам каттароқ фалокат бўлмаса керак“, деганида бошимни солинтириб, кўзларимни юмиб олдим. „Тўғри ҳақинг бор!“ дедим. Ўша аҳволда бошқа нима ҳам дея олардим? Лекин мен сенга ёлғон айтдим, Кристиана.

Мен ёш қиз учун бундан ҳам каттароқ баҳтсизликлар борлигини биламан. Севикли ёрининг ўлимини кўрган ёш қизлар сен ўйлаганча баҳтсиз кишилар эмас. Уларнинг кўнглини юпатадиган катта тасаллилари бор. Орадан йиллар, ойлар ўтгандан сўнг бир кеча ёт элларнинг қоронғи, совуқ ҳужрасида ёлғиз қолган дамларида ўз ёрларининг сиймосини кўз ўнгиларига келтириш имконига эгалар. „Бу бечора кўзларнинг сўнгги боқиши меники эди“, дейишга ҳақлари бор. Бу хаёлий юзни қалбларининг лаблари билан ўпа олгандирлар. Лекин мен бу ҳақдан маҳрумман, Кристиана!

* * *

Б..., 19 март

Бугун эрталаб Б... шаҳридаги хотин-қизлар мактабида дарс бера бошладим. Бу ерга тез кўнишиб кетсан керак. Лекин Зайнилардан кейин бу ерни ёқтирамадим десам айб бўлар.

Янги ҳамкасларим кўринишдан ёмон одамларга ўхшамайдилар. Ўқувчиларим тахминан менинг ёшимда, баъзилари мендан ҳам каттароқ, ноппа-нозандай хонимлар десам бўлади.

Мактаб мудири Ражаб афанди салла ўраб юарар экан. Мактабга келганимда муовин хоним мени тўғри мудир хонасига бошлаб кирди. Ражаб афандининг маориф бўлимига кетганлигини, ҳализамон келиб қолишини айтиб, бир оз кутишни илтимос қилди.

Гоҳ деразадан танаффус боғчасини томоша қилиб, гоҳ деворда осиғлиқ турли-туман ёзувларни ўқишига тиришиб, ярим соатча кутиб ўтиредим.

Мудир ниҳоят келди. Йўлда селга учраб, кийими астар-аврасигача ҳўл бўлиб кетибди.

Мудир мени хонасида кўриб:

— Хуш келдинг, қизим. Ҳозир маориф бўлимида айтишди сени. Аллоҳ жумламизни муборак этсин, — деди.

Мудирнинг оппоқ юмалоқ соқол ўраб турган чехраси ичидаги юмалоқ юзи, олма каби қип-қизил бетлари, жавдираб турган филай кўзлари бор эди.

Устидан оқаётган сувларга қараб:

— Оҳ, Худо кутаргил, соябонни олиб чиқиш эсимдан чиқибди. Роса шўрим қуриди! Ақлсиз калла жабрини оёқ тортар, дейишади, лекин бу сафар кийим тортди. Айб қилма, қизим, бир оз қуриб олмасам бўлмайди, — деди.

Мудир чопонини еча бошлади. Мен ўрнимдан туриб:

— Афандим, сизни безовта қилмай. Кейин келарман, — деб ташқарига чиқмоқчи бўлдим.

Лекин Ражаб афанди қўл ишораси билан мени жойимга ўтқазди.

— Йўқ, жоним қизим, такаллуфга нима ҳожат! Биз сенга ота ўринадаги одаммиз, — деди.

Чопоннинг ичидаги нафармон чизиқли сариқ атласдан нимчагами ё кўйлакками ўхшаган бир нарса бор эди. Ёқасига қарасанг кўйлак дейсан, чўнтакларига қарасанг нимча.

Ражаб афанди стулини печка ёнига суриб ўтиредида, товоонларига от тақасига ўхшатиб жуда катта михлар қоқилган кўн этикли оёқларини ўтга яқинлаштириб, мен билан гаплаша бошлади.

Мудирнинг сандонга болға урилганда чиқадиганга ўхшаш йўғон ва қулоқларни кар қиласиган дағал овози бор эди. „K“ ҳарфини „F“ шаклида талаффуз этарди.

— Жуда ҳам ёш бола экансан-ку, қизим! — деди.

Ҳамма ерда эшитавериб жонимга теккан сўзни у ҳам айтди.

— Албатта, бу иш қўлингга осонликча кирмагандир, лекин буни қўлда сақлаб қолиш ундан ҳам қийинроқ бўлар, деб ўйлайман. Шунинг учун файрат қилишинг керак. Менинг муаллималарим ҳам ўз йўллари билан қизларим ўрнидаги кишилар. Шу сабабли ниҳоятда ўзларини оғир, жиддий тутишлари керак. Бир вақт муаллималаримдан биттаси кўп хунук иш қилиб қўйди. Қораси ўчин! Маориф бўлими билан келишиб ўтирасданоқ, паспортини қўлига бериб қувивб чиқардим. Шунаقا эмасми, Шаҳноза хоним? Нима бало, оғзингга толқон солиб олганмисан?

Шаҳноза хоним, яъни мактаб мудирининг муовини йўталмасдан туриб бирон сўз айта олмайдиган ўрта ёшли, заъфарон, хаста юзли бир хотин эди. Анчадан бери бир нарса дейишга ҳаракат қилаётганлигини сезиб ўтирадим. У асабий бир товуш билан:

— Ҳа-ҳа, шундай бўлувди, — деди. Кейин сўз навбатини қўлдан бергиси келмадими, томдан тараша тушгандек қилиб гапирди:

— Ҳаммоллар икки мажидиядан камига унашмаяпти, нима қиласми?

Ражаб афанди, устидан буғ эшилиб чиқаётган нам этикларига ўт кетаётгандек, бирдан сакраб турди.

— Бу муттаҳамларни қаранг,вой, лаънатилар-эй! Үлай агар, юкларни ўзим орқалаб ташийман. Мен телбароқ одамман. Айтдимми — қиласман. Бор, бориб айт. Кейин у яна менга юзланди:

— Сен кўзларимнинг филайлигини кўряпсанми? Худо номи билан қасам ичаманки, мен бу кўзларимни минг лирага ҳам сотмайман. Одамларимга мана шундай бир қараш қилсан бас, ақл-хушлари бошларидан учади-кетади. Яъни, масалан, муддаом шуки, қиз деган нарса ақл-хушли, одобли, яхши тарбияли бўлиши керак. Вазифасига кусур етказмасин, ташқарида муаллималик номига иснод келтирмасин. Муовин хоним, дарс вақти бўлиб қолди дейсанми?

— Бұлди, афандим, қызлар синфға киришди.

— Юр, қизим, сени үқувчи қызларингга таништириб құяй. Лекин хайрингни берсін, шу юзингни аввал яхшилаб ювіб ол.

Мудир афанди сұнгги сұzlарини бир оз тортиниб, овозини пасайтириб айтди. Мен жуда қаттық хижолат бўлиб қолдим. Тавба. Юзимга бир нарса тегибдими?

Муовин хоним билан қўз уриштириб олишдик. У ҳам мен сингари таажжубда эди.

— Нима, юзимга бир нарса тегибдими, афандим?— деб сўрадим.

— Қизим, хотин зоти зеб-у зийнатга ўч келади. Лекин муаллималар юз-кўзларини мана шундай бўяб синфға киришса, тўғри келмайди. Менинг сенга оталарча насиҳатим шу.

Мен уялиб-тортиниб:

— Лекин менда бўёқ йўқ, мудир афанди, мен ҳалигача, юзимга бўёқ суртган одам эмасман, — дедим.

Ражаб афанди ишонмасдан юзимга тикилиб:

— Ана холос, ана холос, — дер эди.

Мен бирдан сирга тушуниб, ўзимни тутолмасдан кулиб юбордим.

— Мудир афандим, сиз айтган бўёқлардан мен ҳам куйғанман. Лекин начора, Худо суртибди, сув билан ювишнинг иложи бўлмаса, — дедим.

Муовин хоним ҳам менга қўшилиб кула бошлади.

— Хонимнинг ранги табиий, афандим, — деди.

Бизнинг кулгиларимиз мудир афандига ҳам юқди. Унинг кулиши ҳам одамлар кулгисидан бошқачароқ эди. „Хоҳоҳо“ деб кулганда „х“ ҳарфини янги мактабга келган болаларга алифбе ўргатаётгандек, дона-дона қилиб чиқаради.

— Ана у томошани қаранг! Худо берибди, Худо... Худо бир берса бира тўла беради. Ҳай, муовин хоним, сен мана шундай чиройли юзни кўрганмисан? Қизим, онанг сенга сут ўрнига гулқанд эмизганми? Вой Худо!

Ражаб афанди ниҳоятда яхши одам бўлса керак. Анчагина кайфиятим очилди.

У ҳамон устидан буғи чиқиб турған чопонини кийди, биз бирга синфға кетдик. Йұлак деразаларининг бирида талабаларимни күриб, нафасим бұғзимга тиқилди. Биз ичкари кирдик. Ё Раббий, мунча одам күп! Синфда әлلىктача қызы бола бор эди. Ҳаммаси ҳам мен тенги катта-катта қызлар. Буларнинг бирданига менга тикилған турли-туман күzlари қаршиисида ерга кириб кетгудек бўлиб турардим.

Ражаб афанди шу заҳоти чиқиб кетганида мен жуда ёмон ахволда қолардим, нимага десангиз, ўзимни йўқотиб, шошиб қолган эдим. Хайриятки, мудирда одамларни ўз сўзига қулоқ солдириш фазилати кучли экан.

— Қани, қизим, жойингга бор-чи! — деб гувуллади-да, мени қўярда-қўймай кафедра столига чиқарди. Кейин узундан узоқ сўз бошлади. Вой Худо, нималарни гапирмади! Европаликлар-ку табииётни, кимёни, фалакиётни, риёзатни араблардан олган экан, хўш, нима учун биз европаликлардан илм-у жадидни олмай, номаъқулчилик қилиб келамиз? Европаликларнинг илм-у урфон ва донишмандлик хазиналарига тўқиниш, уларнинг билим соҳаларидағи ғалабаларига чанг солиш — қонуний талашдир. Бу таляш тўплар, миљтиқлар ёрдами билан эмас, балки фақат француз тили орқалигина қилинар эмиш.

Мудир афанди дам сайн қайнаб, жўшиб борди. У қулоқларни қоматга келтирадиган момақалдироқдек даҳшатли товуши билан гулдураб гапирав, мени кўрсатиб:

— Дунёning ҳамма мамлакатлари эга бўлган билим хазинасининг калити мана шу муштумдек кичкина қиз қўлидадир. Сизлар бунинг кичкиналигига қараманлар. Бўйи синчалакдек бўлса ҳам, ичи жавоҳирлар билан тўлиқдир. Ёқасига ёпишинг, бўғзига чанг солинг, илмини оғзидан олинг, лимондек сиқиб чиқаринг!

У малъун қаҳқаҳалардан бирининг бошланишидан қўрқиб, синфдан қочиб чиқиб кетишга шайланиб турардим. Ё Раббий, бемаъни кулги мени босса, шар-

манда бўламан? Мен ўзимни маҳкам тутиб, синфга биринчи марта кўз ташладим. Ана холос, улар ҳам кулишяпти. Шундай қилиб, толибаларим* билан алоқам ширин табассумлар билан бошланди. Бу боқиш, бу яширин кулимсираш ўша маҳал бир-биримизнинг қалбимизга меҳр солди, деб ўйлайман.

Синфда кулги кучайиб борди, буни ахири мудир афанди ҳам сезиб қолди. У муштини қарсиллатиб қафедрага урди, минг лирага ҳам сотмайдиган ғилай кўзларининг қийшиқ қараши билан синфга олади.

— Бу қандай гап?.. Бу қандай гап?.. А, бу қандай гап?.. Иzzатини билмаган нодонлар! Хотин зотини эркалатиб бўлмайди. Худо урсин, ҳаммангни мажақлаб ташлайман! Юм, оғизларингни! Куйдирган қалладай нимага илжаясанлар?

Қизлар бу дўқ-пўписага унча парво қилмас эдилар. Улардан кўра мен кўпроқ қўрқиб кетдим.

Мудирнинг нутқи яна ўн беш дақиқача давом этди. Синфда яна кулги кучайгудек бўлса, Ражаб афанди столга мушт уриб, ярим ҳазил, ярим жиддий ўкирик билан:

— Нимага тиржаясанлар? Ҳозир ҳаммангни омбурга оламан! — деб бақиради.

Сўзининг охирида Ражаб афанди яна бир марта қичқириб:

— Этагига маҳкам ёпишинглар, ёқасини қўлдан чиқарманглар, илмини лимондек сиқиб олмасангиз, онангиздан, отангиздан, давлатдан, халқдан еган нонингиз ҳаром бўлсин! — деди-да, синфдан чиқиб кетди.

Толибаларим билан ёлғиз қолган шу дастлабки дақиқам нечоғлиқ оғир бўлишини ўйламаган эканман. Эртадан-кечгача тинмай гапирадиган маҳмадона Чолиқуши, тут еган булбулдек, оғзини очолмай қолди. Миямда ҳеч қандай фикр йўқ, у бўм-буш эди. Айтишга бир оғиз сўз топа олмас эдим. Ўзимни тутолмай,

* Толиба — ўқувчи қиз (арабча).

ихтиёрсиз кулимсирай бошладим. Хайриятки, толи-баларим мени ҳали ҳам мудир афандининг сўзларига куляпти, деб ўйлашибди. Улар ҳам кўзларимга тикилиб кулимсирай бошладилар. Ана шунда бирдан юрагимга жасорат кирди. Энди ўзимни анча босиб олдим.

— Хонимлар, — деб сўз бошладим, — мен бир оз французча биламан, агар сизларга шунинг нафи тегса, ўзимни баҳтиёр деб билардим.

Юрагимдаги қўркув тарқалиб энди тилим чиқиб қолди. Ортиқ қийналмай сўйлар, қизларимнинг се-кин-секин менга эликаётгандикларини сезиб борардим. Шундай катта хонимларни қизларим дейиш нақадар баҳт! Фақат кўпроқ кулишади, бу менга ёқмайди. Кулишса-ку майли-я, Ражаб афанди минг лирага сотмайдиган қийшиқ қараши билан синф деразасидан кўриб қолса ёмон бўлади. Шунинг учун толибаларимга кичиккина танбеҳ қилишни лозим кўрдим.

— Хонимлар! Кулишларингиз табассум доирасидан чиқиб кетмасин. Сизларга дўқ қилиш учун менинг қўлимда мудир афанди айтган омбурга ўхшаш ҳеч нима йўқ. Фақат сизлардан хафа бўламан, холос, — дедим.

Қисқаси, биринчи дарсим яхши ўтди. Синфдан чиқаётганимда қизлардан бири ёнимга келиб, мудир афанди нима учун омбур деганлигини тушунтириб берди. У кўп куладиган қизларга „тишларингни омбур билан суғуриб оламан“, деб дўқ ураркан.

* * *

Б..., 28 марта

Қизларимдан кўп, жуда кўп хурсандман. Мени шу қадар яхши кўриб қолишихи, танаффус пайтида ҳам изимдан қолишмайди. Ҳамкасларга келсак, тўғриси, уларни ҳам ёмон одамлар деб бўлмайди. Менга совуқ қарайдиганлар, муаллимлар хонасининг бир бурчагида ер остидан хўмрайишиб, мен тўғримда хунук нар-

салар шивирлашадиганлар ҳам йүқ әмас. Не ажаб, одам уйда ҳам ҳаммани бир хил яхши күра олмайди-ку.

Үқитувчilar орасыда истанбуллик Назиҳа билан Васфия деган иккита ёш жувонни яхши күриб қолдим. Булар бир-бирларидан ҳеч айрилмайдилар. Лекин мувовин Шаҳноза хоним, булар билан яқин алоқа қилманг, деб айтди менга. Аммо нима учунлигини билмайман. Булардан бошқа яна иккита танишим ҳам бор. Бири бир маҳаллар марказий рушдияда мени мудофаа қилган узун бўйли, тим қора кўзли муаллима хотин. Бу ерда ҳафтада бир кун дарс беради. Мудир афандининг филай боқишиларидан қўрқмайдиган бирдан бир ўртогимиз шу. Аксинча, Ражаб афандининг ўзи ундан ҳайиқади, мовий чопонининг ёқасини ушлаб: „Жуда феъли ёмон-да! Шундан бир қутулсан борми, Худо ҳақи, кўзим тузалиб кетади!“ дейди. Иккинчи танишим — тишлари отникига ўхшаган, кўзойнакларини ҳеч вақт олмайдиган кекса муаллима. Истанбулда турган кезларимда қўпинча шаҳар атрофи поездига бирга тушиб қолардик. Гўзтепа томонларда, муаллималик қиларди. Кампир мени таниганми, яна юзимга тикилиб:

— Худоё тавба! Шунчалик бир-бирига ўхшаган одамларни умрим бино бўлиб қўрган эмасман. Бир маҳаллар поездда битта шўх мактаб қизини кўриб юрардим. Сизга шунаقا ҳам ўхтайдики!.. Лекин, у назаримда, француз эди шекилли. У шундай шўхлик қиласардики, бутун вагон ичаги узилгудек бўлиб куларди, — дейди.

Мен ҳам кўзимни олиб қочиб:

— Эҳтимол, шунаقا ҳам бўлади, — дейман.

Мактабда бир неча эркак муаллимлар ҳам бор. Масалан, Зоҳид афанди. Бу кекса киши дин дарси беради. География ўқитувчиси, истеъфога чиққан мўйсафид полковник Умарбей. Исмини мен билмайдиган бир ёзув муаллими ва мусиқа муаллими Шайх Юсуф афанди; бу фақат мактабгагина эмас, бутун Б... шаҳрига

шұхрати кетған киши. Юсуф афанди ҳақиқатан ҳам бир мағаллар Мавловийлар сұлукига шайхлик қылған. Бечора бир неча йил аввал қаттық оғириб, сил касалиға йулиққан. Докторлар жойини үзгартирмаса, үлишини айтғанлар. Шунинг учун тул опаси билан иккі йил аввал Б... шаҳрига күчиб келған. У ҳозир опаси билан кичкина бир уйда турар әмиш. Ана шу кичкина уйни құрған-билғанлар уни мусиқа музейига үхшатадилар. Ҳар өткізуден, қар создан бор әмиш. Шайх афанди бу ерда машхұр бастакор сифатида ҳам танилған. Унинг асарлари құйланар, чалинар, одам уларни йиғламасдан тинглай олмас экан.

Мен уни бириңчи марта ёмғир ёғиб турған бир кунда құрдим. Танаффусда үқувчи қыздарым билан бирга боққа чиқиб, бир оз ҳаво олиб келмоқчы бўлдим. Мен у ерда янги тўп үйинини қўрсатдим, бирга үйнашдим, анчагина баҳримни очдим. Ичкарига кирганимда қора қўйлагим ивиб кетған эди. Жойи келганда шуни ҳам айтиб кетайинки, мен ихтиро этган муаллималик қўйлаги секин-секин бошқаларга ҳам расм бўла бошлади. Ҳатто үқувчи қыздарым ҳам тиктириб кийишадиган бўлишди. Мудир афанди қўйлакнинг рангига қўшилмай:

— Мусулмон қизи қора кийиши тўғри келмайди! Яшил бўлиши керак, — дер эди.

Биз эса, шуниси яхши, кирчимол, деб унисига уна-
мас эдик. Муаллимлар бўлмасида атрофи кафелли кат-
такон печка ёниб турарди. Икки девор бурчаги билан
шу печка орасига кириб, қўйлагимни қуритаётган эдим.
Қўлларим чўнтакларимга солинган эди. Шу маҳал
эшик очилиб, ўттиз беш ўшларда нозик, новча бир
афанди кириб келди. У эркак үқитувчиларимиз син-
гари оддий кийимда эди. Шундай бўлишига қарамай,
юқорида таъриф қилинган Шайх Юсуф афанди худди
шу киши эканлигини пайқадим. Мактабда уни жуда
яхши кўришади. Муаллимлар дарров уни ўраб олиш-
ди, пальтосини ечинтиришди. Ўзимни печка панасига

олиб туриб, ер остидан унга қарадим. Юмшоқ, хушмуомала одам экан. Заҳил юзида кўпинча ўлишига маҳкум бўлган касаллардаги рангсиз, нозик, тиниқ оқчиллик бор эди. Чиройли сариқ соқоли, оч кўк кўзлари менга пансиондаги олақоронги даҳлизларда мунгли-мунгли кулимсираган Исо суратларини хотирлатди. Сўзлари тасвирдан ожиз, нақадар ширин эди. Бу ҳалим, ширин овозда билинар-билинмас бир шикоят оҳангি бор эди. Бу – касал болаларнинг овозида бўладиган эзгин, ғамгин шикоятнинг ўзгинаси эди. Ўзини ўраб олган ўқитувчиларга ҳеч тиниб битмаган ёмғирдан шикоят қиласар, очиқ ҳаволарни сабрсизлик билан кутаётганлигини айтар эди. Шунда бир зумгина кўзларимиз бир-бирига тўқнашди. Қоронги бурчакда турганим учун мени дурустроқ кўриш ниятида кўзларини хиёл қисиб қаради. Кейин:

– Ким бу кичик хоним, толибаларимиздан эмасми? – деб сўради.

Ўқитувчиларнинг ҳаммаси бирдан мен томонга қарашди. Васфия хоним эса кулиб туриб:

– Кечиринг, бей афанди, танишириш эсимиздан чиқибди. Янги француз тили ўқитувчимиз Фериде хоним, – деди.

Турган еримдан бошимни эгиб салом бердим.

– Буюк бастакоримиз билан танишганим учун жуда мамнунман, афандим, – дедим. Санъаткорлар бундай гапларга жуда мойил бўлишади. Шайх Юсуф афандининг оқиш чехрасида заиф бир қизиллик пайдо бўлди. Қўлларини қовуштириб, бўйнини эгди.

– Каминангиз бастакор мартабасига лойиқ бўладиган бирон асар яратганига имони комил эмас. Агар баъзи бир майда нарсаларим мақтовор бўлган бўлса, бу Ҳамид ва Фиграт каби баъзи буюк шоирлардаги илоҳий фуссани самимий бир овоз билан ифода этишдан иборатдир, – деди.

Қисқаси, бу Юсуф афандини ўз акамдек яхши кўриб қолдим.

* * *

Б..., 7 апрель

Менинг энг катта орзуларимдан бири ушалди. Кеча бир кичкина, чиройли, тоза уйга кўчиб кирдик. Худо хайрини берсин, буни менга Ҳожи халфа толиб берди. Ёнида боғчаси бор бу уч хонали кичкина, ши-рингина уй Ҳожи халфаникidan атиги икки-уч дақиқалик масофада. Ҳаммасидан ҳам яхиси шу бўлдики, бу уйни ичидаги ашёси билан ижарага бердилар.

Кеча Муниса иккимизнинг суюнчимиз ичимизга сифмай кетди. Уйни тозалаб, нарсаларни жой-жойига қўйишимиз керак эди. Қаёқда! Кулишдан, бир-бири-мизни қувишдан, ўйноқлаш, қувонишдан бошқа нарсага қўлимиз тегмади... Бечора Муниса қўзларига ишонмай, ўзини саройга кириб қолгандек ҳис этарди. Фақат Мазлум (чўпон Меҳмет бизга ҳадя қилган улоқнинг отини Мазлум қўйдик) бизни ёмон қўрқитиб юборди. Бу ярамас очиқ қолган ошхона эшигидан боғчага, у ердан худди таги минорадек тик жарликка қараб чопиб кетди. Худо бир сақлади, яна бир қадам босса тўғри жарга қулаб кетарди. Лекин бу шайтон махлуқлар оёқларини қаерга қўйишини мендан яхшироқ билишади. Ҳар ҳолда, уни тутиб ичкарига олиб киргунча, юракларимиз ёрилгандан баттар бўлди.

Ҳа, уйимиздан ниҳоятда хурсандмиз. Муниса саҳнадаги мовий кафеллар устида югуради, сирғанади, девордаги гул расмларини қўллари билан сийпаб қувонади.

Фақат кечқуруллари, қош қорая бошлаганда бир оз ўқсиб қоламиз. Қўшниларникига қўлларида тутунча билан оталари, ака-укалари келишади. Бизнинг уйимизни эса бу соатларда ҳеч ким йўқламайди. Бир умр шундай бўлиб қолади.

Бу юртнинг баҳори шундай ажойиб бўлар эканки... Ҳамма ёқ кўм-кўк бўлиб кетди. Богчамда рангбаранг гуллар очилди, хонамнинг деразаларига чирмовиқлар чирмаша бошлади. Богчамизнинг этагидаги

тик жарлик яшил шоналарга үхшаб қолди. Бу яшилликлар ичидә лолалар янги яралардек қип-қизил бўлиб очилади. Бутун бўш кунларимни боғчада – Муниса билан бекинмачоқ ўйнаш, арқонда сакраш билан ўтказамиз. Чарчаган кезларимизда мен расм солишга ўтираман, Муниса эса улоги билан чаман ичидә чўзилиб ётади. Менда расм солиш ҳаваси яна уйғонди. Бир неча кундан бери сувбўёқ билан Мунисанинг расмини чизмоқдаман. Ярамас қиз тек туриб берса, сурат аллақачон битган бўларди, лекин жим туриш жонига тегади. Бошида дала гулларидан қилинган чамбар, яланғоч қўлларида улоқ билан рўпарамда жим ўтиришга тоқати етмайди.

Баъзан Мазлум унамасдан узун, ингичка оёқларини типирчилата бошлайди. Ана шундай пайтларда Муниса иргиб ўрнидан туради-да:

– Опажоним, Худо ҳақи, мен жон-жон деб туриб берардим-у, лекин Мазлум унамаяпти, нима қилай! – деб қочиб кетади.

Мен жаҳлим чиқиб бармоғим билан унга пўписа қиласман:

– Нима, мен сенинг шайтонлигингни билмайманми? Сен жўрттага жоноворни қитиқлаяпсан!

Мактабдаги дарсларим ҳам ёмон кетаётгани йўқ. Мудир афанди мендан жуда хурсанд. Фақат кулишни яхши кўрганим учун баъзан мендан хафа бўлиб қолади.

– Ҳа-да, сенга ҳам омбур олиб келаман-да! – дейди.

Мен ёлғондан лабларимни буриб:

– Начора, домла афанди. Устки лабим бир оз калтароқ, шунинг учун жиддий турганимда ҳам мени куляпти деб ўйлайсиз, – дейман.

Мудир афанди нимагадир чет тилларга ҳавас билан қааради. Аллақандай бир эски француз алифбесини топиб олиб, ҳижжалаб ўқиб юради. Баъзан мендан сўзларнинг маъносини сураб олади-да, дарслик чеккасига қора қалам билан ёзиб қўяди.

Шайх Юсуф афанди билан жуда иноқлашиб кетдик. Бу нозик, ғамгин бемор менга жуда ёқади. У овозида яшириниб ётган шикоятли оҳанг билан шундай гўзал, шундай аломат нарсалар айтадики...

Ўн кун аввал жуда ғалати ҳодиса рўй берди. Мактабимизда кераксиз эски ашёлар тиқиб ташланган бир зал бор. Ўша куни бир ўкув жадвали олиш учун шу залга кирдим. Деразалар ёпиқ бўлгани сабабли, зал ичи кечқурунгидай олақоронги эди. Теварагимга қараган эдим, бурчакда чанг босиб ётган бир эски органга* кўзим тушди. Бирдан юрагим ширин-ширин ура бошлади. Кейин юрагимга мунг чўкди. Болалик чоғларимнинг баҳтиёр кунлари шу орган чалган оғир, чуқур илоҳий кўйлар ичидан ўтган эди. Унтилган дўстнинг мозорига яқинлашаётгандек, титроқ ичидан унинг ёнига келдим. Залга нима учун келганимни, қаерда эканлигимни унугтган эдим. Оёғимни секин босдим, клашиблардан бирига бармоғимни қўйдим. Орган ярали кўнгилдан келаётгандек оғир, дардли садо берди. Оҳ, бу садо!

Нима қилаётганилигимни ўйлаб ўтирмасдан ёнига курси келтириб қўйдим. Орган ёнига ўтириб, яхши кўрган черков кўйларидан бирини секин, фоят секин чала бошладим.

Органин тинглаб туриб, секин-секин ўзимни йўқота бордим, оғир бир рўё қаърига тортила бошладим. Мактабимнинг олақоронги йўлаклари кўзларим ўнгига гавдаланаар, қора фартукли, калта сочли мактабдош дугоналарим шу даҳлиздан тўп-тўп бўлиб ўтарди. Бу ерда қанча қолиб кетганимни, нималар чалганимни билмайман. Ўтган кунларимнинг ўтган рўёсига ўзимни тамомила таслим этган эдим.

Орқамда чуқур бир хўрсиниш, япроқлар орасидан шамол ўтаётганилигига ўхшаш бир товуш эшилдим. Енгилгина титраб бошимни ўгирдим. Олақоронгиликда кўзимга Шайх Юсуф афандининг сарғиши сиймоси кў-

* Орган — чолғу асбоби

ринди. Бир синиқ жавонга сүяниб, бошини солинтирган ҳолда қулоқ солиб турар, күк күзларида чуқур бир ҳасрат бор эди.

Тұхтаганимни күриб:

— Давом эт, бұтам, давом эт, илтимос қиласман, — деди.

Мен жавоб бермадим. Орган устига бошимни яна ҳам әнгаштириб олиб, күздеги ёшларим қуригунча чалдым. Кейин ҳиқ-ҳиқ нафас олиб, әзгін, толғин бир ҳолда үрнимдан турдым.

— Сизда нақадар чуқур мусиқа истеъоди, нақадар ҳассос бир қалб бор экан, Фериде хоним! Бола қалбининг шу қадар чуқур қайғуни қандай ҳис эта олишига ажабланаман.

Мен үзимни парвосиз құрсатишга тиришиб:

— Бу диний құшиқлардан бири. Ҳа, күпинча шунақа ғамғин бұлади булар, афандим. Ғам менда эмас, күйларда, — дедим.

Юсуф афанди сұзларимга ишонмади, бошини тебратиб:

— Үзимни санъят устаси деб ҳисоблай олмайман, — деди. — Лекин бир мусиқа парчаси чалингanda ундаги фазилатларнинг қайси бири композиторға, қайси бири ижрочига оид эканлыгини аниқлашда янглишмайман. Ашулачиларнинг овозларидаги сингари ижрочиларнинг бармоқларыда ҳам үзига хос тұлқынлар бұлади, бу эса фақат ҳассос қалдангина келиб чиқади. Шу чалган диний күйларингиздан баъзиларининг нотаси ни менға ҳадя қилишингиз мүмкінми?

— Булар қулоққа үтириб қолған нарсалар, афандим, ноталарни қаердан билай?

— Ҳечқиси йүқ. Бир күн вақти билан орган ёнига үтириб чалиб берсанғиз, каминанғиз ҳам ижозатингиз билан дафтарға ёзиб олади. Бир вақтлар вафот қилиб кетған бир қарі рухонийдан каминанғиз ҳам битта орган сотиб олған эди. Мусиқа асбобларига менда жуда катта қызықиши бор, афандим. Мен уни үз хонамнинг бурчагига қўйғанман... Шу нарсаларни мен ҳам чалишни истардим.

Бир-биrimiz билан гаплашиб залдан чиқдик. Аж-ралиш пайтимизда Шайх Юсуф афанди менга ёзилиб шундай деди:

— Менда жуда қаттиқ ҳасратта чўккан пайтларимда ёзилган парчалар бор. Ҳали буларни ҳеч кимга чалиб берганим йўқ. Тушунишмайди, ишонаман. Худо насиб буюрса, шуларни сизга бир кун чалиб бераман. Нима дейсиз, кичик хоним?

Бу воқеа Шайх Юсуф афанди билан бўлган иноқлигимишни яна бир карра ошириди. Ваъда қилган парчаларни ҳали эшитганим йўқ. Лекин жуда чиройли нарсалар бўлишига шубҳа қилмайман. Чунки бу хаста ҳассос киши бир парча тахтага тегиб кетса ҳам, тахтадан мунг чиқади, деб ўйлайман. Бир неча қун аввал болалардан бири ўзи сотиб олмоқчи бўлган бир удни келтириб кўрсатди. Шайх Юсуф афанди бармоқларининг учини уд торларига теккизганда менга шундай туйилдики, бу нозик бармоқлар удга эмас, кўнглимнинг ич-ичига теккандай бўлди.

* * *

Б..., 5 май

Кеча бир ёмон иш қилиб қўйдим. Маълум бўлиб қолади, деб юрагим титрайди. Қилган нарсамнинг ёмонлигини биламан, лекин начора? Кўнглимнинг хоҳиши шундай бўлди.

Муаллимлар ҳафтада бир марта кечқурун мактабда навбатчилик қиласидилар. Кеча менинг навбатим эди. Кечқурун қизлар синфларда дарс тайёрлаб ўтирганла-рида, биз Шаҳноза хоним иккаламиз мактабни кўздан кечира бошладик. Синфлардан биридаги лампа яхши ёнмаётганини кўриб ичкари кирдик. Муовин хоним ниҳоятда эпчил, билармон хотин. Қўлидан ҳар иш келади. Курсига чиқиб лампани тузата бошлади. Шу вақт эшикдан қари ходима кириб келди. Қўлида мактуб бор эди, у орқадаги партада ўтирган бир ўқувчи қиз ёнига келди. Ходима хатни қизга энди узатган эди, муовин хоним турган еридан:

- Тұхтанг, Ойша! У нима? — деб қичқирди.
- Ҳеч... Жамила хонимга бериб қўйинглар, деб мактаб қоровулига шу хатни ташлаб кетишган экан.
- Менга бер, уни. Ўқувчи қизларга келган хатларни аввал мен кўришим керак, деб неча марта сизларга таъкидлаганман. Мунча ақлсиз хотинсан!

Шу дам кутилмаган ҳодиса рўй берди. Жамила ўрнидан сапчиб турди-да, ходиманинг қўлидан хатни тортиб олди. Шаҳноза хоним вазминлигини бузмай:

- Бу ёққа кел, Жамила! — деди.

Лекин Жамила турган еридан қимирамади.

- Бу ёққа кел, деяпман сенга, Жамила, нега бўйсунмайсан?

Озгин, касалманд Шаҳноза хонимнинг овози шу қадар кучли эдик, мен титраб кетдим. Синфга чуқур бир сукунат чўкди. Пашиб учса эшитилар эди.

Жамила бошини солинтириб, секин-секин ёнимизга келди. У ўн олти-ўн етти ёшларда, хушрўйгина қиз эди. Мен ҳамиша дугоналаридан қочиб, боғда, бурчак-бурчакда ўзи ёлғиз хаёлга чўкиб юрганлигини кўрар эдим. Дарсларда ҳам ўйчан, фамгин ўтиради.

Қизнинг юзини яқиндан кўриб, унинг изтиробда эканлигини англадим. Юзида бир томчи қон қолмаган эди. Қаршимизда бош эгиб туар, лаблари титрар, қовоқлари худди учайдигандек, киприклари пирпирап эди.

- Жамила, хатни менга бер.

— ...

Муовин хоним, ғазабига чидай олмай, ер тепинди.

- Бер, нимага анқайиб турибсан?

- Нега энди, муовин хоним, нега?

Ана шу „нега“ сўзида, мана шу бир оғиз сўзда фамгин бир исён бор эди. Муовин хоним қўпол бир ҳаракат билан қўлини чўзиб, қиз чангалидан мактубни олди. Кейин:

- Бор, жойингга бориб ўтири, — деди.

Шаҳноза хоним конвертга қаради-ю, қошларини чимириди. Лекин ўзини йўқотмади. Чуқур сукунатда

эканлигига қарамай, ҳаяжон ичидә экани ошкор сезилиб турган синфга хитоб қилди:

— Хат Жамиланинг Суриядаги акасидан келибди. Лекин менга итоат қилмагани учун хатни эртагача бермайман, — деди.

Қизлар яна китоб ўқишга тутиндилар. Муовин хоним билан чиқиб кетаётіб, синфга ер остидан күз юргутиридим. Орқа парталарда ўтирган бир неча қиз бир-бири билан алланималар тұғрисида шивирлашарди. Жамила эса бошини партасига қўйиб олибди, елкалари дир-дир титрарди.

Йўлакда кетаётіб, муовин хонимга:

— Жазойингиз оғир бўлди, — дедим. — Эртагача қандай қилиб чидайди. Ким билсин, юраги сабрсизликдан ёрилаётгандир.

— Ташвиш қиласа, қизим. У бу хатни ҳеч вақт ўқимаслигини билади, тушунади.

— Қандай қилиб, муовин хоним? Наҳотки, акасидан келган хатни бермасангиз?

— Бермайман, қизим.

— Нима учун?

— Чунки акасидан келган эмас.

Муовин хоним овозини яна ҳам пастроқ қилиб сўзида давом этди:

— Бу Жамила туппа-тузук одамнинг қизи. Шу йил бир ёш лейтенантни яхши кўриб қолибди. Отаси бўлса ҳеч ҳам рози эмас. Қиз уйда ҳам, мактабда ҳам назорат қилиб юрилади. Лейтенантни Бандирмага юборишиди. Биз бу қизалоқни секин-секин лейтенантдан совитмоқчимиз. Лекин у бечора қизнинг ярасини тез-тез янгилашиб туради. Бу қўлимга тушган учинчи хати.

Биз гаплаша-гаплаша муовин хонимнинг хонасиға кирдик. Шаҳноза хоним дағал бир ҳаракат билан хатни фижимлади-да, печканинг қопқоғини очиб, ичига ташлади.

Вақт ярим кечага яқинлашиб қолган эди. Мен навбатчи муаллималар хонасида уйқум келмай ўтирган эдим. Ниҳоят, шундайн қарорга келдим. Йўлакда ай-

ланиб юрган навбатчи ходимани бир баҳона билан пастига тушириб юбориб, муовин хонимнинг бўш хонасига кирдим. Пардалари очиқ қолган бир деразадан хира ой ёғдуси тушиб турар эди. Бамисоли тунги ўғридек титраб, печканинг қопқоғини очдим. Йиртилган, эзилган қофоз парчалари ичидан **Жамиланинг** баҳтсиз мактубини топдим.

Навбатчилик қилган кечаларимда ҳамма ухлагандан сўнг бўш йўлакларда, шарпасиз, қоронфи ётоқхоналарда айланиб юриш менга ниҳоятда ёқади. Бир ерда усти очилиб кетган кичкина қизнинг кўрпасини ёпиб қўяман, бошқа ерда йўталаётган касал боланинг кўрпасини тузатаман, ёниб турган бошчасига қўлимни босаман, нарироқда чиройли соchlарини ёстиқда тўзғитиб, бошқа бир қиз ухляяпти. „Ярим очиқ, нозик лаблари билан нима тилакда куляпти экан?“ деб ўзимдан сўрайман.

Бир неча қизча ухлаб ётган бу ола қоронфи, шарпасиз ётоқхоналарга оғир-оғир рўё булути чўккандек кўринади. Ана шу булутни тарқатиб юбормаслик, бечораларни ширин тушларидан бевақт маҳрум қилмаслик учун оёқларимнинг учидаги, юрагим така-пука бўлиб юраман.

Уша кечаси **Жамиланинг** ётоғига келсан, бечора энди ухлаган экан. Буни киприкларида ҳали қуриб ултурмаган кўз ёшлиаридан фаҳмладим.

Секин боши устида эгилиб:

— Баҳтиёр кичкина қиз, — дедим, — севгилингдан келган мактубни мактаб фартугининг чўнтағидан топганингда, ким билсин, қанчалик севинаркинсан! Кўлингдан кетган бу қимматли нарсани қайси бир тун париси бу ерга келтириб қўйганини ўз-ўзингдан сўрарсан! Жамила, у тун париси эмас, шунчаки бир бечора, нафрат қилган бир кишисидан келиши мумкин бўлган хатларни ҳар доим қалбининг бир парчаси билан қўшиб ёқишига маҳкум бўлган бир баҳтиқародир...

* * *

Б..., 20 май

Кеча мактабда ўқишилар тамом бўлди. Уч кундан кейин имтиҳонлар бошланади.

Б... даги бутун хотин-қизлар мактаблари бугун шаҳардан бир соатлик масофада оқадиган дарё бўйида май байрамини ўтказадилар. Мен кўпчилик билан ўтказиладиган бундай сайр-у саёҳатларни ёқтирумайман. Шунинг учун у ёқقا бормай, ўша кунни ўз боғчамда ўтказишни ният қилдим. Лекин Муниса, мактаб қизларининг қўшиқ айтиб ўтганларини кўриб, хафа бўла бошлади. Энди уни юпатишга ўтирган ҳам эдимки, бирдан эшик тақиллаб қолди. Чиқсам, бирга ишлайдиган муаллималардан Васфия билан сўнгги синфда ўкувчи бир қанча қизлар экан. Мени, дарров олдингга солиб кел, деб мудир юбориби.

Ражаб афанди: „Худо ҳақи, мен унга атаб қўзи сўйдирган, ҳалво пиширтирган эдим. Бу қандай бемаънилик! Ярамайди афандим, ярамайди!“ – деб бақириб бериби.

Қизларга келсак, улар ҳам сўнгги синф номидан илтимос қилгани келишибди. „Ипак қурти чиқмаса, биз ҳам чиқмаймиз!“ деб қизлар туриб олишибди.

„Ипак қурти“ – менинг янги лақабим. Чолиқуши битди. Энди „Ипак қурти“ чиқди. Энг ёмони шуки, ёши улғайиб қолган қиз ўкувчиларим мени „Ипак қурти“ деб юзимга айтишдан тортинишмайди. Худо ҳақи, бу нарса иззат-нафсимга, муаллималик шаънимга қаттиқ тегади. Бу лақаб мактабда қолса, бир нави эди-я, зорланмас эдим. Лекин илгариги куни қаҳвахоналарнинг бири ёнидан ўтиб кетаётганимда бадавлат бир ипакфуруш эканлиги таъриф қилинган чоловорли, чопонли қўпол бир киши овозининг борича бақириб: „Саккизта тутзорим бор! Саккизови ҳам мана шу битта „ипак қурти“га қурбон бўлсин!“ деса бўладими? Шундай уялиб кетдимки, ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадим. Иккиласмачи у кўчага оёқ босмай қўйдим.

Мен мушкул ақволда қолган әдим. „Бормайман“, десам, ноз қиляпти дейишади, масхара қилишади. Шуннинг учун чор-ночор чодрамни ёпиниб бирга чиқиб кетдим.

Кичик қызларга оқ кийимлар кийдиришибди. Дарё лабида оқ гуллар чаман-чаман очилиб турарди. Бу шаҳарда, тавба, хотин-қызлар мактаби шунча ҳам кўп экан. Яшил боғлар орасидаги сўқмоқ йўллардан ашуалалар айтиб келаётган мактаб қызларининг охири кўринмас эди.

Эркак ўқитувчилар дарёning нариги юзидағи бир чакалакзорга тўпланишибди. Бизнинг орамизда фақат Ражаб афандигина кўкиш чопони, каттакон қора соябони билан айланиб юрар, бир чеккада тошдан ўчоқ қилаётган ошпазга бақириб-чақириб бир нималар буюарди. Муаллимлар билан катта ёшли ўқувчи қызлар чодраларини ташлаб, очиқ юз билан яйрашга мудир афандини зўрга кўндириб, ахири уни эркаклар тўпига жўнатдилар.

Билмайман, бугун нима учундир одамлар кўнглимга сифмас эди. Бу юзларча қиз болаларнинг хушчақчақлиги, шод-у хуррамлиги мени чарчатар, юрагимга қайгудан, ғамдан бошқа нарса бермас эди.

Бир ёнда бошлангич мактаб қызлари мусиқа билан ашула айтишар, бошқа бир ёнда бир тўда ёш қызлар бир-бирини итаришиб, қичқиришиб, тўп ўйнашар ёхуд асир олиш ўйинини ўйнашар, нарироқда болалар, катта ёшдаги аёллар шеърлар ўқир ёхуд бадиий асарни чиройли, таъсирчан қилиб ўқиётган бошқа бир болани олқишилар эдилар.

Муниса одамлар ичидаги йўқ бўлиб кетди. Ярамас қиз, мен билан ўтиарамиди!

Узоқда, баланд бир жарлик ёқасида бир неча каштан дарахти бор эди. Ёш муаллималардан баъзилари катта ўқувчи қызлар билан шу ерга аргимчоқ солишидди. Қалин япроқлар орасида ранг-баранг кўйлаклар кўзга чалиниб кетар, ҳамма ёқда қичқириқлар, қаҳқаҳалар эшитиларди.

Мен оломондан секин ажралиб чиқиб, дарё бүйига тушдим-да, уша ердаги каттакон қоя күланкасига келиб ўтиридим. Тош ораларида битган рангсиз, жонсиз сариқ гулларни узиб, оёқларим тагида оқиб турган сувга отардим. Ўзим чуқур-чуқур ўйлардим.

Бирдан орқамда бирор ингичка товуш билан:

— Топдим! „Ипак қурти“ шу ерда экан! — деб чинқириб юборди.

Мени аргимчоқда учиргани қидириб юришган экан. Мени құярда-құймай судраб олиб кетишиди. „Хохламайман, чарчаганман, аргимчоқ учишни билмайман“, десам ҳам қўйишмади. Сўзимга муаллималар ҳам, ўқувчи қизлар ҳам қулоқ солишмади. Муруватт хоним, яъни мени бир вақтлар марказий рушдия мактабида ҳимоя қилган тим қора қўзли муаллима мен билан учмоқчи эканлигини айтди. Аргимчоқлардан бирига чиқдик. Лекин, афсус, қўлларим титрар, оёқларим гавдамни кутаришдан ожиздек букилар эди. Бечора Муруватт бир неча бор учгандан кейин воз кечди.

— Бекор овора бўляпмиз... Сен чиндан ҳам, учишдан қўрқяпсан. Юзинг докадай оқариб кетди, йиқиласан, — деди.

Тушки овқатда мудир афанди биз билан бўлди. Менинг бугунги кайфиятсизлигимни у ҳам сезган эди. Ора-сира:

— Ҳой, нега кулмайсан, хуфтон қиз? Кулма деганимда нуқул кулласан. Энди эса қовоғингдан қор ёғяпти, — деб қичқирап эди.

Боёқиши овқатдан кейин ҳам изимдан қолмади. Мактабдан мен учун самовар ҳам олдириб келибди. Менга ўз қўли билан чой дамлаб бермоқчи бўлди. Ўқитувчилардан бири мени узоқдан имлади. Мен аста ёнига бордим. У:

— Ходималардан бирини юбориб танбур олдириб келдик. Нарироққа бориб, Шайх Юсуф афандига бир танбур чалдираильик. Ҳар нима қилиб бўлса ҳам, бу лақманинг қўлидан қутулиб кел, — деди.

Ҳақиқатан ҳам бундай фурсатни құлдан чиқариб бұлмас эди. Шайх Юсуф афандининг мусиқаси мени ҳамон ром қилиб борар эди. Бечора анча вақтдан бери бетоб бұлиб қолиб, мактабга келмай юрарди. Фақат бир неча күн аввалгина оёққа турғанлыгини эшилдик. Бугунғи мактаб байрамига күнгли құмсаң келибди.

Муаллималаримиз Шайх Юсуф афандини бир амаллаб әркаклар олдидан чақириб олишди. Саккиз-үн аёл бир бұлиб, үзимизни ҳеч кимга күрсатмасликка тиришиб, сой бүйидаги сұқмоқ йүл билан юриб кетдик. Шайх афандининг бугун кайфияти яхши, баҳри очық эди. Йүл узоқлашған сари унинг чарчаб қолишидан күркәнларга кулиб:

— Менга қолса сұқмоқ ҳеч тугамасин, чарчамай кетавераман. Бугун үзимни жуда дадил, бақувват ҳис қиляпман, — деди.

Дугоналаримдан бири қулоғимга яқын келиб әркак муаллимлардан баъзилари хилватда арақ ичишганларини, Шайх афандига ҳам бир неча қадаҳ беришганини айтди. Юсуф афандининг кайфи чөглиги балки шу сабабдандир.

Сой бүйидаги сұқмоқ, билан үн беш дақиқача юрганимиздан кейин бир вайронда тегирмон ёнидан чиқдик. „Шалола“ деб аталған шу ерда тоғ оралиғи бирдан тораяр, мисоли бұғоз вужудға келарди. Сой бүйидаги қоялар шу қадар баланд әдіки, пастта қоюш түшмас, сувлар гүё шафақ аксида оқаётгандек түйиларди.

Овозимизни бу ердан ҳеч ким эшиتا олмас эди. Шайх Юсуф афандини қалин япроқли бир ёнғоқ дарахтининг тәгига келтириб үтқазиши, құлиға танбур тутқазиши.

Мен анчагина нарида сувларни күпиртириб оқаётган қоя устидаги сойга тикилиб қолдым. Лекин дугоналарим яна мени үз ҳолимга қўйишмади.

— Йўқ, йўқ, бу ёққа кел, келмасанг бўлмайди! — деб мени бастакорнинг рўпарасига үтқазиб қўйиши.

Танбур ноласи бошланди. Бу мусиқа бир умр эсимдан чиқмайди! Дугоналарим кўкатлар устида ярим-

ёрти чўзилишиб ётишар эдилар. Ҳатто энг бағритош кўрганларнинг лаблари йиғлаб юборадигандек тит-пар, кўзларида ёш пайдо бўларди.

Жигарранг соchlарини елкаларимга тўкиб ўтирган Васфиянинг қулоғига:

— Мен Шайх Юсуф афандининг ўйинини биринчи марта мактабда эшигдан эдим. Жуда яхши чалган эди, лекин бунчалик эмас, — дедим.

Васфия сузук кўзлари билан маъноли қилиб кулимсирагандан кейин:

— Ҳа, Юсуф афанди умрида ҳеч маҳал шу бугунгидек бахтиёр, айни замонда бахтсиз бўлган эмас, — деди. Мен:

— Нега? — деб сўрадим.

У юзимга диққат билан қаради. Кейин бошини яна елкамга қўйиб:

— Жим, эшитайлик, — деди.

Бугун Шайх Юсуф афанди фақат эски шарқиларни чалар, куйларди. Булардан ҳеч бирини шу маҳалга қадар эшифтмаган эдим. Ҳар ашуланинг охирида ҳозир тамом бўлиб қолади, деб юрагим ўйнарди. Лекин кўзлари ярим юмуқ, секин-секин қони қочиб бораётган чаккалари майда терлар билан ивиқ бир ҳолда у бир ашуладан кейин яна бирини бошлар эди.

Кўзларимни ярим юмуқ кўзлардан айира олмас эдим. Бир маҳал сўлғин ёноқларига бир неча томчи ёш тўқилганини кўрдим. Бирдан юрагим ўйнаб кетди. Бир бечора хастани шунчалик чарчатиш гуноҳ эди. Чидаб тура олмадим, қўшиқлардан бирини тугатганда:

— Бир оз дам олмайсизми? Тобингиз қочганга ухшайди. Нима бўлди? — дедим.

Шайх Юсуф афанди жавоб бермади. Ҳўл киприклиари орасида болаларча маъсум кўзлари билан менга сузилиб қаради. Кейин бошини яна танбурга эгиб, янги қўшиқни бошлади:

„Бағрим ўти, очтирма менинг оғзимни зинҳор,
Золим, мени сўйлатмаки, қалбимда нелар бор!“

Юсуф афанди шарқини тугатгандан сұнг, боши танбур устига тушди. Бечора ҳушидан кетган экан. Ҳамма шошиб қолди. Мен:

— Биз сабаб бұлдик, бунчалик чарчатмаслик керак эди! — дедим.

Рұмлчамни ҳұллаб келиш учун тошдан тошга сакраб, сойға тушдим. Бу енгил бир ҳүшсизлик, балки бош айланишидан бошқа нарса әмас эди. Рұмлчамни ҳұллаб келганимда, Шайх Юсуф афанди күзларини очган эди.

— Бизни құрқитиб юбордингиз, афандим, — дедим.

У беҳолгина кулимсираб:

— Ҳечқиси йүқ... Шунақа бўлиб туради, — деб жавоб берди.

Дугоналаримда ғалати бир кайфият борлигини се-за бошладим. Улар менга тагдор қилиб қараашар, паст овоз билан ўзаро шивирлашардилар.

Яна шу йўл билан қайтдик. Мен Васфия билан энг орқада келдим.

— Шайх афандида бир нарса борга ўхшайди, ичи-дан эзилаётгандек кўринади, — дедим.

Дугонам менга яна боягидек тагдор қилиб қаради. Кейин:

— Рост гапирияпсизми, Фериде? Хафа бұлманг-ку, лекин мен бунга ишонмайман. Бундан чиқди, сиз гапдан бехабар экансиз-да?

Васфия менга ғалати қилиб тикилиб турарди.

— Хабардор бўлсан, яшириб ўтиармидим, — де-дим.

У яна ишонмади.

— Бутун шаҳар билади-ю, бир сиз билмайсизми?

Бу маъносиз шубҳага кулимсираб елкаларимни қис-дим.

— Ўзингиз биласиз-ку, мен шаҳарда уйдан чиқ-май, ёлгиз яшайман. Бирорларнинг гапи билан ишим ҳам йўқ.

Дугонам қўлларимни ушлади.

— Юсуф афанди сизни ўлгудек яхши кўради, Фе-риде! — деди.

Ихтиёrsиз қулларим билан юзимни беркитдим.
Сой бүйида болаларнинг суюнчли шовқинлари ҳамон давом этарди. Ҳеч кимга сездирмасдан одамлардан айрилдим-у, икки боғ орасидаги сўқмоқ билан уйга қайтиб кетдим.

* * *

Б..., 25 июль

Ёз ойлари тугамайдигандек чўзилиб кетди. Жазира ма оад чидай олмайдиган даражада қаттиқ. Ҳамма нарса сарғайди, атрофда яшилликдан асар қолмади. Рӯпарадаги кўм-кўк тепалар сарғайди, хазон тусиға кирди. Улар узоқда, ёз қуёшининг кўзларни қамаштирувчи нурлари ичидаги каттакон култепалари сингари жонсиз, маъносиз кўринади. Мен уларни кўриб сиқиламан, бўғиламан, юрак сиқинтисига тоқат қилолмайман.

Шаҳар бўшаб қолди. Ўқувчи қизлар тарқалди. Ўқитувчилардан кўпгинаси таътилларини бошқа жойларда ўтказгани кетди. Назиҳа билан Васфия менга орасира Истанбулдан хат ёзиб туришади. Бу йил Истанбул жуда чиройли эмиш. Сувларни, оролни тасвир қилиб битира олмайдилар. Иложини топишса, ўша ерда қоллар эмишлар.

Тўғрисини айтсан, менинг ҳам бу ерда қолгим йўқ. Шайх Юсуф афанди воқеаси менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Одамлар ичидаги кўринишга уялиб қолдим. Мактаблар очиладиган вақт келганда, бошқа ерга юборишиларини илтимос қиласман. Яна ҳам узоқ, яна ҳам ёмонроқ ер бўлса розиман. Шундай ер бўлсинки, мени чарчатсин, майли, кўпроқ ишлашга мажбур қиласин, лекин мени ўз ҳолимга қўйсин.

* * *

Б..., 5 август

Муаллимлик қила бошлаганимдан бери иккинчи марта ўқувчи қизларим эр қилишмоқда. Лекин бу сафар бечора Заҳроники сингари эмас. Бу кеча, шу соатда Жамила кўзларидаги куриб улгурмаган ёшлари билан

ухлаётгани йўқ. Бу кеча, шу соатда Жамил ининг гўзал бошига севгилиси ёш лейтенантнинг кўкси ётоқ бўлди. Бу ёшларнинг иккаласи ҳам бир-бирларига бўлган ишқ-муҳаббатларида шу қадар қаттиқ турдиларки, ниҳоят, ота-оналари бош эгишга мажбур бўлдилар.

Жамилани ҳам Заҳро сингари ўз қўлим билан ясантирдим. Кўп вақтлардан бери бундай маъракалардан қочиб юрадим. Лекин Жамила уйимга ўзи келиб, қўлларимни ўпиб ёлворди. Ажабо, кечаларнинг бирида, қоронғида ўзига қилган хизматимни фаҳмлаган эдимикин? Бунисини билмайман. Лекин онасини, отасини рози қилган кунида ҳаммадан олдин менга севинчилагани келди. Балки шубҳаси бўлгандир?

Ҳа, Жамилани ўз қўлим билан безадим, келинлик либосини ўзим кийгиздим... Бу ерда бир одат бор: ким бўлса ҳам ёш қизларнинг сочиға битта келинлик или тақади, бу яхшилик аломати бўлади. Ҳар қанча қарши турганимга қарамай, Жамиланинг онаси сочимнинг бир тарафига калтагина ип тақиб қўйди.

Лейтенантни кўриш ҳавасим бор эди. Жамилани унинг қўлида кўрмасдан туриб, баҳтларига ишона олмас эдим. Лекин бунга имкон бўлмади. Баравақт уйга қайтишга мажбур бўлдим.

Ҳар ерда бўлгани сингари, бу ерда ҳам ҳамма хотинларнинг яшириқча менга қараганларини, бир-бирларига алланималар шивирлашганини сезиб турадим. Ҳамманинг оғзида яна ўша „Ипак қурти“. Шаҳар баладия бошлигининг хотини деб айтилган, олмосларга, олтинларга кўмилган бир семиз хотин юзимга тикилиб қарагандан сўнг, менга эшитадиган қилиб ёнидагиларга:

— Бу „Ипак қурти“ чиндан ҳам оғатижон экан, бечоранинг кўйиб-ёниши бежиз эмас! — деди.

Шундан кейин бу ерда қоломас эдим. Жамиланинг онасидан ижозат сўрадим, бетоблигимни, оёқда турга олмаётганлигимни айтдим. Ёш келиннинг ёнида мендан бошқа яна бир қанча муаллима бор эди. Кампир ўшаларни курсатиб:

— Жамилага муаллималари ўгит-насиҳат қилишяпти, сен ҳам бир нарса айтиб кет, хоним қизим, — деди.

Бу бегараз орзуни кулимсираб туриб қабул қилдим. Ўқувчимни бир четга тортиб:

— Жамила, — дедим, — муаллиманинг бўлганим учун онанг сенга насиҳат қилишимни илтимос қилди. Сен насиҳатларнинг энг яхисини ўзингга ўзинг бергансан. Лекин, бўтам, сени бир масалада огоҳлантириб қўйяй: лейтенантинг ҳозир сенинг ёнингга келмасдан туриб, кўчадан бир бегона хотиннинг келганини, сенга яширин гапи борлигини хабар қилишса, зинҳор ўзингни сақла, қизим у хотиндан қоч, чиройли бошингни лейтенантингнинг қувватли бағрига яшир.

Ким билади, Жамила бу сўзларга ҳайрон қолган-дир. Ҳақи бор, чунки энди мен ҳам бу нарсаларга ҳайронман. Бу нарсаларни бир бегона оғиздан эшитаётгандек, сабабини, маъносини ўз-ўзимдан сўрайман.

* * *

Б..., 27 август

Шу оқшом кичкина боғчамиизда зиёфат бўлди. Муниса иккаламиз Ҳожи халфанинг оиласини кечки овқатга чақириб келдик. Кўнглимиз хуш бўлсин, деб, кўчадан уч-тўртта қизил қофоздан ясалган чироқ олдирдим, уларни бодом дараҳтининг стол устига эгилган шоҳларига осдик. Ҳожи халфа буларни кўриб жуда курсанд бўлди.

— Бор бўл, бу зиёфат эмас, ўнинчи июль тантанаси-ку! — деди.

Мен кулдим.

— Ҳожи халфа, бугун менинг ўнинчи июлим, — дедим.

Ҳа, бугун чиндан ҳам ҳуррият куним эди. Чоли-қушининг қафасдан қутулганига бу кеча роса бир йил тўлган эди. Бир йил, яъни уч юз олтмиш беш кун! Қанча кўп-а!

Дастлаб кайфиятим анча тузук эди. Тинмасдан ку-лар, сўзлардим. Шу қадар ҳазилкашликлар қилдимки,

саматиялик хонимнинг кулгидан нафаси тиқилар. Ҳойғонушнинг севинч-ла тұлық ширмой юзи бодом шохидаги қызил чироқлардек қизариб борарди. Ҳожи ҳалфа эса құлларини тиззалағыра уриб:

— Нима бало, қызим, ичингда шайтон борми? — деб күлди.

Кечга довур боғчада үтиридік, сұнгра қофоз чироқларимнинг бирини Миратга, иккінчисини Ҳойғонушга бериб, меңмөнларим билан хайрлашдым. Муниса кундузи чарчаб қолгани учун биз гаплашиб үтирганимиздаёқ курсида мудрай бошлаган эди. Уни уйға киргизиб юбориб, үзим боғчада ёлғиз қолдим.

Жимжит ёруғ бир кеча эди. Құшни үйларнинг чироқлари аллақачон үтган. Шу юлдузли осмон ичида тоғ құрқинчли бир соядек құринарди.

Пешанамни құлларим билан ушлаб, боғчанинг соvuқ темир панжарасига қўйдим. Атрофимда на шарпа, на бир ҳаёт асари бор. Фақат жар тагида, бу чидаб бўлмайдиган жазирамага қарамай, ҳамон қуrimасдан оқаётган сувнинг шилдираши, унда юлдузларнинг акси.

Қофоз чироқнинг мум шами эрий бошлади. Уларнинг рангли нурлари билан бирга ичимдаги шодликнинг ҳам сұна бошлаганини, күнглимга чуқур, оғир бир қоронғилик чўкаётганлигини ҳис этардим.

Мен ўтган шу йилнинг ҳам қоронғи, ҳам ойдин кунларини бирма-бир хаёлимдан кечирдим. Ё Раббий, булар нақадар узоқ, узоқ вақтларда бўлиб ўтган экан!

Совуққа, жабр-у жафога, меҳнат ва машаққатга шикоятсиз чидам берадиган соғлом вужудим бор.

Эҳтимол, яна қирқ йил, эллик йил яшарман. Эҳтимол, яна эллик йилдан кейин бу ҳазин ғалабанинг ҳазин йиллигини қайд этиш лозим бўлар. Ҳаёт нақадар узун, ё Раббий, нақадар узун!

Эҳтимол, Муниса у вақт ёнимда бўлмас. Сочларимга секин-секин оқ тушар...

Хўп, умид қилайин, чидайин, мен бунга розиман, лекин нима эвазига, нимани кутиш эвазига?

Шу бир йил ичида бир неча марта үзимни тутолмай, йиғладим. Лекин уларнинг ҳеч бирида шу кеча

қовоқларимнинг ичини ёндириган кўз ёшларимдаги аччиқлик йўқ эди. У вақтлар фақат кўзларим йиғларди. Бу кеча эса кўнглим йиғламоқда.

* * *

Б..., 1 октябрь

Дарсларнинг бошланганига икки ҳафта бўлди. Муаллималарнинг кўпи яна Б...га қайтиб келди. Ҳатто, Истанбулда қоламан, деган Васфия ҳам келди. Бечора бўш ўрин тополмабди. Назиҳанинг бошига эса давлат қуши қўнибди. Жума кунларининг бирида икки дугона Босфор ёнида бир ёш офицер билан учрашишибди. Офицер уларни Фотиҳгача кузатиб қўйибди.

Бу икки дугонам ҳозиргача учратган ҳамма эркаклар каби, бу офицер ҳам Васфияни манзур кўрибди. Ҳатто, билмайман, аллақайси боғда учрашадиган ҳам бўлишибди. Лекин, аксига олиб, ўша куни Васфияларникига меҳмон келиб қолибди. У офицерни алдашга кўнгли бўлмай, Назиҳадан илтимос қилибди:

— Жон Назиҳа, менинг ўрнимга сен бор. Бугун келломади, деб айт. Бошқа кун қаерда учрашишимизни билиб кел, — дебди.

Кечқурун Назиҳа қайтиб келиб, йигитни кўрмаганлигини айтибди. Лекин қизнинг аҳволи, қайфияти аллақандай эмиш. Бир қанча кундан кейин сир очишибди. Ўша куни Назиҳа ҳар нима қилиб бўлса ҳам ёш офицерни ўзига мафтун этибди. Хони қиз бир ҳафтадан сўнг унашиб ҳам олибди.

Васфия бу ҳодисадан жуда қаттиқ эзилибди. Бир ёқдан, азиз дугонаси томонидан алданганига куйса, иккинчи ёқдан ёлғиз қолганлиги учун дард чекар эди. Тез-тез оҳ уриб:

— Оҳ, Фериде хоним, сиз билан нақадар яхши дўст бўла олардик. Лекин қандай қилиб тушунтирсан экан, сиз шу қадар хушчақчақ, яхши, жонон қизсизку, лекин яшаш гаштини билмайсиз, — дерди.

Уяларда тухумларни янги қушчалар ёриб чиққанда, нақадар нашъали бир ҳаёт бошланса, мактаб ҳам ҳозир шунга үхшаган бир аҳволда эди.

Бир неча күн аввал чақмоқлар, момақалдироқлар билан бошланган шиддатли ёмғир жазирама ва сокин ёз кунларининг менга берган мавридсиз фам-у фуссаларини, дудмол ҳаёт ҳорғинлигини ювиб кетди. Энди қушдай енгилман, вақтим шу қадар чоғки!..

* * *

Б..., 17 октябрь

Ёмғир ўн кундан бери тинмайди, шивалагани шивалаган. Дастрлабки кунларда мен қатори суянган, сўлғин чеңфаларига мусаффо ҳаёт ранги юргурган кечки гуллар хароб бўлди. Бечоралар боғчада, тинмай ёғаётган ёмғир остида бошларини эгиб туради, „бас энди!“ дейишаётгандек, шимтираб титрашади.

Бугун кечқурун мактабдан қайтаётганимда менинг ҳам аҳволим уларнидан қолишмас эди. Шалаббо ивиб кетдим. Чодрам баданимга ёпишди, кўчада учраганлар мени тоза кулги қилишди.

Муниса шу оқшом менга бир аҳволда кўринди. Шамоллаб қолишидан қўрқиб, унамаганига қўймай, барвақт ётқиздим, липа гули қайнатиб ичирдим. Ярамас қиз инжиқлик қилар, менинг ваҳимамдан куларди.

— Опажоним, совуқ одамга нима қиласди? Бултур қорда, сомонхонада ётганим эsingиздан чиқдими? — дер эди.

Шу кеча ҳеч уйқум келмади. Мунисани ухлатганимдан кейин қўлимга китоб олиб, диванга чўзилдим. Ёмғирнинг томда, тарновларда чиқарган шовқинини, ўн беш кундан бери битмаган бу мотам куйини эшишиб ётдим. Қанча вақт ўтганини билмайман. Бирданига эшигим қаттиқ-қаттиқ тақиллай бошлади. Шундай бемаҳалда ким бўлиши мумкин эди?

Эшикни очишга юрагим бетламади. Мәхмөнхона жумбасидан* қарадим. Қоронғида үзини ёмғирдан жумба панаңы олиб новча бир хотин турарди. Құлдаги клеёнка ёпилган фонар ёғдуси күчадаги ёмғир күлбларида живирлар эди.

— Ким у? — деб сұрадим.

Титроқ бир товуш:

— Очинг, Фериде хонимни күргани келдим, — деди.

Эшикни дир-дир титраб туриб очдим. Үша машъум оқшомдан бери бегона хотинлардан юрагим безиллаб қолган. Қайси, қачон мана шундай бегона одамларнинг мени ахтараётганларини билсам, ёмон хабар олиб келгандир, деб құрқиб кетаман. Бемаҳал келган мәхмөн юзимни күриш учун чироғини күтарди. Ана шунда мен ҳам унинг сұлғин чехрасини, ғам тұла мөвий күзларини күрдим.

— Кирсам майлими, хұжоним?

Унинг юзи, овози менга далда берди. Ким эканлигини, нимага келганини сұраб үтиришни лозим күрмай, ёнимдаги мәхмөнхона эшигини очдим-да:

— Марҳамат, — дедим.

Хотин үйни ҳұл қилиб қўйишдан тортинаётгандай теварагига қарап, үтиришга юраги бетламай турарди. Кейин ўртадаги ўнғайсизликка барҳам бериш учун бұлса керак:

— Вой, бу ёмғир-эй, бу ёмғир-эй! Одамни күмиб ташлай дейди-я! — деди.

Мен унинг юзига диққат билан қараб турардим. Үндаги паришенликнинг сабаби ёмғир эмас, тамоман бошқа нарса эканлиги равшан эди. Асл мақсадини айтишдан аввал, үзини бир оз босиб олмоқчи эканлигини фаҳмлаб, дарров суриштиришга тутинмадим.

Юрагимда уйғонған бириңчи ҳис мени алдамади. У истараси иссиқ, яхши, тарбияли хотин эди. Нихоят:

* Жұмба — қадимий түрк үйларыда ташқарига чиқарып күрілған дарча. Ичкаридан туриб қараган киши ташқаридан күрінмайды.

— Ким билан кўришиб турибман, афандим? — деб сўрадим.

У мендан тортинаётгандай бошини солинтириди.

— Фериде хоним афандим, мен ёт эмасман. Гарчи ҳозиргача кўришмаган бўлсак ҳамки, мен сизни яхши танийман. — У бир оз тўхтади, кейин ўзига куч йик-қандай яна давом қилди: — Мен ҳамкасларингиздан бирининг опаси бўламан. Мактабингизнинг мусиқа муаллими Шайх Юсуф афандининг опасиман.

Бирдан нафасим оғзимга тиқилди. Лекин маҳкам туриш, сир бермаслик керак эди. Шунинг учун:

— Шунақами, афандим, кўришганимиз учун хурсандман, — дедим. — Шайх афанди бир оз тузукмилар?

Бу, албатта, шундай бемаҳалда, шу аҳволда кслган бир кишига айтиладиган сўз эмасди, лекин бошқа нима ҳам дея олардим.

Меҳмон жавоб тополмай жим турарди. Мен эса юзига боқишдан қўрқиб кўзларимни ерга қаратиб олдим. Қулоқларимга заиф бир йиги эшитилди. Қутулишнинг имкони бўлмаган бир фалокатга учраётгандай, бошимни яна пастроқ солинтириб олиб, кутдим.

У йиғлаб юбормаслик учун кўксини, бўйини қўллари билан эзиб туриб:

— Укам шу кеча жон беради... — деди. — Кечга келиб аҳволи оғирлашди. Олти соатдан бери ўзини билмайди. Эрталабга етмаса керак.

Жавоб бермадим. Нима ҳам дердим!

— Кичик хоним, — дели у, — Юсуф мендан уч ёш кичик бўлса ҳамки, мен уни ўғлим деб биламан. Нимага десангиз, онамиз ўлганда Юсуф кичкина бувак эди, мен ҳам унчалик катта эмасдим. Шу аҳволимда унга оналик қилдим. Бутун умримни шу билан ўтказдим. Тул қолганимда ёшим сизни кичи эди. Юсуфгинам ёлғиз қолмасин, деб бошқа эр қилмадим. Мана энди у мени ёлғиз ташлаб кетяпти! Буларни нима учун менга айтиаётир дерсиз, хоним афанди? Мени айб қилманг, сизни шундай бемаҳалда безовта қилганим учун, сиздан ёлвориб илтимос қиладиган нарсам учун мендан хафа бўлманг, мени қувманг...

Сўзи шу ерга келганда бирдан оёқлари букилиб, ерга чўкди. Бир бало бўлиб қолди шекилли, деб елка-ларидан ушлаб турғазмоқчи бўлдим. Лекин у ерда судралиб, йиглаб юриб, оёқларимни ўпа бошлади.

Эҳтиёт билан ўзимни қутқаздим. Шундай пайтларда одам ўзини қанчалик оғир-вазмин тутиш мумкин бўлса, мен ҳам шундай вазмин товуш билан гапирдим.

— Хоним афанди, қайғунгизни тушуниб турибман, айтинг, қўлимдан келадиган нарса бўлса...

Хотиннинг йигидан шишган қовоқлари остидаги сўниқ мовий кўзларида умид учқунлари чақнади. Боёқиши кўксининг дукурини қўллари билан босишга тиришиб:

— Юсуф ўн йилдан бери касал эди, — деди. — Қанчалар ҳаракат қилдим, қанчалар тиришиб-тирмашдим, лекин лаънати касал йўқ бўлмади, укам бечорани ичдан кемира борди. Ниҳоят, бу воқеа юз берди... Сизни кўрди. У шунаقا, ҳассос одам. Ана шундан кейин кўз ўнгимда хазон бўла бошлади.

Мана шу ерда ўзимни тутолмай эътиroz қилдим:

— Хоним афанди, қасамёд қиласманки, укангизга бирон ёмонлик қилганим йўқ. Ўзим-чи? Ахир ўзим ҳам қанотлари қайрилган бир шўрликман!

У яна сёёқларимга осилди.

— Хоним қизим, болам, сизнинг ҳам севганингиз бордир, жаҳтингиз чиқмасин. Қасам ич дессангиз ичай, мен бу ерга сиздан шикоят қилгани келганим йўқ. Мен, бир қарашда кўринганимдек, бағритош, дағал хотин эмасман. Жуда борсам Юсуфнинг опасиман. Йиллар бўйи унинг мусиқаси ичиди яшадим. Сиздангина эмас, ҳатто ўрталарингиздаги танишлиқдан ҳам шикоятим йўқ. Юсуф ётиб қолгандан кейин шамдай куйиб, эриб борарди. Мен уни кўриб, дунёдан шукроналик билан кетялти, деб ўйлардим. Дарҳақиқат, на шикоят қилар, на изтироб тортар ва на аччиқ сўзлар айтарди. Баъзан ҳушидан кетар, шундай кезларда қовоқлари пирпириар, қонсиз лаблари яширин бир табассум би-

лан сизнинг исмингизни шивирлар эди. Юсуф бу дардини шу маҳалгача менга айтмаган эди, лекин кеча қўлларимни ушлади, бармоқларимни бирма-бир ўпди, кейин: „Уни яна бир марта кўрсат менга, опа!“ деб ёш болалардек ялина бошлади. Юсуф учун ҳар қандай фидокорликка рози бўлсан ҳам, бу илтимосини бажаришимга кўзим етмас эди. Юрагим садпора бўлди. „Тузал, Юсуф, тезроқ тузук бўл, айланай. Бир кун албатта кўрасан!“ деб пешанасини, соchlарини силадим. Оҳ, Фериде хоним, кошки эди унинг менга ҳеч нима демай хафа бўлганини, кейин тескари ўгирилиб, кўзларини қандайин умидсизлик билан юмиб олганини кўрсангиз!.. Буни сўз билан англатиб бўлмайди. Бугун кечга бориб кўзларини бутунлай юмиб олди. Энди кўзларини ҳеч маҳал очмаслигини билардим. Мен бу кўзлар учун бутун умримни, баҳтимни фидо қилган, ундан ҳеч бир нарсамни аямаган эдим. Зор-интизор бўлган нарсасини сўнгги марта кўрмасдан кўзларини юмганини кўриш! Мен бу аламни сўз билан тушунтириб беролмайман сизга. Фериде хоним, бунинг имкони йўқ! Бир савоб иш қилинг, айланай! Бу жон чиқаётгандага оғзига томизилаётган сувдай бўлади.

У ортиқ гапиролмай қолди. Юзимни этакларим ичига яшириб, болаларча чинқириб, йиғлаб юбордим.

* * *

Шу кеча воқеаларини эсимда бир тушдай сақлаб қоламан. Жала остила, олдимдаги хира чироқ орқасида бир қанча тор, қоронғи қўчалардан ўтиб бордим. Ҳеч нарсани сезмас, ҳеч нарсани ўйламас, селга учраган япроқ сингари ихтиёrsиз илгарилардим.

Мени соя — қўланкалар билан тулиқ баҳаво, кенг бир хонага олиб кирдилар. Деворларда танбурлар, уллар, ғижжаклар осилган, токчаларда ҳар хил найлар тиқилиб ётибди. Бастакор мана шу чолғу асбоблари билан тулиқ хонанинг бир бурчагида, кенг темир каравотда жон бермоқда эди.

Биз оёқ учida юриб, секин яқинлашдик. Мум сингари сап-сариқ юзига ўлим сукунати чўккан, юмуқ

кўзларининг чуқурига қоронғилик тўлган эди. Фақат лабларида, оппоқ тишлигини хиёл кўтариб турган ярим юмуқ лабларида ҳаёт асари кўринарди. Боя шу қадар эзилиб кўйган, паришон кўринган боёқиши хотин мана энди ўлим тўшагида ётган бахтиқоранинг сўнгги тилағини жойига етказгандан кейин, ўзини ҳайрон қоладиган даражада оғир, вазмин тутарди. Ё Раббий, севги, меҳр-у муҳаббат деб аталган нарсада қанчалар мўжизалар бор-а! Мактабга борадиган ўғлини уйфотаётган она сингари, қўлини укасининг бошига қўйиб:

— Юсуф, болам, кўзингни оч. Фериде хоним сендан ҳол сўраб келди. Оч кўзингни, Юсуф, — деди.

Бетоб ҳеч нарса эшитмас, ҳеч нарса сезмас эди. Хотин даҳшатга тушди. Наҳотки укаси кўзини очмай ўлиб кетаверса? Ваҳима уни секин-секин ҳаяжонга солиб, бояги ишончини йўқотиб борди. Боёқиши яна бўғилиб, нафаси тиқилиб, йиглай бошлади.

— Юсуф, айланай болам, ҳеч бўлмаса бир марта кўзингни оч! Кўрмай ўлиб кетсанг, мен яна баттар азобда қоламан!

Ачинганимдан юракларим эзилар, оғирлигимни кўтара олмагандек оёқларим букилиб борар эди. Каравотнинг бош томонидаги столга ўхшаш бир қора нарсага суюниб тургандим. Кейин унинг орган эканлигини билиб, титраб кетдим. Қалбим бу бечора кўзларни сўнгги марта оча биладиган мўжиза шу орган бўлиши мумкинлигини шивирлади. Миямга келган: ўй балки бир жиноят, балки ундан ҳам каттароқ гуноҳдир, лекин бу орган ҳам, чеккасидан қараганларни ўзига тортувчи жарлар сингари, мени ўзига тортмоқда эди. Ихтиёrsиз бармоғимни клавишлардан бирининг устига қўйдим...

Орган ярали кўнгил сингари мунгли-мунгли ингради. Уйнинг қоронғи бурчаклари, деворларига узунузун соялари тушиб турган созлар яширин фифон билан титрай бошлади.

Ҳақиқатми ё менинг ёшлар билан тўсилган кўзларим ваҳмими, нима эканлигини айтольмайман, лекин

касал шу овоздан сүнг мовий күзларини охирги марта очгандай бўлиб кетди! Опаси кўрпага юзини тиқиб фарёд уриб йиғлар эди.

Бир муқаддас вазифани ўтаётгандек, жасад устига энгашдим, ҳаётнинг сүнгги нафаслари билан боқий кўринган кўзларига лабларимни теккиздим. Э воҳ, наҳотки биринчи бўсам ўликнинг юмуқ кўзларига насиб қилган бўлса?!

* * *

Б..., 2 ноябрь

Бу оқшом Б...даги уйимда ўтадиган сүнгги кечам. Эртага саҳарда жўнаб кетаман.

Ўша воқеадан сўнг, албатта, бу ерда қола олмас эдим. Шаҳарда ҳамма мени гапиради, менга қизиқади. Мактабга бораётган ё қайтаётган кезларимда неча бор одамлар орқамга тушди; юз пардамни икки қават қилиб олганимга қарамай, юзимни кўриш учун неча бор йўлимни тўсишди. Баъзилар овозларини пича пастроқ қилишни ҳам эп кўрмай: „Э, „Ипак қурти-ку, бу!“ „Бечора Шайх!“ деб қичқиргандарини ҳам бир неча бор эшиждим.

Дугоналарим олдида оғиз очишдан уялар, синфга кирганимда эса лавлагидай қип-қизариб кетганимни ҳис этардим.

Бу аҳвол шундай давом эта олмас эди. Шунинг учун маориф мудирига учрашишга мажбур бўлдим. Бу ернинг ҳавоси мизожимга ёқмаётганилигини айтиб, бошқа ердан дарс беришларини илтимос қилдим. Мишмишлардан у ҳам хабардор бўлса керак, истагимга қарши чиқмади. Лекин бошқа ердан дарров иш топиш осон эмаслигини айтди. Мен ойлиги озроқ бўлиб, кичикроқ мактаб бўлса ҳам рози эканлигимни айтдим. Ишқилиб, узокроқда бўлса бас, дедим.

Икки кун аввал буйруқ келди: Ч... рушдиясига тайин қилишибди.

Бечора Чолиқуши шамолга учраган куз япрогига айланди!..

УЧИНЧИ ҚИСМ

Ч., 23 апрель

Бугун Хизр Илёс куни. Уйда ёлғизман. Йүқ, фақат уйдагина эмас, бутун шаҳарчада бир үзим бўлсан кепрак. Уйлар бўш, дўконлар ёпиқ. Бутун аҳоли озиқовқатларини саватларига солиб, кўзи кабоби егани саҳарлаб толзорга жўнашди. Кучамиз бурчагида, ҳамиша бир шол гадо ўтиради. У ҳам бундай вақтичоғликдан қолгиси келмай, худди аравага минаётгандай, бир ҳаммол елкасига керилиб минди-да, одамлар тўпига қўшилиб кетди.

Лекин ҳаммадан ҳам итлар менга ёқди. Бу муғам-бир жониворлар, зиёфатнинг ҳидини билиб, тутунлар, саватлар ва бошқа нарсалар билан йўлга чиқкан одамлар орқасидан галалашиб эргашиб кетишиди.

Мунисани қўшниларимиздан полк имоми Ҳофиз Курбон афандининг хотини билан қўшиб юбордим. У менсиз бормаслигини айтиб инжиқлик қилган эди, бошимни рўмол билан боғлаб олиб:

— Бир оз тобим қочиб турибди, тузук бўлсан орқангдан бораман, — дедим.

Уларни тобим қочиб турибди, деб алдаган бўлсан ҳам, бугун, аксинча, тобим ҳам, кайфиятим ҳам жуда яхши. Боришни хоҳламаганимга келсак, бундай ўйин-кулгилар ортиқ юрагимга сифмай қолган эди.

Уйда ёлғиз қолдим дегунча, бошимдаги дуррани олиб ташладим-да, паст овоз билан куйлаб, ҳуштак чалиб юриб, уй ишларини қила бошлидим. Мактабда кун бўйи эркакларча меҳнат қилганимдан кейин уйда ора-сира рўзгор ишлари билан шуғулланишдан шу қадар лаззатланардимки...

Үй ишларини битирганимдан сўнг навбат қушларга келди. Шумларнинг қафасларини тозаладим, сувларини янгиладим, кейин офтоб кўришсин деб қафасларини боқقا олиб чиқдим. Ҳозир роса ярим дужина қушимиз бор. Бу ёққа келишда Мазлумни Ҳожи халфанинг ўғлига қолдиришдан бошқа чора топмаган эдик. Муниса жуда хафа бўлди, улоқчасидан айрилгани учун йиглади. Қизгинам ичикмасин деб шу қушларни олиб бердим. Кейин булар ўзимга ҳам эрмак бўлди. Фақат қўшнимизнингmallamushugidan қанотли дўстларимизга ҳеч кун йўқ. Қафасларни боқقا чиқардимми – бўлди, рўпараларига келиб ўтириб олади. Мундай қараганда, ўзи беозор, мулоиймгина мушук. Яшил кўзларини хиёл очиб қушларга маҳлиё бўлиб қарайди, баъзан иякларини титратиб миёвлаб ҳам қўяди. Кўрган киши уни қушлар билан гаплашяптими, дейди.

Бугун нима қиласкан, деб қушлардан биттасини қафасдан чиқардим-у мушукнинг тумшуғига яқин келтириб тутдим. Устидан қаттиқ шамол эсиб ўтгандек, золимнинг туклари ҳурпайди, яшил кўзларида учқунлар порлади, юмшоқ панжалари ичидан тирноқлари чиқди. У қушга ташланишга шайланиб турарди.

Бечора қушча чангалимда қанотларини, бўйини қисиб шунчалар титрадики!..

Бўш қўлим билан мушукнинг бўйнидан чангалидим-да:

– Бу хоин яшил кўзларингнинг ширингина мудраб турганини кўрган кини сени осмондаги малакларни хаёл қиляпти деб ўйлади, – дедим. – Ҳолбуки, сенинг дардинг мана шу бечорани тилка-пора қилиш, шундай эмасми? Қараб тур, мен сендан қандай ажоийб қасос оламан!

Нариги панжамни очдим. Бечора қушча бирдан силкинди, лекин озод бўлганига ишонмаётгандай, тўхтаб қолди. бир оздан кейин ингичка бир товуш билан чирқиллаб учиб кетди. Мен мушукнинг қушга ҳайрат ва алам билан тикилиб қолган яшил кўзларини юзимга яқин келтириб, қаҳқаҳа уриб кулдим.

— Хўш, сариқ ибليس, қушчани парчаладингми? —
деб мазаҳ қилдим.

Кўнглимда чуқур бир қувонч уйғонди. Фақат бу сариқ мушукдангина эмас, балки бечора кичкина қушчаларга кун бермайдиган ҳамма сариқ маҳлуқлардан ҳам ўч олгандай қувонардим.

Лекин кайфиятимни нариги қушларнинг зор-у афони бузиб қўйди. Бу ҳақиқатан зор-у афоними — билмайман, аммо менга у бечоралар: „Нега бизни ҳам дугонамиз сингари баҳтли қилмайсан?“ дейишаётгандай туйилди.

Кўнглимнинг доимо бўйсунилиши керак бўлган ҳоҳиши, буйруги билан қафаслар ёнига бордим. Шу боришимда ҳаммасини озод қилишим муқаррар эди. Лекин бирдан Муниса эсимга тушди. Бетимни қафаслардан бирининг симига қўйиб:

— Тузук, сизларни-ку бушатиш қийин эмас, лекин Мунисага, манави сариқ золимга қандай жавоб берамиз? Қўлимиздан нима келади, кичкиналар? Ҳар қанча уринсак ҳам сариқ хоинлардан ўзимизни қутқара олмаймиз! — дедим.

Қушлардан сўнг навбат ўзимга келди. Мен ҳаво очиқ кунларда бошимни доим совуқ сувда ювар, кейин офтобда қуритишни яхши кўрардим.

Бугун ҳам шундай қилдим. Кейин қафаслар рўпарасидаги ўрикка чиқиб, ҳўл соchlаримни баҳор елида қурита бошладим. Соchlарим узайиб, белимга тушиб қолибди. Б... да соchlаримнинг нечук калталигини дугоналаримга айтишдан уялган эдим. Улар соч қирқиши хотинлар учун айб, тўғрироғи, катта гуноҳ, деб ҳисоблардилар. Мен ҳар кимлардан, ҳатто Ҳожи халфадан ҳам соч дориси олиб ишлатардим. Улар соchlаримнинг шундай тез ўсиб кетганини кўришгандан сўнг ҳамма ҳикмат ўзларида, дориларида эканлигини айтишар, дориларининг зўрлигига менинг соchlаримни шоҳид қилиб кўрсатишарди.

Мен ўтирган ўрик қафасларнинг қоқ рўпарасида эди. Қушлар мунчоқ кўзларини қёшда йилтирати-

шиб, ҳар хил оқанғда сайрашарди. Мен уларга тақлид қилиб ҳүштак чалар, ингічкагина шохда худди арғим-choқдай учеб үтирадим. Бир маҳал құшнимизнинг дे-разасига күзим тушиб қолмайдими! Вой үлай, нимани құрдим дәнг? Полк имоми Ҳофиз Курбон афанди ел-пич товоқдай япалоқ юзидаги мачит чироги сингари ёниб турған юмалоқ, шилпиқ күzlари билан менга эси оғиб қараб турса бұладими! Қандай ақволга тушганим-ни сұз билан айтиб беролмайман. Қилиғим, қиёфатим бир нарсага үхласа ҳам гүрга эди: оёқларим очиқ, әг-нимда ярим-ёрти баданимни ёпиб турған оқ күйлак. Бириңчи ҳаракатим – орқам билан битта бўлиб турған паришон соchlаримни тортиб бўйнимни, кўкрагимни тўсишдан иборат бўлди. Кейин ўзимни шохдан пастга отдим. Хайриятки, дараҳт баланд эмас эди. Қулоқла-римга: „Ё Аллоҳ, ўзинг асрар!“ деган товуш эшитилди. Дараҳтдан ўзини ташлаган, жони оғриган мен-у, вой-войлаган қўшним Ҳофиз Курбон афанди бўлди!

Мен Ҳофиз Курбон афандининг номини кулмасдан айтолмайман. Эллик ёшни уриб қўйган бу табаррук киши полк имоми. У ўзини жуда бадавлатман, деб мақтанади. Хотини ҳали үттизига ҳам кирмаган, чирой-ли, покиза, кўzlари қоп-қора, хушбичим бир черкас жувон. Биз у билан жуда қалинмиз. Бугун Мунисани ўйнатгани олиб кетган ҳам шу жувон. Боласи бўлмагани учун менинг кичкина шайтонимни ўз боласидек яхши кўради. Лекин бугунги воқеа кайфиятимни бузиб қўиди. Имом домладан жуда ёмон уялдим. Ким билсин, ўлгудай айб қилгандир. Ҳозир, шу сатрларни ёзиб турганимда ҳам, уядан юзим үтдай ёнаётганини, лав-лагидай қизариб кетганини сезиб турибман. Вой, Худо! Мактаб муаллимаси ҳам бўлдим-у, лекин ҳалигача шўхлигимни қўймайман! Б... даги қизлар билим юрти-нинг мудири Ражаб афанди менга: „Худо тез кўрса-масин, лекин бир кун эмас бир кун ўлганингда, жаноза ўқиган имомни ҳам кулдириб юборасан-да!“ деган эди.

Бу ерга келганимиздан бери дафтарим сумкамда ётарди. Шунинг учун сўнгги олти ой ичидаги бўлиб үт-

ган воқеаларни бугун тушки овқатдан кейин ёзиш ниятим бор эди.

Дераза ёнига келдим. Бу ердан бұғоз билан қирғоқдаги ҳарбий истеңкомларнинг бир қисми кафтдай күриниб туради. Аслида биз бу уйга шу дераза менга ёққани учун күчиб келган әдик. Бұлмаса, унинг бошқа ҳеч қандай фазилати йўқ эди.

Б...дан тезроқ бошимни олиб қочиш учун, таклиф қилишган биринчи бүш ўринни дарров қабул этган, у вақт бу ернинг менга манзур бўлиш-бўлмаслиги, ойлигимнинг камлиги хаёлимга ҳам келмаган эди. Лекин толейимга бу ер яхши чиқди. Ширингина, тинчгина ҳарбий шаҳар экан. Туб ерликданми, келгиниданми, ишқилиб, кимданки бўлса ҳам отасини, aka ё укаси ни, ўғлини, эрини сўрасангиз ё офицер, ё аскар – хулласи, ҳарбий бўлиб чиқади. Ўқитувчиларнинг ҳам бир қисми ё рота имоми, ё полк муфтиси, ё бўлмаса, умуман, армияга алоқадор кишилар. Қўшним Ҳофиз Қурбон афанди ҳам салласи билан бирга, баъзан ҳарбий форма кийиб, ҳатто ёнига қилич ҳам тақиб олади.

Ч... хотинлари менга жуда ёқди. Вафодор, ишchan, ҳаётларидан мамнун, содда, камтар экан. Меҳнатни қанча яхши куришса, ўйин-кулгини ҳам шунча севишаркан. Бирон ҳафта йўқки, тўйсиз ўтса. Ҳар бир тўй, турли-туман ном билан аталадиган кечаларга, маросимларга улашиб, роса бир ҳафтага чўзилади. Натижада, бу ернинг хотинлари ҳар кеча ўйин-кулги қилишади.

Авваллари бунга қаердан пул етказишар экан, деб ҳайрон бўлардим. Кейин билсан, бунинг бошқа сири бор экан. Масалан, ҳар бир хотин ўзининг келинчаклигидаги кийимларини ўн йил, йигирма йил тўйга кияр экан-да, кейин топ-тоза ҳолиша қизига берар экан.

Буларнинг ўйин-кулгилари жуда содда. Бир қари армани хотин келиб гармон чалади, кейин уни одмигина кўйлаклик ва озгина пул билан рози қилиб чиқаришади.

Ха, буларнинг ўйин-кулгилари жуда содда. Шунчалигига ҳам хурсанд бўлишади, буниси жуда яхши! Оҳ, кошкийди, мен ҳам шулар орасида туғилган бўлсам! Кошкийди, бир кун менинг ҳам бармоқларим хинага, ҳовучларим хурмо рангига бўялган бўлса... Бас, бошқа нарсалар тўғрисида гаплашайлик.

Кўшниларим мени, нима учундир, яхши кўриб қолишиди. Фақат уларга аралашмаганимга, ўйин-кулгиларга қўшилиб баҳримни очмаганимга жаҳллари чиқади... Керик экан дейишимасин, деб уларга ўзимни пояндоз қилдим, мактабдаги қизларига ҳам, уларнинг ўзларига ҳам қўлимдан келганича қарашдим, хизматимни аямадим.

* * *

Бу шаҳарда энг яхши кўрган ерим – сой бўйидаги Толзор деб аталган жой эди. Байрам кунларида у ерга боришдан тортинаман. Лекин баъзан кечки пайт мактабдан қайтишда Муниса иккаламиз борамиз. Толзорда фақат толларгина эмас, чинорлар ҳам бор. Ким билади, бу ўрмон неча ёшда экан? Чинорларнинг пастрлари каллаклаб ташланибди, фақат ўзаклари билан тепадаги шоҳлари, япроқларигина қолибди. Кечқурун соялар чўзила бошлаган пайтда, бу ерга келган киши ўзини учи-кети кўринмайдиган вайронга қубба тагига кириб қолгандай сезади. Ёндан тушиб турган оқшом қуёшида бу азамат, хароб чинор ўзаклари кўз илғамас узун, синиқ устунларга ұшаб кетади. Сойнинг нариги юзида атрофларига четан тутилган қатор-қатор боғлар, улар орасида сояларга қўмилган сўқмоқ йўллар бор. Узоқдан ана ўша йўлларга қарасам, булар менга одамни энг ширин орзулари ушаладиган бошқа бир дунёга олиб борадигандек туйилади.

Шаҳар бойлари „Хасталар тепаси“ деб аталган ерда туришар экан. Номи ёмон бўлса ҳам, ўзи энг шод, энг баҳтиёр кишилар макони. Ч...га келганимда, менга у ердан бир чиройли уй кўрсатишган эди, лекин рад қилдим, чунки ҳозир мен Б...даги сингари бадавлат

эмасман. Шунинг учун тежамлироқ яшашга, кичикроқ уйда туришга мажбурман. Лекин ҳозирги уйим ҳам унча ёмон эмас. Шаҳарнинг обод ерида, яқинимизда майдон, қаҳвахоналар, дўконлар бор. Масалан, бугун эрталаб Толзорга жўнаган шаҳар аҳолиси бизнинг уйимиз ёнидан ўтди. Ҳозир вақт анча эрта бўлса ҳам, қайтиб келишяпти. Бир зумгина аввал Толзордан бир туда офицер қайтиб келди. Улар рўпарадан шошиб келаётган лейтенант билан гаплашиш учун тұхташди.

— Нега мунча эрта қайтдинглар? — деб сўради лейтенант. — Мен энди кетяпман, навбатчиликдан ҳозир бўшадим.

Мундирининг олди ҳамиша очиқ юрадиган семиз, кекса қўлогаси:

— Овора бўлмай, қайта қол. Бугун Толзорнинг мазаси йўқ. Қанча қидирсак ҳам гулбашакар* йўқ, — деб жавоб қилди. Мен бу қўлогасини кўчада кўп учратардим.

Тавба, бу шаҳарнинг ҳарбийлари гулбашакарни мунча яхши кўришмаса-я! Каттасининг ҳам, кичигининг ҳам оғзидан гулбашакар тушмайди. Назаримда, бу гулдан қилинган ширинлик бўлса керак. Қизиқ, Хизр Илёс кунида гулбашакар қидириш, топилмаса хафа бўлиш — ёш болалик-ку!

Ҳа, мен бу „гулбашакар“ сўзини кўчада катталардан ҳам, болалардан ҳам жуда кўп марта эшитдим. Масалан, бир куни кечқурун мактабдан келаётган эдим. Оддимда фақирларча кийинган бир неча йигит кетаётган эди. Шулардан биттасига бир нимани е деб, таклиф қилишди шекилли, у кўнмай:

— Худо ҳақи, бўлмайди. Ҳозир овқат едим. Мева тугул, бошқа нарса ҳам томогимдан ўтмайди, — деди.

Иккинчиси:

— Ҳеч нима ўтмайдими? Гулбашакар ҳам-а? — деб уни елкасидан тортди.

Энди йигит эриди, кулимсираб туриб:

* Гулбашакар — гулқанд.

— Қани энди у бизга насиб бўлса! — деди.

Гоҳи маҳаллар қаҳвахона олдида ўтирган эркаклар шу маҳаллар сув ташиб кун ўтказадиган камбағал, лекин хушчақчақ, шўх йигитчага ҳазил қилишарди:

— Менга қара, Сулаймон, тўйингни қачон қиласиз?

— Қачон хоҳласангиз. Мен ҳамма вақт тайёрман.

— Сулаймон, ўлгудай камбағалсан, кунинг қандай ўтади?

— Қуруқ нонимга гулбашакар суртиб еявераман. Менга бундан ортиқ нима керак?

Бу ҳазилкашликни қарийб ҳар кун такрорлашади. Буниси ҳам бир нави, лекин қўшним Ҳофиз Курбон афандининг бир қилиғи мени жуда ҳам ҳайрон қолдирди. У уч кун аввал қўчада Мунисани ушлаб олиб, қўярда-қўймай бетларидан ўпди-да:

— Оҳ, сендан гулбашакарнинг ҳиди келади-я! — деди.

Қўчада Толзордан қайтаётган одамлар кўпайди. Бирдан бола кулгиси — Мунисанинг овози эшитилди. Ҳа, Муниса келяпти! У ярамасни шу тўрт соат ичидагу худди тўрт ой кўрмагандай соғиндим.

* * *

23-апрель (икки соатдан кейин)

Ахири гулбашакарнинг нималигини билиб олдим. Муниса Толзорда учраган бир қанча муаллимларга менинг бетоблигимни айтган экан, ташвишланишиб, қайтишда эшигим олдидан сўраб ўтишди.

Ичкирига киринглар, деб уларга бир неча дақиқа ялиндим. Гап орасида ҳазиллашиб:

— Қалай, ҳеч бўлмаса сизлар гулбашакар топдиларингми? Қўчадан офицерлар ўтиб кетаётиб, гулбашакар топишмаганидан зорланишди, — дедим.

Дугонам кулиб юборди.

— Жуда яхши биласизки, биз ҳам ўша лаззатдан маҳрум бўлдик, — деди.

- Нега? — деб сүрадим.
- Чунки, келмадингиз.

Шошиб юзига қарадим. Кейин кулимсирашга ҳарат қилиб:

- Ия, бу қандай бүлди? — дедим.
- Муаллималар хахолашиб кулиб юбориши: Ҳалиги дугонам менга шубҳа билан қараб:
- Чиндан ҳам билмайсизми? — деди.
- Худо ҳақи, билмайман.
- Бечора Феридегинам, нақадар соддасиз! Ч... эркаклари шу чиройли рангинг учун сенга гулбашакар деб ном қўйишган!

Мен саросимам зўридан дудукланиб:

- Наҳотки? Мени-я? Демак, гулбашакар деганлари, кўчадаги йигитлар нонга суртиб емоқчи бўлган нарсалари мен эканман-да! Вой ўлмасам!

Уялганимдан қўлларим билан юзимни беркитдим. Демак, мен шундай каттакон бир шаҳар оғзига тушибман. Ё Раббий, бу қандай шармандалик!

Дугонам зўрлаб юзимни очди, кейин ярим ҳазил, ярим чин қилиб:

- Бунинг хафа бўладиган жойи йўқ-ку? Бутун бошли шаҳар эркакларини ўзингизга жалб қилибсиз, бундай бахтга қандай хотин мусассар бўлади? — деди.

Бу эркаклар мунчаем ёмон бўлишмаса! Мени бу ерда ҳам тинч қўйишмайди. Вой Худо, энди одамларга қандай қўринаман, қўшниларимнинг юзига қандай қилиб қарайман?!

* * *

Ч..., 1 мај

Уйда ўтириб ўқувчиларимнинг дафтарларини кўраётган эдим. Эшик тақиллади. Муниса пастдан:

- Опажон, меҳмон келди, — деб қичқирди. Ташқарида қора чоршафли бир хотин айланиб юрарди. Юзи ёпиқ бўлгани учун таниёлмадим. Тараддулланиб:
- Кимсиз, афандим? — деб сўрадим.

Бирдан кулги күтарилди. Хоним мушук сингари бўй-нимга ташланди. Тавба, Муниса экан! Ярамас қиз мени белимдан ушлаб ҳовлида айлантира бошлади. Ҳеч қўймай юзимни, бўйнимни ўпа кетди. Чоршаф кичкинамни бўйига етган қизга ўхшатиб қўйибди.

Кичкина шу икки йил ичидаги бўйига тортиб, хушқомат, чиройли, қайдирмажон қиз бўлиб қолди. У кун сайин гулдек очилиб, хусн тўкиб борарди. Бўйларимиз ҳам қарийб баравар бўлиб қолди. Лекин одам кўз ўнгидаги нарсаларнинг ўзгариб боришини кўпинча фарқ қилолмайди.

Мунисани мана шу чоршафда кўриб, ичимга сифмай суюнишим керак эди. Мен эса хафа бўлдим. Буни Муниса ҳам фаҳмлади.

— Опажон, нима бўлди? Ҳазиллашдим-да. Нима, сизни хафа қилиб қўйдимми? — деб сўради.

Бечора ёмон иш қилиб қўйгандек, ўкиниб юзимга тикиларди.

— Муниса, — дедим, — сени бутун умр ёнимда олиб қололмайман. Кўриб турибман, турмайсан. Ҳозирданоқ тўйларда келинчаклик ипларини бошингга тақиб қувонасан. Биламан, қизим, ёнимда қолмайсан, келинчак бўлиб, мени, албатта, ёлғиз ташлаб кетасан.

Ана шу ёлғизликтининг алами ҳозирданоқ юрагимга чанг солаётгандек, кўзларимга ёш келди. Муниса ҳеч бўлмаса мени бир оғиз сўз билан юпатса эди, деб мўлтиллаб турган кўзларим билан ялинаман. Лекин ярамас қиз лабларини букиб:

— Начора, опажоним? Одат шу, — деди.

— Демак, бир бегонага тегиб, мени ёлғиз қолдирив кетасан, шундайми?

Муниса жавоб бермади, фақат кулиб қўя қолди. Лекин қандай кулди-а! Золим қиз ҳозирданоқ уни мендан ортиқ севарди.

Энди бояги сўзларимнинг аксини гапира бошладим.

— Майли, келинчак бўлсанг бўларсан, лекин йигирма ёшга киргунинггача ҳали анча вақт бор.

— Йигирма ёш? Вой, бу күп эмасми, опажоним?
— Унда ўн түқиз, майли ўн саккиз ҳам бўлсин.
Индамайсан-а? Куласан-да. „Ўзим биламан“ демоқчи
бўлиб куласан. Худо ҳақи, ўн саккиздан камига бўл-
майди.

Ярамас қиз кулар, бу ёш савдоси уни ажабланти-
рарди. Уялмасам, ҳўнг-ҳўнг йиғлардим. Сариқ одам-
ларнинг ҳаммаси вафосиз бўлади, улар одам бошига
ҳамиша қайғу-алам солади.

* * *

Ч..., 10 маъ

Мактаб қизларим орасида ўн икки, ўн уч ёшларда
бир бадавлат пошонинг қизи ўқийди. Бўйи пак-па-
канга, озғингина, тишлари чириқ, афти бужир, ин-
жиқ қиз.

Мен бир куни мазаҳ қилиб, уни Надида хоним
афанди деган эдим, ана шундан бери мактабдагилар
ҳам уни хоним афанди дейдиган бўлишди.

Надида Хасталар тепасининг энг чиройли уйла-
ридан бирида туради. У ҳар кун пошо отасининг лан-
досида мактабга келади. Мўйловлари қўчқор мутизига
ўхшаган адютанти олиб келиб қўяди.

Менга шундай туйилади: бу кичкина ойимқиз мак-
табга ўқишидан ҳам кўра ўзини камбағал синфдошли-
рига ва ҳатто ўқитувчиларига кўз-кўз қилиш учун ке-
лади. Дугоналарига худди чўриларидек муомала қила-
ли. Муаллималар унинг минг турли қаҳрига, нозига чи-
дашади, буни ўзларининг вазифаси деб билишади.
Онаси қизининг ўқитувчиларини тез-тез уйига чақи-
риб, меҳмон қилиб туради. Бечора дугоналарим улар-
нида кўрган дабдаба ва тантанани, давлат ва салта-
натни, еган овқатларини, хоним афандиларнинг ки-
йим-кечакларини айтиб битира олмайдилар. Дугона-
ларимнинг мароқлари мени ҳам қулдиради, ҳам жир-
кантиради. Бу Абдураҳим пошоларнинг қандай одам-
лар эканлигига тушундим. Булар — дабдабалари, сал-
танатлари билан майда, бачкана одамларнинг қўзини

қамаштиришдан завқ оладиган бир тұда мақтанчоқ телбалардир.

Дугоналарим бир неча марта мени ҳам олиб боришишоқчи бўлишди. Лекин мен буни ўзим учун бир ҳақорат билиб, жеркиб ташладим.

Камбағал ўқувчиларимнинг ботинкаларини кийгизиб кўйишдан, кўйлакларидағи чангларни қоқишидан тортинмаганим ҳолда бу кичик, арзанда хоним афандини кўрсам кўнглим айнийди. Баъзан дарс маҳалларида сўз билан савалаб ҳам ўтаман. Шунга қарамасдан, у мени бошқа ўқитувчиларидан кўра кўпроқ яхши кўради, изимдан қолмайди – суйкалгани суйкалган.

Бугун туш маҳалида эшигимиз олдида бир арава келиб тұхтади. Ялт этиб қарадим: вой, бу Абдураҳим пошонинг ландоси эмасми? Мугуз мўйловли адютантнинг арава эшигини очганини, толибам Надида хонимнинг теваракда югуришган маҳалла болалари орасида малика виқори билан уйимга келаётганини кўрдим. Бутун маҳалланинг оғзи очилиб қолди. Қўшниларимизнинг деразалари хотин-халажнинг боши билан тўлди.

Надида хоним опасидан хат олиб келган эди. Хатда: „Муаллима хоним, пошо отам, волидам ва бандангиз бугун бизникига ташриф буюришингизни илтимос қиласиз ва амрингизга юборилган арава билан келишингизни кутамиз“, дейилган эди.

Мақсадларига дарҳол тушундим. Ҳашамат-у сарватлари, дабдаба ва тантаналари билан нариги ўқитувчилар сингари менинг ҳам кўзларимни қамаштирмоқчилар. Олдин бир-икки оғиз совук ташаккур билан кичик хонимни, адютантни, араваларини қайтариб юбормоқчи ҳам бўлдим. Лекин қалбимда бирдан бошқа бир орзу уйғонди: бу керик зодагонларга яхшироқ сабоқ бериб қўймоқчи бўлдим.

Мен Истанбулда булардан ҳам баландроқ, юксакроқ мавқедаги пошоларни кўп кўрганман. Мен уларнинг анчагина таъзирларини берганман. Юзларидан ниқобларини олиб ташлаш, ҳашаматли қиёфалари ос-

тида яширинган пасткашликлари ва ҳечликларини майдонга чиқариш Чолиқушининг энг яхши кўрган эрмаги эди. Шундай туғилган бўлсам, мен нима қилайин? Унча ёмон қиз эмасман, кичкиналарни, ночорларни яхши кўраман. Лекин бой-бадавлатларга, кибор ҳаволикларга қарши доим золимман.

Одатимга қарши, бугун жуда содда бўлса ҳам, лекин башанг кийиндим. Худога шукур, бир маҳаллар амаким Париждан юборган битта қўк костюмим бор эди.

Надида хоним афандини пастдаги хонада анчагина куттириб қўйишдан тортинимдим. Б...да эканлигимда аллақайси бир Европа журналидан соchlари модали қилиб таралган бир хотин киши расмини кесиб олган эдим. Шуни ойнагимнинг ромига қадаб қўйиб таранишга тутиндим. Ўзимни ўшанга ўхшатиш учун бутун санъат ва маҳоратимни сарф қилдим. Натижада, мадам ниҳоятда гўзал бўлса ҳам, лекин фасли ўтганроқ эди. Лекин нима қилай? Мен бугун бир артист сингари бу кибор қишлоқ дилбарларида қолдидраган таассуротимнигина ўйлашим керак.

Кичкина хонимни пастда куттиришдан мақсадим, фақат ясаниб-тусанишдангина иборат эмас эди. Олақоронги, фақир ашёли уй ойнагида кулимсираган ёш қизни томоша қилиш учун ҳам куттирган эдим. Мен ойнакдаги қизга бегона одамга қараётгандек, уялиб, қизарив қарапдим. Модомики, хотира дафтаримни мендан бошқа ҳеч ким ўқимас экан, нега энди ҳақиқатни эътироф этмайин? Ойнакда менга қараб кулимсираб турган қиз ниҳоятда гўзал эди. Диққат билан қараганимда, у менга инсоннинг ақлини шошириб қўядиган даражада гўзал кўринди. Менга тамоман янги кўзлар қараб турар эди. Бу кўзлар мен бир маҳаллар Истанбулда таниган шод, шўх, қайғусиз Чолиқушининг кўзларига сира ўхшамас эди. Бу кўзларда қоронги кечаларда боқа-боқа ўтган ёлғизлик дамларининг қора алам ва фуссалари, ҳорғинлик, дилхунлик, уйқуга ва бошқа нарсаларга тўймаган кўзларнинг аччиқ маҳру-

мияти бор эди. Бу күзлар кулмаса жонли бир изтироб каби зўр ва чуқур кўрина билардилар. Фақат кула бошлади дегунларича, ҳар нарса ўзгариб кетади. Ана шунда кичраяди, нурлари ичларига сифмайди, майда учқунлар каби ёнокларига тўкила бошлайди.

Бу юзда нақадар гўзал, нақадар аломат чизиқлар бор? Одамда йиғлаб юбориш ҳавасини туғдирадиган гўзал нарсалар бор. Нуқсонларимда ҳам қандайдир ма-лоҳат борлигини қўраман. Тақирдоғидаги поччам: „Фериде, қошларинг ҳам тилингга ўхшайди, гўзал-гўзал, нозик-нозик бошланади-ю, кейин йўлини йўқотиб қўяди“, дер эди. Поччам айтган гўзал-гўзал, нозик-нозик бошлангандан сўнг, йўлини йўқотган бу қошларнинг чаккаларга қараб ниҳоятда чиройли сезилиб кетганинги кўрдим.

Энди мана бу лаблар! Юқоригиси бир оз калта, қисқа бўлганлиги учун доимо кулиб, доимо устки тишларимни бир оз кўрсатиб турган устки лабим, бир маҳаллар Бурсадаги Ҳожи афанди айтганидек, мени қабрга ҳам қулги билан олиб боради.

Надида хонимнинг пастда ботинкаларини жўрттага дукурлатиб юрганлигини эшитсан ҳам, негадир, ойнакдаги кичик хонимдан ўзимни айира олмайман.

Б...да „Ипак қурти“, Ч...да „Гулбашакар“ деб қўйилган лақаблар менга қанча озор етказган эди. Мана ҳозир, ойнада кўриниб турган ёш қизга, субҳидам ёруғи каби равшан, қиров томчилари ўтирган апрель гуллари каби тоза бу қизга мен ҳам шу исмларни беришдан ҳозир тортинмадим. Бирор қараб турмаганмикин, деган ҳадик билан теварагимга алангладим, сўнгра ўз-ўзимни, кўзларимни, ёнокларимни, иягими ни ўпиш учун ойнакка чўзилдим. Юрагим қуш каби типирчилар, лабларим лаззат билан титрарди.

Лекин, афсуски, ойнаклар ҳам эркаклар ижодидир. Инсон ҳеч маҳал ўз соchlарини, кўзларини ўпмайди. Нима қилса ҳам, қанчалик тиришиб-тирмашса ҳам, ўзини фақат лабларидан, оғзидангина...

Ё Аллоҳ, нималар деяпман? Алекси опа: „Руҳоний жаддаси одам қалбини ҳам руҳоний қилади“, дер эди.

Бундан чиқди, нозли қилиб тараплан бosh ҳам одамни нозли қилиб юборармикин? Мактаб үқитувчисига ярашмаган нақадар маъносиз, нақадар айб сўзлар бу.

Икки йил жим ўтирганимдан кейин бугун бир оз шўхлик қилишга ҳақим бор эди.

Хонимларни залларнинг бирида артистликни энди ўргана бошлаган кишилар қиёфаси билан менга қараб туришганларини кўриб, ичимдан кулдим, ке-йин: „Ҳали кўрасиз, пича сабр қилинглар“ деб кўнглимдан ўтказдим. Улар бошқалар сингари уй бекасини, ойимқизларининг этакларидан ўпмаганлигимни, шунчаки содда ва сарбаст салом билан кифояланганимни кўриб, ҳайрон бўлиб қолишиди. Бир-бирларига таажжубланиб қарашибди. Қўполгина кийинган бир қари грек хотин (Бейўғли*дан келган мураббия бўлса керак, деб ўйлайман) тевараги тилладан қилинган кўзойнагини бурнига қўндириб, мени бошимдан оёғимгача кузатди.

Ўзимни тутишимда, ҳаракатларимда шу қадар бир табиийлик, сўзларимда шунчалик путурсиз бир ишонч бор эдики, зал кўз илғамас пўртанага учраган кема сингари остин-устун бўлиб кетди.

Бу ерда эгаларининг диди яхшилигини далолат қиласидан биронта нафис нарса йўқ эди. Зал ҳар хил қимматбаҳо нарсалар тиқиб ташланган газмол дўконига ўхшарди... Бу ернинг ойимлари мана шу залда сағанадаги ўликлар сингари умрларини ўтказадилар, Ч... шаҳрининг содда, одми хотинларини ҳайратга со-лишдан завқланадилар.

Сарбаст ва қатъий ҳаракатларим билан залга се-кин-секин эга бўлар, ўзларини эса ивидиқ, ношуд меҳмонларга айлантириб борар эдим. Бу дағал, кулгили комедияни ўйнаб турганимда, ўйинимни сездириб қўймаслик учун, хатти-ҳаракатларимни табиийдек тутишга тиришдим. Улар нимаики кўрсатсалар, нимаики сўзласалар, нимаики қилсалар — ҳаммасини ёқтирганлигимни сезтирдим. Дидларининг пастлигини, но-

* Бейўғли — Истанбулнинг бир тумани.

шудликларини сездиришга, алам қилдиришга ҳаракат қилдим. Масалан, пошонинг катта қизи суратларни кўрсатганда, мен буларнинг оддий нарсалар эканлигини таъкидлаб, тагдор шамалар билан чимчилаб олдим. Кейин бир бурчакда осиғлик турган кичкина суратни кўриб, залда бирдан бир ҳақиқий санъат асари бўлган бу гўзал нарсанинг нима учун бурчакка тиқиб қўйилганигини сўрадим. Қисқаси, дабдабаларининг ҳеч бирига ажабланмадим. Ҳамма нарсаларини танқид қилдим. Айниқса, овқат маҳалида жон ришталарини суғуриб олдим... Ким билсин, бу мукаммал, ажойиб дастурхон атрофида ўтирган қанча хотиннинг томоқлари бўғизларида қолган экан? Ким билсин, меҳмонларнинг қанчаси санчқи ва пичоқларини эплай олмаганликлари учун бу ерда қанчадан қанча тер тўккан экан? Бечораларнинг қанчаси овқатни қандай олишини, қандай ейишни билмагани учун овқатлардан возкечишга мажбур бўлган экан?

Бугун ана шуларнинг ҳаммаси учун қасос олдим. Мен шу қадар чаққон, эпчил ҳаракатлар қиласдимки, хонимлар ҳайрон бўлишиб, менга ер остидан қараб қоллар эдилар. Мен ҳам уларга ора-сира қараб қўяр эдим. Лекин менинг қарашларим уларнинг қўлларидағи санчқиларни титратар, оғзидағи овқатларини бўғизларига тиқиб қўяр, сув ичишга мажбур қиласди. Ношуд, жоҳил хотинларга ўзини одам ўрнида сотган, кулгили французча талаффузи билан ўзига бино қўйиб юрган бейўғилик грек кампирни дунёга келганига пушаймон қилдириб юбордим.

У мураббия, мен мактаб ўқитувчиси бўлганим учун ўзини мен билан ҳамкасаба деб фараз қиласди. Мен билан яширин бир мунозарага киришни ўзининг маслак бурчи деб билди шекилли. Лекин мен шу қадар масхарасини чиқардимки!.. Мақсадини туркча тушунтиришга ожизлик қилас, „мен туркчани яхши билмайман“, деб қутулишга тиришарди. Ана шундан кейин:

— Хайр, майли, мадемуазель, французча гаплашайлик, — дедим.

Мураббия французча гаплашиб күрмөңчи бўлди,
лекин мен унинг французча гапларига кулдим.

Қисқаси, кичкина, аҳамиятсиз бошланғич мактаб
муаллимаси фойиб бўлди. Мен яна „Дам де сион“нинг
энг ўткир, бурро муаллималарини ҳам йиглар даражаси
сига келтирган тили заҳар, ўжар, золим Чолиқушига
айландим.

Биз мураббия билан олий табақа йигинларида қўл-
ланиладиган одоб усули ҳақида мунозара бошлаган
эдик, у бечора сўз тополмай қолиб:

— Ҳар ҳолда мен юксак жамиятларга кириб чиқ-
қанман, ҳамма нарсани ўз кўзим билан кўрганман, —
деди. У шу сўзи билан мени мот қилмоқчи бўлган эди.
Мен эса, унинг юзига ғолиб тантанаси билан қараб,
кулимсирадим.

— Тузук, лекин фақат кириб чиқиш кифоя эмас,
одам ўша муҳитда ўзининг табиий ҳаёти билан яша-
моғи лозим, — дедим.

Тарбияси у қадар эмаслигига ишорат қилгувчи бу
хужумдан сўнг боёқиши тамом бўлди. Кичкина пошо-
зодалардан бирининг дарс соати келганини баҳона
қилиб, чиқиб кетди.

Хонимлар қўйлардай мулойим бўлиб қолишли.
Улар кибр-у ҳаво ва фуурларининг ифлос ниқоблари
йиртиб ташланганидан кейингина ўз аслларига қайт-
дилар. Ростини айтганда, ёмон одамлар эмасди. Ана
шундан кейин мен ҳам ўз аҳволини биладиган, аҳамият-
сизлигини тушунадиган мазлум, содда мактаб ўқи-
тувчиси мавқейига туша бордим.

Хоним афанди ва кичик хонимлар тез-тез келиб
туришимни самимият билан илтимос қилдилар.

— Гоҳ-гоҳида келиб тураман, лекин ҳадеб кела-
версам қандай бўлади, одамлар нима дейишади? Тез-
тез келганимни кўришса, мени сизлардан бир нима
тама қилиб юрибди, деб ўйлашади, — дедим.

Хоним афанди мен қандай одамнинг қизи экан-
лигимни суриштирди. У ҳар нима қилиб бўлса ҳам
мени гапга солишни истарди.

— Бадавлат бир оиланинг фақирликка тушиб қолган қизиман, — дедим.

— Хоним қизим, сиз шу ҳуснингиз, шу фазилатларингиз билан жуда яхши жойга тушишингиз мумкин.

— Балки, хоним афанди, мени ҳам ўзига муносиб кўрадиган бирон заарсиз одам бордир. Фақат мен ўзимни пешана терим билан боқсан дейман, шундай қилсан яхшироқ бўлади. Меҳнат қилиш айб эмас-ку, — дедим.

— Борди-ю, сизни яхши бир оиланинг яхшигина боласига муносиб кўришса, нима дер эдингиз?

— Албатта, менга кўрсатган бу шарафлари учун ташаккур билдирардим, лекин, фикримча, қабул қилмасдим.

Буларнинг асл мақсадларини кейинроқ пайқадим. Улар сарватларини кўз-кўзлаш, шу билан кўзларимни қамаштириш учунгина меҳмондорчиликка чақиришмаган экан.

Пошонинг катта қизи бирдан менга боғларини кўрсатгиси келиб қолди. Боғлари ҳам худди ранг-баранг гуллар билан безалган залларига ўхшарди. Бу ерда қанақа гуллар, дараҳтлар, кўкатлар, буталар йўқ эди! Ҳар қадамда гул туваклари! Ана шундай қилиб, кичкина, ясама ўрмончада, паст бўйли ёш қарагайлар ичидা...

Лекин буни тушунтириш учун ўн икки кун аввал бўлиб ўтган бир воқеани айтиб ўтишга мажбурман.

Мактабимизнинг танаффус боғчасига туташ каттакон узумзори бор. Болалар четан тўсиқни бузиб юборганликлари учун боғча билан узумзор бир-бирига қўшилиб кетган. Бошларини қизил латталар билан боғлаб олган уч-туртта камбағал ишчи бир неча кундан бери ер чопиш билан овора эди. Танаффус маҳалларида ёнларига борар, бечораларнинг дўлдай тер тўкиб ишлаганларини томоша қиласдим. Мен айтмоқчи бўлган ўша куни булар орасида битта ёш ишчи пайдо бўлганини кўрдим. У ҳам буларга ўхшаш кийинган, лекин башараси, ўзини тутиши бошқача эди. Ма-

салан, қүёшда күйган юзининг тагида оқиш тиниклик, кўзларида бошқача ўт бор эди. Қўллари ҳам хотинларники сингари нозик, кичкина. Нариги ишчилар сингари кекса бўлмагани учун ёнига бормадим. Унинг ўзи келди. Иссикдан чўллаганини айтиб, „Кизлардан биронтасига сув келтиририб берсангиз“, деди.

Дунёда ёмон кўрганим – хўроздан ҳам қочадиган хотинлардир. Шунинг учун қочмадим. Мактаб ўқитувчиши эканлигимни ўйлаб:

– Хўп, ўғлим, бир озгина кут, айтаман, – дедим.

Мен ичимда: „Камбағал бўлиб қолган аслзодалардан бўлиши керак“, деб ўйладим.

Бу ишчи ҳам уятчан, ҳам дадил эди. Мен билан гаплашаётганда, гоҳо ўзини йўқотиб, дудуқланиб қоларди. Шу билан бирга, сухбатга алоқаси бўлмаган фалти саволлар ҳам берарди: „Бу ерда арzonчиликми? Қиши қаттиқми? Нок, олма борми?..“ дейди. Ўзи бошқа ердан келган эмиш.

Сувни ичиб турганда, мен кулимсираб: „Мияси айниброқ қолган кўринади, бечора!“ деб ўйладим.

Пошонинг боғида, уҳдасига қарағайзорликни тақлид қилиш каби ҳақоратли бурч тушган бечора дарахтлар орасида кўрган нарсамнинг мени шунчалик ажаблантирганини пайқаб олишга юқоридаги тафсилот кифоя қилса керак.

Ҳа, шу дарахтлар орасида яна ўша камбағал мардикорга дуч келдим. Лекин бу сафар бутунлай бошқа қиёфада эди. У қиличи, тугмалари, орденлари, ёқаси, юзи, тишлари, ҳатто бўялган соchlарига қадар ялтираб турган штаб капитани эди. Ҳудди суратга тушаётгандай, иккита қарағай орасида гавдасини фоз, калласини баланд тутиб, гетрларини бир-бирига ёпишириб турар, ингичка мўйловлари остида, ярим юмуқ лаблари ичиди тишлари, шўх кўзлари порларди. Қисқаси, туриши, кўриниши шундай эдикни, уни кўрган одам оқ қўлқоплари билан ҳозир қиличини суғуради-ю: „Саф бўл!“ деб буйруқ беради, деб ўйлайди.

Лекин шу он тушундимки, офицерга бу буйруқни

бошқа одам берибди. Пошонинг катта қизи Нарима хоним:

— Вой! Эҳсон, сен шу ердамидинг? Қаердан келиб қолдинг? — деб ажабланди.

Лекин бечора хотин ролини шу қадар хунук ўйналики, „Вой! Эҳсон, қаердан келиб қолдинг?“ деб ажабланганда, овозида: „Вой ўлай, ёлғон сўзлаётганимиз очиқ-ошкор сезилиб турибди-я“ дегувчи оҳанг борлигини билиб олиш қийин эмасди.

Ҳа, бу кулгили „ҳажвий опера“ декорацияси ичидаги қизиқ комедия ўйнашимиз керак, аммо нима учун? Буни кейинроқ тушуниб оларман. Ҳозир эса сир бермаслик, оғир ва жасур бўлиш керак.

Ҳар ҳолда, бу пошолар муждалар қилишни яхши кўрадиган одамларга ўхшайдилар. Лекин мен ҳам бугун бўш келмайман, нима қилишса қилишсин, оғзимни очиб қолмайман. Улар мени уялиб, қочиб кетади, деб ўйлашган бўлсалар керак. Ҳеч-да, узандиган тушадиган анойи йўқ!

— Фериде хоним афанди, сиз ҳам биз сингари Истанбулликсиз. Бўлам ва сут қардошим Эҳсонни сизга тақдим этсан хафа бўлмассиз, шундай эмасми? — деди Нарима хоним.

Мен ҳеч тортимай:

— Аксинча, жуда хурсанд бўламан, афандим, — дедим.

Сўнгра унинг сўзлашига имкон бермай ўзимни танишитирдим.

— Фериде Низомиддин, маориф армиясининг энг кичик офицерларидан бири.

Ёш офицер чиройли, жангари қиёфасини узоқ сақлаб қололмади. Ажабо, бунда уни айблаб бўладими? Кичкина бошлангич мактаб муаллимаси бир неча кун аввал мардикор қиёфасида кўрган бир кишини бугун қўёшдай порлаб, эртаклардаги шаҳзодалар сингари ҳусн тўкиб турганини кўрса-ю, ҳаяжонидан ҳушини йўқотмаса! Ақлга сифадиган нарсами шу?

Ҳа, аксинча бўлди, мен эмас, у шошиб қолди! Бизга мактабда ҳамма фанлар асосида йиллар бўйи тири-

шиб-тирмашиб ўргатишган „салом маросими“ни бу йигит яхши ўзлаштиrmаган күринади. У аскарий салом учун кутарған құлини ярим йүлдан қайтариб туширди. Мен билан құл олишиб қуришмоқчи бұлды шекилли, лекин құлини чұзганды, ундаги оқ құлқопни күриб, яна дарров тортиб олди. Назаримда, құлқоп чүққа айланған-у, құлини күйдира бошлагандай бұлиб кетди...

Уч-тұрт дақиқача бамайлихотир гаплашдим. Бечора йигит мәрдикор кийимида келиб мендан сув сұраганини эслаёттан бұлса керак, күзи құзимга тушганды уялиб, ерга қараб оларди. Лекин мен у ҳодисадан бехабардай, ўзини энди күраётгандай гаплашиб туралвердим.

Бир оздан сұнг Нарима хоним иккаламиз уйға қайтдик. Боёқи什 хотин юраги чопмайроқ гап бошлади:

— Фериде хоним, Эхсонни албатта таниғандирсиз? — деди.

Ана холос, мактаб боғидаги воқеадан бу ҳам хабардор экан-да?

Мен парвосизгина қилиб:

— Ҳа, — деб құя қолдим.

— Балки күнглингизга бирон гап келар, шунинг учун тұғрисини айтиб берай, хоним афанди. Эхсон ўртоқлари билан гаров ўйнашган экан. Ёшлиқ-да, афандим, шунақа бұлади.

Ажабланиб лабларимни буришдан ўзимни тутолмадым.

— Нима деб гаров ўйнашади, афандим?

Нарима хоним қизарып кетди, хижолатпазлигини яшириш учун кулди.

— Хоним афандим, мактабдан қайтиб келаётганингизда офицерлардан баъзилари сизни қуришган экан, жуда ҳам гұзал деб мақташибди. Биз Истанбулликмиз, шунинг учун, бу ерликлар сингари, бу хил гапларни ҳақорат деб ҳисобламаймиз, шундай эмасми, гұзалим? Ана шундан кейин Эхсон „хар нима қилиб бұлса ҳам шу муаллима хоним билан гаплашаман“, деб гаров ўйнабди. Шу куни жирканмасдан мәрдикор-

лардан бирининг кийимини кийиб бориб гаровни ютибди. Қизиқ, а?

Мен жавоб бермадим. Бечора Нарима хоним сўзларининг менда қолдирган таассуроти қанчалик совуқ эканини яхшигина англарди.

Бугунги таажжуб комедиянинг сўнгги пардаси яна тепадаги меҳмонхонада ўйналди. Эҳсонбей билан кўришганим хабари у ерга мендан олдин этиб келибди. Буни ҳамма қатнашчиларнинг юzlари кўрсатиб турарди.

Үй бекасининг маҳфий ишораси билан меҳмонхонадагилар секин-секин чиқиб кетиши. Фақат Нарима хоним қолди.

Хоним афанди бир оз иккиланиб тургандан сўнг:

- Эҳсон қалай экан, хоним қизим? — деб сўради.
- Яхшигина йигитга ўхшайди, хоним афандим, — дедим.

— Юзи ҳам чиройли, ўзи ҳам ўқимишли, — деди у менинг жавобимдан кейин. — Ҳозир мартабасини кўтариб, Байрутга юборишяпти.

— Қандай яхши! Ҳақиқатан чиройли, ёқимли йигит. Илми ҳам, сиз айтгандай, мукаммал кўринади, — дедим.

Она-бola бир-бирига ялт этиб қараб олиши. Бу гапимга ҳам ҳайрон қолишар, ҳам хурсанд бўлишарди.

Хоним афанди қиқирлаб қулди.

— Худо умрингга барака берсин, қизим, мушкулимни осон қилдинг, — деди. — Мен Эҳсонни чақалоқлигидан эмизиб, ўзим катта қилганман. Фериде хоним қизим, ёш қизлар билан очиқ-очиқ гаплашиб бўлмайди, лекин сиз, Худога шукур, эс-хуши жойида, фаросатли қизсиз. Албатта, ҳамма нарса Худонинг иродаси билан бўлади. Мен сизни Эҳсонга олиб берсан, девдим. Сизни жуда ёқтириб қолибди. У ҳам сизга манзур тушган бўлса, иншооллоҳ, баҳтли бўласиз. Эҳсонни бир ойгина таътилга чақириб олиб, тўйларингизни шу ерда ўтказамиз, хўпми? Кейин Байрутга бирга жўнайсизлар.

Боғда бошланган комедиянинг оқибати нима бўлишини аллақачон сезган эдим. Чиндан ҳам кулгили нарса: бегона ерда мени қарийб танимаган кишимга олиб беришмоқчи! Шу дам бирдан юрагимга мунг тўлди, негалигини билмайман. Лекин кайфиятим чоғлигини билдираманим сингари, юрагимдаги бу мунгни ҳам сездирмасдим.

— Хоним афанди, жориянгиз учун бу ниҳоятда катта шараф. Сизга ҳам, Эҳсонбейга ҳам бутун қалбимдан ташаккур билдираман. Лекин бунинг иложи йўқ, — дедим.

Уй бекаси шошиб қолди.

— Нега қизим? Ҳалигина уни ёқтирганингизни, чиройли эканини айтувдингиз-ку!

Мен кулдим.

— Хоним афандим, яна қайта айтаман: Эҳсонбей чиройли ва арзигули йигит, лекин орамизда никоҳ имкони борлиги ақлимга келган ё қўнглимдан ўтган бўлса, унинг фазилатларини очиқ-ошкор айта олармидим, афандим? Бу нарса ёш қиз учун ҳаддан зиёд енгилтаклик бўлмасмиди?

Она-бала яна бир-бирига қаради, орага қисқагина сукунат тушди. Кейин Нарима хоним қўлларимни ушлаб:

— Фериде хоним! Ҳар ҳолда узил-кесил жавобингиз шу бўлмасин, чунки Эҳсонбей жуда қаттиқ хафа бўлади.

— Яна қайтариб айтаман: Эҳсонбей жуда чиройли йигит, хоҳлаганини ололади.

— Шундай-ку, лекин у сизни хоҳлайди. Боя ўртоқлари билан гаров ўйнаганини айтдик. Ҳеч жаҳонда шундай ҳам қиласидиларми, гўзалим? Бола бечора ўн кундан бери ўт ичида: „Ўлсам ўламанки, ундан қайтмайман, албатта оламан!“ дейди.

Нарима хоним бу гапни ҳали кўп чўзишини, мени кўндириш учун анча ҳаракат қилишини сезиб, бунинг иложи йўқлигини юмшоқ сўзлар билан қатъий қилиб тушунтиридим. Кейин кетишга ижозат сўрадим.

Нарима хоним қаттиқ хафа бўлди. Тарвузи қўлтиғидан тушиб, онасиға:

— Ойижон, Эҳсонга ўзингиз айтинг, менинг оғзим бормайди. Фериде хоним рад этар, деб ўйламаган эдим. Энди жуда қаттиқ хафа бўлади-да, — деди.

Оҳ, бу эркаклар-а! Ҳаммаси ҳам худписанд, ҳам масининг ҳам кибри ҳавоси баланд! Бизларнинг ҳам қалбларимиз борлигини, бизларнинг ҳам „албатта“ хоҳлаган нарсаларимиз бўлиши мумкинлигини ҳеч эсларига келтиргилари келмайди.

* * *

Пошонинг араваси мени уйимга келтириб ташланда, Муниса қўшнимизникида экан. Ечинмасдан аввал ўзимни яна бир ойнакка солиб, томоша қилмоқчи бўлдим. Уй ичи олақоронги эди. Деворга тушиб турган хира ой ёргугига ўхшаш ойнакда ўзимни зўрға-зўрға танир эдим. Билмайман, қандай нур ўйини бўлди — калта кўк кўйлагим кўзимга оппоқ қўриниб кетди. Этаклари узайиб, қоронгиликда чўзилиб ётган оқ илакка ўхшарди.

Бирдан қўлларим билан юзимни тўсдим. Худди шу пайт Муниса уйга югуриб кирди-да:

— Опажоним! — деб қичқирди.

Ундан ёрдам сўраётгандай қўлларимни узатдим: „Муниса!“ демоқчи эдим, лекин лабларимдан бошқа бир исм, мени нафратлантирган катта душманимнинг исми чиқиб кетди!

* * *

Ч..., 6 маъ

Шу ҳафта совчилардан бошим чиқмади. Кечаги масхарабозликдан ўзимни ўнглаб олишга ултурмай, бугун яна бир комедиянинг қаҳрамони бўлдим. Фақат буниси кечагисидан минг қатла ёмон, аянчли комедия бўлди.

Воқеани ўзгартирмай ёзаман. Саҳна — бизнинг пастдаги меҳмонхонамиз. Бирдан Ҳожа Курбон афанди-

нинг хотини кириб келади. Эгнида фақат түйларгагина ёпиниб борадиган ҳашаматли чоршаф, бўйнида шодашода тилла маржон. Аҳволи фалати, кўзлари йигланга ўхшайди.

Гаплашишга бошлаймиз.

Мен:

— Назаримда, меҳмон чақириққа кетаётганга ўхшайсизми?

У:

— Йўқ, синглим, атайлаб сизнинг олдингизга кирдим.

Мен:

— Жуда ҳам ясанибсизми бугун? Мен учунми?

У:

— Ҳа, синглим, сиз учун.

Мен ҳазилдан ўзимни тиёлмай:

— Бўлмаса менга совчи бўлиб келибсиз-да?

У содда кўзларида соф ҳайрат билан:

— Қаердан билдингиз?

Мен саросима бўлиб қолдим.

— А?! Ростдан ҳам менга совчи бўлиб келдингизми?

У хўрсиниб:

— Ҳа, синглим.

Мен:

— Кимга?

У дунёдаги энг оддий нарса тўғрисида гапираётгандай:

— Менинг эримга.

Шу қадар содда хотиннинг ҳеч сир бермай ҳазил қилиши менга жуда хуш ёқди, қаҳқаҳа уриб кулиб юбордим. Лекин у қулмайди, аксинча, кўзларига ёш келади.

У:

— Айланай синглим, эрим сизни ёқтириб қолибди, сизни оламан, деб мени қўймоқчи. Ялиндим, ёлвордим, ҳечқиси йўқ, майли, у хонимни ҳам олинг, зинҳор мени қўйманг. Биз опа-сингилдай ўтирамиз.

Мен сизларнинг овқатингизни пишириб бераман, хизматларингизни қиласман, дедим. Айланай жигарим, менга раҳминг келсин!

— Курбон афанди сизни қўйиб, мени олишига кўзи етадими?

У одамни дод дегизиб юборадиган бир соддалик билан:

— Ҳа, етади. „Эллик тилла беришга розиман“, дейди.
Мен:

— Бечора қўшним, кўнглингизни тўқ тутаверинг.
Ҳеч маҳал унинг айтгани бўлмайди!

Бечора хотин дуо қиласди.

Парда.

* * *

Ч., 15 мај

Бугун кечқурун мактабда ўқишлиар тугагандан сўнг мудира хоним мени хонасига чақириб олди-да, қовоғини солиб туриб:

— Фериде хоним қизим, — деди, — сизнинг жиддият ва файратингиз менга жуда ёқади. Лекин битта камчилигингиз бор: ўзингизни ҳалигача Истанбулда деб биласиз. Гўзаллик бошга балодир, деган машҳур гап бор. Сиз ҳам гўзал, ҳам ёлғиз бўлганингиз учун ўзингизни дурустроқ сақлашингиз керак эди. Ҳолбуки, баъзи бир эҳтиётсизликларга йўл қўйгансиз. Хафа бўлманг, қизим! Жиноят деганим йўқ, эҳтиётсизлик деяпман. Ҳудога шукур, шаҳримиз унақа хилват, қолоқ шаҳарлардан эмас. Хотинлар анча тузук, яхши кийиниб юра олишади. Муаллималаримиз ҳам шундай. Лекин бошқалар учун табиий бўлган бир нарса сизга одамларнинг диққатини жалб қилиб қўйди. Чунки, қизим, ёшлигингиз, ҳуснингиз учраган эркакларни қайрилиб қарашга мажбур қиласди. Оқибатда шаҳарда ҳар хил фисқи-фасодлар тарқала бошлади. Мен бу ерда ҳеч нарсани билмагандай ўтирсан ҳам, лекин ҳамма гапдан хабардорман. Масалан, казармалардаги офицерлардан, қаҳвахоналардаги дўкондорлардан тортиб то

идодия мактабидаги юқори синф талабаларигача сизни танимаган, сиздан гапирмаган одам йўқ эмиш. Бутўрида ким ҳақ, нима сабаб билан гап очганим масаласига келсак, бунинг ҳам, иккита боиси бор, қизим. Аввало, яхши, одобли қиз бўлсангиз ҳам лекин тажрибасизсиз. Биз одамларнинг яхши-ёмонини биладиган ёшга етиб қолганмиз. Шунинг учун сизга оналик, опалик қилиш бурчини зиммамга олмоқчи бўлдим. Қолаверса, мактабимизнинг шаъни масаласи ҳам бор, шундай эмасми, қизим?

Мудира хоним юзимга қарамасдан иккиланиб давом қилди:

— Мактаб ҳам мачит сингари табаррук жой. Уни фийбатлардан, тұхматлардан ва бошқа кир-доғлардан сақлаш бизнинг энг муҳим бурчимиздир. Шундай эмасми, қизим? Куриб кеткур шу хунук гап-сўзлар, афсуски, мактаб шаънига ҳам тегяпти. Кечқурун қызларини, сингилларини олиб кетиш учун мактаб эшигига келувчи оталар, акаларнинг қанчалик купайиб кетганилиги разм солмадингизми? Эҳтимол, сиз бунга диққат ҳам қилмагандирсиз. Лекин мен яхши биламан. Улар қызларини ё сингилларини олиб кетишдан кўра, кўпроқ сизни кўриш ниятида келадилар. Бир куни камбағал ўқувчи қызларимиздан бирининг сочини ўриб, учиға кичкина лента боғлаб қўйибсиз. Билмайман, қаердан билди экан, бир эси паст лейтенант қизчага пул бериб, лентасини тортиб олибди! Ҳозир ўша лентани ора-сира кўкрагига тақиб олиб: „Энди мени генераллissимus дейишлиаринг керак, чунки бу орденни Гулбашакардан олганман!“ деб ўртоқлари билан ҳазиллашиб юрармиш.

Кеча дарвазабон Меҳмет оға бир ғалати хабар айтди. Илгари куни кечаси қовоқхонадан келаётган бир тўда маст мактаб эшигининг олдида тұхтабди, шулардан бири: „Мен девордаги мана шу қоратошга Гулбашакарнинг қўли текканини кўрганман. Келинглар, Худо ҳақи, шу тошни авлиё тош деб кўзларимизга суртайлик!“ дебди. Куриб турибсизки, қизим, бу нарса-

лар ўзингизнинг ҳам, мактабингизнинг ҳам шаънига ҳеч тұғри келмайди. Яна шуниси қизиқки, булар ҳам етмагандек, яна битта хунук иш қилгансиз: Абдураим пошонинг уйда капитан Эҳсонбей билан гаплашгансиз. Хоним афандининг таклифини қабул қилганингизда ҳам бошқа гап эди, бирор буни оғизга олиб үтиrmасди. Лекин ёш йигит билан гаплашганингиз, кейин эса унга тегиши таклифини рад этганингиз гапсүзга сабаб бўлди. „Шундай Эҳсонбейгаки унамабди, демак, у бошқани яхши кўради! Ажабо, ким экан у?“ қабилида ҳар хил гаплар юрибди.

Бу сўзларни қимиrlамай, жавоб қилмай үтириб эшитдим. Мудира хоним бошида менинг эътироz ва исёнимдан қўрқсан бўлса, энди, аксинча, сукутимдан ваҳимага туша бошлади. Ниҳоят, юраги дов бермай сўради:

— Буларга нима дейсиз, Фериде хоним?

Секин хўрсиниб, ўйга чўмиб туриб жавоб қилдим:

— Сўзларингизнинг ҳаммаси тўғри, мудира хоним.

Ўзим ҳам зимдан сезиб юрардим. Бу шинам шаҳарни ташлаб кетишга кўзим қиймайди, лекин начора? Вазирликка хат ёсангиз. Бирон сабаб кўрсатиб, мени бошқа ерга кўчиришларини илтимос қилсангиз. Бу ма-салада менга қиладиган энг катта одамгарчилигингиз ва раҳм-у шафқатингиз шу бўлади. Хатда асл сабабни кўрсатмай, бошқа баҳоналар келтирасиз. Майли „таж-рибасиз“ денг, „қўлидан иш келмайди“ денг, „жо-ҳил“ денг, „осий“ денг, нима десангиз денг, мудира хоним, сиздан хафа бўлмайман. Ишқилиб, „шаҳарда гап-сўз бўлгани учун хоҳламайман“, демасангиз бўлди.

Мудира хоним чурқ этмай ўйлар эди. Кўзларимга чиққан ёшларни кўрсатмаслик учун дераза томонга ўгирилиб олдим. Уфқда, кечки кўкиш осмон тагида пағапаға тутунларга ўхшаган тоғларни томоша қила бошладим.

Чолиқушининг димогига ана шу тоғлардан янги фурбат бўйлари киради. Фурбат бўйлари! Фурбат бўйини бутун қалби билан ҳидламаганлар учун нақадар маъ-

носиз сўз бу! Хаёлимда яна ўша таниш йўллар, ҳамон торайиб, ҳузун тўлиб борган, охири қўринмаган фурбат йўллари чўзилиб ётар, қулоқларимда ўткинчи араваларнинг ёниқ овоз билан фижирлаган йигилари эшитиларди.

Қачонгача, ё Раббий, қачонгача фурбат захрини ютаман? Нима учун? Қайси муродимга етиш учун?

* * *

Ч..., 5 июнь

Кушларимнинг оҳи тутди. Шу узун таътил ойларидаги қушларим сингари уйимда қамалиб ўтиредим. Мудира хоним сентабрдан аввал бошқа ерга кўчирилишимнинг иложи йўқлигини айтди. Ҳозир ўзимни одамларнинг эсларидан чиқаришга киришиб, кўча-кўйга қадам босмайман. Кўшниларим ҳам мени илгариgidай йўқлашмайди. Эҳтимол, гап-сўзлардан ҳайқишар. Фақат холамга ўхшаган битта қари хотин билан гаплашиб тураман. Овози холамникига шунақаям ўхшайдики, кеча уялиб-тортиниб туриб ундан бир нарсани илтимос қилдим.

— Айланай хоним афанди, мени „хўжоним“ демай, тўғридан тўғри Фериде дессангиз қалай бўларкин-а? — дедим.

Кўшним бир оз шошиб қолди, лекин гапимни қайтармади. У сўзлаб турганда кўзларимни юмиб оламан, шунда ўзимни яна Қўзётоғидаги боғимизда кўра бошлайман!..

Ё Раббий, қандай ярашмаган нарсаларни сўзлайман-а! Балки менда ҳам асаб касали бошлангандир? Ҳар ҳолда, юрагимда бир қарорсизлик бор... Яна бир маҳаллардагидай куламан, яна Муниса билан ҳаммол болалар сингари курашамиз, бўғишамиз. Яна қушлар билан ўйнашиб, ҳуштак чаламиз. Шундай бўлса ҳам, на бесаранжомлигим қалбимни тарк этади ва на қайгум! Ичимга чироқ ёқса ҳам ёришмайди...

Кечаси кемада Ч...га келаётганимизда уйқум қочиб кетган эди. Аллақандай бир йўловчи қоронги ден-

гизга қараб олиб, мунгли бир товуш билан: „Сендадир овора кўнглим, сендадир!“ деб ашула айтарди.

Бу ашула ўша заҳоти эсимдан ҳам чиқиб кетган эди. Орадан ойлар ўтди. Лекин боғчамиздаги эртанги гуллар очила бошлаган апрель кунларининг бирида, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, ана шу ашулани хиргойи қила бошладим. Инсон қалби нақадар тушуниб булмайдиган бир муаммо! Атиги бир мартагина эшишган шу ашуланинг оҳангини, сўзларини қандай қилиб эсда олиб қолибман? Мана энди, нима билан машгул бўлмайин: қушларга сув бераманми, деразамдан кўриниб турган денгизни томоша қиласманми, ишқилиб, ҳамма вақт шу ашулани минғиллаб айтганим-айтган. Қеча кечқурун шу ашуланинг „Сендадир овора кўнглим, сендадир!“ дейилган сўнгги мисрасини такрорлаб туриб бирдан йиғлаб юбордим. Бунга ҳеч сабаб йўқ эди, чунки ашуланинг на сўзларида ғам бор эди ва на оҳангида. Айтдим-ку, асаб!

Энди ҳеч маҳал бу ашулани айтмайман!

* * *

Ч..., 20 июнь

Мактабда Назмия деган бир дугонам бор. Йигирма тўрт-йигирма беш ёшларда, чиройли, хушчақчақ, ҳазилкаш бир қиз. Тили ниҳоятда ширин. Ҳар оқшом бирон ерга таклиф қилинади. Муаллималаримиз уни унча ёқтиришмайди. Ўзим ҳам унинг тўғрисида анчамунча паст-баланд гаплар эшиштаман. Қайдам, балки чиройли кийингани учун ёқтиришмас, кўзлари куяр?

Назмияни бир капитанга унашиб қўйишган дейишади. Жуда яхши йигит эмиш. Лекин йигитнинг отонаси ҳозир никоҳларига розилик бермаётганликлари учун яшириқча учрашиб туришар экан. Назмия буни менга сир деб айтди, бирорга оғзингдан чиқарма, деб илтимос қилди.

Кеча уйда зерикканимдан тарс ёрилиб кетай деб ўтирганимда Назмия келиб қолди.

— Фериде хоним, сизни олиб кетгани келдим, — деди. — Бугун Фаридуннинг холаси чақирган эди. Сув бошидаги боғларида зиёфат беришар экан. Сизни танимаса ҳам салом айтди, мени, албатта олиб келасан деб ўборди.

— Қандай бўлади? Билмаган еримга қандай бораман? — дедим.

Назмия қўзларида ўпка билан қаради-да:

— Унашган кишимнинг холаси нима учун сенга бегона бўлар экан? — деди. — Мен Фаридунни сен билан таништириб қўймоқчи эдим: дидимга қойил қоласан деб ўйлайман. Сен бормасанг, ўрай агар, мен ҳам бормайман.

Мен бормаслик учун талай баҳоналар кўрсатдим. Аммо ҳаммасини Назмия рад этди, тан бериш керак, баҳоналаримнинг ҳаммаси ҳам асоссиз, болалар баҳонасидай содда эди. Бунинг устига, юқорида айтдим. Назмия жуда шайтон қиз, одамнинг у ёғидан кириб, бу ёғидан чиқади.

У шунча ялинди, шунча ёлвордики, охири, илож тополмай, хўп дедим.

Хўп дейишга дедим-у, лекин бир нарса мени хижил қилиб қўйди. Мунисани кийинтирмоқчи бўлувдим, Назмия қошларини чимириб:

— Кичкинани ҳам олиб бормоқчимисан? — деди.

— Албатта! Бўлмаса уни қандай қилиб уйда ёлғиз қолдириб кетаман? Ё халақит берадими?

— Йўғ-э, нега халақит берсин? Борса яна яхши. Гоҳи маҳаллар уйга ташлаб кетардинг-да...

— Тўғри, лекин шу маҳалгача бирон ерга ётиб қолгани борган эмасман.

Мен энди ҳеч нарса кўрмаган қиз эмасдим. Шу икки йил ичиди бошимга не-не савдолар тушмади, не-не нарсаларни кўрмадим, эшитмадим. Нима бўлди, қандай жин мени чалдики, ўшандা Назмиянинг сўзлари менда шубҳа уйғотмади! Шунисига ҳеч тушуна олмайман. Балки зерикиш, тоза ҳавога интилиш иштиёқи тўғри йўлдан оздиргандир?

Кичкина извош бизни сойнинг ул юзига олиб ўтди-да, боғлар орасида, дарахтлар соясида кўмилган тор йўл билан олиб кетди. Ярим ё чоракам бир соатлардан кейин бир боқقا келиб тушдик. Бу ерлар ниҳоятда хилват, ниҳоятда чиройли жойлар эди. Йўлда қўй подасини учратдик. Бир қари чўпон дала қудуғидан сув тортиб, тош тогорада қўйларни суғоряпти. Ингичка мугузчалари билан тогора бошида бир-бирларини сузишган улоқлар Муниса иккаламизнинг эсимизга Мазлумни тушириб юборди. Извошдан иргиб тушди-гу, улоқлардан бирини ушлаб, узун қулоқларидан, сув томчилаган кичкина тумшуқласидан ўпдик. Бир кўнглим чўпондан биттасини сотиб олай ҳам дедим. Лекин нима қиласиз? Ахир яқинда яна ташлаб кетишга мажбур бўламиз. Ўз фамимиз бошимиздан ошиб-тошиб ётгани устига яна бир фамга нима ҳожат?

Биз тушган боғ биноси учи-кетини кўз илғай олмайдиган поёнсиз узумзор ўртасида эди. Атрофи кумкўк дарахтлар билан ўраб олинган.

Фаридунбейнинг холаси ёши қайтган семиз хотин экан. Кийган кийимлари, ўзига берган ороси, тўғрисини айтсан, менга манзур бўлмади. Қари хотинга бунчалик зеб-у зийнат ярашмайди. Сочлари сариқча бўялган, чаккаларида зулф, бетларида элик, қисқаси, таажжуб нарса!

Бу хотин бизни иккинчи қаватга бошлаб чиқиб, бошимдан чоршафимни олди. Кейин худди ҳидлаётгандай қилиб, ҳаддан зиёд бир такаллуфсизлик билан бетларимдан ўпди-да:

— Қадр қилиб келганингга хурсанд бўлдим, олмос қизим! Гулбашакар деганларича бор экансан, гиргиттон! Чиндан ҳам одамнинг еб юборгиси келади. Куйиб-ёнгандарича бор экан, тасаддуқ, — деди.

Жуда ёмон қизариб кетдим. Лекин сездирмаслик керак эди. Бу хотин нима деяётганини ўзи ҳам билмайдиган баъзи нодонларга ўхшайди.

Муниса иккаламизни уйда ёлғиз қолдиришиб, узоқ йўқ бўлиб кетишли. Күёш ботди. Кечкурунги пушти

ёфду чорбогни ўраб олган яшилликлар орасида секин-секин йўқолиб борди. Ичимдаги ваҳмни тарқатиш учун Муниса билан ҳазиллашардим. Лекин қани энди тарқалса! Юрагимни ваҳм қурти кемирар, ичимни чироқ ёқса ёришмайдиган қоронгилик босиб борарди.

Боғдан эркаклар, хотинлар овози, қаҳқаҳалари, шўхликлари, бузук фижжакнинг созланаётгани эшитиларди.

Деразадан бошимни чиқариб қарадим, лекин қалин япроқлар орасидан ҳеч нимани кўриб бўлмасди.

Ниҳоят, зинапоядан оёқ дупури эшитилди. бир оздан кейин эшик очилиб, қўлида каттакон чироқ билан уй бекаси кириб келди.

— Оппоқ қизим, сени жўрттага қоронгида куттириб қўйдим. Кун ботаётгандা боғ шундай чиройли бўладики, ҳуснига ҳеч тўймайди киши.

Кампир чироқнинг пилигини тузата туриб, ойдин кечаларда бу боғ жаннат бўлиб кетишини айта бошланда Назмия кирди. Эшик ташқарисида ҳарбий кийимда иккита офицернинг узун қораси кўринди. Бошим очиқ эди, дарров ўзимни олиб қочиб, қулларим билан соchlаримни ёпмоқчи бўлдим.

Назмия кулиб юборди.

— Жонгинам, мунча ҳам қишлоқи бўлмасанг! Ҳар ҳолда, менинг нишонлимдан* қочмассан дейман? Қўлингни тушир,вой Худо, уят эмасми? — деди.

Тўғри айтади, қочишга унчалик сабаб ҳам йўқ эди.

Офицерлар тортинишиб, иккиланишиб ичкари киришди. Назмия улардан бирини танишиди:

— Фаридунбей, нишонлим. Фериде хоним, дугонам. Толейимга, иккала яхши кўрган кишиларимнинг ҳам исмлари бир-бирига яқин тушли.

Ёш офицер бу латифага оғзини катта очиб қулди. Ҳали-ҳали эсимда, кичиклигимда катта бувим ғалати гугурт қутилар сотиб оларди. Шуларнинг устида мўловлари буралган, елкалари чиққан, жингалак сочла-

* Нишонли — унашилган киши.

рининг бир тутами қўзларига тушиб турган ярмарка олифтасининг сурати бўларди. Фаридунбей ҳам ана ўша гугурт қутиларининг биридан сакраб тушгандай эди. Қулимни тақаллуғсизлик билан дағал қўлига олиб қисди, силкитиб туриб:

— Хоним афандим, ташаккур, бизни ниҳоятда миннатдор қилдингиз, кечамизга шараф бердингиз, саломат бўлинг, — деди.

Кейин орқасида турган офицерни таништириди.

— Ижозат берсангиз, қулингиз ҳам ўзининг жонажон дўстини таништириса: валинеъматим майор Бурҳониддинбей. Дўстимиз майор, лескин биз билган оддий майорлардан эмас, машҳур сўлоқзодаларнинг кичик авлоди...

Сўлоқзодаларнинг бу кичик авлоди аллақачон қирқ бешларни уриб қўйган эди. Сочлари билан мўйловларига оқ аралашган. Кибор оиласдан эканлиги ҳамма ёғидан кўриниб турарди. Кийиниши, туриши, сўзлаши Фаридундан бутунлай бошқача эди. Қиёфаси, оппоқ соchlари ўртоғи менда қолдирган қўрқув аралаш ёмон таассуротни тарқатди. Кўнглим энди бир оз тинчигандай бўлди.

Бурҳониддинбейнинг гаплари равон, жонли эди. У бошини нозиккина эгиб, узоқдан салом берди. Кейин қаддини хиёл букиб:

— Бурҳониддин бандангиз, — деди. — Афандим, марҳум падари бузрукворимиз ҳамма мулқлари ичида шу боғни кўпроқ яхши кўрардилар. „Бу ер жуда хосиятли. Мен қанча баҳт топган бўлсам, ҳаммасини шу ерда топганман“, дердилар. Жанобларининг ташрифи олияларини кўриб, падари бузрукворимизнинг сўзларини бир каромат деб билдим.

Бурҳониддинбейнинг бу сўзларини хушомад деб тушуниш керакдир. Лекин унинг бу боққа қанақа алоқаси бор?

Мен ажабланиб Назмияга қарадим, ундан изоҳ кутардим. Лекин у менга қарамас, қўзларини ердан кўтармас эди. Шу дамгача мен боғнинг эгаси деб билган хотин Мунисани қўлидан етаклаб олиб чиқиб кетди.

Шу ерда ярим соатдан ортиқроқ валақлашиб үтири-
дик. Тұғриғи, уларнинг ўзлари валақлашди. Чунки
менда, гапириш у ёқда турсин, гапни эшишишга ҳам
мажол қолмаган эди. Құрқұв омбур сингари қалбимни
қисар, нафасимни бұғар, миямни караҳт қилиб бо-
рапарди. Ҳеч нарса тушунмас, ҳеч нарса сезмас, инида
хужумга учраган жонивор боласининг идроксиз қўр-
куви билан бурчакка тиқилиб, шумшайиб үтирадим.

Пастда бирор гижжак чала бошлади, кейин фазал
ўқилди. Сўнгра йўғон ва ингичка овозлар аралашиб
бир неча ашула айтилди.

Назмия билан нишонлиси диванда ёнма-ён үтири-
шар, секин-секин суримишиб бир-бирининг қўйнига
кириб боришарди. Уларга орқамни үгириб олдим. На-
қадар ҳаёсиз одамлар-а! Киноларда кўрсатиладиган
пасткаш ишқ саҳналаридан бирини иккита бегона ол-
диди сира уялмай, заррача тортинмай ўйнашса-я!.. Ҳа,
булар жуда ёмон, ҳаёсиз одамлар!

Семиз хотин столга бир неча шиша, овқат тузал-
ган патнис келтириб қўйди. Бурҳониддинбей қўллари-
ни чўнтақларига солиб олиб, у ёқ-бу ёққа юрар, ора-
сира бизга орқасини қилиб стол олдида тўхтар эди. Шу
юришларнинг бирида майор олдимда тўхтаганини, се-
кингина эгилганини кўрдим.

— Лутфан қабул қилмайдиларми, кичик хоним? —
деди.

Мен ҳайрат билан кўзларимни кўтардим. Қўлидаги
кичкина қадаҳда ёқут сингари қип-қизил ичимлик пор-
лади. Бошимни чайқаб рад этдим. Кейин паст овоз
билан:

— Хоҳламайман, — дедим.

У яна ҳам кўпроқ эгилди, иссиқ нафаси юзимга
урилди.

— Зара қилмайди, кичик хоним. Дунёнинг энг но-
зик, энг хушҳазм ликёри. Шундай эмасми, Назмия
хоним?

Назмия бошини чайқади.

— Мажбур қилманг, Бурҳониддинбей. Фериде бу

ерда ўз уйида ўтиргандай ўтираверсин. Күнгли хоҳлага-
ни ни қилсан.

Бурхониддинбейнинг оқара бошлаган соchlари, мў-
мин ва кибор чеҳраси шу дамгача менга мубҳам бир
ишонч бериб келган эди. Энди ундан ҳам қўрқа бошла-
дим. Ё Аллоҳ, бошимга яна қандай балолар тушди?
Қаерга келиб қолдим? Энди қандай қутуламан?

Уйдаги чироқлар секин-секин ўча борди. Кўзла-
римга чўккан бу қоронғилик ичида майда учқунчалар
учишади, мусиқа садоси қулоқларимга узок-узоқларда-
ги денгиз ўкириғидек эшитилади.

— Оппоқ қизим, овқат маҳали келди, пастда бир
неча меҳмонимиз бор, сизни кутиб ўтиришибди.

Бу сўзларни ўша семиз хотин келиб айтди. Мен
хушимга келгандай бўлдим.

— Раҳмат. Тобим қочиброқ турибди, мени қўя қо-
линг, — дедим.

Назмия югуриб ёнимга келди.

— Феридегинам, Худо ҳақи, ёт кишилар йўқ. Фа-
ридун билан Бурхониддинбейнинг бир-иккита ошна-
си, кейин улардан баъзиларининг нишонлилари, хоти-
нлари, ҳа, хотинлари, холос. Чиқмасанг айб бўлар,
ахир улар сени деб келишган.

Билакларимни Назмиянинг қўлидан чиқаришга
тиришар, курсининг суюнчиқларига тирмашиб, ўзим-
ни бурчакка ураддим. Сўз оғзимга келмас эди. Тиш-
ларимни маҳкам сиқиб олмасам, бир-бирига урилиб
такирлай бошларди.

Бурхониддинбей:

— Бизнинг бурчимиз меҳмон нима буюрса, нима
хоҳласа шуни қилишдир. Сиз меҳмонларнинг ёнига
тушинг, Фериде хоним пича бетоб бўлиб қолдилар,
деб айтинг. Менгноз хоним, бизнинг овқатимизни шу
ерга келтиринг. Меҳмонимни ёлғиз қолдирмасликни
ўзимнинг бурчим деб биламан.

Мен бу гапни эшитиб, жинни бўлиб қолаёздим.
Уйда Бурхониддинбей билан ёлғиз қолай? У билан
ўтириб овқатланай!

Нима қилаётганимни билмасдан, бунинг маъно-
сига ҳам бормасдан сакраб курсидан турдим-у, жо-
нимнинг борича:

— Жуда соз, хоҳлаганларингиз бўлсин! — деб қич-
қирдим.

Назмия нишонлиси билан олдинда борди. Бурҳо-
ниддинбей эса мендан бир одим орқада келди.

Қоронғи ташқарининг этагида битта эшик очилди.
Ўткир ёруғ қўзларимни бирдан қамаштириди. Шифтдан
тўкилиб турган кучли ёруғда гандираклаб бир неча одим
юрдим. Деворларда ойнаклар пориллар, булар меҳмон-
хонани ҳадсиз-ҳисобсиз узайтириб кўрсатарди. Қандиллар
эса қоронгида чопиб кетаётган машъаллар син-
гари узоқ-узоқларга кетарди.

Нима бўлди менга? Худди тушдаги сингари жуда
кўп қўзларни, эркак ва аёлларнинг хира, булғанч юз-
ларини кўряпман. Кейин бирдан даҳшатли қарсаклар
янгради. Овозлар мусиқа садоларини босиб гувуллар,
кучаяр, тоғ шамолидай узоқ-узоқларга гулдураб ке-
тарди.

— Яшасин Бурҳониддинбей! Яшасин Гулбашакар!
Яшасин Гулбашакар! Гулбашакар!..

* * *

Қўзларимни очиб, ўзимни Мунисанинг қўлларида
кўрдим. Кичкинам: „Опажоним! Опажоним!“ деб йиғ-
лар, юзини юзимга босиб, ҳўл сочларимни, атир ачиш-
тирган қўзларимни ўпарди. Уст-бошим жиқقا ҳўл эди.
Олақоронғи хонада жуда кўп қўзлар менга тикилиб тур-
ганини ҳис этардим. Биринчи қилган ҳаракатим очиқ
бўйнимни қўлларим билан ёпиш бўлди.

Нотаниш бир товуш:

— Ташқарига чиқинг, илтимос қиласман, ташқарига
чиқинг! — деб бақиради.

Хиёл тўлғаниб ўрнимдан турмоқчи бўлдим, лекин
бир қўл елкамдан ушлади.

— Қўрқма, қизим, қўрқма, ҳеч нима бўлгани йўқ, —
деди.

Киприкларимни хиёл очиб, бу сўзни сўйлаган кишининг юзига қарадим. У ҳамиша мундирининг олди очиқ юрадиган семиз қўлоғаси эди. У ҳам менга қаради, кейин ёнидаги кишига ўтирилиб:

— Бечора, чиндан ҳам ёш бола экан, — деди.

Назмия ёнимда чўккараб олиб, панжаларимни уқалар:

— Феридегинам, ҳушингга келдингми? Бизни бирар қўрқитиб юбордингки! — дерди.

Юзини кўрмаслик учун бошимни тескари ўтириб, кўзларимни юмид олдим.

Кейин билсам, ҳушимдан кетибман-у, чорак соатча ўзимга келмабман. Атир сепишибди, жун ёқиб ҳидлатишибди, ҳеч бир нарса кор қилмабди. Ахири умидларини узиб, шаҳардан доктор келтиргани арава ҳам тайёрлаб қўйишибди.

Ўзимга келганимдан кейин мени ўша аравада шаҳарга жўнатишларини илтимос қилдим. Йўқ дейишса, кечаси бўлганига қарамай, яёв жўнашдан ҳам тоймаслигимни айтдим. Чор-ночор рози бўлишди. Семиз қўлоғаси пальтосини кийиб, аравакашнинг ёнига чиқиб олди.

Жўнаш пайтимиизда Бурҳониддинбей ўнғайсизланаб ёнимга келди-да, юзимга қарашга юраги бетламай:

— Фериде хоним, сиз бизни жуда хато тушундингиз, — деди. — Ишонинг, ҳеч кимнинг сизга нисбатан ёмон нияти йўқ эди. Шунчаки сизни меҳмон қилиш, боғ сайлида яйратиш истагида эдик. Истанбулда тарбия олган, сўнgra, масалан, бир неча кун аввал ўртоқларимизнинг бири билан ҳамсуҳбат бўлишдан тортинмаган кичик хонимнинг бу қадар ёввойи табиати борлигини қаердан билибмиз? Яна қайтариб айтаман: сизга нисбатан ёмон ниятимиз йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, хафа бўлганингиз учун сиздан узр сўрайман.

* * *

Арава боғлар орасидан тор йўллар зулматига шунгиф кетди. Бир бурчакда совуқ егандек шумшайиб, кўзларимни юмид бордим. Ҳаёлимда секин-секин бошқа

кечанинг савдоси гавдалана борди. Құзетогидаги чорбодан бошимни олиб қоронғи йұлларга тушган кечам...

Хушбүй лох дарахтининг шохлари соябонли арава деразасидан гоҳо ичкарига киради-да, юзимга, күзларимга тегиб, ширин хаёлларимни қувади.

Бошини араванинг нариги деразасига сұяб үтирган Мунисанинг чуқур-чуқур хұрсинганини эшитдим-у, паст товуш билан:

— Муниса, уйғондингми? — деб сұрадим.

Жавоб бермади, бошини яна баттар эгіб олди. Разм солсам, бечорам йиғлаяпты! Мисоли катта кишилардай, күз ёшларини қоронғиликда яшириб йиғлаяпты.

Құлларини ушлаб:

— Нима бұлди, құзим? — деб сұрадим.

Мендан күпроқ яшаган, мендан күпроқ ақли бұлған киши изтироби билан бошимни қучоқлади, кейин қулоғимга яқын келиб:

— Опажоним, бирам йиғладим, бирам құрқидим-ки!.. Сизни нима учун чақырганларини пайқадим, опагинам! Энди зинҳор ундей ерларга бормайлик! Хұпми? Сиз нима дейсиз? Худо күрсатмасин, онам сингари... унда менинг ҳолим нима бұлади, опажон?

Ох, қандай шармандалиқ, қандай түшкунлик, ё Раббий! Разолатта тушган хотин сингари бу кичкина қиздан уялар, күзларимни олиб қочардим. Кейин бошимни унинг кичкина тиззаларига қўйдим то уйга етгунча, онасининг қучогида йиғлаган бола сингари, пиқ-пиқ йиғлаб бордим.

* * *

Мудира хонимнинг уйига борганимда, кун энди чиққан эди. Боёқиши кампир шу қадар барвақт келганимни, күзларимнинг йигидан қизарганини, рангимнинг сарғайиб кетганини кўриб шошиб қолди.

— Тинчликдир, иншооллоҳ, Фериде хоним! Нима бұлди, қизим? Сени ҳеч маҳал бу аҳволда кўрмаган эдим... Тобинг жойидами?

Бу хотиннинг оғирлиги, жиддий ва шилдатли чехраси қалбимни очишга йўл қўймай, мени ҳамиша қўрқитиб келарди. Лекин шу топда, шу бегона юртда дардимни очишга ундан бошқа кишим йўқ эди. Иннай-кейин, вазифам, хизмат бурчим ҳам мени шунга мажбур қиласди.

Кеча кечаси бўлиб ўтган воқеани уялиб-қизариб, даф-даф титраб туриб айтиб бердим. Бирон нуқтасини яшириб қолмадим. Кампир сўз қотмасдан, қошларини чимириб ўтириб эшилди. Ҳикоямнинг охирида қаддимни букдим, қўлларимни чўздим, тасалли тилаётгандай қўзларига термилиб:

— Мудира хоним, — дедим, — сиз мендан каттасиз, кўпроқ нарса биласиз. Худо ҳақи, тўғрисини айтинг. Наҳотки, мен энди ёмон хотин деб саналсам?

Бу савол мудирада қаттиқ ҳаяжон ва алам уйғотди: иягимдан ушлаб юзимни кўтарди, қўзларимга яқин келиб тикилди, лекин ҳар вақтдагидай мудира қўзи билан, ёт-бегона қўзи билан эмас, йўқ севгувчи қўзи билан, меҳрибон она қўзи билан тикилди. Кейин иягимни силади, тиззасида турган қўлимни суйиб сийпали, титроқ товуш билан секин-секин гап бошлади:

— Фериде, сенинг бу қадар маъсум, ҳалол қиз эканингни шу кунгача ақдимга ҳам келтирмаган эдим. Яхши муомалага, катта севгига сазовор қиз экансан. Бечорагинам... Эҳ, у Назмия-я! Қизим, мен анчагина нарсани биламан. Ҳамма нарсани фаҳмлайман. Лекин дунё шунаقا дунёки, билган нарсаларингнинг кўпгинасини яширишга мажбурсан. Назмия кўп ёмон хотин. Мактабни у келтираётган иснодлардан қутқазиш учун кўп ҳаракат қилдим, катталарга ялиниб-ёлвордим. Бўлмади, ҳаракатларим зое кетди. Уни жойидан қимирлатиб бўлмайди. Чунки шаҳар баладия бошлиғидан, гарнizon бошлиғидан тортиб баталён имомигача ҳад-ҳисобсиз ҳомийлари бор. Назмия бу ердан кетса, кибор хонимларга ким лаганбардорлик қиласди? Катта амалдорлар яшириқча қурадиган айш-у ишрат кечаларида ким уд чалади, ким ўйнаб беради? Бурҳониддинбей сингари

пасткаш махлуқлар сендай маъсум, соф, покиза, гўзал қизларни қандай қилиб қўлга туширади? Фериде, уларнинг сенга қўйган тузоқларини жуда яхши тушу наман. Ана ўша Бурҳониддинбей отасидан қолган бутун мол-у мулкини баҳти қаро хотинларни расво қилиш, кўп оиласарнинг ёстигини қуритиш учун совуриб келаётган қари майшатпарастдир. Ҳусни, чиройи бутун Ч... аҳолисининг оғзидан тушмай келаётган ёшгина қизни қўлга тушириш унинг учун иззат-нафс масаласи бўлиши керак! Ёш офицерлар кўчаларда қиличларини шиқирлатиб йўлига кўз тутган, чоршаф остидаги юзини бир кўришни ўzlари учун ғалаба деб билган ёш қизни айш-у ишрат оламига қўлтиқлаб кириш, ўзи сингари шаҳватпарастларни „Яшасин Бурҳониддинбей!“ деб қичқиртириш — унинг учун шараф ҳисобланади.

Иннайкейин, Эҳсонбей билан гаплашганинг ҳам қулоғига етган. Пайқаяпсанми, қизим? Ана шундан кейин Назмияни ўртага солишган. Ким билади, унга нима ваъда қилишган экан? Оқибат бошингга шу ўйинни солишган. Шунчалик осон қутулганингга шукур қил, қизим! Энди, қизим, шаҳарда қолишинг тўғри келмайди. Бу гап икки-уч кун ичида бутун шаҳарга тарқалади. Биринчи кема билан тезда жўнаб кетишинг керак. Борадиган еринг, қариндош-уруғларинг, танишибилишларинг борми?

— Мудира хоним, менинг ҳеч кимим йўқ.

— Ундей бўлса, Измирга бор. У ерда менинг иккита танишим бор. Бири — муаллима, иккинчиси — маориф бўлимининг саркотиби. Мен хат ёзиб бераман. Қулидан келган ёрдамини аямас, бирон ердан дарс топиб берар, деб умид қиласман.

Унинг меҳрибонлиги юрагимни илитди. Ёмғирда, қорда ўлишдан қутқазилган мушук боласи сингари мудира хонимга суқилар, соchlаримни силаётган қўлларига қўрқа-писа бетларимни суртар, кейин унинг қўлларини ағдариб, кафтларидан ўпардим.

Кампир чуқургина хұрсинаң олғандан кейин сүзини яна давом эттириди:

— Шу ақвонда уйнинг қайтишинг тұғри бұлмайды, Фериде. Юр, қизим, сени юқорига олиб чиқиб ётқизай, пича ухлаб ол. Ул-булларинг билан Мунисаны үзим бориб олиб келаман. Кетгүнингча меникіда тұрасан.

Мудиранинг юқори қаватдаги хонасида кечгача гоҳ уйғониб, гоҳ ухлаб ётдім. Құзларимни очгудай бұлсам, бечора ёнимга югуриб келади-да, құлини пешанамга құяды, Ч... қизлари сингари құшкокил қилиб ўриб олган соchlаримни силайды.

— Тобинг қочдими, Фериде? Бирон еринг оғрияптыми, қизим? — деб сұрайди.

Хеч ерим оғримас, соппа-соғ әдім. Фақат беҳол бұлиб бошимни ёстиққа ташлар, кичкина боладай ноз қилиб ётардым. Менга шундай түйилардикі, у мени қанча күп үпса, силаб-сийпаса, янги топған онам мөхрининг қалбимда яна ҳам күпроқ ҳарорати қолади ва келажакда бошимга тушадиган ёлғизлик, бетоблик күнларыда, ҳадя дастрұмларда қолған ҳид сингари, менга тасалли бұлади.

* * *

„Маликайи Мария“ кемаси, 2 шуоль

Шамолдан сақланиш учун пальтомни кийиб, ой ботгунча тепада ўтиридім. Палубада ҳеч ким йүқ әди. Фақат кечқурундан бери вазиятини ўзgartирмаган бир новча йұлчи, тирсакларини палубанинг темир панжасига қўйиб олиб, шамолда ҳуштак билан мунгли күйлар чаларди.

Мен денгизни биламан, уни яхши кұраман, менга үзининг ички ҳаёти билан яшовчи жонли нарсадай күринади: ҳар доим кулади, сүйлайди, инграйди, қаҳрланади. Лекин шу кеча у сув саҳроси құдрати, тасаллиси бұлмаган поёныз ёлғизликка үшаб күринди.

Кечанинг рутубати сүяк-сүягимдан ўтиб кетгандай дағ-дағ титраб пастга тушдим. Муниса қаютада ухлаб ётарди. Ана шу поёnsиз ёлғизликнинг қалби ураёт-гандай денгиз тубидан келаётган шов-шувларга қулоқ солиб ўтириб хотираларимни ёзар эдим.

* * *

Бугун мудира хоним мени лимангача кузатиб келди. Танишларимнинг ҳеч бири билан хайрлашмадим. Фақат холамга ўшаган кампирникига кирдим, кўзларимни юмдим-у сўнгги марта „Фериде“, деб отимни айтганини эшилдим.

Б...да Мазлумни қолдирган бўлсак, бу ерда қушларни ташлаб кетишга тўғри келди. Уларни мудира хонимга топширдим, овқатидан, сувидан хабар олиб туришини илтимос қилдим. Лекин мудира хоним:

— Фериде, агар уларни шунчалик яхши кўрсанг, кел, ўз қўлинг билан озод қил, савоб бўлади, — деди.

Ичим тўла мунг билан кулимсирадим.

— Йўқ, мудира хоним, — дедим, — бурунлари мен ҳам сиз сингари шундай ўллардим. Лекин энди фикрим ўзгарди. Қушлар нима хоҳлаганликларини ўзлари ҳам билмайдиган гуноҳсиз, ақлсиз жониворлар. Қафасдан қочгунча ўзларини уриб, потирлашади. Бироқ уларни ташқарида баҳт кутиб турганига ишонасизми? Йўқ, асло ундей эмас! Менинг назаримда, бу шўрликлар ҳар нима бўлганда ҳам ўз қафасларига ўрганиб қолишади, очиқ ҳавога чиқишиганларида-чи? Ў-ӯ, дарахт шоҳида, бошларини қанотлари ичига суқиб олиб ўтказган кечаларида то эрталабгача қафасларини кўмсайдилар, кичкина кўзчаларини ёруғ деразаларга тикиб ҳасрат чекадилар. Қушларни зўрлик билан қафасларига солиш керак, мудира хоним, зўрлик билан, зўрлик билан!..

Кўз ёшларим нафасимни бўғди, кампир бетларимни силаб:

— Фериде, жуда ғалати қизсан-да. Одам деган шунчаки нарсага ҳам йиғлайдими? — деди.

* * *

Кемада мен билан Ч...да чиққан бир қанча йұловчи бор эди. Шулар орасидаги иккита офицернинг сұхбати құлогимга қалинди.

Ёши үзидан каттасига сұзларди:

— Эҳсонбей тұрт кун аввал йұлға чиқиши керак эди. Бир неча кун күтгін, Байрутга бирға жұнаймиз, дедім. Менинг гапимга кирди-ю, қолди. Шундай қилиб, уннің бошиға түшгән балога мен сабабчи бўлдим. Агар тұрт кун илгари жұнаб кетгән бўлса, бу савдоларга қолмас эди.

Ёши каттаси:

— Ҳақиқатан ҳам, ачинадиган воқеа, — деди. — Ҳайронман, Эҳсон шунақа тез әмасди-ку? Нима бўлди, воқеанинг тафсилотидан хабаринг борми?

— Мен ўз қўзим билан кўрдим-ку! Кеча баладия казиносида эдик. Бурҳониддинбей билярд үйнаётган эди. Шу маҳал Эҳсон эшикдан кирди-ю, майорни бир четта тортиб, алланималар дея бошлади. Олдин ҳовли-қишимасдан, паст овоз билан гаплашиши. Үргада нима ўтганини билмайман. Бирдания Эҳсон пича орқасига чекинди-ю, Бурҳониддинбейга ўхшатиб шапалоқ тушириди. Майор тұппончасига құл югуртириди. Лекин Эҳсон ундан олдинроқ тұппончесини чиқарди. Шу он бир неча киши бирданияга устларига ташланмаса, қон тұқишлиши турған гап эди. Эртага ҳарбий трибунал Эҳсон масаласини кўради. Бизлардан биронтамиз шу ишни қылғанимиздами, ҳолимизга маймунлар йиғларди. Чамамда, Эҳсон пошонинг бир нимаси бўлса керак.

— Хотинининг жияни, әмисизб катта қылған ўғли.

— Ундай бўлса, кичкина жазо билан қутулиб кетади. Аммо-лекин Бурҳоннинг бетига тушириб хұп яхши қилибди. Ёмон қутуриб кетгән эди муттаҳам.

— Дарвоқе, нимага жанжал қилишибди?

— Иккаласининг ҳам гапига қараганда, сиёсат та-лашиб жанжал қилишган әмиш. Шу армияни сиёсатдан ҳеч қутқазишмади-қутқазишмади-да!

— Худо ҳақи, менга қолса, бу ерда хотин жанжали бор. Бурхонни билмайсанми?

Офицерлар ўзаро гаплашишиб ёнимдан ўтиб кетишиди.

Кема жўнаш олдида бир чол қайиқчи каютамга келтириб берган гулдастанинг кимдан эканлигини энди пайқадим.

Эҳсонбей, ҳаётда сизни балки ҳеч маҳал учратман ёки учратсам ҳам, сизни танимаганга солиб ўтиб кетарман. Лекин мени деб ҳарбий судга тушишдан тоймаган кунингизда, мени яна эслаганингиз учун сизни бир умр унутмайман. Кимдан эканлигини айттирмай киргизган ва шу билан қалбингизнинг нозиклигини билдирган гулларингиздан битта япроқчасини дафтаримда, хотирингизни эса энг тоза, пок нарса каби қалбимда сақлайман!

Ташқарида бояги кимсасиз йўлчи мунгли куйларини ҳамон ҳуштак билан чалиб турарди. Каютамнинг очиқ деразасидан бошимни чиқардим. Денгиз устида ҳарир тонг пардаси кўринди. У худди сувдан кўтарилаётган буғни эслатарди.

Чолиқуши, ёт энди! Уйқусиз кеча ва ҳорғинлик бечора кўзларингни ачиштиряпти. Тонгдан нимани кутасан? Ахир тонг — узоқ-узоқларда уйқуга ва яна бошқа нарсаларга қонган сариқ гулларнинг баҳтиёр кўзларини очадиган дам-ку!

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

Измир, 20 сентябрь

Мана, уч ойдан бери Измирдаман. Ишларимнинг мазаси йўқ. Энди битта умидим қолди. Эртага у ҳам пучга чиқса, билмайман, нима қилар эканман. Буни ўйлашга юрагим бетламайди. Ч...даги мактаб мудирасининг тавсияномаси билан учрашишим лозим бўлган киши мен келмасдан бир ой аввал касал бўлиб, Истанбулга олти ой дам олгани кетибди. Чор-ночор ўзим маориф бўлимининг мудирига бордим. У ерда кимни кўрдим денг?.. Б... даги ўша мудраб ўтирадиган, алаҳлаётганга ўхшаб гапирадиган баттолни кўрмайин-ми! Табиат қарашдан ҳам кўпроқ ухлаш учун яратган у мудроқ кўзлар мени ҳеч танимади.

— Уч-тўрт кундан кейин хабар олинг, бир нима қиласиз, — деди.

Уч-тўрт кун дегани — унинг тилида бир-икки ой дегани эди. Начора, шундай ҳам бўлди.

Бугун яна хабар олгани бордим. Мудир бу сафар қиттай илтифот кўрсатди. Ҳалим, маъсум товуши билан ёрила бошлади:

— Қизим, бу ердан икки соатлик масофада битта бўлис мактаби бор. Об-ҳавоси яхши, манзараси ниҳоятда чиройли жой...

Бу нутқ мени Зайнилар қишлоғига юборилаётганнаги нутқнинг ўзгинаси эди. Бирдан жиннилигим тутди-ю, кулиб, сўзини оғзидан олдим:

— Ўзингизни урнитирманг, бей афанди, сизнинг ўрнингизга мен гапирай, — дедим. — Маориф бўлими кўп меҳнат ва маблағ сарф қилиб, мактабни бутунлай

янгилади. Энди у мендай ёш муаллиманинг ҳиммат ва фидокорлигига муҳтоҷ, шундайми? Мерси, бей афанди. Бу илтифотингизни бир марта Зайнилар қишлоғига кетаётганимда кўрган эдим.

Бу сўзларни айтиб турганимда, албатта, мудир мени қувиб чиқаради, деб ишонган эдим. Лекин қизиқ бўлди. Жаҳли чиқмади, аксинча, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Кейин файласуфнамо:

— Начора, қизим? Вазифа бурчи. Сен бормасанг, у бормаса, ким боради, ахир, — деди.

Маориф бўлимининг идорасида иш билан келган одамлар ҳамиша тўлиб-тошиб ётади. Бурчакдаги курсидан бирдан хирқироқ товуш кўтарилиди:

— Вой, бу яна қандай ёнғоқ қурти, а?

Ёнғоқ қурти? Ипак қурти, Гулбашакар деб-ку жонимни олишган эди, энди ёнғоқ қурти бўлишим қолган экан-да?

Мен чўрт ўғирилдим. Менга турли-туман исмлар, ўз майлларига қараб гоҳ „ширин“, гоҳ „курт“ каби исмлар берган ҳаёсизлардан бирини тутиб олдим. Энди унинг таъзирини яхшилаб бермоқчи, бошқаларнинг аламини бундан чиқариб олмоқчи бўлиб турганимда, у сўзлашга имкон бермай, маориф бўлими мудири томонга ўғирилди-ю, буйруқ берәётгандай қилиб:

— Кичик хоним нимани хоҳласа бер, Худо ҳақи, хафа қилма қизалоқни, — деди. Мудир фоят ҳурмат билан жавоб берди:

— Буйруқларини бажо келтиришга тайёрман, Рашидбей афанди. Лекин ҳозир ҳақиқатан ҳам бизда бўш ўрин йўқ. Фақат рушдиянинг француз муаллималиги ўрни бор, холос. Албатта, бу ўрин хонимга тўғри келмайди.

— Нега тўғри келмас экан, афандим? — дедим ўзимни тутолмай. — Ахир жориянгиз Б...даги хотин-қизлар билим юртида француз тилини ўқитган-ку!

Мудир шошиб қолди.

— Шунаقا, лекин танлов эълон қилганмиз. Эртага имтиҳон.

Рашидбей:

— Жуда соз! Кичик хоним ҳам танловга қатнашсін, хұпми? — деди. — Үзим ҳам имтиҳонда бұламан, Худо хоҳласа, мен келмасдан имтиҳон бошланmas...

Рашидбей, чамамда, катта одам бұлса керак. Лекин вой Худо-сій, мунчаям бадбуруш-а! Хунук башарасини күриб, кулиб юбормаслик учун лабларимни маҳкам тишлиаб турдим. Одам деган ё бүрдойранг, ё оқ бұлади, шундай эмасми? Бу бей афандининг юзида янгигина битган яраларнинг захиллигидан тортиб күмир қорасигача бұлган минг хил ранг бор эди. Терисининг тузи шу қадар мөфор әдіки, ёқасининг кир бұлиб кетмаганига одам ҳайрон қолади. Бамисоли бирор ҳазиллашиб құлуни қоракуяга тиққан-у кейин бунинг юзига келтириб суртган дейсиз. Ярага үхашаш қип-қизил, кипприксиз қовоқлари остида бир-бирига туташгудай бұлиб кетген бақақұлар. Оппоқ мүйловлари устидан лабларигача осилиб тушган галати бурун. Лунжларини бир томоша қыладиган. Худди маймұнлар оғизларига ёнғоқ тұлғазиб олғанларидаги сингари лунжлари юзининг икки ёғидан осилиб тушган.

Аммо роса маҳоват қилиб юбордим. Ҳақиқатни айтганда, Рашидбей афандининг бир неча оғиз сүз билан менға қылған яхшилиги ҳазилакам нарса эмас. Ҳар ҳолда, табиат бу бей афандининг юзини чизгандан сұнг жуда ҳаддидан ошиб кетганини күрган-у адолатсизлигини ювиш учун унга ажойиб қалб берган.

Менимча, күнгил гүзәллиги юз-күз гүзәллигидан минг чандон яхшироқ!

Қалбсиз гүзәллик бечора холавачча қызларнинг ҳаётини барбод қилишдан, күнглини синдиришдан бошқа нимага ҳам ярарди!

* * *

Измир, 22 сентябрь

Бугун танловга қатнашдим. Ізув имтиҳони ёмон үтди. „Истиқсор, истисмор, иститоғ каби отлардан ясалған саккиз — үн феълнинг үтмиш ва ҳозирги за-

мон шаклларини французча ёзиб кўрсатинг“, дейишиди. Бу сўзларнинг туркчасини билсайдимки, французчасини ёзсан! Лекин оғзаки имтиҳон яхши ўтди. Рашидбей афанди мен билан французча сўзлашди. Имтиҳонда, албатта, ютиб чиқишимни сўз орасида ишора қилиб кетди.

Э Худо, Мунисага раҳминг келсин-да!

* * *

Измир, 25 сентябрь

Бугун танлов натижалари эълон қилинди. Мен имтиҳондан ўтломабман. Маориф бўлимининг котибларидан бири:

— Рашидбей афанди хоҳласа, албатта, ўтардингиз. Унинг раъйига ким қарши чиқа оларди? Назаримда, бирон нияти бўлса керак, — деди.

Аҳволим жуда оғир. Икки кундан кейин уйнинг ижара ҳақини тўлашим керак. Онамдан қолган сўнгги медалён қора кунимга яради. Бугун уни қўшниларимдан бирига бердим, эрига соттириб, пулини олиб келиб беради. Бу ёдгордан ажраганим учун жуда ачиндим, чунки ичида ойим билан отам уйланган йилларида тушган суратлари бор эди. Бечора сурат энди яланғоч қолди! Лекин бу ҳақда ҳам ўзимга тасалли топдим:

— Онам билан отам бир парча олтин ичида ётгандан кўра, кимсасиз қизларининг қалбида яшашни, албатта, афзал кўришади, — дедим.

* * *

Измир, 27 сентябрь

Бугун Рашидбей афандидан бир парча хат олдим. У менга иш топибди. Бу ҳақда гаплашиш учун мени Қаршиёқадаги чорбоғига таклиф қилибди. Маориф бўлимидаги котиб бу бейнинг менга қаршилик қилганини айтиб эди. Демак, нотўғри айтган экан-да? Кўрамиз, эртага маълум бўлади.

* * *

Измир, 28 сентябрь

Рашилбей афандининг Қаршиёқадаги чорбогидан ҳозиргина қайтиб келдим. Чорбоги чинакам саройга ўхшайди. У кишига нима учун шунча ҳурмат билан қарашларининг сабабини энди пайқадим.

Рашилбей мени ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилди. Французча гапиришимни жуда ёқтирганини, лекин ҳамкасларининг менга қилган адолатсизликла-рига моне бўлолмаганлигини айтди. Хатида тилга олинган иш эса қизларини французчага ўқитиш иши эмиш.

— Хоним қизим, — деди, — истеъододингиз каби одоб ва қиёфангиз ҳам менга жуда манзур бўлди. Маториф мактабларида ўзингизга жабр қилиб нима қиласиз? Қизларимга француз тилини ўргатинг. Биз билан бирга ўтириб, бирга турасиз. Сизга битта чиройли хона берамиз, хўпми?

Бу аслида мураббиялик эди. Ҳар ҳолда мактабда муаллималик қилишдан анча тинч, анча фойдали иш бўлса керак. Лекин, афсуски, мен бу ишни азалдан ёмон кўтар, хизматкорликдай бир нарса деб қараб келардим.

Рашилбейни хафа қилиш тўғри бўлмасди. Кўрсатган ишончи ва марҳамати учун ташаккур билдиридим. Лекин Мунисани баҳона қилиб таклифини қабул этолмаслигимни айтдим. Рашилбей эса бу сабабни асоссиз деб топди.

— Уни ҳам бошимиз устила қўтарамиз, қизим. Бир кичкина бола фақирхонамизга қанчалик юк бўларди? — деди.

Шундай бўлса ҳам қатъий жавобимни бермадим. Уч кун муҳлат сўрадим. Охирги марта ҳаракат қилиб кўраман. Расмий жойдан иш топсам — яхши, топмасам — на чора!

* * *

Қаршиёқа, 3 октябрь

Муниса иккаламизга күшкнинг устки қаватидан күш қафаси сингари кичкина, ширингина ҳужра беришди. Деразасидан денгиз кўриниб туради.

Ярим кечагача деразам ёнида ўтириб, бухта билан денгизни томоша қилдим. Деразадан бутун кўрфаз кўриниб туради. Рўпарада Измир, юлдузлар сочилиб ётган оқ булут пағалари сингари тепалари муҳташам бир иллуминация нурлари ичидан порлаган Кордон қўчаси билан шу қадар гўзалки, кишининг ҳушини олади.

Очиини айтсам, рўпарадаги Қаршиёқа бухтаси менга ҳаммасидан ҳам кўпроқ ёқди. У ерда нақадар гўзал, нақадар жозибали ҳаёт бор. Ярим кечагача автобус қатнайди, газ фонарларнинг яшил ёғдуларида ёшлилар тўдаси кети узилмай юради. Узоқда денгизга қизил, яшил нурлар сочиб турган казинода чалинаётган гитараларнинг гоҳ шўх, гоҳ мунгли садолари эшитилади.

Билмайман, нега менга бундай туйилар экан? Мен у ерда сайр қилиб юрганларнинг кийимларидаги оқ ё қора доғларнигина қўраман. Уларнинг ҳаммаси бирбиirlарини севувчи нишонлилар бўлиб туйилди. Фақат уларгина эмас, балки қоронғи бурчакларда, денгизда, қорлари дангал кўриниб турган қоялар орасида ҳам ана шулардай ошиқ-маъшуқлар юргандай бўлади.

Денгиздан келган шов-шув севишганлар шивирлашидай эшитилади. Кечанинг кўкрагимни тўлдирган илиқ нафаси – бошларини ёр кўксига қўйиб, нигоҳларини ошиқларининг тунги денгизлар каби қорайган яшил қўзларига тиккан ёш қизларнинг ҳароратли лабларидан келаётгандай...

* * *

Мени бу чорбоғда ёш бекадай ҳурмат билан кутиб олишди. Ўз юким ҳеч маҳал менга оғирлик қилмаган эди. Шунга қарамай, чамадонимни юқорига кўтариб

чиқишимга йўл қўйишмади. Уни қари хизматкор унамаганимга қўймай қўлимдан олди. Мен ундан жуда миннатдорман. Муниса эса бундай нарсаларни тушунишга ҳали ёшлик қиласди. Чорбоғ ҳашамати унинг кўзларини қамаштириб қўйди. Юқорига чиқиб кетаётганимизда, Муниса ҳар вақт уйимизда қилиб юрадиган ҳазилни такрорлади. Зинанинг ярмига чиққанимда, бирдан этагимга осилди-ю, поғонадан пастга торта бошлади. Мен дарров қўлидан ушлаб, қулогига шивирладим:

— Муниса, биз бирорвнинг уйидамиз-а, болам...
Худо насиб қилса, ўзимизнинг уйимиз бўлар, унда...

Кичкинам бирдан тўхтади, гапимга тушунган эди. Ҳужрага кирганимизда, кулчадай чиройли юзида севинчдан асар қолмаган эди. Болам бечора дардимни жуда нозик тушунади. Бўйнимга осилди, ҳар маҳалгидан ҳам қаттиқроқ бафримга суқилди, юз-кўзларимдан чўлп-чўлп ўпди.

* * *

Деразани ёпа туриб, ташқарига яна бир марта қарадим: одамлар тарқалган, чироқлар ўчган, ҳалигина қирғоқ фонарлари билан ўйнашган денгиз энди қумлоқ қирғоқдан анча чекиниб, пиш-пиш ухлаётган бола сингари, қояларнинг оппоқ ёстиғига бош қўйган.

* * *

Бугун шу ёққа келаётганимда... Йўқ, буни ёзолмайман. Кейин...

* * *

Қаршиёқа, 7 октябрь

Рашидбейнинг чорбоғида кунимиз ёмон ўтмаяпти. Иккита қизни ўқитаман: бири — менинг ёшимда, иккинчиси кичикроқ. Каттасининг исми Фарҳунда, ҳуснда отасининг ўзгинаси. Бунинг устига ўлгудай инжик ҳам. Кичиги — Сабоҳат, бу опасининг тескариси, худди қўғирчоқдай чиройли, ширин, қақажон қиз.

Хизматкор хотинлардан бири бир куни қўзини маъноли қисиб:

— У маҳал раҳматли хоним афанди касал эдилар. Битта ёшгина ҳарбий доктор келиб хабар олиб турарди. Хоним афанди ўша докторнинг юзига кўп қараганлари учун шунақа чиройли қиз туққанлар,— деди.

Менинг ҳадигим кўпроқ хизматкор хотинлардан эди. Ҳақиқатни яширишнинг нима кераги бор, ахир мен ҳам ушаларнинг биттасиман-ку? Лекин мен жуда эҳтиёт бўлдим, ҳеч бирига иш буюрмадим... Шунинг учун мени ҳурмат қилишади. Дарвоқе, бунда Рашидбей афанди томонидан менга кўрсатилаётган эътиборнинг ҳам таъсири бўлса керак, деб ўйлайман.

Чорбоғнинг энг катта нуқсони — ари инидай фувуллаб туриши эди. Мехмонларнинг кети узилмайди. Битта меҳмон келдими бўлди: Фарҳунда билан Сабоҳат меҳмон олдига чиқинг, деб ҳол-жонимга қўйишмайди, бу эса менга ҳеч ёқмайди. Буниси ҳам гўрга-я, Рашидбей афандининг катта ўғли Жамилбейнинг чорбоғда туриши мени ёмон дилгир қиласди. Ўттизларга кириб қолган бемаъни, бадҳазм йигит... Йилнинг ўн ойини Европада отасининг мол-у дунёсини совуриш билан, икки ойини эса шу ерда, Измирда бекорчилик билан ўтказар экан. Хайрият, ана шу икки ойнинг сўнгги кунларини кечириб турибмиз. Акс ҳолда, чорбоғни бундан уч кун аввал ташлаб кетган бўлардим. Уйда бўлса сенга нима, дерсиз? Мен ҳам шундай деб ўйлаган эдим, лекин янглишибман...

Уч кун аввал Фарҳунда билан Сабоҳат мени пастдаги меҳмонхонада кечгача ушлаб қолишиди. Улардан зўрға қутулиб, қоронғида тепага чиқиб кетаётган эдим, учинчи қават зинапоясининг майдончасида турган бир эркак қорасини қўриб, юрак-пурагим чиқиб кетди. Апил-тапил орқага ташландим. Лекин шу он Жамилбей шарпа қилиб қолди:

— Кўрқманг, кичик хоним, менман, — деди.

Ён томондаги деразаларнинг биридан Жамилбейнинг юзига хирагина ёруғ тушиб турган эди.

— Кечирасиз, бей афанди, құққисдан таний олмадим, — дедим-у, ёнидан үтиб кетмоқчи булдим.

Лекин Жамилбей ўнгга бир қадам ташлаб, йұлимни түсіб олди.

— Уйқум қочиб, деразадан ойнинг чиқишини томоша қилмоқчи булып турған эдим, кичик хоним, — деди.

Ниятини пайқадим. Шунинг учун үзимни ҳеч нима сезмаганга солиб, секин үтиб кетмоқчи бўлдим, аммо у гапириб қолди. Гапини жавобсиз қолдирмаслик учун мен ҳам:

— Ҳозир ой чиқадиган вақт эмас-ку, афандим, — дедим.

У паст овоз билан:

— Нега чиқмас экан, кичик хоним? — деди. — Ҳозир зинапоядан чиққан мана бу тұлин ой-чи? Бунинг жон олгувчи ёғдусини қаранг, қайси ойдан кам, ажабо?

Жамилбей бирдан билакларимга ёпиши, ҳароратли нафаси юзимга урилди, мен жон-жаҳдим билан үзимни орқага ташладим. Орқамда зинапоя панжараси бўлмаса, тўппа-тўғри пастга ағдарилиб тушардим. Панжарага бошимни ёмон уриб олдим. „Вой!“ деб юборганимни үзим ҳам билмай қолдим.

Жамилбей шарпа қилмай яна ёнимга етиб келди. Юзини кўрмасам ҳам, саросимада, ҳаяжон ичиде эканини сезиб турардим.

— Фериде хоним, кечириңг мени. Бирон ерингизни уриб олдингизми? — деди. „Йўқ, ҳеч нима эмас, фақат мени ўз ҳолимга қўйинг!“ деб ёлвормоқчи бўлган эдим, лекин оғзимдан бўғиқ бир фарёддан бошқа нарса чиқмади. Овозимни чиқармаслик учун дарров рўмолчам билан оғзимни ёпдим. Рўмолчам ивигандай бўлди, қарасам, лабим қонағи. Зинапоя деразасининг ёнида эдик. Ундан тушиб турған хира ёруғда Жамилбей ҳам қонни кўрди. У ваҳм титроғи сезилиб турған товуш билан:

— Фериде хоним, мен дунёдаги энг пасткаш одамнинг ишини қилдим, — деди. — Мени кечириңг, ке-

чирганингизни айтиш муруватини аяманг, Фериде хоним.

Қилинган одобсизликдан кейин үқилган бу одоб баязи тукларимни ҳурпайтириб, жасоратимни яна үзимга қайтарди.

Дағал товуш билан:

— Муомалангизда ҳеч қандай гайритабийлик йүқ, афандим, — дедим. — Хизматкор хотинларга, асраб олинган қызларга бу хил муомала қилиш одатта кириб қолган... Хизматкор хотинлар ва сиғиниб кун күрүвчи муштипарлар вазиятидан фарқ қымайдиган бир вазиятта уйларингизга келишга рози бүлганимда, мен бу нарсаларни күздан қочирмаган эдим. Бирөвгө айтиб қўяди, деб қўрқманг. Эртага бирон баҳона билан бу ердан кетаман.

Шу сўзларни айтдим-у зинапоядан хотиржам, парвосиз чиқиб бориб уйимга кириб кетдим.

* * *

Бир қўлимга чамадонимни олиб, иккинчи қўлим билан Мунисани етаклаб эшикдан чиқиб кетишим осон. Лекин қаерга бораман? Мана, орадан уч кун ўтиб кетган бўлса ҳам, ҳануз қароримни амалга оширганим йўқ, ҳалигача шу ердаман. Бу ерга келган кечам дафтаримга ёзишга уялган нарсамни мана энди бўйнимга олиш пайти келди.

Мен бу ерга кечқурун, қош қорайган пайтда келган эдим. Ҳўш, кечани ўз уйимда ўтказиб, эрталаб келсан бўлмасмиди? Албатта, яхши бўларди. Лекин, начора, иложи йўқ эди.

Бу ерга келган ўша баҳтиқаро кечамда чорбоғ меҳмонлар билан лиқ тўла эди. Рашидбей афанди ва унинг қызлари мени янги сотиб олинган чиройли буюмдай меҳмонларга кўз-кўзлай бошладилар. Ҳамма менга ҳавасланиб, ҳатто бир оз ачиниб қаарди. Мен ўзимни камтар, назокатли тутиб, ҳар бир кишининг кўнглини олишга тиришдим. Мени бунга янги вазиятим мажбур қиласарди. Шу маҳал бирдан бошим айланиб, ҳушимдан

кетиб қолдим. Эс-эс биламан: курсининг четига ўтириб қолдим, лабларимдаги паришон табассумни сақлашга тиришиб ярим дақиқага, балки бундан ҳам камроқ муддатга күзларимни юмдим.

Рашидбей, қизлари, меҳмонлар шошиб қолиши. Сабоҳат стаканда сув қутариб чопиб келди, зўрлаб бир неча қултум ичирди. Бир-биримиз билан ҳазиллашаётгандай, иккаламиз кула бошладик.

Бир меҳмон кампир заҳарханда қилиб:

— Ҳеч нарса эмас, жануб шабадасининг таъсири, холос. Вой бу замоннинг тажанг, нозик қизлари-еий! Ҳаво жиндек ўзгардими — бўлди, дарров гулдай сарғайишади қолишиади, — деди.

Ҳамма мени қийинчиликка чидамайдиган арзанда, нозик, касал қиз деб ҳисоблади. Мен уларнинг гапларини бош ишораси билан тасдиқлар, шундай деб ўйлаганлари учун ҳатто миннатдор ҳам эдим.

Лекин уларга ёлғон айтдим. Бу сафарги ҳушдан кетишимнинг сабаби бошқа эди. Шу куни Чолиқуши, умрида биринчи марта оч қолган эди! Нима қилай, уялсан-да ёзиб қўйишга мажбурман.

* * *

Каршиёқа, 11 октябрь

Бугун Фарҳунда билан Сабоҳатга яна Измирдан меҳмонлар келди. Булар ўн беш билан йигирма ёшлар ўртасидаги тўртта қиз эди. Чошгоҳдан сўнг денгиз саёҳатига чиқмоқчи, қайиқда Байроқлигача бормоқчи бўлдик. Энди кўчага чиққанимизда, аксига олиб, ёмғир ёғиб қолди. Тарвузимиз қўлтиғимиздан тушиб, яна меҳмонхонага қайтиб кирдик. Кичик хонимлар бир оз пианино чалишди, у ёқ-бу ёқдан фийбат қилишди, кейин иккита-иккита бўлиб бурчак-бурчакда шивирлаша бошлаши. Худди бирор қитиқлаётгандай, қичқиришиб, шарақлашиб кулишларидан нималарни гаплашаётгандари маълум эди.

Сабоҳат жуда ҳам шўх, жуда шайтон қиз. Меҳмонларини зериктирмаслик учун турли-туман қизиқчи-

ликлар ўйлаб чиқаради. Жавонда оила аъзолари ва дўстларининг суратлари билан тўлиқ альбомлар бор эди. Шулардан биттасини олди-да, дугоналарини стол атрофига йигиб, суратларини кўрсата бошлади. Суратлар эмас, Сабоҳатнинг топган гаплари ғалати эди. У ҳар бир суратни ушлаб олиб, ундаги кишининг ҳёти, табиати тўғрисида шундай қизиқ нарсалар айтардики, кула-кула ичакларимиз узиларди. Масалан, кўкраги орденлар билан тўла, ҳайбатли бир пошо, яъни дунё ҳукмронидай кўринган бу мўйсафид чолни хотини супурги билан роса урган эмиш.

Кариндошларидан савлатли бир хотиннинг суратини кўрсатди, афтидан, вилоятли экани билиниб турарди. Бир кун кемадан Кўқорияли лиманига тушаётганида, бир нима булиб, денгизга йиқилиб кетибди. Эсхонаси чиқиб кетганидан ўз вилоятининг шевасида: „Ширин жонимдан айриляпман, кутқаринглар!“ деб чинқирибди.

Рашидбейнинг кўнялик сут тоғаси бор экан. Суратини кўрган киши кулмай туролмайди. Бошида салла, эгнида чоловор, имом домланинг ўзгинаси. Бунинг рўпарасидаги иккинчи суратда эса депутат бўлгандан кейин фрак кийиб, якка кўзойнак билан тушган расми турибди.

Имом домла депутатга хўмрайиб қараб турибди, депутат эса уни эрмак қилиб олайиб турибди. Бу шунакаям аломат сурат эдики, янги саҳифани очиб юбормасин, деб Сабоҳатнинг қўлини ушлаб олиб тоза кулдим.

Фарҳунда мен билан ҳазиллаша бошлади.

— Фериде хоним, хоҳласангиз сизни шу зоти ҳуснободга берамиз, ҳозир боши очиқ, — деди. — Аввалги хотинларини қўйиб, энди депутатга лойиқ, европалашган хоним қидириб юрибди.

Мен ҳамон кулишдан тўхтамай стол ёнидан узоқлашдим-да, Фарҳундага:

— Ҳозироқ ёзинг, мен розиман. У кишига тегадиган хотин бошқа ердан баҳт тополмаганда ҳам умрини ҳеч бўлмаса кулги билан ўтказади-ку, — дедим.

Сабоҳат янги саҳифани очиб, мени қўли билан имлади.

— Фериде хоним, мана бу суратни кўрсангиз, депутатимиздан айниб қолармикансиз, деб қўрқаман, — деди.

Меҳмонларнинг ҳаммаси бир оғиздан: „Вой, мунчаям чиройли экан!“ деб қичқириши, кейин қўлларини силкитишиб, мени чақиришиди.

Мен улар томонга бора туриб:

— Фойдаси йўқ, ҳар қанақа бўлганда ҳам мен ўз депутатимдан кечмайман, — дедим.

Альбом устида бир-бирига аралашиб кетган майин соchlар орасидан бошимни сукдим, мен ҳам улар қатори „вой“, дейишдан ўзимни тутиб қололмадим. Альбом саҳифасидан кўзларимга тикилиб кулимсираётган сурат Комронники эди!

Сабоҳат бу сурат эгасини мазах қилмади, қайтага, кўп ҳурмат ва иззат билан дугоналарига таъриф қилиб берди:

— Бу киши Мунаввар холамнинг куёвлари бўладилар. Ўтган баҳор Истанбулда эканимизда тўйлари бўлди. Ўзини кўрсангиз, сурати ҳам гапми! Бирам чиройли кўзлари, бирам хушбичим бурни борки, томоша қиласидиган. Шошманглар, мен сизларга бир бошқа қизиқ нарсани айтиб берай: бу бей холаларидан бири нинг қизини яхши кўтармиш. Қиз эса кичкина, инжик, жуда шўх нарса эмиш. Шўхлигидан, қақажонлигидан унга Чолиқуши деган лақаб ҳам кўйишган экан. Чолиқуши Комронбейни нима учундир хоҳламабди, кўнгил кўнгил-да...

Шундай қилиб, тўйларига бир кун қолганда ёт-у бегона юртларга бошини олиб қочиб кетибди, Комронбей ойларча куйиб-ёниб вафосиз қизни кутибди. Тўғри-да, қайтиб келиш кўнглида бўлса, тўй кечаси қочиб кетармиди? Мунаввар холам қайнанасининг кўлинини ўпганда мен ўша ерда эдим. Бечора кампир, бир шохда турмайдиган у ғалати Чолиқушини эслади шекилли, ёш боладай йиғлаб юборди.

Бу тафсилотни орқамдаги пианинога суюниб, ҳеч нима демасдан, қимир этмай туриб эшилдим. Комрон ҳамон альбом ичидан менга қулиб турарди.

Секингина:

— Қалбсиз! — дедим.

Сабоҳат менга қаради:

— Жуда тұғри айтдингиз, Фериде хоним. Шу қадар гүзәл, шу қадар ажайиб бир йигитта вафо қылмаган қизни „вафосиз“ демасдан бүлмайди.

* * *

Комрон, мен сендан нафратланаман. Бұлмаса, бу хабарни эшилтанимда йиғлар, ҳушимдан кетар, аза туттардим. Аксинча, мен шу куни шунчалар күлдім, атрофимдаги одамларни шунчалар хушвақт қылдымки, умримда ҳеч маҳал бундай бүлмаган эди. Агар бир неча соатдан кейин бошимга фалокат тушмаган бүлса, мен шу бугунни умримнинг эң баҳтли куни деб ҳисоблардим. Кечки пайт ҳаво очилиб, далада сайр қилиши мизга имкон туғилди. Биз сел суви ҳайқириб оқаётган анхор бүйі билан кетаётган эдик, меҳмонлардан бири анхорнинг нариги юзидағи хризантема гулини күриб: „Вой, мунчаям чиройли-а, қани энди олишнинг иложи бүлса!“ деб қолди.

Мен қулиб:

— Хоҳласангиз, сизга ҳадя қилишим мүмкін, — дедим.

Анхор кенг, чуқур бүлгани учун анчагина хавфли эди. Қизлар кулишди. Биттаси ҳазиллашиб:

— Күпrik бүлса-ю яхши бүларди-я, — деди.

Мен парвойимга ҳам келтирмай:

— Күпrikсиз ҳам үтса бүлади, — дедим-у сувга сакрадим.

Орқадан қий-чув күтарили.

У томонға бир амаллаб үтишга үтдім, лекин хризантемани узиб олишга муваффақ бүлмадым, чунки қырғоққа етганимда оёғим сирпаниб кетди. Йиқилиб

кетмаслик учун бир бутага осилиб эдим, тиканлари құлларимни тилиб юборди.

Ха, шу фалокат бошимга түшганды, тикан тилган құлларимнинг ачишиб оғришига чидолмай то чорбоқ-қача оқшом қоронғисида йиглаб келган бұлсам-да, шу күнни умримнинг энг шод, энг хушчақчақ куни деб билардым.

Комрон, сендан нафратланғаним учунгина бегона юртларға қочиб кетғанман. Энди нафратим шу қадар кучайдики, орамиздаги узоқ масофалар ҳам кифоя қылмай қолди. Энди сен яшаб, нафас олиб турған мамлатдан ҳам бөш олиб кетсам дейман!

Ортиқ бу уйда қолмаслик қарорига келдім. Шуннинг учун ҳар икки-уч кунда Измирға тушиб, маориф бұлымиға учраб турдым. Эски муаллималардан Берениш опани шу ерда икки ойча аввал бир күрган эдим. Мактабда үқиб юрган кезларимда үзини менга яқын тутганини эслаб, бошимдаги савдодан бир оз айтиб берувдім. Кече әрталаб кемада яна учрашиб қолдик. У сюониб:

— Фериде, неча кундан бери сени излайман, — деди. — Қоронтинадаги мактабимизға битта турк тили ва расм муаллимаси керак. Мудирага сени тавсия қылдым. Алоқида уй тутишнинг ҳожати йүқ, мактабда тураверасан. Ахир бизнинг ҳаётимизға үрганиб қолғансан-ку.

Юрагим қинидан чиқиб кетар даражада типирчилай бошлади. У ерга борсам, яна үша ёшлик ҳидлари, мунгли орган садолари келиб турған жойға түшсам, болалик чоғларимдаги шириң ҳаёлларимнинг бир қисми билан қовушадигандай бўлиб кетдим.

Үйлаб ўтирасданоқ:

— Жуда соз, ма соеүг, жон деб бораман! Раҳмат, — дедим.

Бугун у ёққа боришдан аввал яна маориф бұлимиға кирдим, мақсадим — ҳужжатларимни қайтариб олиш эди. У ерда мудир мени уч кундан бери сүроқлаб юрганини айтишди. Нима дер экан, деб олдига кирдим.

Маориф мудири мени қуриши биланоқ:

— Роза интизор қилдинг-да, қизим! Толейингга битта яхши жой чиқиб қолди. Қушадаси мактабига юбораман, — деди.

Бир ёқда Берениш опа айтган мактаб, ундаги тинчгина ҳаёт, иккинчи ёқда бу. Балки Қушадасидаги үрин яхшироқдир? У ҳолда, Берениш опага берган сўзим нима бўлади?

Дақиқалар ўтар, мен эса жавоб қилмай жим турадим. Қайси бирини танлай: тинч ҳаётними ё Қушадасидаги мактабга борсам, учрашим эҳтимол бўлган муҳтожлик ва йўқсилликними? Ажабо, бунинг ҳам ўзига яраша тасаллиси, бошқа бир жозибаси йўқми?

Кўз ўнгимга мактабларимизда ташлаб қўйилган, умрлари қўпол қўлларда зое ўтаётган кичкина болалар келди. У бечоралар очилиш учун жиндаккина қўёшга, жиндаккина парваришга муҳтоҷ бўлган гуллардир. Улар ана шундай ҳарорат келтирувчи, парвариш қилгувчиларга кўнгилларининг бутун муҳаббат ва шукроналини бағишлийдилар. Бошимга тушган ҳамма фалокатларга қарамай, бу кичкина камбағалларни бутун қалбим билан яхши кўриб қолганимни англадим. Ажабо, Муниса ҳам менинг олдимга ўшалар орасидан келмаганими?

Бундан ташқари, сўнгги икки йиллик ҳаётимда унча-мунча тажриба ҳам орттирган эдим. Ёғду оғриқ кўзларни қанча ачиштиrsa, баҳт ҳам дардли кўнгилларни шунча эзади. Оғриқ кўзлар каби, дардли кўнгиллар учун ҳам энг яхши даво қоронфиликдир!

Мен муаллимликни очликдан ўлмаслик учун қабул қилган эдим. Ҳисобим тўғри чиқмади. Бу касб кишиси ахир бир кун очликдан ўлади. Ўлса нима? Ахир бу касб кўнглимнинг раҳм-у шафқатга бўлган очлигини тўйдиради, ўз ҳаётимни бошқалар баҳт-саодатига бағишлиаш тасаллисини беради. Зоро, у ўлган кунларнинг ўлган рўёларини тирилтириб бўлмайди, бунинг иложи йўқ. Бошимдан исириқ ҳидларининг хумори, қулоқларимдан органларнинг мунгли йифилари секин-секин йўқ бўлиб кетган. Қушадасида меҳр-у муҳаббат

ва марҳамат кутиб үтирган кичкінтолар күз олдимга келди-ю, кулимсираб:

— Жуда соз, бей афандим, бораман, — дедим.

* * *

Буйруқни олгунимча бу сирни чорбоғда ҳеч кимга айтмасликка қарор қылган эдим. Лекин бир ҳодиса айтишга мажбур қилди. Катта халфа* анчадан бери менга ғалати-ғалати нарсалар айтиб юрарди. Кеча ҳам ҳеч нарсадан ҳеч нарса йүқ бирдан:

— Қизим, кун сайин сенга муҳаббатим ортятпі, — деб қолди. — Фақат менгина эмас, бошқалар ҳам шундай... Фархунда билан Сабоқат ҳам ёш-у, лекин уйға күрк бұлишолмайди. Сен келганингдан бүён ҳамма нарса ўзгарди-қолди. Табиатинг, ахлоқинг чиройли, каттага каттадай, кичиккә кичикдай муюмала қиласан...

Шуларга үхшаган яна бир қанча сүзлар... Катта халфанинг бу сүзларига „касбдошиға қилаёттан ҳасрати“ деб құя қолган эдим. Лекин кеча кечқурун кампипер юрагини очиб солди.

— Қизим, қандай қылсақ эканки, сен шу уйға маҳкамроқ боғланиб қолсанг. Миямга бир үй келяпти-ю... Ҳа, күнглингга бошқа гап келиб юрмасин, айланай. Худо ҳақи, бу тұғрида менга биров ҳеч нима дегани йүқ.

Халфага бу сүзларни биروف үргатганига шубҳам қолмади. Шундай бұлса ҳам, үзимни сезмаганға солиб, қулоқ солиб туравердім. У бошлаган сүзини давом эттиришга ҳайықиб, бошқа нарсалар тұғрисида гапира кетди:

— Хұжайнинимиз унча қари ҳам эмас, уни ёшлигидан биламан. Уни чиройли деб бұлмайди, лекин давлати, ҳашамати бор. Иннайкейин, табиати ҳам яхши. Қизим, бу уйға бека керак-да, бусиз бұлмайди. Бугун бұлмаса әртага Фархунда билан Сабоқат эр қилиб ке-

* Катта халфа — хизматкор хотинлар бошлиғи, оқсоч.

тади. Худо күрсатмасин, бирон ёмон хотинга кунимиз қолса борми, нақ шүримиз қурийди-да! Фериде хоним, қызлар мүйловини бураб юрадиган йигитларга ҳам тегишади, лекин бунаңанги дабдабани қаерда күрсін? Ох, бейимизга биронта муносиб қызча топсак әдик. А, нима дейсан, қизим?

Мен чурқ этмай, аччиқ-аччиқ жилмайиб, үйга болиб үтирадим. Рашидбей афандининг менга күрсатған шунча ҳұрмати, Сабоҳат билан Фархұнданинг дарсларига қылған шунча әထибори, биз билан соатларча ҳазиллашгани, ҳатто түп үйнашгани... Демак, шуларнинг ҳаммаси... Маориф бўлимининг котиби: „Рашидбей хоҳласа сени француз тили ўқитувчиси қилиб тайинлашарди, ҳар ҳолда, бирон нияти бўлса керак“, дегани бежиз эмас экан-да!

Бир неча йил илгари шундай сўзларни эшитсам, албатта, исён кўтарадим. Лекин ҳозир гапни унча чўзмаслик учун парвосизгина жавоб қилдим:

— Сиз билан совчиликка бориб, Рашидбей афандига яхшигина қайлиқ топиб келишимиз мумкин эди, лекин, афсуски, бир-икки кундан кейин Кушадасига кетяпман. Бир неча ойдан кейин нишонлим ўша ерга келади, туй қиласиз, — дедим. Кейин шошганидан юзимга жавдираб қараб қолган кампирга:

— Худо тинчнингизни берсинг, халфа хоним, мен эртароқ ётмасам бўлмайди, — дедим-у уйимга кириб кетдим.

* * *

Кушадаси, 25 ноябрь

„Кушадасига борасизми?“ деганларида: „Кушадаси!.. Менинг оролим!.. Неча-неча вақтлардан бери мени интизор этган баҳтни, күнгил роҳатини ўша ердан то-паман!“ деб суюнган эдим. Суюнчим хато чиқмади. Кушадасини ҳамма ердан ҳам кўпроқ яхши кўриб қолдим. Балки чиройли ердир деб ўйларсиз? Йўқ. Кушадасини Муниса иккаламиз — бу сариқ тўти билан бир-

га – Робинзон Крузо сингари ўз бошимизга меҳнат ва заҳмат билан яшасак бўладиган орол деб ўйлаган эдим, лекин ундаи бўлиб чиқмади. Балки у ерда роҳатимни топиб олгандирман? Йўқ, бундай ҳам эмас. Қайтага, бу ерда жуда кўп ишлайман. Ундаи бўлса сабаби қайдада? Бериладиган жавоб бир оз кулгили. Лекин, нима қиласай, тўғриси шу: Кушадасини жонга роҳат берадиган чиройли жой бўлмагани учун яхши кўриб қолдим. Назаримда, табиат фақат чиройли ҳуснларнигина эмас, чиройли ерларни, чиройли денгизларни ҳам инсон кўнглига зидан озор етказиш учун яратган.

Бир ой аввал бу шаҳарга келиб, мактабнинг бош муаллимасига учрадим. Эллик ёшлиарга етиб қолган бу касалманд, эзгин хотин мени рўпарасига ўтқазиб, шундай деди:

– Қизим, уч ой ичидай икки ўғлимни қора ерга бердим. Дунё кўзимга қоронги бўлди. Сени бу ерга иккинчи муалима қилиб юборишибди. Ёшсан, ўқимишли кўринасан, энди мактабни сенга топшираман. Билганингча бошқар. Яна иккита муалималар бор – ёшлиари қайтиб қолган хотинлар, улардан ёруғлик йўқ.

Қўлимдан келганича ҳаракат қилишимни айтдим, сўзим устидан ҳам чиқдим.

Кечаке бош муалима:

– Фериде хоним қизим, сенга ҳар қанча миннатдорчилик билдирсам ҳам оз. Ваъда қилганингдан ўн чандон ортиқ жон куйдирдинг, – деди. – Бир ой ичидай мактабимиз ҳам, болалар ҳам гулдай очилиб кетди. Худо хайрингни берсин. Ҳамкасларингдан тортиб то кичкинтойларгача сени яхши кўришади. Ўзим ҳам баъзида дардимни, кўнглим аламини унутиб, сен билан бирга кулишадиган бўлдим.

Бечора хотин мени ўзига ёқиши учунгина шундай жон куйдираётир деб ўйлади, миннатдор бўлади. Жон куйдирраб ишлаш, ўзини бутун қалби билан бошқаларга бағиашлаш нақадар яхши нарса! Чолиқуши бутунлай эски Чолиқушига айланди. На Ч...даги эзгин

ҳаёт ҳорғинлиги, на Измирдаги исёnlардан асар қолди, тиниқ ёз осмонида пайдо бўлган ўткинчи булатдай, ҳаммаси тарқалди.

Сочларим толама-тола оқаргунга қадар ўзимни бошқаларнинг болаларига, уларнинг баҳтлари йўлига тикишдан энди асло қўрқмайман. Икки йил аввал, куз оқшомларининг бирида кўнглимда ўлдирилган жигаргўшаларим ўрнини бошқаларнинг болаларига бердим.

* * *

Кушадаси, 15 декабрь

Бир неча кундан бери одамларнинг оғзидан „уруш“ сўзи тушмай қолди. Бутун фикр-у хаёлим мактаб билан банд бўлгани учун бу миш-мишларга қулоқ солмас эдим. Бугун шаҳарда чинакам қиёмат қўпди, уруш эълон қилинибди!

* * *

Кушадаси, 15 декабрь

Урушнинг бошланганига ўн беш кун бўлиб қолди. Маҳаллий госпиталга ҳар кун гала-гала ярадорлар келиб турибди. Мактаб мотам ичидаги қолди. Кўпгина ўқувчиларимнинг армияда ё оталари, ё акалари бор. Бечора болалар уруш даҳшатини унчалик билишмаса ҳам, катта одамлардай бўшашиб, қайгуришиб юришади.

* * *

Кушадаси, 15 декабрь

Бу қандай шўрлик, ё Раббий, бу қандай шўрлик! Бугун қўмондонликнинг буйруғи билан мактабимизни эгаллайдилар: вақтинча госпитал қилишар эмиш. Хоҳлаганларини қилишсин, менга нима! Лекин мактаб бўшагунча мен нима қиласман? Вақтимни нима билан ўтказаман?

* * *

Қүшадаси, 24 декабрь

Бугун мактабда қолган бир неча китобимни олгани бордим. Мактабни шунчалик ивирситиб юборишибдики, одам китобини эмас, үзини йўқотиб қўйса ҳам тополмайди. Ноилож чиқиб кета бошладим. Ҳамишира қизлардан бири:

— Шошманг, бош доктордан сўраб кўрайлик. Чаммада, бир неча китобни олиб қўювди шекилли, — деди.

Хона ичи шишалар, бинтлар, дори қутичалари билан тўла эди. Бош доктор кителини ечиб ташлаб, ана шу нарсаларни тартибга солаётган экан. Орқаси ўгирилган бўлгани учун фақат бўйнини, оқ соchlарини ва шимарилган билакларинигина қўрдим. Шу аҳволда ундан китоб сўраш одобсизлик бўларди.

Ҳамиширани енгидан тортиб:

— Кўйинг, — дедим.

У гапимни эшитмади.

— Бей афанди, ҳали суратли бир қанча французча китоб топган эдингиз, қани ўшалар? — деди.

Қари докторнинг бирдан жаҳли чиқиб кетди. Юзини ҳам ўғирмай шундай ёмон, шундай уят сўз билан жавоб қилдики, ихтиёrsиз юзимни қўлларим билан тўсиб, қочиб кетмоқчи бўлдим. Лекин шу он у биз томонга ўгирилди-ю бирдан:

— Вой, кичкина, сенмисан?! — деб юборди.

Уни кўриб, мен ҳам үзимни тутолмай қичқирдим:

— Докторбей! Зайнилардаги докторбей!

Муболагаси йўқ, бу қичқириқдан зиёд бир фарёд эди.

Докторбей шошганидан столдаги шишаларни ағдариб-тўнташиб ёнимга югуриб келди, қўлларимни ушлади, бошимни олдига тортиб, чоршафим устидан соchlаримни ўпди.

Биз бир-биrimиз билан фақат бир кунлик, ҳатто бир кунлик ҳам эмас, бир неча соатлик таниш эдик. Лекин қандай илинж ҳисси бир-биrimизни боғлаб

қўйган эканки, икки йилдан сўнг, худди қирқ йиллик қадрдан дўстлардек, ҳатто ота-боладек бир-биrimизга ташландик. Тавба, инсон қалбини ҳеч билиб бўлмас экан-да!..

Хайруллобей худди Зайнилардаги сингари:

— Қани, гапир, ярамас, бу ерда нима қилиб юрибсан? — деб сўради.

Болаларнига ўхшаган шўх мовий кўзлари оқ кипприкли ичидан шунақаям чиройли пориллардик! Мен ҳам, худди Зайнилардагига ўхшаш, унинг кўзлари олдида кулиб туриб:

— Биласизки, мен муаллимаман, докторбей, — дедим. — Юртма-юрт юрибман. Энди шу ерга тайинлашди.

Бутун ҳаётимни ва қўнглимда бор нарсаларни билгандай, мунг тўла бир товуш билан:

— Ҳанузгача хабар йўқми, кичкина? — деб сўради.

Бирдан юзимга сув сочиб юборилгандай сесканиб тушдим. Ўзимни ажабланаётганга солиб, кўзларимни пирпиратдим.

— Кимдан, докторбей? — дедим.

Чол жаҳли чиқиб, бармоғи билан пўписа қилди.

— Нега ёлғон айтасан, кичкина? Лабларинг ёлғон гапиришни ўрганибди-ю, лекин кўзларинг билан юзинг боягидай. Кимдан дейсанми? Сени шундай юртма-юрт саргардон кездиргандан, ўшандан...

Кулиб, елкаларимни қисдим.

— Маориф демоқчисиз-да? Албатта, ҳар бир муалима ўз мамлакатининг болаларига хизмат қилиши керак.

Доктор яна Зайнилардаги шубҳасини такрорлади. Унинг ўпкаси менга қаттиқ таъсир қилгани учун ҳар бир сўзи эсимда сақланиб қолган эди:

— Шу ёшда, шу қиёфа, шу чехрада-я? Жуда соз, майли, шундай бўлсин, ярамас қиз, шундай бўлсин, лекин сен ёввойилик қилма.

У дориларини, мен эса китобларимни эсдан чиқариб, узоқ гаплашдик.

— Демак, шу мактабда муаллималик қиласан, шундайми?

— Мактабимизни олиб қўйғанларингизга бирам хафа бўлдимки, докторбей.

— Шошма, бошқа нарсани ўйлаб турибман... У қуриб кеткур қишлоқнинг оти нима эди? Ҳов сенга қасал боқувчиликни ўргатган еримчи? Эсингдами? Менга қара, бу ерда ҳам менга ёрдам қиласанми? Аслида бу икки ишнинг бир-биридан фарқи катта эмас, сенинг „митти маймунчаларинг“ ҳам, менинг „азиз айқчаларим“ ҳам руҳан бир-бирларига жуда ўхшашади. Улар ҳам, булар ҳам соғдил, содда. Ўзинг биласан, ҳозир уруш, меникилар ўт ичиди, шундай бўлгандан кейин уларга ёрдам берсанг — савоб иш қилган бўласан, кичкина қиз...

Бирдан юзимга кулги югурди, ёш боладай суюниб кетдим. Қанақа иш бўлса ҳам майли, ишқилиб, кучкүватимни, меҳр-у муҳаббатимни, бутун вақтимни бафишлайдиган иш бўлса бас.

— Жуда соз, докторбей, қачон десангиз, шунда ишга тушавераман.

— Ҳозир тушаверасан. Буни қара, қандай кепатага солишибди. Булар қул билан эмас, балки...

Яна оғизга олиб бўлмайдиган хунук сўз айтилди.

Мен уялиб:

— Фақат бир шарт билан, докторбей... Ёнимда ас-карча сўзлашмайсиз, — дедим.

У кулди.

— Ҳаракат қиласан, кичкина, ҳаракат қиласан... Мабодо бехосдан оғзимдан чиқиб кетса, айб қилмайсан-да, — деди.

Иккаламиз кечгача ишладик, госпитални эртадан кела бошлайдиган ярадорларни қабул қилишга тайёрладик.

* * *

Кушадаси, 25 январь

Мана, бир ойдан бери Хайруллобейнинг ёнида ҳамширалик қиласан. Уруш давом этаётир. Госпиталга

келаётган ярадорларнинг охири кўринмайди. Ишим шу қадар кўпки, баъзи кечалар уйимга ҳам кетолмайман. Кеча оғир ярадор бўлиб келган бир кекса капитанга бутун кечаси билан парвона бўлиб чиқишига тўғри келди. Шундай чарчабманки, эрталаб мазам қочиб, дори-хонамиздаги курсида ўтирганимча ухлаб қолибман.

Уйқумда елкамга кимнингдир қўли текканини сездим. Кўзларимни очиб қарасам, олдимда доктор Хайруллобей турибди. Совқотиб қолишимдан қўрқиб, уйғотиб юбормаслик учун устимга секингина қўрпа ёпаётган экан.

Докторбей деразадан тушиб турган заиф тонг ёруғида яна ҳам сўлғин, яна ҳам ҳорғин кўринган мовий кўзлари билан кулимсираб туриб:

— Ухла, кичкина, тинчгина ухла, — деди.

Шундай пайтда қилинган бу шафқат қалбимда ширин миннатдорчилик уйғотди. Бир нима дегим, миннатдорчилик билдиргим келди, лекин бўлмади — уйқу енгди, ҳорғин-толғин кулимсираб, яна ухлаб қолдим.

Иккита катта нуқсонига қарамай, бу қари докторни жуда яхши кўриб қолдим. Нуқсонларидан бири шуки, у оғзини жуда ёмон чакки қилади. Тўғри, атрофидагиларда ҳам айб бор, лекин бу сабаб эмас-да! Баъзида оғзидан шундай хунук сўзлар чиқиб кетадики, олдиндан қочиб кетиб, бир неча кунгача бетига қаролмай юраман.

Шуниси қизиқки, доктор ўзининг айбини билмайди эмас, билади.

— Парво қилма, кичкина, ҳечқиси йўқ, аскарлика, — дейди.

Хайруллобей айбини астойдил пушмони ва ёқимили уятчанлиги билан афв эттирган, ҳатто манзур қилган ёш болага ўҳшайди.

Иккинчи нуқсони бунисидан ҳам каттароқ. Бу қўпол, дағал одамда ҳеч тушуниб бўлмайдиган ғалати бир нозиклик бор. Одам ўзига айтишга ҳам юраги бетламаган нарсаларни усталик билан оғзидан суғуриб олади! Масалан, мен ўз саргузаштимни шу маҳалгача ҳеч кимга оғзимдан чиқармай яшириб келардим, шу-

нинг ҳам бир қисмини билиб олибди-да! Қандай қилиб айтиб қўйдим денг? Ўлай агар, ўзим ҳам билмайман. Гоҳ-гоҳида берган якка-дукка саволларига қуруқ, калта-култа жавоблар беришдан нарига ўтмасликка тиришиб келардим. Кейин билсам, ана шу яккам-дуккам сўзларимни бир ерга тўплаб, бутун бошли бир ҳикоя чиқариб олибди.

Докторнинг ҳеч кими йўқ. Йигирма беш йил мұқаддам уйланган экан, орадан тўққиз ой ўтмай хотини тиф касалидан вафот этибди. Кейин уйланмабди. Ўзи родослик эмиш. Қушадасида ҳам мулки бор дейишади. Полковниклик маошига унча эҳтиёжи ҳам йўқ, чунки касалларга оладиган ойлигидан ҳам кўпроқ қарашиб туради. Масалан, кеча бир ярадорнинг уйидан келган хатини ўқиб бердим. Ярадор аскарнинг қари онаси камбағаллик қийнаб юборганини, болалари очликдан тиланчиллик қила бошлаганини ёзибди. Аскар хатни эшишиб, оҳ-воҳ кўтарди.

Хайруллобей ён томонда ётган касални қараётган эди. Бирдан у бечора аскарга ўгирилиб:

— Аммо мени қойил қолдирдинг! Ҳой, нимангизга ишониб шунча гадойваччани туласизлар! — деди.

Бу золим таъна юрагимга ўқдай санчилди. Ҳозир жойи эмас, бўлмаса буни, албатта, қари докторнинг юзига солардим. бир оздан кейин унинг ўзи бу ҳақда гап очиб қолди.

— Кичкина, ана шу ярадор онасининг манзилини секин билиб ол, беш-үн лира юборармиз, — деди.

Билишимча, бу қари доктор армияда на пул учун ва на аскарлик бурчи учун хизмат қиласди. Унинг ўз интилиши бор: бу интилиш „азиз айиқчаларим“ деб атаган боёқиши аскарларга бўлган муҳаббатидир. Лекин, билмайман, нима учундир бу муҳаббатини худди уят нарсадай яшириб юради.

* * *

Қушадаси, 28 январь

Бугун эрталаб госпиталга келганимда, оғир ярадор бўлган тўртта офицер келтирилганини айтишди.

Ҳамширалардан бири:

— Хайруллобей сизни йўқлаяптилар, — деди.

Оғир операциялар маҳалида доктор мени ҳамиша бирга олиб киради.

— Бундай ваҳимали нарсаларни сенга кўрсатиш, албатта, яхши эмас, кичкина, лекин сендан эпчилроқ одам бўлмаса нима қиласай? Ҳаммаси жаҳлимни чиқарди, бақиртиради, кейин қилаётган ишимни билмай қоламан, — дерди.

Чоршафимни олиб ташлаб, апил-тапил халатни кийдим. Лекин мен кийиниб чиққунимча операция туғабди: ярадорни замбилда юқорига олиб чиқиб кетишаётган экан.

Хайруллобей мени ёнига чақириб олиб:

— Кичкина, сенсиз роса ямоқчилик қилдик, — деди. Операцияни у ямоқчилик деб атарди. — Ёшгина штаб майори қўлимизга тушиб қолди. Граната ўнг қўли билан юзининг бир тарафини расво қилиб ташлабди. Хонамга ётқиздим. Ўзинг қарамасанг бўлмайди. Боёниш жиддий парваришга муҳтож.

Шу тариқа гаплашиб хонага кирдик. Юз-қўли бинтлар билан боғлаб ташланган бир киши каравотда жим ётарди. Ёнига бордик. Юзининг чап тарафи жиндаккина кўриниб турарди. Менга иссиқ кўринди... Лекин қаерда кўрганимни бу аҳволида эслаш қийин эди.

Хайруллобей ярадорнинг чап томирини ушлаб турарди, кейин унинг юзига яқин келиб:

— Эҳсонбей!.. Эҳсонбей!.. — деб чақирди.

Бирдан миямда чақмоқ ургандай бўлди. У Ч...да, Абдураҳим пошонинг чорбоғида учрашган штаб капитани эди. Бир қадам орқага чекиндим, хонадан қочиб чиқиш, иккиламчи мени бу ярадор офицернинг ёнига юбормаслигини доктордан илтимос қилиш ниятида эдим. Таниган бўлса ҳам, кўриб турган нарсасига ишонмасди. Ким билсин, яралангандан бери неча марта ҳушидан кетган, дард ичида, ўт ичида неча бор кўзларига ҳар нималар кўринган экан. Ҳа, заиф кўзларининг боқишидан сездим: мени кўриб турганига ишон-

мади, қонсиз лаблари билан хиёл жилмайды-ю, тағин күзларини юмид олди.

Эҳсонбей! Бир неча ой аввал менинг ёшлигимдан, ҳимоя қилиш мүмкін бўлган отам, акам... бирон ким-сам йўқлигидан фойдаланиб, мени ишрат кечасига алдаб обордилар. Кейин Ч... шаҳридан жўнарканман, юрагимда сургун қилинган оддий кўча хотинининг ҳақирлиги бош кўтарди, шармандаликка чидай олмай юзими ни қўлларим билан яширишга мажбур бўлдим. Дунёни бошдан охир бир зулм, ўзимни эса ўша зулмга бўйсунишдан бошқа чораси қолмаган бир муштипар деб ҳисобланган кунимда сиз мени ҳимоя қилдингиз, маслагингизни, истиқболингизни хавфда қолдирдингиз, ҳатто ширин жонингизни ҳам тикиб, мурувват қилдингиз.

Модомики, қайгули бир тасодиф бугун бизни яна учраштирган экан, майли, сиздан қочмайман, мана шу умидсиз, мана шу оғир кунларингизда ёнингизда синглингиз бўлиб хизматингизни қиласман.

* * *

Кушадаси, 7 февраль

Эҳсонбейнинг яраси хавфли эмас, бирор ойдан кейин туриб кетса керак. Ўнг қошидан бошланиб то иягигача чўзилиб тушган яраси юзини ниҳоятда хунук қилиб қўяди.

Хайруллобей яра бофичларини ўзгартираётганда мен ёнида турмадим. Юрагим дов бермагани учун эмас, албатта, чунки ҳар куни бундан ҳам баттарроқ яраларни кўриб тураман, асл сабаби бошқа эди: мен унга қараб турсам, даҳшатли ярасига пичоқ урилгандан ортиқ озор етишини билардим...

Бечора госпиталдан қандай башара билан чиқиб кетишини билар, бу ҳақда бир нима демаса ҳам, чукур алам ва қайfu билан эзилиб келарди.

Хайруллобей:

— Жичча сабр қил, йигит, яна йигирма кунлардан кейин соппа-соғ бўлиб кетасан, — деса, Эҳсонбей ўтдай ёниб кетарди.

Ярадорнинг шу оғир кунларини енгиллаштириш учун қалбимнинг бутун шафқат қобилиягини сарф қиляпман. Баъзан каравотининг ёнида ўтириб китоблар ўқиб, эртаклар айтиб бераман.

Ҳа, бечора чурқ этмайди, лекин хунук бўлиб қолиш даҳшатидан азобланаётгани ва бу азобдан бир зум ҳам қутула олмагани яққол кўриниб туради. Баъзан енг ичидаги тасалли беришга ҳаракат қиласман. Ўзимни бутунлай бошқа нарсалар тўғрисида гапираётгандаги солиб, дунёда юз гўзаллигидай фойдасиз, ҳатто заарли нарсалар йўқлигини, асл гўзалликни одамнинг руҳидан, кўнглидан қидириш кераклигини айтаман.

* * *

Қушадаси, 25 февраль

Эҳсонбей биз кутгандан эртароқ тузалиб кетди. Бугун эрталаб сутчойни олиб кирсам, кийиниб олган экан. Бир йилча аввал Абдураҳим пошонинг боғида порлаб турган ҳарбий кийими, чиройли ва мағрур чехраси билан менга дуч келган штаб капитани ихтиёрсиз кўз ўнгимда гавдаланди. Бу майорлик формасининг ёқаси ичидаги ингичка бўйни қўлтираб турган, юзидағи яра изидан худди айб нарсадай уялётган дардли аскар наҳотки ўша чиройли, мағрур штаб капитани бўлса?

Хафа бўлганимни яширолмадим, буни бошқа нарсага йўйишига тиришиб ёлғондакам жаҳл қилдим:

— Эҳсонбей, бу ахир ёш болалик-ку! Бутунлай тузалмай туриб, нимага кийиниб олдингиз?

Эҳсонбей кўзларини ерга олиб:

— Ётавериш одамни баттар касал қиласди-да, — деди.

Иккаламиз ҳам жим бўлиб қолдик. бир оздан кейин Эҳсонбей таъби тирриқлигини яширишига тиришиб:

— Кетмасам бўлмайди, шукур, тузалиб кетдим, — деди.

Раҳмим келганидан юрагим эзилди. Сездирмаслик учун гапни дарров ҳазилга айлантирдим:

— Эҳсонбей, чоғимда, гапимга кирмайдиганга ўхшайсиз. Яна жангари қайсаrlигингиз қистаб турибди, дейман-а! Ҳозир бориб докторга чақаман, келиб таъзирингизни беради! — дедим.

Патнисни қўйдим-у, шошиб ташқарига чиқиб кетдим. Лекин докторнинг олдига бормадим.

* * *

25 февраль (кечки пайт)

Хайруллобей билан қаттиқ айтишиб қолдим. Иш устида эмас, йўқ, бирорларнинг ишига аралашавериша ҳаддидан ошиб кетгани учун...

Эҳсонбей тўғрисида гаплашиб туриб эдик. Мен юзининг бузилганидан жуда қаттиқ хафа бўлаётганини айтсан, Хайруллобей лабини буриб:

— Ҳақи бор, мен унинг ўрнида бўлсам ўзимни денгизга ташлардим. Бунақа башара балиқларга ем бўлишдан бошқа нимага ярарди! — деб қолса бўладими!

Жоним чиқиб кетди.

— Мен сизни бошқача одам деб ўйлаб юрадим, докторбей. Қалб гўзаллиги оллида юз гўзаллигининг неча пуллик аҳамияти бор? — дедим.

Хайруллобей кулиб, мени мазах қила бошлади.

— Бекор айтибсан, кичкина. Бунақа башарали одамга бирор қайрилиб ҳам қарамайди. Айниқса, сенинг ёшингдаги қизлар.

Гапининг ростлигини таъкидлаш учун ёқасини тутди. Мен исён қилдим.

— Сирларимни жиндай-жиндайдан ўғирладингиз, шу йўсинда ҳётимни озми-кўпми билиб ҳам олдингиз. Менинг чиройли, ниҳоятда чиройли нишонлим бор эди. Мени алдади, мен уни қалбимдан юлиб чиқардим, мен ундан нафратланаман!

Хайруллобей яна ҳаҳолаб кулиб юборди. Кейин оқ киприклар ичида муғомбирлик билан кулиб турган мовий кўзларини худди қалбимни кўрмоқчи бўлгандай юзимга тикиб туриб:

— Қани, менга бир қара-чи, кичкина, — деди. — Ундай эмас, күзимга қараб туриб айт-чи: уни яхши күрасанми йүқми?

— Ёмон күраман, нафратланаман!

Доктор иягимдан ушлади, ҳамон күзларимга тикилиб туриб:

— Вой бечора-ей! Шунча йилдан бери унинг йулида ёниб келяпсан-ку! У ҳайвон сен билан бирга ўзига ҳам жабр қиляпти. Бунақа ишқни у дунё-бу дунё тополмайди, — деди.

Ғазаб кучидан товушим бўғилиб:

— Нечун менга бу оғир туҳматнираво кўрдингиз? Ахир қаердан биласиз? — дедим.

— Эсингладир, бунга Зайнилар қишлоғида кўришганимиздаётқ тушунганман. Яширмай қўя қол, бекор овора буласан. Бола кўзларингдан ишқинг ёшдай оқиб турибди...

Кўз ўнгим қорайиб, қулоқларим шангилларди, у ҳамон гапирап эди:

— Сен бошқалардан ажралиб турасан, бошқалар орасида ёт-бегонадай кўринасан. Кулишларинг шу қадар ҳоргин, аламлики, юрагим эзилиб кетади, кичкина! Билсанг, туш кўраётган одамларгина шундай кулиши мумкин. Сен аслида бошқалардан ўзгача яратилгансан. Сирли бўсадан туғилиб, яна шу бўса билан озиқланган, ўсан парилар бор, дейишади. Бу гапни бутунлай уйдирма деб бўлмайди, нимага десанг, у париларнинг дунёда намуналари бор. Феридежон, сен ўшаларнинг биттасисан. Сен севиш ва севилиш учун яратилган нарсасан. Вой тентак қиз-эй, ёмон янгишгансан-да! Нима бўлганда ҳам у эси пастни қўлдан чиқармаслигинг керак эди. Ахир баҳтинг очилиб кетарди!

Бирдан фарёд кутардим, типирчилаб ер тепиндим:

— Нега бу гапларни айтдингиз? Менда нима қасдингиз бор? — деб йиғлай бошладим.

Ана шундан кейин доктор айтган гапларига пушаймон бўлди.

— Тўғри айтасан, кичкина, ҳақинг бор. Бу нарсларни сенга айтмаслигим керак эди. Аҳмоқлик қил-

дим, кечир мени, кичкина, — деб менга тасалли бера бошлади.

Фазабим ҳаддан ташқари қайнаган эди, юзига ҳам қарагим келмай:

— Күрарсиз, мен уни ёмон күрганлигимни бир исбот қилиб берай! — дедим-у эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетдим.

* * *

Яна 25 февраль, кечаси

Эҳсонбейнинг чирогини олиб келганимда, у ҳамон ҳарбий кийимини ечмаган, кечки шафақнинг денгиздаги ўйинини дераза ёнида томоша қилиб турган эди.

Мен индамай чиқиб кетмаслик учун:

— Ҳарбий кийимини жуда соғиниб қолибсиз-да, афандим, — дедим.

Хонага оқшом олақоронғилиги чўккан эди. Эҳсонбей шу олақоронғиликдан юраклангандай дудмалгина қилиб кулимсиради, кейин ўз дардини биринчи марта очиб айтди:

— Ҳарбий кийимни дейсизми, афандим? Ҳа, энди бирдан бир умидим шунда қолди. Юзимни шу аҳволга келтирган ҳам ўзи. Энди мени бу фалокатдан қутқазадиган ҳам яна ўзи булади.

Мен бу сўзларнинг маъносига тушунмай, Эҳсонбейнинг юзига ҳайрон бўлиб қарадим. У чуқургина тин олиб давом этди:

— Бу қийин нарса эмас, Фериде хоним. Асло таажжубга ўрин йўқ. Тўғри ҳаракатдаги армияга қайтаман. Граната чала қолдирган ишни уруш охирига етказсин, ана унда мен ҳам қутуламан.

Ёш майор бу сўзларни кичкина бола ўксиниши ва изтироб билан айтди. Мен унга орқамни қилиб чироқ ёқаётган эдим. Ҳалиги сўзларидан кейин билдирамасдан гугуртни пуфлаб учирдим-у, пилигини тузатмоқчи бўлгандай чироқ устига энгашиб, ниҳоятда паст товуш билан:

— Ундај деманг, Эҳсонбей. Хоҳласангиз баҳтиёр бўлишингиз мумкин. Масалан, яхшигина бир қизга уйлансангиз, ширингина оилангиз, болаларингиз бўлади, ҳамма нарса эсдан чиқиб кетади, — дедим.

Унга қайрилиб қарамасам ҳам менга ўгирилмай, ҳамон дераза ёнида денгизни томоша қилаётганини сезиб турардим.

— Фериде хоним, нақадар пок юракли қиз экан-лигингизни билмасам, мени масхара қиляпсиз, деб ўйлардим. Мени шу аҳволимда ким ҳам хоҳлар эди? Мен бу аҳволга тушмасимдан аввал, ҳеч бўлмаса юзимга кулмай қарашлари мумкин бўлган кунларда ҳам бир қизга ёқмадим, энди шу ногиронлик билан...

Эҳсонбей сўзини давом эттирмади, бир оз жим тургандан кейин, ўзини босиб олишга тиришиб:

— Фериде хоним, булар бекорчи гаплар. Кечи-ринг, чироқни ёқиб юборсангиз, — деди...

Яна битта гугурт чақдим, лекин қўлимни, нима учундир, чироққа олиб боролмадим, қўзларимни ли-пиллаб турган ўтга тикиб, хаёл суриб кетдим, мен шу таҳлитда гугурт чўпининг ёниб бўлишини кутардим. Хонага эски олақоронғилик тушгандан кейин:

— Эҳсонбей, сиз ўша муваффақиятга эришган дамларингизда мағур, худбин киши эдингиз, — дедим. — Алам ва умидсизлик қалбингизни ҳозиргидай ингратмаган эди. Ўшанда маслагингизни, ҳатто азиз жонингизни ҳам хавфда қолдириб, бир бечора қизни, бошланғич мактабнинг бир фақир муаллимасини ҳимоя қилдингиз. Кейин ҳаммасидан ҳам муҳими шуки, дардингизни биламан, йўқ, яширманг энди, шу бугунгисидан кам баҳтсиз эмасдингиз. Шундай бўлгандан кейин нега энди ўша бечора бошланғич мактаб муаллимаси ўз ҳаётини сизнинг баҳтингиз йўлига тикмасин?

Ярадор майор ичидан ёпирилиб чиққан бир товуш билан:

— Фериде хоним, илтимос қиласман, рӯёбга чиқмайдиган бу хил хаёллар билан мени бутунлай баҳтсиз қилманг! — деди.

Мен қатъий қарорга келган эдим. У томонга шартта ўгирилдим. Бошимни солинтириб:

— Эҳсонбей, мени қабул қилинг, илтимос қиламан! — дедим. — Йўқ деманг, кўрасиз, сизни баҳтиёр қиласман, баҳтли бўлиб яшаймиз...

Кўз ёшлиарим ўнгимда парда тортди, қоронғида маёрининг юзини кўра олмадим. Эҳсонбей узатган қўлимни лабларига келтирди-да, кўрқа-писа бармоқтаримнинг учини ўпди.

* * *

Энди тамом! Бундан кейин ҳеч ким уни жигарбағримдан яхши кўрганимни юзимга sola олмайди.

* * *

Кушадаси, 26 февраль

Ўша кундан бери сен менинг учун бир бегонадан, душмандан бошқа нарса эмас эдинг, Комрон. Ҳеч маҳал юз кўришмаслигимизни, то ўлгунимизча қўзимиз қўзимизга тушмаслигини, бир-биримизнинг овозимизни бир умр эшитмаслигимизни билардим. Шундай бўлса ҳам, сенинг нишонлинг эканим ҳиссини ҳамиша кўнглимда сақлаб келардим. Нима демай, нима қилмайин мен ўзимни ҳамма вақт сенинг мулкинг деб келаман ва бу тушунчадан ҳеч вақт кутула олмайман.

Ҳа, ёлғон айтишнинг нима ҳожати бор? Бугун нафратларимга, исёнларимга, бутун бўлиб ўтган нарсаларга қарамай, мен яна қисман сеники эдим. Буни биринчи марта бугун эрталаб, бирорнинг нишонлиси бўлиб уйғонган дамимда ҳис этдим. Ҳа, бирорнинг нишонлиси! Шунча йилларнинг шунча субҳ-сабоҳида сенинг нишонлингман деб уйғониб келганимдан кейин, бирдан ўзга кишининг нишонлиси бўлиб уйғониш!.. Комрон, фақат бугун эрталабгина сендан чинакамига айрилдим. Ҳамда бирон ёдгорлик олишга, сўнгги марта бошини ўгириб орқасига, орқасида қолган нарсаларга қарашга ҳақи бўлмаган муҳожир сингари айрилдим!..

Бугун эрталаб Эҳсонбей билан қўришганимдан сўнг уни Хайруллобейнинг олдига олиб бориб, унашганимизни айтмоқчи эдим. Бу катта воқеа учун ҳар куни кийиб юрадиган ҳамширалик кийимим тўғри келмаслиги, нишонлимни балки дилгир қилиши мумкин эди. Шунинг учун боғда ўсиб ётган гуллардан узиб, кўкрагимга тақиб олдим.

Бугун эрталаб ҳам Эҳсонбей ҳарбий кийимда эди. Мени қўриб, ёш боладай очилиб кетди. Шу бугундан бошлаб уни баҳтили қилиш менинг бурчим, деб ўйладим-да, зўрма-зўраки кулимсираб қўлимни узатдим:

— Бонжур, Эҳсонбей, — дедим.

Кейин дастадан бир неча ниҳолни суфуриб олиб, мундирига тақиб қўйдим.

— Бугун кечаси яхши ухлаган бўлсангиз керак?

— Жуда яхши. Узингиз-чи?

— Олти ойлик чақалоқдай тинч, бехархаша.

— Ундай бўлса, нега юзингиз сарғайган?

— Билмайсизми, баҳт ҳам одамни сарғайтиради.

Шундан кейин иккаламиз жим бўлиб қолдик.

Эҳсонбейнинг лаблари оппоқ-оқариб кетган эди. бир оз жим тургандан кейин оғир-оғир сўзлай бошлади. Ора-сира овозининг титрашидан қўрқиб тўхтаб қолар, кейин яна иккиланиб давом этарди:

— Фериде хоним, сиздан то ўлгунимча миннатдорман. Менга эски баҳтиёр пайтларимда ҳам насиб қилмаган мислсиз бир кеча бағишладингиз. Сизга боя ростини айтмадим. Тўғриси, шу кеча тонг отгунга қадар мижжа қоқмай чиқдим. „Илтимос қиласман, мени қабул қилинг“, деган сўзларингиз қулоқларимдан кетмади... Ухламадим, чунки сизнинг нишонлингиз бўлиб ўтказаётган бирдан бир кечамнинг бир дақиқасини ҳам зое кетказмаслик керак эди... Умримнинг охиригача сиздан миннатдор бўлиб қоламан.

Эҳсонбейнинг юзига қарадим.

— Сизни ҳамма вақт баҳтиёр қиласман, — дедим.

У чуқур ҳаяжон ичидә эди. Құлларимни ушламоқ-чи бүлди, лекин юраги бетламади. Худди касал болага гапираётгандек, юмшоқ, меҳрибон товуш билан:

— Йұқ, Фериде хоним, бу кечанинг эртаси бұлиши мүмкін эмаслигини билардим, — деди. — Шу кеча ниҳоятда баҳтиёр бүлдім. Лекин, шунга қарамай, бугун кетаман, бир неча соатдан сұнг сиздан айриламан.

— Нега энди, Эхсонбей? Мени ҳоҳламайсизми? Тұғри эмас, менга шунча умид бергандан сұнг кетиб қолишингиз тұғри эмас!

Офицер орқаси билан деворга сүянди, күзларини юмди, кейин чуқур-чуқур хұрсина:

— Ох, бу овоз! — деди-да, бирдан силкиниб, қарийб дағал товуш билан: — Яна бир оз ғайрат күрсатсангиз, раҳм-у шафқат сизни мени яхши күрган-лигингизга ишонтиради, — деб айтди.

— Нега ишонтирмасин, Эхсонбей? Модомики, сиз билан унашишга құндым, демак, бунда бир сабаб бор!

Эхсонбей аччиқ истеҳзо билан жавоб берди:

— Тұғри, модомики, менга тегиши истагини билдирдингиз, демак, мени яхши күрасиз. Лекин мени бу хилда яхши күришингизни истамайман. Наҳотки никохингизга чин муҳаббат оқибати деб қарасангиз, Фериде хоним!

— ...

— Фериде хоним, наҳотки мени баҳтсиз, ногирон кишига қилинадиган шафқатдан афзал бүлмаган ишқ садақасини қабул қилиш даражасига түшган, тамом бүлган бир одам деб ҳисобласангиз?

Поёңсиз бир қайғу ичидә бошимни солинтирдим.

— Тұғри айтасиз. Биз иккаламиз ҳам баҳтсиз одамлармиз. Дарларимиз бирикса, баҳтларимиз очилиб кетармиди, деб үйлабман... Янглишибман... — Кейин деворда осиғлиқ қиличға ишора қилиб, илова этдим: — Сизнинг ҳар ҳолда тасаллингиз бор. Боя айтганингиздек, фронтта қайтишингиз мүмкін. Мен эса хотин кишиман, сиздан минг марта баҳтсизроқман...

* * *

Совуқ қиши сабоҳларидан бирида кеча оқшом унашган йигит билан қиз кўкракларига нозик яшил ниҳоллар тақиб, лабларида ҳам худди ўша ниҳоллар сингари жонсиз табассум билан бир-бирига жилмайиб туради. Улар ўн дақиқачадан кейин кўзларида ёш билан баҳтсиз ака ва кимсасиз сингил каби бир-бирларидан айрилдилар.

* * *

Кушадаси, 2 апрель

Уч кун олдин мактабни ўзимизга қайтиб беришди. Беш ойлик танаффусдан сўнг кеча яна дарс бошладик. Лекин бундан нима фойда? Ахир ўқиш йили тугаб қолаёзди-ку!

Баҳор синфларни ёрқин қуёш нурлари, эртанги гул бўйлари билан тўлдиради. Деворларда Ўртаер денгизининг яшил сайқали ўйнайди. Болаларда ҳам, каталарда ҳам ўқиш-ўқитишига майл қолмади.

Бош муаллима Кушадасида қолмайман деб оёғини тираб туриб олди. Шундан кейин уни бундан бир ойча аввал бошқа ерга қўчиришиб, ўрнига мени тайинлашди. „Бош муаллима“лик унвонини битиришиб, ўрнига „мудир“ сўзини киритишиди. Мен бир жиҳатдан бу нарсага хурсанд бўлмадим, чунки мактабимдаги муаллималар менга хунук қарайдиган бўлиб қолишиди. Гарчи булар бунчалик маълумотли, ўқимишли муаллималар бўлишмаса ҳам, ҳар ҳолда, ёшлари бир ерга бориб қолган хотинлардир. Маориф вазирлигидаги амалдорларнинг тили билан айтганда, ҳар бири ўн беш-йигирма йиллик тажрибага эга бўлган ўқитувчилар эди. Ўшаларнинг ўриила бўлсан, бир кун келиб, қизим тенги бир зингарчани бошимга келтириб катта қилиб қўйишига, албатта, мен ҳам хафа бўлардим.

Март ойининг бошларида Хайруллобейни нафакага чиқаришиди. У ўзи бадавлат одам, ойликка муҳтож эмас. Шундай бўлса ҳам иззат-нафсига тегди.

— Севикли айиқчаларимдан бир қанчасининг күзини ўз қўлим билан ёпдим. Менинг кўзларимни ҳам ўшалар ёпса, мозоримга ҳам ўzlари олиб бориб қўйишса девдим, бўлмади, — деди.

Хайруллобей бутун ёшлигини илм-у фанга бағишлаган, натижада, мукаммал маълумотга эга бўлган киши эди. Уйида жуда катта кутубхонаси бор. Шундай бўлса ҳам, дунёда китобдан бемаъни, бекорчи нарса бўлмайди, китобни ёзувчилар ҳам, уни ўқувчилар ҳам ҳаётда ҳеч нимага тушунмайдиган пандавақилар, деб юради.

Кеча ўринли бир далил билан мот қилмоқчи бўлдим.

— Хўп, ундан бўлса, нима учун ўзингиз шунча кўп китоб ўқидингиз, ҳатто мени ҳам ўқишга ташвиқ қиласиз? — дедим.

Бу шундай кучли далил эдики, оқар сувни ҳам тўхтата оларди. Лекин у пинагини бузмади, аксинча хаҳолаб кулди, мени эрмак қилиб:

— Роса боғладинг-ку, кичкина! Лекин менинг айтганимни қил, деб сенга ким айтди? — деди.

Бу қари докторга ҳеч тушуна олмайман. Ниманики яхши кўрса, шунга қарши туради. Мени ҳам озор берган пайтларида ҳар вақтдагидан кўпроқ яхши кўрганигини сезиб тураман.

Хайруллобей армиядаги хизматидан бўшагандан бери куни билан уйига бекиниб олиб китоб ўқиди. Гоҳида эса аскарликдан ёдгор бўлиб қолган этикларни кияди-да, елкасига жандарм сингари милтигини осиб олиб, Дулдулига миниб чиқиб кетади. (Дулдул — унинг яхши кўрган қадрдон оти.) Қишлоқларда айланиб юриб касал боқади, ўзини овутадиган нарсаларни қидириб юради. Уйида саксон яшарлик сут энагаси билан у „ўнбоши“ деб атайдиган чўлоқ боғбон қолади.

Бундан уч кун аввал Хайруллобей мени Муниса билан уйига чақирди. Кайфи чоғ эди. Мен кутубхонасини ковлаштириш билан овора бўлгунимча, Муниса билан ёш боладай ўйнашди. Мунисага шундай жиддий буйруқлар берардики, кула-кула ўлаёздим.

— Энди бекинмачоқ ўйнаймиз, лекин одам тополмайдиган жойга бекиниш йўқ, бошмалдоқдай боласан, бир ерга кириб олсанг, кечгача қидиришга тўғри келади. Иннайкейин, мабодо мени тополмасанг, ҳайрон бўлма, бекинган еримда ухлаб қолган бўламан, — деди.

Бир неча кундан бери Мунисага чоршаф ёпинтираман. Қизгинам ўн тўртга кириб қолди, бўйи ҳам бўйимга етди. Кичкинам гулдай очилди, оқقا мойил оч сариқ соchlари орасида оппоқ, кулчадай юзи, кун фаслига қараб ўзгариб турадиган кўм-кўк кўзлари билан кулганда ёноқларида гуллар очган, йиғлагандага эса кўзларидан инжулар тўкилган пари қизларига ўхшарди.

Хайруллобей чоршаф ёпинтиришимга тиш-тирноғи билан қарши. Мен ҳам унинг ҳали жуда ёшлигини биламан, лекин нима қиласай, қўрқаман. Таниш-билишлардан баъзилари:

— Фериде хоним, сен бунингни эркаклардан қочир. Бевақт қайнана бўлиб қолмагин тагин, — дейишарди.

Ичимда аллақандай ҳовлиқиши бор: ҳам суюнаман, ҳам хижил бўламан. Қайнаналарни бекорга заҳар дейишмайди.

Кеча мактабдан келаётган эдик. Бир маҳал кучанинг ул юзида келаётган ўн олти-ўн етти ёшли хушрўйгина йигитчага кўзим тушиб қолди. Бу мактаб боласининг биз томонга қараб-қараб қўйиши менга ғалати туйилди. Чоршафнинг тагидан Мунисага секин разм солдим. Нимани қўрдим денг? Ноинсоф сариқ чаён йигитчага кўз қири билан табассумлар узатса-я! Шунчалик ваҳмга тушдимки, кўча ўртасида ҳушдан кетиб қолишимга сал қолди. Қиз тушмагурни қўлидан ушлаб олиб, тергай бошладим. Олдин бўйнига олмади. Қарасаки, мен гапларига ишонмайман, шундан кейин ёлғондакам йиғлашга тушди. Сариқ чаён, кўз ёшларини қўрсам, чидолмасдан менинг ҳам йиғлаб юборишимни билади-да.

— Мен ҳам сенга қанақа жазо беришни биламан, — дедим. — Бозордан түқ яшил ипаклик сотиб олдим, сенга шундан чоршаф тикяпман.

Бугун эрталаб ҳам Муниса билан атиргул мойи устида қаттиқ жанжаллашиб олдик. Бундан бир неча ой аввал Хайруллобей билан гаплашиб ўтириб сүз орасида шу мойни яхши күрганлигимни айтиб эдим. Билмайман, қаердан топди экан, уч-тұрт кундан кеңин Хайруллобей менга бир шиша атиргул мойи келтириб берган эди. Адо бұлиб қолмасин деб, жуда төжаб ишлатаман. Худо умрингни бергур ноинсоф қиз бұлса ҳеч аямайды. Уйда жиндаккина ёлғиз қолдими — бұлди, уй ичини атиргул мойининг ҳиди тутиб кетади. Мен қыстовга олсам, үзини билмасликка солиб:

— Текканим йүқ, опажон, Худо урсин, — деб қасам ича бошлайди.

* * *

Күшадаси, 5 май

Бугун эрталаб Муниса бир оз тоби қочиб, ранги үчиб үйғонди. Күзлари қизариб, юзи сұлишиб турди. Мактабда ишим ниҳоятда күплиги учун уйда қолишининг иложи бұлмади. Битта кампир құшнимиз бор эди, шундан Мунисага қараб туришни илтимос қилдим-у Хайруллобейниңига чопиб кетдім. Үнга Мунисаниң касаллигини айтиб, келиб хабар олишини илтимос қилмоқчи эдим. Лекин омадим келмади: ярим соатча аввал Дулдулиға миниб, аллақаерга чиқиб кетген экан.

Үйга қайтиб келсам, Муниса үрнида ётибди. Құшним эса, умридан барака топсын, кечгача Мунисаниң ёнида пайпоқ түқиб ўтирибди.

Мунисаниң резандаси, йұтали эрталабқидан анча кучайған, боши ўтдай ёниб турған эди. Овози хириллаб қолибди. Нафас олаётганида томогида бир нарса халақит бераётганини айтди. Иягидан ушлаб, оғзини очтирдім, бүйнида құлымга қаттиқ нарсалар, безлар уринди. Күзларини қамаштирганига қарамай, чироқни

огзига тутиб қарадим. Оғзининг ичида, калта тили ат-рофида оқ шишилар күринди.

Муниса менинг ташвишга тушганимдан қулиб:

— Йұталсам нима бўпти, опажон? Зайниларда ҳам йұталардим-ку, эсингиздан чиқдими? — деди.

Кичкинам тўғри айтади. Зайниларда, қаҳратон со-вукда, қор ичидан топган кечамизда ҳам йұталмаган-ми? Болаларда шамоллаш нима деган нарса? Ўтиб кетади... Лекин Хайруллобейни топмаганим хижил қиласи. Ҳозиргина ўнбоши келиб, Хайруллобейнинг қўшни қишлоқда ётиб қолганлигини айтиб кетди. Худоё, у келгунча кичкинам туриб кетсин-да!

* * *

Кушадаси, 18 июль

Бугун эрталаб ҳисоблаб кўрсам, кичкинамни қора ерга қўйганимга раппа-расо етмиш уч кун бўлибди.

Бу даҳшатли айрилиққа ҳам, бу аччиқ аламга ҳам секин-секин кўнига бошладим. Инсон нималарга чидамайди!..

Боя қари доктор билан денгиз бўйига айлангани бордик. Кумлоқдан майда тошлар, садаф қобиқлари йиғиб, денгизга ота ва сокин сув бетида сирғантира бошладим.

Хайруллобей ёш боладай қувонди. Оқ киприклари орасидаги гуноҳсиз мовий қўзларини кулдириб:

— Оҳ, ёшлиқ, — деди. — Алҳамдулиллоҳ, бу аламни ҳам енгдик. Қара, рангинг билан бирга кайфиятинг ҳам кириб келяпти.

Кулдим.

— Нимага ажабланасиз? Сиздай доктори бўлган кишининг кайфияти очилса не ажаб? Бу ахир табиий нарса-ку, — дедим.

Хайруллобей вазмингина бошини тебратди:

— Табиий нарса эмас, кичкина, табиий нарса эмас! Докторлик ҳам инсонлар каби, китоблар каби, вафо ва садоқат каби асоссиз, маъносиз бир сафсата... Муш-

тумдай болани қутқазиб қолишга қурби етмаган бундай фаннинг юзига тупурганим бўлсин!

— Начора, докторбей, хафа бўлманг. Худонинг хоҳиши шу экан, — дедим.

Доктор алам билан юзимга қаради.

— Бечора кичкинам, биласанми, сенга нима учун раҳмим келади? Бошингда оғир қайғу, ўзинг тасаллига муҳтоҗсан-у, бирорнинг дардини кўриб, ўз дардингни унутасан-да, бошқаларга таскин бера бошлайсан. Сенинг бу мазлумлигинг, бошқаларга раҳмидиллигинг мени йиғлатади, кичкина, — деди.

Бир оз жим тургандан кейин ўзидан шикоят қила бошлади:

— Мен ҳам икки чақага арзимайдиган бўлиб, бачканалашиб кетяпман... Ё жинни-пинни бўлиб қолдими-а? Қани, кичкина, кетдик, юр.

Сарғайган далалар билан юриб уйга қайтдик. У ерларда ишлаётган деҳқонларнинг ҳаммаси докторни танир эди. Каттакон гарам ёнида ишлаётган бир қари хотин билан гаплашдик. Ҳайруллобей бир неча йил аввал унинг неварасини даволаган экан. Кампир ўтириб олиб, роса дуо қилди. Кейин саратон қўёшида куйиб-ёниб қўш ҳайдаётган бақувват болани чақирди.

— Бу ёқقا кел, Ҳусайн, валинеъматингнинг қулини ўп. У бўлмаганда сен ҳозир бир ҳовуч тупроқ бўлиб кетардинг, — деди.

Қари доктор Ҳусайннинг офтобда куйиб, терлаб кетган юзини силаб туриб:

— Мен унақа қўлини қуруқ ўтириб кетаверадиганлардан эмасман, йигит. Ундан кўра бизни молангга миндириб ўйнат, — деди.

Иккита кучли ҳўқиз қўшилган молага миндик. Бугдой денгизининг сариқ тўлқинлари устида беш-ўн дакиқача гашт қилиб айландик.

* * *

Бугун у воқеани ёзсам бўлади, юрагим чидаш бепар деб ўйлайман.

Дафтаримнинг охирги саҳифасини ёзган кечамнинг эртасига эрталаб Мунисанинг аҳволи оғирлашди. Овози бутунлай бўғилиб қолди. Бечора болам! Нафас ололмай қийналар эди. Нима бўлса ҳам, бошқа доктор олиб келмасам бўлмайди, деб энди чоршафимни ёпина бошлаганимда, Хайруллобей кириб келди. У касални қараб, қўрқинчли ҳеч нарса йўқлигини айтди. Лекин қовоғи тушиб, хаёл суриб қолди.

Қовоғи тушиб кетганлиги менга ёқмаганини ботинқирамай ўзига айтдим. Докторнинг жаҳли чиқди. Елкаларини қисиб:

— Кўп ғиди-биди қилаверма! Ўзим чарчаб, ўлиб турибман, тўрт соатлик йўлдан келдим-а! Сенларга хизмат этганим етмай, тағин дилимни сиёҳ қилишинг қолдими? — деди.

Хайруллобей оғир касалларни кўрганда ҳар вақт шунаقا асабийлик, қўполлик қиласарди.

Юзимга қарамасликка тиришиб:

— Кераги бўлмаса ҳам, бир-иккита таниш докторларни чақираман. Қоғоз-қалам олиб кел, тез бўл, — деди.

Бутун ҳамма ишим тескарисидан келаверди. Эрталабдан бери мактабдан уч марта ходима чақириб келди. Маориф вазирлиги кенгашининг иккита аъзоси билан бир инспектор келибди. Мендан баъзи нарсларни суриштиришмоқчи эмиш. Ходима учинчи марта келганда, ёқасидан судраб кўчага чиқариб ташлагудай бўлдим.

Хайруллобей, жаҳли чиқиб, мени жеркиб ташлади:

— Сен бу ерда нима қиласан? Бор, ишингни қил. Ўзим чарчаб, ўлай деб ўтирибман-у, яна сенинг хархашангни ҳам кутарайми? Бўл тез, чоршафингни ёпин, марш! Бу ерда ивирсиб, мени ишдан қолдиряпсан. Худо урсин, бўлмаса ҳозир чиқиб кетаман.

Қари доктор овозини шу қадар қўрс, терс қилиб буюрдики, бўйсунмасликнинг иложи қолмади. Чурқ этолмай қолдим. Чоршафим остида йиғлай-йиғлай мактабга кетдим.

Маориғ вазирлиги мени дунёнинг барча ноз-у неъматлариға ғарқ қилганда ҳам, бугунги фидокорлигим ҳақини тұлай олмайды. Инспекторлар синфмасинф юриб, болаларни имтихон қилишар, дафтарларни күрмоқчи булишар, куракда турмайдиган минг турли нарсаларни сұрашарди. Бошимга тушган фалокат ичидә нима үйлаганимни, жавоб қилганимни билмайман. Вақт чошгоҳдан ошган бұлса ҳам, улар ҳамон кетишмас әди.

Охири улардан бири паришенлигимні сезиб:

— Тобингиз йүқми, мудира хоним? Юзингиз изтиробли күринади, — деди.

Ортиқ үзимни тутолмадым, марҳамат тилаётгандай бүйнимни әгдим, құлларимни қовуштириб:

— Уйда болам үляпти, — дедим.

Ачинишди, бемаъни тасаллилар бериши, кейин кетишмінга рухсат этиши.

Уйим билан мактаб ораси ниҳояти беш дақиқалийүл. Лекин ҳозир у йүлни ярим соат, балки ундан ҳам узокроқ муддат босдым. Эрталабдан бери тезроқ үйга қайтсам деб учіб турганимга, қийналганимга қарамай, энди у ёққа боришга нима учундир оёғим тортымас әди. Күчаларда ёлғыз гандираклар, деворларға сұяниб қолар, юра-юра чарчаган йүловчилардай чашма тошларға келиб үтирадым.

Үйимизнинг очиқ деразасидан ёт эркакларнинг бошлари күринди. Эшикни менга ўнбоши очди. Бир нима сұрашға ботинмай, гапирмасайди деб, күзларим билан, паришен ахволим билан ёлворар әдим. Лекин у мен кутмаган сұзлар билан қарши олди:

— Бола бечора касал... Иншооллоҳ, Худо шифосини берар, — деди.

Бирдан шифтлар ларзага келди, зинапоя устида доктор Хайруллобей күринди, күкраги очиқ, енглари шимарилған әди.

— Ким келди, ўнбоши? — деб үкирди.

Мажолим қуриб, зинага үтириб қолдым. Хайруллобей ташқары қоронғисида мени күргунча кутиб турди, кейин саросимали бир товуш билан:

— Фериде, сенмисан? Жуда соз, қизим, жуда соз, — деди. Кейин секин ёнимга тушди. Ахволим ҳамма нарсадан хабардорлигимни билдириб турарди. Құлларимни ушлади, дудуқланиб, тутилиб гапира бошлади: — Қизим, тишиңгни тишиңгга қўй, үзингни маҳкам тут. Ишооллоҳ, тузалиб кетади. Қон қуйдик, құлимиздан нимаики келса қилдик. Худонинг даргоҳи кенг. Умид узиб бўлмайди.

— Докторбей, рухсат беринг, үзини кўрай, — дедим.

— Ҳозир эмас Фериде, бир оздан кейин. Энди ухлади. Худо ҳақи, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Ўлай агар, чарчаб ухлаб қолди.

Ҳовлиқмасдан, лекин қаттиқ туриб талаб этдим:

— Ҳақингиз йўқ, докторбей, албатта кўришим керак! — Овозимда йиги бор эди, кейин инграб туриб илова этдим: — Сиз ўйлаганингиздан кўра бардамроқман. Үзини уриб, дод солади, деб қўрқманг!

Хайруллобей бир оз ўйланди, кейин бошини силкитиб рози бўлди.

— Хўп, қизим. Лекин эсингда бўлсин, беҳуда оҳ-у воҳлар касални чўчитади.

Инсон ўз уҳдасига бирон мажбурият олгандан кейин, қанчалик алам ва ҳасратга учрамасин, сукут сақлашга, чидашга мажбур бўлади. Хайруллобейнинг елкасига бошимни қўйиб уйга кирганимда на қўнглимда ҳаяжон ва на кўзларимда бир томчи ёш бор эди.

Орадан етмиш уч йил қадар узун етмиш уч кун ўтган бўлса ҳам, Муниса ётган уй ҳали-ҳали кўз ўнгимдан кетмайди.

Ичкарида кўйлакларининг ёқалари ечилиб, енглари шимарилган иккита ёш доктор билан битта кампир бор эди. Даражтларнинг япроқлари орасидан тушиб турган чошгоҳ қуёши уй ичини ёрқин ҳаётга тўлдирган. Ташқарида қушлар, чигирткалар чирқиллашади. Узоқдан граммофон овози эшитилади. Уй ичи ивирсиган: курсиларда, рафларда шишалар, пахталар, ерларда,

деворларда Мунисанинг минг турли нарсалари. Ойнак ёнида унинг ўзи Хайруллобейнинг боғидан териб келтирган бир даста гул, комод устида Муниса денгиз бўйидан йиққан бир ҳовуч рангли тош, садаф қобиқлари; стуллардан бирининг тагида бир пой поябзали; деворда Б... даги уйимизда мен сув бўёғи билан солган расми (бошида дала гулларидан ясалган чамбар, қучоғида Мазлум билан тушган эди), сўнгра минг турли мунчоқ, лахтаклар, шиша болдоқлар, келинчаклар сурати солинган открытикалар – хуллас, бир қиз бола қалбининг жавҳарлари, энди бўйинларини қисиб қолган гарibalari...

„Энди Мунисам чоршаф ёпинадиган катта қиз бўлиб қолди“, деб икки ҳафтача бурун никелланган ажойиб каравот сотиб олган, уни худди қўғирчоқнигига ўхшатиб тўрлар билан ясатган эдим.

Кичкинам шу ипак кўрпалар ичида ўзи ҳам ипакдай сузилиб, чўзилиб ётарди. Боши худди уйкуда тушиб кетгандай, бир ёнга оғиброқ қолибди. Каравотининг оёқ томонидаги суюнчиғида яқинда сотиб олинган тўқ яшил чоршафнинг бичиқлари осилиб ётиди. Бош томонидаги рафда Б... да мен сотиб олиб берган қўғирчоқ кичкинамнинг бўсаларидан ранги ўчган юзи, йирик мовий кўзлари билан унга қараб турибди.

Қизгинамнинг юзида касалликнинг на азоби ва на қийноғи қўринади. Ҳорғинлик уйқуси элиттан оғзининг атрофида тирикликнинг сўнгги аломатлари дилдирап, кулимсирамоқчидай очилган лаблари инжу тишларини кўрсатиб турарди. Бу гўзал, айни замонда шўрлик неъматлар, бир қоронғи қишлоқ мактабида қалбимга жо бўлган дақиқалардан то шу бугунга қадар мени баҳтиёр қилиб келган эди.

Қушлар ҳамон шодланишади, граммофон ҳануз тинмай чалади, чошгоҳ қуёшининг дараҳт япроқларини тараган нурлари бу рангиз бола юзига, ушланган капалак қанотларидан бармоқларида қоладиган йилтироқ чангга ўхшаш бир ранг беради, пешанасига тушган сариқ соchlари билан ўйнашади.

На фарёд кутардим, на устига ўзимни ташлаб ёқами ни юлдим! Құлларим қари докторнинг бўйнида, бошим унинг елкасида, бу аламли манзарани сеҳрлангандай томоша этардим.

Ўлим бечора боламга ой ёғдуси ҳусни билан яқинлашар, унга хос ҳафифлик билан пешанасидан, лабларидан ӯпар эди...

* * *

Докторлар каравотга яқин келишди. Улардан бири шойи кўрпани очиб ташлаб, Мунисанинг яланғоч қўлига игна келтирганини кўрдим.

Хайруллобей хиёл ўгирилиб, гавдаси билан мени тўсив олди. Ёш докторлардан бири:

— Одеколон, пича одеколон! — деди.

Қари доктор боши билан рафга имо қилди.

Кушлар ҳамон тинмас, граммофон эса шўх куйларини қўймас эди.

Бирдан уй ичини атиргул мойининг ҳиди тутиб кетди. Одеколон топиша олмай, атиргул мойини ишлатишибди.

Атиргул мойи!.. Кичкинамнинг қўлидан тортиб олган эдим-а шу шишани!.. Менга баҳш этган шунча шод-у хуррамлик эвазига у яхши кўрган арзимас бир нарсани қизғанибман, шундай бағритошлиқ қилибман-а!

Инграётгандек, аламли товуш билан:

— Шишани кўрпага бўшатинг, докторбей. Кичкинам бунинг ҳидидан хурсанд бўлади, — дедим.

Хайруллобей соchlаримни силарди.

— Юр, Фериде, юр болам, ташқарига чиқайлик, — деди.

Мунисани охирги марта ўпишни истардим. Лекин юрагим дов бермади, фақат яланғоч қўлини ушладим. Кичкинам ора-сира қўлларимни ушлар, ҳовучимни ағдариб кафтларимдан ӯпарди. Мен ҳам шундай қилдим. Бечорамнинг куришган, сўлишган ҳовучларини устма-уст ўпдим, опасига қилган бутун яхшиликлари учун ташаккур этдим.

Ана шу дақиқадан сүнг Мунисани қайтиб күрмадим. Мени жойимга олиб бориб ётқиздилар, ёлғиз қолдириб кетдилар.

Бутун вужудим дағ-дағ титрар, ҳамма ёгимдан тер күйилар эди. Уй ичига тұлған атиргул мойининг ҳиди тұлқын сингари мени бағриға олар, нафасимни бұғар эди. Ұша он бу ҳид, бу чошгоҳ қүёшининг нурлари, құшларнинг садолари менға йиллар буйи давом эта- ётгандай түйилди. Кейин секин-секин күз үнгім қорайди. Құзларимга Муниса, қор бүронлари ичіда у йүқолған қоронғи кече күрінді. Кичкинамнинг эшикни тақиллатган, бүронда чирқираб йиғлагани қулоқларимға кирди.

Кечанинг қайси соати эканлигини билмайман. Еруғ нур құзларимни қамаштири. Сочларимга, пешанамга құл текканини сездім. Құзларимни очдим: қарі доктор құлида шамдон билан юзим устида әнгашиб турар, сүниқ мовий құзларіда, оппоқ киприкларіда ёшлар титрар эди.

Худди туш күраётгандай:

— Соат неча? Ұзилдими, а? — деб сүрадім.

Шу сұзлардан кейин секин-секин яна Зайнілар кечасининг қоронғилигіга чұмдым.

* * *

Құзларимни очганимда ётган еримни таний олмадим: бошқа уй, бошқа деразалар... Тирсакларимга ти- раниб турмоқчи бұлдым, лекин бошим менини әмас- дай яна ёстиққа түшди. Шошиб теварагимға қарадим-у яна докторнинг мовий құзларини күрдім...

— Фериде, мени танияпсанми?

— Нега танимайин, докторбей? — дедім.

— Худога шукур, Худога шукур. Энди у күнларнинг бетини күрмайлик...

— Бир нима бұлдими, докторбей?

— Сенинг ёшингдаги болалар учун құрқинчи йүқ. бир оз ухладинг, қизим, бир оз ухладинг. Үнчалик аҳа- мияти йүқ...

— Қанча ухладим?
— Кўп-у, лекин зарари йўқ... Ўн етти кунча...
Ўн етти кун! Шунча ухлаш! Қизиқ-ку?.. Ёруғ мени безовта қилгани учун яна қўзларимни юмиб олдим. Бу ўн етти кунлик уйқуга бошқа бироннинг кўксидан чиқаётгандек, бошқа бироннинг лабларидан учайётгандек галати бир қаҳқаҳа билан кулдим. Кейин яна ухлаб қолдим.

* * *

Оғир асабий тутқалоқни бошдан кечирдим. Доктор Хайруллобей мени ўз уйига олиб келиб, ўн етти кун тепамдан жилмай ўтирибди. Бу умримда биринчи марта қаттиқ оғришим эди. Тамом тузалиб кетишим қирқ кундан ортикроққа чўзилди. Кунларча ўрнимдан турмай ётдим. Касалдан кейин соchlарим туша бошлади. Бир кун қайчи сўраб олиб, сочимни қирқиб ташладим.

Тузалиш қандай яхши нарса! Одам дунёга янгидан келгандай бўлади. Энг аҳамиятсиз нарсаларга ҳам чиройли қўғирчоқларга қараган ёш бола сингари суюниб, яйраб-яшнаб қарайди. Ойнакка ўзини урган капалак, ойна чеккасида ранг-баранг товланган қўёш нури, узоқдаги поданинг маърашлари қалбимни лаззат билан типирчилатади.

Касаллик сўнгги уч йил давомида қалбимда йиғилган барча заҳр-у заққумларни олиб кетди. Хотираварим менга бошқа биронникидай туйиларди, чунки улар қалбимда энди на алам ва на ҳаяжон уйғотарди. Дам-бадам ҳайрон бўлиб ўзимдан сўрайман: „Балки булар бир маҳаллар кўрилган тушнинг хира хотираваридир? Ёки буларни бирон эски романда ўқиганмиканман?“

Ха, буларнинг ҳаммасини тушда, ундаги одамларни эса ранглари ўчиб, чанг босиб ётган эски суратларда кўргандайман.

Доктор Хайруллобей мажолсиз ётган кунларимда ёнимдан бир кун ҳам жилмай дўстларча парвариш қилди. Гоҳ ҳикоялар айтиб, гоҳ романлар ўқиб, мени

зериктирмасликка, кулдириб ўтиришга ҳаракат қилди. Бечоранинг ўзи ҳам роса чарчади.

— Ишқилиб, тузалиб кет... Худо ҳақи, оғриб-нетиб қолмаганимда ҳам, азбаройи маза қилиш учун, ипакли кўйлак тикитириб, уч ой кўрпага кириб ётиб оламан. Сенга шунақаям нозлар қилайки... — дерди.

Баъзан ухлаётганга ўхашаш толиқиб қоламан. Юп-қалашган қовоқларимдан ўтган қуёш нури менга пушти туйилади. Шундай пайтларда Хайруллобей бош томонимдаги курсида китоб ўқиб ё мудраб ўтирган бўлади. Ана шундай толиққан дамларимда жоним танамдан чиқади-ю, нурдай, овоздай фазоларда учеб юрган бўлиб кўринади. Қаерда, қайси мамлакатга учеб кетяпман? Ўзим ҳам билмайман. Бирдан чукӯр чоҳга қулай бошлайман, ана шунда юрагим орқамга тортади, сесканиб уйғониб кетаман. Кўзларимни очиб, узоқ, жуда узоқ ерлардан қайтиб келгандай бўламан. Қулоқларимда нур тезлиги билан манзара тортиб ўтган масофаларнинг шамоллари гувуллайди, кўзларимда етти қават осмонда кўрилган хира, туманли мамлакатларнинг тарқоқ, сўник хотиралари пирпийради.

* * *

Илгари куни Хайруллобейга:

— Докторжоним, энди бутунлай тузалдим. Уни зиёрат қилиб келайлик, — дедим.

Хайруллобей олдин рози бўлмади. Ярим ой, ҳеч бўлмаса яна бир ҳафта сабр қилишни илтимос қилди.

Начора, касалларнинг бир сўзлилигини, инжиклигини қайтариб бўлмайди. Қари дўстимни ахири кўндиридим. Боғдан икки қучоқ гул, денгиз бўйидан бир ҳовуч ранг-баранг тош (кичкинам буларни гулдан ҳам яхши қўради). Йиғдик.

Мунисагинам ўртаер денгизи бўйидаги тепаликка, ўзи каби нозик бир сарв дарахти остига қўйилибди. Қабри ёнида бир неча соат ўтирдик. Касал ётганимдан бери доктор иккаламиз унинг тўғрисида биринчи мар-

та гаплашдик. Кичкинамнинг қандай ўлганини, қандай қумганларини билгим келди. Қанча қистасам ҳам, Хайруллобей тафсилотини айтиб бермади. Фақат бир нарсанигина била олдим: дағн қилингандан кейин имом Мунисанинг онасини сұраган экан, табиий, ҳеч ким билмабди. Хайруллобей, бу кичкина қызга менинг оналиқ қилиб юрганимни эслаб, отимни айтибди. Болажонимни „Муниса Фериде қизи“ деб, тупроққа...

* * *

Күшадаси, 1 сентябрь

Бугун эрталаб Хайруллобей менга:

— Қизим, мени яна қишлоқдан чақириб келишибди, — деди. — Дулдул сенга омонат. Менга қара, оёгининг ярасини ўзинг боғла, уни айиқ үнбошига ташлаб қўйма. Невлай, Дулдулнинг оёғини ҳам ўзиникига ўхаш кестирмоқчими дейман-да! Ҳайронман, оёғи ҳеч тузалмаяпти. Яра боғлашни биласан, шундай қил: боғлаб бўлганингдан кейин, жониворни боққа олиб чиқиб, беш-ўн дақиқа айлантир, ҳаво олсин. Иннайкейин, иложи бўлса, бир оз, лекин кўп эмас, йўрттири, уқдингми? Энди, яна битта иш бор: бугун новвой Хуршид ижара пулини олиб келади. Қайдам, йигирма саккиз лирами, хуллас, келтирган пулини менинг номимдан олиб қоласан. Учинчи ишга келсак, ҳаҳ қуриб кетгур. нима эди? Мия ҳам қолмади... Ҳа, эсимга тушди, кутубхонамни пастга туширтири. Денгиз тарафдаги хонани сенга бераман. Чиройли хона, қишиш шамоли урмайди, совқотмайсан.

Қанчадан бери айтмоқчи бўлган гапимни айтиш пайти келган эди.

— Докторбей, Дулдулдан ташвиш қилманг, ижара ҳақини ҳам оламан, лекин учинчисига ҳожат бормикан? Жуда узоқ меҳмонингиз бўлиб қолдим, шунчалиги етар дейман. Рухсат берсангиз, мен кетсам, — дедим.

Докторбей қўлларини белига тиради, менга тақлид қилиш учун товушини ингичкалаб:

— Жуда узоқ мәхмөнингиз бўлиб қолдим, шунчалиги етар. Рухсат берсангиз, мен кетсам! — деди. Кейин қовоғини осилтириб, муштини дўлайтирди: — Нима дединг? Кетасанми? Мана буни кўрдингми! Оғзингни қулоқларинггача йиртаман, ана ундан кейин чинакамига то қиёматгача куладиган бўласан!..

— Лекин, докторбей, мәхмон ҳам иззати билан-да.

— Жуда соз, кичик хоним ҳазратлари, кетмоқчилиз, лекин қаерга?

Кулимсираб жавоб қилдим:

— Докторбей қаерга боришимни ўзим ҳам билгим келади. Лекин кетиш керак-да. Бутун умр сизнинг олдингизда қололмайман-ку? Шундай эмасми?.. Энг оғир кунларимда менга ёрдам қилдингиз, буни ҳеч маҳал унутмайман, лекин...

— Ҳой, зингарча, шумлик қилма! Сен билан биз „дўст тутинган иккита човуш“ бўлиб қолганмиз. Бас қил, bemaza гапларни!

Хайруллобей иягимдан тутди.

Мен эса ҳамон тиранни туриб олдим.

— Докторбей, қолсам — ўзимнинг жоним ҳам роҳат қиласди. Ишонинг, мен сизнинг ёнингизда ўзимни жуда баҳтиёр ҳис қиласман. Лекин қачонгача сизга юқ бўласман? Биласман, сиз жуда одампарвар, жонкуярсиз...

Докторбей калта соchlаримни тўзғитиб ҳадеб мендан куларди, кейин яна мени эрмак қилиш учун, бетларини бужмайтириди, лабларини чўччайтириди, товушини ингичка қилиб:

— Одампарвар, жонкуяр!.. — деди. — Нима, сен билан трагедия ўйнаяпмизми, жинни қиз? Тушунмайдиган маҳлуқ экансан. Одамгарчилик, жонкуярлик деган нарсаларинг етти ухлаб тушимга ҳам кирган эмас, зингарча! Мен ўз кайфим учун яшадим, сенга ҳам яна шу кайф учун хизмат қиласди. Сени ёқтиргмаган бўлсам, башарангга қарапидим? Ўзимни минорадан ташлаганимни эшиксанг, „жонкуярлик, фидокорлик қилди“, деб юрма, ишонма! „Бу худбин чол минорадан

ўзини ташлаб, қандай маза топди экан?“ деб ҳайрон ҳам бўлма. Молернинг битта қаҳрамони бор, менга жуда ёқади. Боёқиши калтаклашатганда одамлар ёрдамга югуриб келишса, буларни ҳайдаб: „Бор, ишларингни қил! Вой Худо! Вой Худо! Билмайсизлар-да, балки таёқдан ҳузур қилаётгандирман!“ дейди. Бўлди, бас қилайлик валаклашни, қизим. Келгунимча уйинг тахт бўлмаса, аҳволингга вой! Битта таниш қоровул бор, йўғон, ўлгудай тўмтоқ, Худо ҳақи, ўшани чақириб келаман-у, дод деганингга қўймай никоҳингни ўқитаман. Кўрдингми, қанақа жазо бераман?

Хайруллобей баъзи маҳаллардаги сингари яна хунук сўзлар билан ҳазиллаша бошлайди, мени тағин уялтиради, деб ёнидан қочиб кетдим.

* * *

Хайруллобей менинг учун ҳам ота, ҳам яхшигина дўст бўлиб қолди. Уйида ўзимни бегонадай сезмайман, мен сингари қалби синган, ҳаёти барбод бўлган бир қиз қанчалик баҳтиёр бўла олса, мен ҳам шунчалик баҳтиёрман. Ўзимга минг турли иш ўйлаб топаман: қари энагага ёрдам, уй йиғишириш, боқقا, меваларга, ҳатто докторнинг ҳисоб-китобларига қарашиш, шунга ўҳшаган яна минг хил иш...

Бу ердан кетиб қолсан, нима қиласман? Мен ахир ногирон қаторидаман. Дуруст, соғлиғим секин-секин яхшиланиб боряпти, лекин бефойда, ичимда алланарса сингандай кўринади. Эски соғлиғимни, менга ҳамма нарсани ёқтириб келган эски хушчақчақлигимни энди ҳеч вақт тополмайман. Кулиб туриб йиғлайман, йиғлаб туриб куламан. Дақиқам дақиқамга ўҳшамайди. Масалан, кеча кечқурун кайфиятим яхши эди. Бошимни ёстиққа қўйганимда ўзимни жуда баҳтиёр билдим. Тонготарда, қоронгида эса ҳеч сабабсиз йиғлаб ўйғондим. Менга нима бўлди? Нимага йиғладим? Буни ўзим ҳам билмайман. Назаримда, кечаси бу вафосиз дунёнинг ҳамма уйларига бирма-бир кириб, қанчалик ғаму фусса, қанчалик умидсизлик бўлса, ҳаммасини йи-

ғиб келиб қалбимга жойлагандайман. Бу сабабсиз, номсиз, тилсиз ҳасрат ичиде титраб: „Онажоним, онажоним!“ деб қичқирап, фарёд қилиб юбормаслик учун құлларим билан оғзимни түсардим.

Бирданига құшни хонадан Хайруллобейнинг овози әшитилди:

— Фериде, сенмисан? Нима бұлды, қизим?

Қари доктор құлида шамдон билан хонамга югуриб кирди. Нима бұлганини, нимага йиғлаганимни сүроқлаб үтиришни лозим құрмай, аҳамиятсиз, балки маңносиз шафқат сұzlари билан тасалли бера бошлади:

— Ҳечқиси йўқ, қизим, ҳечқиси йўқ. Асаб тутқалоги, үтиб кетади, болам. Вой, бечора болам-е!

Қўзларимдан ёшлар қуйилар, овқат тиқилиб қолган қүш болалари сингари оғзимни катта очиб ҳиқиллар, титрар эканман, қари дўстим деразага ўғириллида, қоронғида узоқларга мушт дўлайтириб:

— Худо жазойингни берсин! Ойдай қизни хароб қилдинг, — деди.

Ёлғиз қолсам, шундай касаллик, умидсизлик тутқалогига қандай бардош бераман, нима қиласман? Буни қаранглар... Ҳозир шу ақлга сиғадиган нарсами? Доктор ҳеч бўлмаганда бир ой, балки бундан ҳам кўпроқ ёнимдан жилмайди...

* * *

Олажақоя чорбоги, 10 сентябрь

Бир ҳафтадан бери Олажақоя чорбогидаман. Хайруллобей бундан ўн кун аввал:

— Фериде, Олажақояда битта чорбогим бор. Анча вақтдан бери хабар олғаним йўқ. Ишчиларни бўш қолдириб бўлмайди. Сени ўн-ўн беш кунга олиб кетаман. Баҳонада ҳавони ўзгартирасан, баҳринг очилади. Ҳадемай мактабларда ўқишилар бошланади, ана ундан кейин бутун йил, қимирлай олмайсан, — деди.

— Докторбей, бағри кенг ерларни жуда яхши кўра-

ман, лекин начора, мактабларнинг очилишига оз қолди.
Ҳайронман, қандай бўлар экан? – деб жавоб бердим.

Докторбей жаҳли чиқиб елкасини учирди.

– Ия, борасанми, деб сўраганим йўқ-ку сендан!
Ундаи бўлармикан-бундай бўлармикан деганинг ни-
маси? Мен сенга „олиб кетаман“, дедим. Докторнинг
ишига нимага аралашасан? Билдириг ёзаман-у, зўрлаб
олиб кетавераман, юр бу ёқقا! Тур, бир-икки қатор
кийим-кечагингдан, кейин уч-туртта китоблардан ол.

Хайруллобей менга худди мактаб боласига буюр-
гандай буюрди. Касаллик иродамни заифлаштириб қў-
йибдими, унга ҳеч бас келолмайман. Қизиги шуки, бун-
дан зорланмайман, аксинча, унга итоат қилиш ўзимга
ёқади.

Докторнинг чорбоги қаровсиз қолган экан. Лекин
ӯзи ниҳоятда дилкаш жой! Қишида ҳам бу ерлар баҳор-
га ўхшармиш. Бир ажойиб тепалик борки, томоша
қилган билан одам тўймайди. Бу ер ҳавонинг авзойига:
бузуқ ё очиқ, эрта ё кеч эканлигига қараб тусини ўз-
гартириб, қизил, пушти, нафармон, оқ, ҳатто қора
рангларда товланиб туради. Шунинг учун ҳам бу ерни
„Олажақоя“ деб аташган.

Чорбог мени кутганимдан ортиқ машғул қилди.
Молбоқар хотинлар билан сут соғишдим. Энди мен
билан ҳам дўстлашиб қолган Дулдулга миниб, атроф-
даги чакалакзорларга бораман. Қисқаси, мен орзу қил-
ган кенг бағирли баҳаво ҳаёт.

Шундай бўлса ҳам, кўнглим тинч эмас. Бир неча
кундан кейин мактаб очилади. Ишимга боришим, би-
нони супуртириб-сидиртириш им керак. Хайруллобей-
га эса ҳеч гап уқтириб бўлмайди. У кечалари менга
романлар ўқитади.

– Булардаги қовушмаган сафсалаларга чидаб бўл-
майди, лекин улар сенинг оғзингдан бошқача, ёқим-
ли бўлиб чиқади, – дейди.

Кеча кечаси унга яна китоб ўқиб бердим. Баъзан
очиқ сўзлар учраб қолади. Уларни ўқишга уялиб, ўрин-
ларига дарҳол бошқа сўз қўйиб ёки шундай жумлалар-

ни ташлаб кетиб ўқийман. Хайруллобей бұлса шошиб қолганимни сезиб, шифтни йиқитгудек қаңқаға күтаради.

Бирдан қоронғида итлар ҳура бошлашди. Деразани очиб қарадик. Чорбоғ әшигидан битта отлиқ кириб келаверди.

Хайруллобей:

— Ким у? — деб сүради.

Үнбошининг овози эшитилди:

— Менман.

Үнбошининг шундай бемаҳалда Қушадасидан келиши бежиз бұлмаса керак. Доктор:

— Иншооллоҳ, тинчликидир. Мен пастга тушиб билиб чиқай. Кечикиб қолсам ётавер, кичкина, — деди.

Хайруллобей үнбошининг олдода бир соатча қолиб кетди. Юқорига юзи қизариб, қовоқлари осилиб чиқди.

— Үнбоши нимага келибди, докторбей? — дедим. У жаҳли чиқиб, бақириб берди:

— Сенга бориб ёт демадимми? Нима қиласан суриштириб? Вой бу қызларнинг миясизлиги-ей! Үзимга тегишли иш.

Хайруллобейнинг табиатини яхши билиб олган эдим. Бундай пайтларда гапини қайтариб бұлмайды. Чор-ночор шамдонни олиб, хонамга чиқиб кетдім.

Эртасига эрталаб уйғонсан, Хайруллобей мұхим иш билан шаҳарга тушиб кетибди. Бугун қайтмасам, ташвиш қымасин, деб тайинлабди.

Үнбоши келтирған хабар докторни қаттық безовта қылған күринади.

Чошгоҳ маҳалида докторнинг уйини йиғишириб туриб, каравоти ёнида конверт парчасига күзим тушиб қолди. Олдим. Каттакон бир идоранинг мұхри босилған бу конверт устида фақат „Қушадаси мактаби муд“, деган сұzlаргина қолибди. Ҳар ҳолда, бу хат менға тегишли булиши керак... Конверт парчаси мени чуқур ўйлатиб қўйди. Ажабо, буни кеча үнбоши келтирдимикан? Ундай бұлса, нима учун Хайруллобей

мендан яширди? Иннайкейин, менга тегишли расмий хатни қандай қилиб очади? Йүқ, бундай бўлиши мумкин эмас, миямга бошқа фикр кела бошлади: бу конверт, албатта, китоб орасида Кушадасидан келган.

* * *

Кушадаси, 25 сентябрь

Ҳаётни расвогарчиликдан иборат деганлар нақадар тўғри айтишган!

* * *

Сўнгги воқеани дафтаримнинг сўнгги саҳифасига борича ёзаётибман. Ўзимдан на бир эътиroz сўзи ва на бир томчи кўз ёши қўшаман. Мен буни истамайман.

Хайруллобей мени чорбоғда икки кун куттирди. Учинчи кеча ташвишим шу даражага етдики, эртасига эрталаб нима бўлса ҳам арава қўштириб, ўзим шаҳарга тушишга қарор қилдим. Лекин эрталаб уйғонсам, ўзи келиб қолибди.

Бегам, бепарво Хайруллобейни ҳеч маҳал бунчалик паришон, бунчалик чарчаган авзода қўрмаган эдим. Ҳар маҳалгидай соchlаримга лабларини теккизди-да, юзимга диққат билан қараб:

— Эҳ, Худо жазоларини берсайди! Туф!.. — деди.

Бошимга янги фалокат тушганини пайқадим, лекин сўрашга журъат этмадим.

Хайруллобей қўлларини чўнтақларига солиб олиб, анча ўйланиб юрди. Кейин қўлларини елкаларимга кўйиб:

— Кичкина, бир нима билганга ўхшайсан, — деди.
— Йўқ, докторбей.
— Биласан, бўлмаса индамай ўтирмас эдинг. Албатта суриштирадинг.

Фоят оғир, жиддий ҳаяжон билан:

— Йўқ, докторбей, ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — дедим. —Faқат таъбингизнинг тирриқлигини, изтироб чекаётганингизни кўриб турибман, бирон қайғунгиз бор. Менинг ҳам ҳомийим, ҳам отам бўлга-

нингиз учун сизнинг қайғунгиз менинг ҳам қайғум, шундай эмасми? Нима бўлди?

— Фериде қизим, ўзингни етарли даражада қувватли сезасанми?

Мароқум ваҳмимдан ошиб тушди. Ўзимни вазмин кўрсатишга киришиб:

— Мен дадил қизман, бунинг исботини бир неча марта ўзингиз ҳам кўргансиз. Айтаверинг, докторбей, — дедим.

— Фериде, мана бу қаламни қўлингга ол, айтган нарсаларимни ёз. Тур, қизим, қари дўстингга баҳузур ишонавер.

Хайруллобей тўхтаб-тўхтаб, ўйлаб-ўйлаб шу сатрларни ёздирди: „Қушадаси Маориф президиуми кенгаши олийларига.

Маориф соҳасидаги хизматимни давом эттиришга саломатлигим йўл қўймагани сабабли, Қушадаси қизлар рушдияси мудирлигидан мени озод қилишингизни сўрайман, афандим“.

— Энди, қизим, ўйланиб ўтирасдан, бир нима сўрамасдан қофозга қўл қўйгин-у менга бер. Қўлларинг титраяпти, Фериде. Юзимга ҳам қарай олмаяпсан. Майли, қизим, майли, қарамаганинг яхши. Чунки пок қўзларинг билан менга қарасанг, ўзимни йўқотиб қўяман. Ёмон ҳодиса бўлганини тушундинг, шундай эмасми? Энди қулоқ сол, Фериде. Агар ўзингни урадиган, ҳаяжонга тушадиган бўлсанг, гапимни шартта кесишига мажбур бўламан. Сен ҳамма гапдан хабардор бўлишинг керак. Фериде, ҳаётга аралашган шу уч йилнинг ичидаги одамларнинг қандай маҳлук эканлигини билиб олдим, деб ўйлайсан, шундайми? Бекор ўйлабсан, мен олтмишга кириб қолибман-у ҳалигача одам боласининг нималигига ақлим етмайди. Мен дунёда минг хил пасткашлик, шармандагарчиликни кўрдим-у, лекин бунақангисини қари калламга ҳеч сифдира олмайман. Биласан, иккаламиз дунёда энг тоза, энг ҳалол, қадрдан дўстлармиз, шундай эмасми? Касал вужудингни ойларча ўз қўлим билан парвариш қилдим, худди

ўз қизимдай парвона бўлдим. Биласанми, бизнинг тўғримизда нималар ўйлашяпти, нималар дейишаپти, Фериде? Йўқ, тасаввур қилолмайсан. Мен сенинг ошиғинг эмишман! Юзингни тўсма, йўқ, боингни баланд кўтар. Юзи қораларгина шундай қилиши мумкин, сен бўлсанг, аксинча, пок қизсан. Биз нима қилдикки, бир-биримиздан уялайлик? Гапимга қулоқ сол, Фериде, қулоқ сол, охиригача эшит. Бу лаънати бўхтон энг аввал мактабларингда туғилибди. Муалималаринг орқаворатдан бизнинг тўғримизда ҳар хил бўлмагур нарсалар айта бошлишибди. Сабаби маълум: улар турганда сенинг мудира бўлишинг-да. Мен бундан олти ой аввал сенга билдирамасдан, Измирда дафтардор бўлиб ишловчи бир дўстимга икки энлик хат ёзив, сенинг мартабангни кўтаришларини илтимос қилган эдим. Сенга бир хизмат қилиб қўяй девдим-да. Бу ҳарақатнинг мен томондан бўлиши шубҳаларини орттирибди.

Бу фисқи-фасод олови ойлардан бери тутаб келар экан. Ахирни бу нарса маориф кенгашмасига, ҳатто қаймақом^{*}нинг қулогигача етиб боришибди. Ана шундан кейин узундан узоқ қоғозлар ёзишиб, текшира бошлишибди. Вилоят маориф мудирлигига таржимайи ҳолингни текшириб боқишига, бир нечта қоронги нуқталар топилган эмиш. Масалан, Истанбулдан Б...га келишинг, кейин марказий рушдиядан ўз ихтиёринг билан бўшаб, бир хилват қишлоққа кетишинг — уларда қочиб юрганмикан, деган шубҳа туғдиради. Бир неча ойдан сўнг номаълум бир ердан ёрдам келади. Маориф майдонида мисли қўрилмаган бир суръат билан мартабанг ошиб борган, яъни оддий қишлоқ ўқитувчилигидан хотин-қизлар билим юрти ўқитувчилиги даражасига кўтарилигансан. Кейин у ердан ҳам сабабсиз бўшаб кетгансан. Бу сафар бошқа вилоятга кетгансан, лекин у ерда ҳам қўним тополмагансан. Ч... маориф кенгашмасидан келган жавобни ўқиб чиқдим, ичимга

* Қаймақом — уезд, шаҳарча бошлиғи.

бир чөлак заҳар қуйилгандай бўлди. Фериде! Гўё сен у ерда... Йўқ, йўқ айтмайман!.. Тарбияли, юксак илмли урфон ходимларининг қаламларидан, оғизларидан чиққан нарсаларни менинг бетайин аскар оғзим ҳам айтишга номус қиласди. Биласан, мен оғзимга келганини қайтармайман, энг жирканч сўзларни ҳам оғзимда тутиб қололмайман. Хулласи, Феридежон, ярали охуни ов итлари қандай ўраб олишса, сенинг атрофиниг ҳам шундай ўраб олишган. Энг маъсум ҳаракатинг ўзингга қарши далилга айланган, баённомаларга, тергов қофозларига тушган. Ўқувчи қизларинг касал бўлган пайтларда мени мактабга чақирганинг, кичкинамиз ўлаётганда чидаёлмасдан бошингни бир зумгина елкамга қўйганинг, касал булиб қолганингдан кейин тепангда кечирган соатларим – буларнинг ҳаммаси жиноят эмиш! Юзизлигимиз шу даражага етган эмиш-ки, бу ерларнинг урф-одатини, номус ва иффатини поймол қилибмиз. Атрофимиздаги одамларни писанд қилмаган эмишмиз. Ҳаммага сени касал деб эълон қилиб, ўзимиз далаларда қўлтиқлашиб юрган, молага миниб ўйнаган эмишмиз. Мактабдаги ишингни ташлаб қўйиб, боғимда от чоптириб юрганмиссан. Булар ҳам озлик қилиб, энди шаҳар ташқарисидаги хилват чорбоққа чиқиб кетган эмишмиз!

Феридежон, сенга бу гапларни қандай эшитган бўлсам, худди шундай, бўя масдан айтиб бердим. Ёлғон тасаллилар билан сени яна бир неча вақтгача овута олардим. Умидларингни секин-секин, бирма-бир синдира билардим. Лекин ундан қилмадим. Нима учун, биласанми? Касбим, ёшим менда бир ишонч ҳосил қилди: одам заҳарни биратула ютиши керак, унда ё үлади, ё қутулади. Заҳарни сироп билан, билмайман, яна нима балолар билан аралаштириб, қултум-қултум ичишдан ёмон нарса йўқ. Фалокатни жиндай-жиндан айтиш нима-ю, одамни арралаб ўлдириш нима!

Шундай, Фериде, ҳаётдан қаттиқ шаппати единт. Ёлғиз бўлсанг, сени бу зарба ўлдиради. Ўлаб кўр-а, шунча одам қушдай бир боланинг устига ташланса,

нимада бўлади? Шукур қил, тасодиф сени чиринди чу-
қурига ташланган бир қари чол билан учраштириди.
Умрим соати аллақачон ўн бирни уриб бўлган. Майли,
зиёни йўқ. Сенга хизмат қилиш учун қолган умрим ҳам
етади. Шунга мұяссар бўлсан, бир туда аҳмоқона гий-
батлар ичидаги хазон бўлган кунларимга ачинмай ўта-
ман. Кўрқма, Фериде, бу ҳам ўтиб кетади. Ёшсан, уми-
дингни узма, ҳали баҳти кунларинг бўлади, кўрасан.

Истеъфонгни ўзим элтиб бермоқчи эдим, айни-
дим. Сени шу аҳволда ёлғиз ташлаб кетиб бўлмайди.
Ёш болалар ҳаётида баъзан аҳамиятсиз нарсалар ҳам
аҳамият касб этиб қолади. Юр, Фериде, очиқ ҳавога
чиқайлик, кўйлар, сигирлар олдига борайлик. Бу ҳай-
вонлар кўрган яхшиликларини эвазсиз қолдириш-
майди, ишонавер.

Қари доктор истеъфомни конвертга солиб, ўн-
бошига берди.

Бу бир парча қофоз умримнинг бир бўлагинигина
эмас, кўнглимнинг сўнгги тасаллисини ҳам олиб кет-
ди. Нақадар аламли, ё Раббий, нақадар аламли! Ни-
магаки умид билан кўл чўзсан, умидим пуч чиқади, ни-
магаки меҳр қўйсан ўлиб кетади! Мана, уч йил аввал
куз оқшомларининг бирида қизлик рӯёларим, булар
билан бирга, ўз болаларим ҳақидаги орзу-умидларим,
кейин эса Мунисам ўлди. Булар орқасидан зора етим
кўнглимни овутишса, деб умид қилган ўкувчиларим-
дан айрилдим. Жўжаларини таҳлиқада кўрган она қуш
сингари мени талпинтирган, титратган бу нарсалар
куз япроқлари каби бирин-кетин хазон бўлиб, тўзғиб
кетяпти. Мен ҳали йигирма учга тўлганим йўқ. Юзим-
дан, танимдан болалик излари кетгани йўқ, лекин
кўнглим ўзим меҳр қўйган нарсаларимнинг ўликлари
билан тўлди!

* * *

Хайруллобей уч кунгача ёнимдан бир қарич ҳам
жилмади. Шунчалик катта фалокат олдида ўзимни оғир
тутишимга, сукут қилишимга ишона олмас эди. Кечалари
ётганимдан сўнг эшигимга келиб:

— Фериде, бир нима керак эмасми? Уйқунг келма-ётган бўлса, кирайин, — дейди.

Учинчи куни эрталаб барвақт турдим. Ҳаво илиқ, осмон очиқ, худди май кунлари дейсиз. Хайруллобейга ўзим сут соғиб келдим, нонушта тайёрладим.

Қўлимда патнис, чеҳрамда нашъа билан уйига кулимсираб кирганимда, доктор мени қўриб суюниб кетди.

— Офарин, Фериде! Жуда хурсанд бўлдим. Нима қиласан, дунёнинг дардини тортмаган энди сен қолувдингми? — деди.

Деразасини очдим, ивирсиб ётган нарсаларини йиғиширидим. Кейин чорбоғдан, қўйлардан, чўпонлардан гап очдим. Тинмай гапирав, кулар, ҳатто бир маҳаллардаги, эски мактабимдаги сингари ора-сира хуштак ҳам чалиб қўярдим.

Хайруллобей таъриф қилиб бўлмайдиган даражада суюнди. Унинг хурсандлигини қўрганим сари кўнглим очилиб борди.

Ниҳоят, кўнглимдаги гапни айтиш пайти келди. Докторнинг курсисини деразага яқин келтириб қўйдим, тиззаларини иссиқ нарса билан ёпдим, ўзим эса дераза токчасига ўтириб олдим.

— Сизга айтадиган гапларим бор эди, докторбей,— дедим.

Хайруллобей қўзларини қўли билан тўсиб:

— Айта қол, лекин пастга туш. Худо кўрсатмасин, йиқилиб-нетиб кетма, — деди.

— Хавотир қилманг, докторбей, менинг ёшлик чоғларим дараҳт шохларида ўтган. Ҳозир сизни хурсанд қиласидиган битта гап айтаман. Кўряпсизми, мен қандай оғирман? Кечаки мұхим бир қарорга келдим.

— Нима қилмоқчисан?

— Яшамоқчиман.

— Бу нима деганинг?

— Тушунмаяпсизми? Ўзимни ўзим ўлдирмайман деганим-да! Чунки бир неча кун аввал чиндан ҳам шундай қарорга келган эдим.

Бу сүзларни ҳазиллашаётган бола тили билан, кулиб туриб айтдим. Қари доктор ваҳимага тушиб, ўрнидан сакраб туриб кетди.

— Нима деб лақилляйпсан, зингарча! Бу нимаси? Агар сенинг ўрнингда мен ўтирган бўлсам, ваҳмдан пастга йиқилиб, чалпак бўлиб кетардим. Бас, туш пастга, Худо хайрингни берсин, туша қол. Яна бирон фалокат бўлиб-нетиб қолмасин...

Мен кулиб юбордим.

— Яшамоқчи бўлғанимни айтганимдан кейин ҳам йиқилиб кетишимидан қўрқиши ғалати эмасми, а, докторбей? Нима учун яшашга қарор қилганимни биласизми? Ҳозир айтиб бераман. Анчагина сабаблари бор. Аввало, ўзимни ўлдиришга юрагим дов бермайди. Сиз менинг ҳадеб ўлимдан гапиришимга парво қилманг. Ҳар нима бўлганда ҳам ўлишдан жуда қўрқаман. Ўлишдан бошқа чора қолмаса ҳам, барибир, қўрқаман, докторбей.

Бу сўзни қўлларимни узатиб, бўйнимни эгиб туриб, самимият билан айтдим.

Хайруллобей ҳаяжон билан қўлимдан ушлади, тортиб тушириб бир кичкина курсига ўтқазди.

— Ҳеч тушуниб бўлмайдиган маҳлуқсан-да, Фериде! Бир қарасанг — муштумдай кичкина боласан, бир қарасанг — донишмандларга ўхшайсан, ғалати одатларинг, одам ишона олмайдиган довюраклигинг бор... Жуда соз, айт, Фериде, қулогим сенда.

— Сиз бирдан бир дўстим, айни замонда отамсиз. Ҳўп, яшайман. Ўзимни ўлдира олмаслигимни тушунганимдан кейин яшамай нима иложим бор? Лекин қандай яшайман? Менга йўл кўрсатинг. Бирон маъкул нарса ўйлаб топсангиз, қандай яхши бўларди!

Хайруллобей қошларини чимириб, ўйланиб қолди. бир оздан кейин:

— Фериде, — деди, — бу нарсаларни мен ҳам ўйловдим. Фақат ўзингга келгунингча айтиш фикрим йўқ эди. Модомики, ўзингни тетик сеза бошлабсан, ҳўп, қизим, айтсан айта қолай. Энг аввал муаллималик қи-

лишдан бутунлай умид узишинг керак. Бўлиб ўтган воқеа тўғрисида бугун сенга баъзи тафсилотларни беришим мумкин. Бундан ўн кун аввал вилоятдан бир инспектор келди. Моржники сингари оғзидан сўйлоқ тишлари тутиб чиққан, бадбашара бир нусха! Ана шу нусха раислиги остида бир текшириш комиссияси ташкил қилишган экан. Аризангга биноан бушатишдан аввал сени тергаб кўришмоқчи бўлишибди. Уша кечаси ўнбоши келтирган қофоз чақириқнома эди. Ўйлаб кўр-а, Фериде, сен шундай бир ҳайъат олдига қандай қилиб борардинг? Қабиҳларнинг оғзидан чиққан ифлос тұхматларга қандай жавоб қиласынг? Бу хабарни эшишиб ақлим бошимдан учди. Комиссия йигилган хонани кўз олдимга келтирдим: сени у морж тишли нусха қаршиисида қора чоршафда, сарғайған бола чехрасида, бўйнингни эгиб турганингни кўрдим. Сени парчалаб ташлаш қасдида бўлган у нусха „Бўри билан Кўзичок“ масалидаги йиртқич сингари сувдан баҳона излар, ўзи сингари ифлос, шарманда бўхтонларни такрорларди. Ақлинни еб қўйган солдатнинг сал-пал қўпол сўзлари олдида рангдан рангга кирадиган маъсум юзинг, хуррак оҳу кўзларинг ўша морж рўпарасида термилиб турсинми?..

Хайруллобейнинг ҳалим, мовий кўзларида мен ҳеч маҳал кўрмаган ғазаб олови чақнади. У иягини қилтиратган, тишларини ғижирлатган бир титроқ билан муштини силкитиб:

— Шу чиройли оғзимни бир очдим, моржнусхани шунақаям боплаб саваладимки, Фериде... Шунда сассиқ вужудига ўқ уришса, бир томчи ҳам қон чиқмас эди. Илгари куни эшитдим, мени судга берибди. Қани энди суд тезроқ бўла қолса! У ифлосларнинг қилмишқидирмешларини судда бетларига солиб бир хумордан чиқайки!..

Қари доктор кўзларидаги ғазаб олови-ю юзидаги даҳшат қизиллиги йўқолгунча жим турди. Кейин яна эски илиқлик, меҳр билан менга қараб, илгариги ҳалим товуши билан гапира бошлади:

— Икки ўртада нима бўлса ҳам сенга бўлди. Калтак сенинг бошингда синди. Мени зўрлаб истеъфо ёздириди, деб кейинчалик хафа бўлиб юришингни хоҳламайман. Ўқитувчилик билан алоқангни бутунлай узининг керак эди. Аллоҳ бу кўзларни, бу лабларни кулиш ва теваракдагиларни баҳтиёр этиш учун яратган. Моржнусхалар олдида титрасин, йиғласин деб эмас... Фериде, сенга яна бир нарса айтмоқчиман. Энди сенинг олдингдаги масъулиятим икки баравар ортди. Чунки бу фалокатнинг тушишига мен сабабчи бўлдим. Шунинг учун буни даф қилиш ҳам менинг зиммамга тушади. Яна қайта айтаман: бир ерга бориб ишлаш фикрини миянгдан чиқар. Бугунги мушкулдан бир амаллаб кутулиб кетармиз, лекин ишга киргудай бўлсанг, эртага бошқа бир баҳона билан яна шўрингни куритишади. Бунинг устига, балки у вақт мен дунёда бўлмасман. Қани, кел, иккаламиз бирга ўйлашайликчи. Истанбулга, қариндошларинг олдига қайтишнинг иложи борми?

Бошимни солинтиридим.

— Йўқ, докторбей, улар мен учун тамом бўлган одамлар.

— Бўлмаса, яна битта чораси бор: ажойиб бир йигитга турмушга чиқсанг қалай бўлар экан?

— Йўқ, докторбей. Дунёдан тоқ ўтишга аҳд қилганман.

— Эрга тегсанг баҳтли бўлишингга менинг ҳам унча ишончим йўқ, Фериде. У лаънати қалбинингга шундай кириб олибдики, чиқариб ташлашнинг ҳеч иложи йўқ.

— Докторбей, оёқларингизни ўпай, хоҳлаган нарсангиздан гапиринг, лекин бу тўғрида...

— Хўп, хўп, кичкина, хўп.

— Қуллуқ, докторбей.

Хайруллобей мўйловларининг учини тишлаб туриб, анчагина ўйланди.

— Хўп, бўлмаса нима қиласми? Муҳтоҗликдан кўрқмасанг ҳам бўлади, бунинг хавфи йўқ. Чунки мана

шу кичкина бөг-у чорбоғимдан тушиб туралынан даромад иккаламизга ҳам баҳузур етади. Гапнинг рости, пулларимни нима қилсам экан, деб ўзим ҳам бошимни қотириб юрардим. Сенинг баҳтинг йўлига сарф қилмасам, нимага сарф қиласман?

Берадиган жавобим уни хафа қилишини билардим, начора, айтмасдан иложим йўқ. Тиззаларини си-лаб, қўрқиб туриб:

— Лекин, докторбей, сиздан пул ёрдамини қайси сифатда қабул қилишим керак? Шундан кейин мен нима деган одам бўламан? — дедим.

Хайруллобейнинг жаҳли чиқмади, бироқ кўнгли озор топиб, юзимга ўпкаланиб қаради.

— Айб, Фериде, айб! — деди. — Бир-бири мизга шунчалик суюниб қолганимиздан кейин бундай дейишинг айб. Лекин, афсуски, сен ҳеч нимага парво қилмайдиган, мустақил, эркин қўринсанг ҳам, ҳақиқатда тўпори, бурнидан нарисини кўрмайдиган, шури қуриган қиз экансан. „Хинали қўзи“ деб аталганлар тоифасидан чиқиб қолдинг... Бундай бўлмаслиги керак эди, нима қилайлик, бўлар иш бўлди. Энди менинг гапларимга диққат қил, Фериде. Қари, самимий дўстидан кичкинагина ёрдам олишни ҳам ўзига эп қурмайдиган сен сингари мағрур бир қиз ана шунча гапсўздан, фийбатдан, тұхматлардан кейин қандай қилиб якка ўзи яшай олади? Шунинг учун ҳам бошингни иккита қилиб қўйсак қалай бўлар экан девдим, Фериде. Бирордан ёрдам олишни хоҳламайсан, ишлашни хоҳлайсан, лекин бунинг имкони йўқ. Бирга турайлик, ажрашмайлик десам, бунга ҳам кўнмайсан, шундай эмасми? Ана бошингни солинтириб олдинг, жавоб бергинг йўқ-да. Лекин ростини айтганда, менинг ўзим ҳам буни мушкулни осон қиладиган тўғри йўл деб ҳисобламайман. Кўнглимизда бор гапларни нега энди шартта-шартта очиб айтмайлик? Хабаринг йўқ, маҳалла номидан шаҳар бошлиғига элчилар борибди. Мени уйимда оила аъзойимдан, қариндош-уруғларимдан бўлмаган бир қиз билан туради, бу урф-ода-тимизга, шариатимизга тўғри келмайди, деб шикоят

қилишибди. Ҳатто сенинг бوشқа юртга юборилишингни ҳам талаң этишибди. Ҳамманинг айбини бетига соладиган „күрқози“ бўлганим учун мени одамлар унча ёқтиришмайди. Шу баҳонада нима учун менга ҳам битта таёқ тушириб қолишмасин, шундай эмасми? Гапнинг қисқаси, Феридежон, на мен билан яшашигнинг имкони бор ва на ўз бошингга яшашигнинг. Ноҳақ шубҳалар билан ҳаётингни заҳарлашади. Бу лаънати дод қаерда бўлсанг ҳам сени тинч қўймайди. Үтмисингдаги кичкина қора дод ҳам ҳар бир муттаҳамга, ҳар бир фирибгарга сени ҳақорат қилиш ҳуқуқини беради. Нима қилдик энди, Фериде? Нима чора топсак экан? Сени қандай қилиб ҳимоя қилсак экан?

Ўлим тўшагида ётган касал мазлумлиги билан юзига қарадим, қалбимдаги чуқур умидсизликка қарамай кулимсираб туриб:

— Ниҳоят, ўлимни ўйлашга ҳақим борлигини сиз ҳам тан ола бошладингиз. Мана шу қўёшга, мана шу дарахтларга, ҳов анови узоқдаги деңгизга бир қаранг-а, докторбей. Менчалик жони бўғзига келмаган бир инсон ўз қалбининг ризолиги билан мана шу ажойиб дунёдан кетгиси келадими?

Хайруллобей қўли билан оғзимни ёпди.

— Бас энди, Фериде, бас қил! Умримда қилмаган номаъқулчилигимни ҳозир қилдирасан. Ҳализамон ёш боладай хўнграб йиғлаб юбораман.

Япроқлари тўқилган яланғоч шохлар орасида порлав турган куз қўёшига қўл чўзиб:

— Мен анчагина қариб қолганман. Мен ўз умримда одамларнинг қайгу аламларини, бечорачилик ва муҳтожликларини жуда кўп кўрганман. Мана шу қўлларим билан қанча очиқ қолган кўзларни ёпганман. Лекин мен олдимда ўлиш мажбуриятида шу қадар хотиржамлик билан сўзлаётган мана шу чиройли қиз юзидан, кулиш баҳонасини қидираётгандай титраётган ярамас лабларидан ҳам зўроқ фожиани кўрмаганман!

Хайруллобей, тиззалари устидаги ёпинчиқни ирғитиб ташлаб, хона ичидаги анчагина ўй суриб юрди. Кейин олдимда тўхтаб:

— У ҳолда охирги чорани құллаймиз, — деди. — Сени шариатларига мувофиқ шарт билан уйимда олиб қоламан, шу тариқа ҳимоя қиласаң. Тайёр бұл, Фериде. Келаси пайшанбада...

* * *

Бир ҳафтадан бери Қушадасидаман. Эртага келинчак бұламан. Хайруллобей ҳам үзининг хусусий иши, ҳам уйга баъзи янги буюмлар олиш нияти билан илгари куни Измирга тушиб кетди. Бугун кечқурун келар экан, телеграмма олдим.

Янги буюмларнинг ҳожати йўқлигини айтиб эдим. Falati далиллар келтириб, қарши чиқди:

— Йўқ, нишонли хоним, бу қариб қолганлигимни пеш қилиш бўлади. Ҳа, тақдир орамизга ўттиз беш-қирқ йилни суқиб қўйиб, катта хато қилган, лекин бунинг аҳамияти йўқ. Асл ёшлик — қўнгил ёшлигидир. Сен менга қарама. Мен йигирма ёшли йигитлардан ҳам бардамман. Иннайкейин, сени ясанган-тусанган келинчак ҳолингда ҳам кўргим келади. Мен бева эркак ҳисобланаман, шунинг учун орзум ичимда кетмасин. Сенга Измирдан аломат келинлик сарполари олиб келаман.

Мен рўпарамга қараб, индамай турдим. Хайруллобей сўзини давом эттириди:

— Иннайкейин, сенга кўрмана совғаси бераман, шунақаям аломат совға бўладики! Қани топ-чи: болдоқ, узук, маржон, инжу, қайси бири? Йўқ, тополмайсан, буларнинг ҳеч биттаси эмас. Бошингни қотирма, тополмайсан. Мен сенга битта етимхона совға қиласам!

Ажабланиб юзига қарадим. У хурсанд бўлиб кулар эди.

— Кўрдингми, сенга ёқадиган нарсани топганимни, — деди. — Олажақоядаги чорбогимизни ўттиз-қирқ кишилилк етимхонага айлантираман. Теварак-атрофдаги етим-есирларни тўплаймиз. Мен докторлик қиласаң, сен бўлсанг муаллималик, ҳам оналик қиласан.

* * *

Бу сатрларни тузала бошлаган кунларимда ётган хонам деразаси олдида ёзмоқдаман. Боеңде, шохлардан сира тинмай қуруқ хазон ёмғири ёғаёттир.

Дараахтларнинг шохларини яланғочлаб тўкилаётган бу хазонлардан баъзиларини шамол деразадан учирив киради, дафтаримнинг саргайган саҳифаларига сочиб кетади.

Қари дўстимнинг сўниқ мовий қўзларидағи шафқат, марҳамат, пок ва фаразсиз оталик муҳаббати кўнглимда сўнгги яшил япроқ каби яшар эди. Унга эр деб қарашга мажбур бўлган кунимдан бери бу сўнгги япроқ ҳам сарғая бошлади. Ҳаёт шундай бўлгандан кейин қўлимиздан нима ҳам келарди? Бунга ҳам бўйин эгисшим керак.

Чумоли оёғи сингари ингичка ёзувлар билан тулган хотира дафтаримнинг охирги саҳифасига келдим. Қандай мунгли тасодиф! Саргузаштларим билан бирга дафтарим ҳам тугаётир. Янги ҳаётим учун янги дафтар тутишнинг ҳожати йўқ, айтар нарсаларимни айтиб бўлдим... Ахир эртага бошқа бирорвнинг ҳасми бўлганимдан сўнг бунга қандай ҳақим бор, қандай жасорат қиласман? Индинга эрталаб бирорвнинг хонасида уйғонадиган ёш жувоннинг ҳаёти қисман шўхлик, қисман кўз ёшларидан иборат бўлган Чолиқуши билан қандай алоқаси бўлсин?

Чолиқуши бугун ўзининг кўз ёшлари билан ивитган дафтар саҳифаларига тўкилган куз япроқлари орасига абадий кўмилади.

Айрилиқнинг бу сўнгги соатида ҳақиқатни яшириб ўтиришнинг нима кераги бор? Сен ўқимайдиган бу дафтаримни фақат сен учун ёзганман, Комрон! Ҳа, нимаики деган бўлсан, нимаики ёзган бўлсан, ҳаммаси сен учун эди. Янгишганимни, ниҳоятда катта хатога йўл қўйганимни мана бугун бўйнимга оламан. Мен ҳеч бир нарсага қарамай, сен билан баҳтиёр бўла олардим. Ҳа, ҳеч нимага қарамай севилардим, севилганимдан ҳам бехабар эмас эдим, лекин бу мени қано-

атлантирумади. Хоҳлардимки, мени кўп, яна ҳам кўп севсинлар, мен севган даражада бўлмаса ҳам (чунки бунинг имкони йўқ), лоақал шунга яқин бир севги билан севсинлар. Шунчалик севилишга менинг ҳақим бормиди? Йўқдир, деб ўйлайман, Комрон. Мен кичкина, жоҳил қизман. Севишнинг, ўзини севдиришнинг усули бор, шундай эмасми, Комрон? Ҳолбуки, мен бу нарсани ҳеч, ҳечам билмас эдим...

Сенинг „сариқ гулинг“ ким билсин, қандай жозибали хотин эди экан! Бу сўзларни сенга таъна қилиш учун айтиётганим йўқ, Комрон. Ишон, агар у сени баҳтиёр қилган бўлса, хаёлимда у билан ярашишга тайёрман. Ким билсин, у сенга қандай чиройли сўзлар айтган, қандай чиройли хатлар ёзган экан? Мен эса, балки сенинг болаларингга, болаларимизга яхшигина она бўла олардим. Фақат шугина.

Комрон, мен сени қанчалик севганимни сендан айрилганимдан кейингина билдим. Ҳаётда орттирган тажрибаларим, бошқаларни севгани учун дея кўрма, зинҳор ундаи эмас! Мен буни кўнглимнинг ичидаги умидсиз хаёлингни сева-сева билдим.

Зайнилар қабристонининг қоронғилигига, шамол эрталабгача ўкириб чиққан узун кечаларда, қишлоқ араваларининг қўнғироқлари ингичка овоз билан жиринглаб турган кенг далаларда, толзорнинг хушбўй лоҳ ҳидлари билан тўлган илиқ йўлларида ҳам, ҳамма вақт сенинг ёнингда бўлдим, хаёлинг бағрида яшадим.

Эртага мени қайлиқ қиласидиган боёқиши чол мени оқ гул каби маъсум бир қиз деб ҳисоблади, о, қандай янгилишади!

Севги савдоси биронта бева қалбини, вужудини менини қадар яксон, хокисор қилмагандир, деб ўйлайман.

Комрон, бир-биримиздан асли бугун айриламиш. Бугун бўлиб ўтган нарсаларга қарама, сен ҳамма вақт бироз менини эдинг, мен эсам бутун қалбим билан сенини...

(Фериденинг дафтари шу ерда тугайди.)

БЕШИНЧИ ҚИСМ

I

— Комрон дейман, сен билан ҳамроҳ булиш, Ҳудо ҳақи, азобда қолиш деган сўз экан. Шу икки соат ичидаги юзта нарсани сўрагандирман, нуқул „ҳа“ ё „йўқ“ деган жавобдан бошқа нарса ололмайман! Мундок ўзингни йифиштириб ол, ўғлим!

Комрон бузуқ йўлларда тебраниб бораётган араванинг бир чеккасида оқшом шамолига қарши ёқасини кўтариб қўйиб, Мармара денгизига ўйчанлик билан тикилиб борарди. Кўзларини денгиздан зўрға узиб, кулимсиради.

— Икки соат ичидаги юз саволга икки юзта жавоб бериш, назаримда, оз нарса бўлмаса керак, почча, агар улар қисқагина „ҳа“, „йўқ“ қабилида бўлганда ҳам.

— Дуруст-у, лекин ўйлаб жавоб берадиганинг йўқда, ўғлим! Ҳаммаси паришонхотирлик билан бўляпти.

— Нима ҳам дердик, почча, сизларнинг курортларингизда касалларни шифолашнинг шунаقا ажойиб усули бор экан! Қайдам, мени бекордан бекорга ўйлатиб чарчатишдан бирон мақсадингиз борми?

— Вой нонкўр-эй, сенга ҳеч ёқиб бўлмас экан-да! Ҳа, чиндан ҳам сени ўйлашга мажбур қилмоқчиман, лекин мақсадим сени чарчатиш эмас, бошқа ўйлагингга халақит бериш эди, ростини айтсам, ҳафсалам пир бўлди. Сени қимирлатишнинг иложи йўқ кўринади. Рост-да, мана, уч кун бўлди, бир баҳона билан сени қишлоқ тўйига олиб бордим. Турли-туман одамларни кўрдинг, довул, сурнай чалганларини эшит-

динг, ўйинга тушган йигитларни, курашган полвонларни кўрдинг. Мен роса маза қилдим, сен бўлсанг без бўлиб ўтиридинг! Йўқ дема! Кўзим бор, ақлим, фаросатим бор!

— Сизга қандай тушунтиrsам экан, почча! Мен аслида бошқача яратилган бўлсан керак...

— Йўқ, ўғлим, сен ўзингга дуруст қарамайсан. Лоақал мендан ибрат ол: олтмишни уриб қўйибман-у, кундан кунга ёшариб боряпман.

— Ҳазир бўлинг. Ойша холам билиб қолмасин.

— Билса билаверсин, менга нима! Бу ерга келганимда қарироқ қўринмасмидим?

Комрон кулимсиради.

— Менинг Тақирдоғига келганимга ўн йил бўлди. Ҳали-ҳали эсимда. Шунаقا август кечаларидан бири эди...

Азизбей қўлларини бир-бирига урди.

— Қара-я, ё Аллоҳ, умр қандай тез ўтади-я! Яшавор-э! Мана энди ўғлинг тўртга кириб қолди. Фериде билан ҳам беш йилча унашганча юрдинг. Эҳ, Комрон, Фериде бечорага шунчалик жабр қилганингни ҳали-ҳали ақлимга сиғдиролмайман! Чолиқушининг булбулдай овозини, гулдай юзини эсласам, юрагим ачишиб кетади. Орадан ўн йил ўтиб кетибдиямки, уйимиз орқасидаги боққа қарашга юрагим дов бермайди-я. Ҳа, жон берәётганингда сенинг бу гумроҳлигингни кечирмайман, Комрон!

— Почча, ўзингиз баҳрини очгани олиб кетаётган бир касалга шундай сўзларни айтиб бўладими?

— Тўғрику-я, лекин сендаги дарднинг бу нарсаларга ҳеч алоқаси йўқ-да. Яхши кўрган хотинингга ўйландинг-у, ақалли бир йил ҳам баҳтинг очилиб умр қилолмадинг. Мунаввар бетоб бўлиб ётиб қолди. Уч йил умрингни касал боқиши билан ўтказдинг. Шифо истаб қаерларга олиб бормадинг. Шаҳзода ороли қолмади, Швейцария қолмади... Тақдирга чора йўқ экан! Ўтган қиши хотининг ўлди, ўзинг-чи, бошингни кўтаролмай қолдинг. Ўзингни мундоқ қўлга ололмайсан.

Худди касал одамга ўхшайсан. Бу нарсаларнинг Феридега нима алоқаси бор? Сен-ку бошқа бирорни яхши қўрардинг.

Комрон яна боягидай аччиқ бир кулимсираш билан жавоб қилди:

— Йўқ, почча, ҳеч ким менга ишонмайди, сиз ҳам, албатта, ишонмайсиз; девоналик деб ҳисоблайсиз. Ҳаётимда баъзи саргузаштлар, ҳатто анча жиддий саргузаштлар ҳам бўлди. Лекин сизга ишонтириб айтаманки, мен дунёда ҳеч бир нарсани, ҳеч бир кимсани Феридечалик севган эмасман.

Азизбей ғижиниб гапирди:

— Ёмон савдо, ёмон ишқ!

— Ишонмайсиз демадимми, почча! Шунаقا, ҳеч ким ишонмайди. Мужгон ўшандан бери мен билан уришиб, Фериденинг исмими оғзимга ҳам олдирмайди. Қошларини чимириб: „Йўқ, Комрон, ундан оғиз очишга ҳаққинг йўқ!“ дейди. Онам ҳам шундай, холам ҳам, бошқалар ҳам шундай. Бу ерда Фериде тўғрисида фақат Нармин билангина гаплаша оламан. Мана энди Нармин ўн еттига чиқди, ҳолбуки, Фериде келганда фақат еттида эди. Феридени эс-эс билади. „Мени аргим-чоқда учирган қизил кўйлакли опам“, деб эслайди. Шундай кунлар бўладики, Нарминни қизил кўйлакли опаси ҳақида гапиртириш учун озмунча тер тўкмайман.

— Қизиқ одамсан-да, Комрон! Яхши, униси-чи?

— Униси касал хотин эди. Мени деб ўлиб кетиши мумкин эди. Феридедан бутун умидим узилгандан кеъин унга шафқат юзасидан бир одамгарчилик қилдим холос, бўлгани шу.

— Тушуниб бўлмайдиган нарсалар. Чалкаш одамсан, Комрон!

— Рости шу, почча. Нима хоҳлаганимни, нима қилганимни ҳеч маҳал ўзим ҳам билган эмасман. Билган, ишонган бир нарсам бўлса, у ҳам Феридега бўлган муҳаббатимдир. Бу қизнинг қалбимда қолдирган шундай хотиралари борки, бир умр унуга олмайман. Менга шундай туйилади: ўлаётганимда ҳам эсимга олиб, йиғ-

лаб туриб ўламан. Сизга бир далил келтирай, почча. Докторлар: „Ҳавони ўзгартышиңгиз керак“, дейишганды, энг аввал ўйлаган жойим Тақырдоғи бўлди. Сиз, Комрон менинг таклифим билан келди, деб ўйларсиз? Ё қишлоқ тўйларида баҳрини очиш учун шу ерда бир ойдан бери турибди, деб ўйлаётгандирсиз? Ҳафа бўлманг. Лекин мен бу ерга ёшлик орзу-умидларимнинг синиқ зарраларини тергани келганман, бўлгани шу.

— Хўп, нодонлик-ку қилибсан, хўш, буни тузатишнинг иложи йўқмиди?

— Мен хато қилдим, почча, жуда ёмон хато қилдим. Фериде бизникidan шундай бир ғазаб ва алам билан кетиб қолган эдик, изини топганимдан кейин рўпара келишдан ҳайиқдим. Унинг фақат қалбигина эмас, иззат-нафси ҳам яраланган эди. Ёт-бегона юртларга ёлғиз кетиш учун, ким билади, қанчалар юраги эзилган экан. Орадан лоақал олти ой ўтмай туриб мен билан кўришса, жаҳли чиқиши, яна баттар ғазабга келиши, бундан ҳам ёмонроқ жинниликлар қилиши мумкин эди. Баҳорни кутавериб жонимда жон қолмади. Чолиқушини ишлаб турган қишлоқ мактабидан тутиб келиш учун йўл тараддудини кўра бошлаган эдим. Аксига олиб бирдан касал бўлиб қолдим. Роса уч ой ўрнимдан туролмай ётдим. Орқасидан қидириб Б...га борганимда эса иш қўлдан кетган эди. Фериденинг бир касалманд бастакорга кўнгил берганлигини, вафосиз бошини шалола бўйида севгилисининг тиззаларига қўйиб, кўзларига тикилиб туриб танбур чаидирганини айтишди. Ўзингиз ўйлаб кўринг, почча, неча-неча йиллардан бери бу бошни, бу кўзларни „меники, фақат меникигина“ деб интизор бўлганимдан сўнг мана шундай...

Комрон давом этмади, Мармардан эсаётган салқин оқшом шамолидан қочаётгандек, бўйини пальтосининг ёқаси ичига яна ҳам кўпроқ тортиб, узоқ-узоқларда қизариб кўринган балиқчи гулханларига қараб қолди.

Азизбейнинг ҳам кайфи бузилди.

— Комрон, ўғлим, иккинчи хатони ўша ерда қилиб қўймадингмикан, деб қўрқаман. Чолиқуши кошкайди шундай қиласиган, ўз-ўзини осонгина юпата оладиган қиз бўлса. Унда баҳтли бўларди-ку. Лекин мен ҳеч ишонмайман.

Комрон яна аччиққина кулимсираб, бошини тебратди.

— Э, почча, хўп деяверинг, Фериденинг баҳти очилиб кетганига икки йил бўлиби, ўз кўзи билан кўрган одамлардан эшитдим. Эри бир бадавлат қари доктор эмиш. Битта ошнам бор, хўжалик инспектори бўлиб ишлайди. Унинг хотини эса Фериденинг эски дугоналаридан. Ана шу хотин Феридени ўтган йили Кушадасида кўрибди. Чолиқуши бурунгидай ҳадеб куллар, валақлар, ҳазилкашлик қилиб юрар эмиш. Шаҳардан уч-тўрт соатлик масофадаги бир чорбоғда йигирма чоғли болани тарбия қилаётганини, жуда баҳтиёр эканлигини айтибди. Эридан ярим соат айрилгудек бўлса чидай олмас эмиш. Дугонаси Истанбулдан, қариндошларидан сўз очган экан, Фериде дарров сўзи ни кесиб: „Мен у шаҳарни ҳам, у ердаги одамларни ҳам эсга олишни хоҳламайман!“ дебди. Феридега нисбатан камчиликларим, инсофиззикларим кўп, почча, биламан. Лекин сиз ҳам инсоф қилинг, унинг ҳам мени шунчалик тез унтиб юбориши тўғрими? Дарвоқе, бу бекорчи сўзларга нима ҳожат? Бас қилайлик. Мен аравадан тушиб пиёда бормасам бўлмайди. Ёмон йўл экан, тебратавериб жонимни олди. Оқ йўл!

— Вой бу хизматчилар-эй, ҳамиша дод-вой солишгани солишган-а! Бу йўлларни ўзим солдирганман, анчагина йил бўлиб қолди. Ўзим иш бошида туриб, офтобда роса куйганман. Ёлғон айтма Комрон, ҳолингни йўл қуритгани йўқ. Етти йил аввал мени вазифадан бўшатишиб хўп яхши иш қилишибди-да. Туша қол, ўғлим, фақат кеч қолма, чунки қариллик холангни ҳам, мени ҳам барбод қилган. Кеч қолсанг, холанг ташвишдан, мен очликдан жинни бўламиз.

* * *

Комрон яна ўша кўприк олдида аравадан тушди. Ўн йил аввал, яна шундай август оқшомларининг бирида мана шу кўприкка келиб, чирик тахта устида оёкларини солинтириб ўтирган эди.

Тақирдоғида йигирма беш кундан бери турган бўлса, ҳар оқшом шу ерга келар, кеч кириб, қош қорайдан кейин секин-аста уйга қайтар, йўл бўйи ўйлашиб борарди.

Эри Анатолияга хизмат сафарига кетгандан бери болалари билан Тақирдоғига келиб ўтирган Мужгон бир куни кечқурун Комрондан:

— Жуда ҷарчаган кўринасан, узоққа бордингми? — деб сўради.

Комрон алам билан қулимсираб, жавоб қилди:

— Топдинг, Мужгон, жуда узоққа бордим — ўн ийллик узоқ ўтмишга...

У яна бир нималар демоқчи бўлди-ю, лекин Мужгон ҳеч нима тушунмагандек лабларини буриб:

— Шундайми? — деди-да, бўласига орқасини ўғириб олди.

Мужгон неча йиллардан бери Комрон билан уришиб, хотинлар қалбидагина бўладиган қаттиқ ғазаб билан аразлаб юарди. Унинг ёнида Феридедан асло оғиз очмасди.

Комрон боғ оралаб, секин-секин юриб келаётгандан анчагина қоронги тушиб қолган бўлса ҳам, ҳали рўпарадаги тоғлардан шафақ кетмаган эди. Япроқларнинг четлари сўлий бошлаган кечки бинафшага ўхашаш тун бошланмоқда эди.

Йигит боғ орасидаги сўқмоқлардан бирининг ёнида тўхтаб, ёнар қўнғизларнинг юлдузчалари ора-сира чақнаб турган яшил қоронғиликка узоқ тикилиб қолди. Ўша кечқурун Фериде шу сўқмоқдан югуриб чиқиб келган эди. Чолиқуши эгнида калтагина, матросча кўйлак, бошида теварагидан соchlари чиқиб турган шапка бор эди. У пошнасиз ботинкаларининг учи билан тошларни тепиб олдинда югуриб борганини Комрон ҳозир ҳам кўз ўнгидай кўргандай эди.

Вақт этагини тутқазмай чопади. Комрон уйдаги-ларнинг ташвишланишларини билгани ҳолда кетишни истамай, эски бир рӯёning изларини ахтараёт-гандек, йўлларда кечикади.

Узоқда, кўча эшиги олдида оқ кўйлакли бир хотин қораси кўринди. Мужгон кўпинча кечки пайтлар кичик ўғилчаси билан кўчага чиқар, уни қўлтиқларидан ушлаб юришга ўргатар эди.

Мужгон бўласини узоқдан кўриб, қўлларини силкита бошлади.

— Комрон, мунча имилламасанг? Қаёқларда қолиб кетдинг?

— Ўзим, Мужгон... Ҳаво яхши...

Бу сафар Мужгоннинг ёнида ўғилчаси йўқ эди. Лекин аҳволида бир шошқинлик, доимий сокин юзида ҳаяжон кўринарди.

— Мужгон, сенга нима бўлди?

Жувон бир нарсалар айтгиси келар, лекин сўз топомлай қийналар эди.

Улар эшик тепасидаги чироқдан кўкимтири нур тушиб турган ҳовлига киришди. Мужгон ўзини бир одим четга олди-да, эшик билан ичкари девор ўртасидаги бурчакка имо қилиб:

— Қара-чи, Комрон, бугун ким келибди! — деди.

Комрон ажабланиб қаради-ю, ичкари эшиги тепасидаги чироқдан тушиб турган мовий ёргуда, яқингинасида Фериденинг чақнаган кўзларини курди. Ичida мовий ўт порлаган бу кўзлар кулар, бир оз сўлғин, бир оз озгин юзи кулар, олти йилдан бери соғиниб-сарғайиб, кўзларини юмиб туриб хәёлида қидирган кезлари кўргандагидек яқингинасида, қалбининг ичидагуларди. Комрон гандираклаб кетди, кўраётган ширин тушининг тарқалишидан кўрқсан кишидек бир зумгина кўзларини юмди, суюниб оладиган бирон нарса бормикан, деб теварагига жавдираб қаради. Бир-бirlарига айтгулик сўз топомлай титраб туришар, лаблари бир-бирларига кулишга ҳаракат қилса ҳам, кўз-

ларида ёш парда тортиб борарди. Мужгон бу дақиқа-нинг оғирлигини сезди шекилли, Фериденинг қулидан ушлаб Комроннинг олдига олиб келди. Кейин ҳазил-мутойиба қилиб:

— Холавачалар ҳам бир-бирларига ака-ука бұла-ди, — деди. — Фериденинг акаси йүқлиги учун сен бунга ака ҳисобланасан. Комрон, синглинг билан күриш, „хуш келибсан“ де.

Комрон ҳануз оғиз очолмай турарди. Мужгоннинг таклифидан сұнг бошини аста әгиб, Фериденинг сочларига лабларини теккизди-ю, қулогига шивирлагандай ниҳоятда паст товуш билан:

— Сизни яна күрганим учун қанчалар суюнганимни ифода этишга сұз тополмайман, Фериде хоним, — деди.

Бу сұз Феридега далда берди.

— Ташаккур, Комронбей, мен ҳам жуда хурсанд бұлдим...

Чолиқушининг бурунгидай соф, жарангдор овозида мунг бор эди. Биллур ёрилганда шундай овоз беради.

— Қачон келдингиз? — деб сұради Комрон.

— Бугун, чошгоҳда. Лекин Истанбулга келганимга үн күн бўлди. Уйга борсам ҳеч ким йўқ экан. Холаларимни, ҳаммангизни жуда күргим келувди. Балки сизларнинг ичингизда ҳам мени күргиси келганлар бордир, деб ўйладим. Иннайкейин, саёҳатга ўрганиб қолган кишилар учун Тақирдоғига келиш нима деган нарса, шундай эмасми, Комронбей?

Мужгон яна гапга аралаши.

— Вой тавба-ей, хоним, бей деган такаллуфнинг нима кераги бор-а! Ака-сингил ўрнидаги одамсизлар, деб айтдим-ку боя. Шунинг учун Комронни ака десанг ҳам бўлаверади, Фериде.

Иккаласи ҳам ерга қаради. Фериде ботинқирамай:

— Ростдан ҳам сени ака десам бўлаверадими, Комрон? — деб сұради.

Жавоб кутиб Комронга қарамас, ёнар қўнғизлар қайнашган қоронғиликларда кўзлари билан бир нарса-

лар қидирап эди. Комрон түшкүн бир товуш билан жавоб берди:

— Күнглинг нима истаса, шундай бўлсин, Фериде.

Энди ўзларини бирмунча босиб олиб, секин-секин гаплаша бошлашди. Фериде саёҳатини қисқагина қилиб сўзлаб берди:

— Истанбулда баъзи ишларим бор эди. Иннайке-йин, боя айтдим, сизларни жуда кўргим келувди. Доктор поччанг икки ойга ижозат берди. Холаларимни, ҳаммангизни соғ-у саломат кўриб, бошим осмонга етиди. Лекин сенинг бошингга ёмон — қайфу тушибди, Комрон. Истанбулда эшитиб жуда қаттиқ хафа бўлдим. Рафиқангдан шунча тез жудо бўлганинг жудаям ёмон бўлибди. Лекин ўғлинг бор экан. Худо онасининг умрини ҳам қўшиб Наждадга берсинг! Ўғлинг бирам ширинки, Комрон! Менга жуда ёқди. Ўғлинг билан дарров апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. Шу дамгача қучогимдан тушмай ўтирди. О, мен болаларни бир зумда элакишлириб оламан...

Фериде сўзлаган сари секин-секин очилиб, сўзлари, қилиқлари бир маҳалги шўх қизнинг қақажонлигига айланиб борди.

Унинг овозини эшитиш, кулимсираган лабларини, олақорончиликда порлаган шаҳло кўзларини кўриб туриш қанчалар бахт эдики! Йигит ҳеч нарсани ўйламас, ҳатто у бошқа бирорнинг хотини эканлигини, бу бахтнинг бир ой ё бир ярим ойдан сўнг яна тушга айланишини хаёлига ҳам келтирмас эди. Фақат у ўзининг келганлигини ичкаридагилар билиб қолиш масайди, деб қўрқарди. Ахири қўрқани бўлди. Уларнинг эшик ёнида гаплашиб турганларини Нармин кўриб қолди. Бу ёш қиз, Комроннинг келганлигини ҳаммага чинқириб жар солгандан сўнг, ёнларига югуриб келиб, Феридени қучоқлади.

— Сизни эсимдан чиқармаганимга Комрон акам ҳам гувоҳ, Фериде опа! Комрон акам билан нуқул қизил қўйлакли опам тўғрисидагина гаплашардик, а, Комрон ака? — деди Нармин.

Уша оқшом кечки овқат түй зиёфатига айланди. Азизбей дастурхон устида ёш болалардай шұхлик қи-ларди.

— Вой Чолиқуши-ей, мени ёмон дардга солдинг-да, — деди Азизбей. — Отинг қулоғимга чалинса, йиғ-лаб юборишімга оз қоларди. Қара, сени шунча яхши күрар эканман!

Орадан күп йиллар үтганды, энди ҳеч вақт күрол-маймиз, деб умидлари узилган бир кунда уясига қайт-ган Чолиқуши у ерга шунчаки бир хұсандчилик эмас, балки эски кунларнинг ҳарорат ва муҳаббат тұла пар-часини ҳам бирга олиб келгандай эди. Бутун юзлар қу-лар, бутун қалбларда очиқ деразалардан кечалари уйга кириб, чироқ атрофида айланған парвоналар, капа-лакларға үхашаш бир нарсалар титрарди. Овқат охирида эса у ёқ-бу ёқдан гаплашиб үтирган Басима хоним бирдан йиғлай бошлади. Кейин даржол күзларини артиб:

— Фериденинг онасини, Гузидани эслаб күнглим бузилиб кетди, — деди.

Фериде Комроннинг ўғлини тиззасига үтқазиб олиб, узум едираётган эди, холасининг сўзидан сўнг боши-ни солинтириб, юзини кичкінтойнинг қўнғироқ, юм-шоқ соchlари ичига яширди. бир оздан сўнг бояги чақ-чақлик яна бошланды.

Бир маҳал Басима хоним эри билан Трапезунда турувчи Нажмиядан гап очиб қолди.

— У бечора ҳам қайгуда. Үтган йил битта қизи бўғ-мадан ўлиб қолди, — деди.

Фериде чуқур хўрсиниб:

— Бу аламнинг нималигини мен ҳам биламан, хола. Менинг болам ҳам шу касал билан кетди, — деди.

Дастурхон атрофидагилар бир-бирларига ажабла-ниб қаравиб олишди. Ойша хола эса:

— Аа, боланг бормиди? Биз билмабмиз ҳам, — деди.

Фериде қайғуриб бошини тебратди.

— Күрсангиз суқингиз келарди, бирам чиройли қиз әдіки! Болам бечорани қутқазиб қололмадим.

— Нечага кирган әди, Фериде? — деб Ойша холаси яна сұради.

Фериде ачиниб лабларини бурди, кейин соддадиллик билан:

— Үн учға тұлувди. Үнга атаб чодра тиқувдим, қайнана бұламан деб умид қилиб юрардим, — деди.

Үтирганлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбориши. Азизбей эса:

— Вой Чолиқуши-ей, юзга кирсанг ҳам жиннилигингни, қазилкашлыгингни қўймас экансан-да! — деди.

Фериденинг үн уч яшар қизим бор әди, дегани ҳаммани күлдирған бұлса ҳам, үзининг кўзларига ёш чиқарди. У Наждадни яна ҳам қаттиқроқ кўксига босиб, Мунисанинг тарихини айтиб берди. Овози сўзлаган сари мунгга, аламга тўлиб борди.

III

Шу кеча жуда узоқ үтириши. Азизбей гоҳи-гоҳида:

— Фериде, йўлда чарчаб келгансан, ёт энди, қизим, — деб қўяр әди.

Фериде эса аллақачон ухлаб қолган Наждадни бағрига босиб, ҳадеб кулар:

— Майли, почча, сизлар билан үтирсам, яхшироқ дам оламан, мени ёлғизлик чарчатган, — дерли.

У пориллаб турған шаҳло кўзларини, хушбичим, чиройли лабларини кулимсиратиб узоқ гаплашиб үтириди. Унда эски Чолиқуши уйғонган әди. Ҳамма қизиқиб қулоқ солаётганини кўргандан сўнг сўзларини бузиб-чўзиб айтар, фақат арзанда болаларгина биладиган ширин нозли қилиқлар билан лабларини бурав, тилини чўччайтириб чиқарар, бетларининг чукурчаларини кўрсатиб, тинмай гапирав әди. Қувончидан маст бўлиб үтирган қари поччаси шу даражага етдики, эски ҳазилкашлыгини қилишдан ўзини тутиб қололмади. Фе-

риде кичкиналигига унинг устки лабини бармоқлари билан қисиб туриб: „Вой ярамас Чолиқуши-ей! Гилосларимни ўғирлаб олибсан, бер бу ёқقا!“ дер, ушлаб олган лабининг учидан ўпид оларди.

Азизбей атрофда күтарилиган қаҳқаҳалар ичидаги „Вой, ундай қилманг, почча!“ деб қичқирган Феридени иягидан ушлаб туриб, эски ҳазилини тақрорлади, кейин Фериденинг юзига тикилиб туриб:

— Менда нима гуноҳ, Чолиқуши? Ҳамма айб ўзингда. Уйли-жойли, салобатли хотинсан-у, ҳали табиатинг, юзинг ёш боланикига ўхшайди. Ким сенинг юзингни жувон юзи дейди? — деди.

Комроннинг юзи оппоқ оқариб кетди. Чолиқуши бошқа бирорники эканлигини у биринчи марта ҳис этди.

Шу кечадан кейинги икки кун ичидаги Комрон Феридени жуда оз кўрди. Чолиқуши ўн йил аввал Тақирдоғида бир неча тенгқур қизлар билан дўст тутинган эди. Энди улар уй-жойли, салобатли хонимлар бўлиб қолишган. Ана шу дўстлари Феридени ҳоли-жонига қўйишмас, йўқлаб келиб бир неча соатлаб ўтиришгани ҳам етмай, қайтишларида Чолиқушини ҳам судраб уйма-уй, бофма-боғ олиб юришарди.

Мужгон Комроннинг ичидан эзилаётганини қўриб қувонар, кўзлари кулиб турса ҳам, шикоятланиб гапиради:

— Оббо, Феридени ҳеч бизга тўйдиришмас эканда. Аслида-ку шундай юргани яхши-я, нимага десанг, баҳри очилади, ёзилади.

Комрон шу икки кун ичидаги Феридени бир марта овқат маҳалида, иккинчи марта кўчадан чодрага ўрануб кириб келаётганида кўрди.

Ниҳоят, учинчи кечанинг тонги ҳам келди. Комрон одатига қарши бугун жуда эрта турган эди. Тонг энди-энди ёриша бошлаган, ҳали ҳамма уйқуда ётган пайт эди. Комрон ҳужрасининг деразаларидан бирини очаётгандаги, бирдан боғда юрган Феридени қўриб қолди. Деразанинг очилганини у ҳам сезган эди. Бирдан

бошини күтарди-да, янги чиқиб келаётган қүёшга қарши қўлини соябон қилиб туриб:

— Уйғондингизми, Комронбей? — деди. — О, одатларингиз ўзгариб кетибди. Бурунлари сизни уйғотиш учун деразангизга ёзда ҳовуч-ҳовуч тошлар, қишида эса қорлар отиш керак бўлар эди. Сиз ҳам жиндек анатолиялик бўлиб қолибсиз. Мен Анатолияда шу маҳал уйғонсам: „Танбал, одам ҳам офтоб чиққандан кейин турадими!“ деб уялтиришарди.

Эски ўйинқароқ, хушчақчақ Чолиқушини эслатайтган бу сўзларни сўйлагувчининг овозида қалбга яқинлик ва мусаффолик бағишловчи тиниқ оқарсув оҳанги бор эди.

Комрон юраги бетламайгина сўради:

— Мен ҳам чиқайми, Фериде?

Фериде қўлини ҳамон пешанасида қүёшга соябон қилиб туриб, илгаригидек яширикча мазаҳ қилди:

— Зах ҳавонинг нозик вужудингизга озор етказишидан қўрқмасангиз, ёмон бўлмас эди. Сизни анатолиячасига меҳмон қилардим.

Фериде Комронни каттакон ёнғоқ дарахтининг тагига олиб бориб, кеча кечқурун эсдан чиқиб қолдирилган бир стулга ўтқазди.

— Энди мени бир зумгина кутасиз, Комронбей.

— Такаллуфни қўямиз деган эдик, шекилли?

— Бир озгина сабр қиласиз, вақти билан-да. Бирданига ҳурматсизлик қилолмайман, юрагим дов бермайди.

Комрон қулди.

— Лекин бу яна ҳам зўрроқ ҳурматсизлик, Фериде! Менга: „Комронбей!“ деб муомала қилсанг, мени масхара қилаётгандай туйиласан. Йўқ, рухсат бермайман бу хилда муомалангга!

Фериде ҳам куларди:

— Тўғри, ҳаққингиз бор, ҳаққинг бор, ундей демасликка тиришаман. Энди менга рухсат, сенга сут қайнатиб келай.

— Фериде, кўй, илтимос қиламан!

— Бекор ўжарлик қиласан! Анатолиялик хотининг ўз майлича иш кўришига, хизмат қилишига йўл қўйилиши — унинг учун кўрсатилган энг катта ҳурмат бўлади. — У бир оз ҳазил-мутойиба, бир оз қайғули оҳангда сўзини давом эттириди: — Ахир кўнгил овлаш учун уй ишини қилишдан бошқа ҳеч қандай жозибамиз йўқ-ку!..

Фериде кетди. Унинг ҳозиргина ўрнидан туриб, боғда қўлида мис қумfon билан қуруқ чўп йигиб юрган қоровул билан гаплашгани эшитилиб турарди.

Ахири у ичидан буғ чиқиб турган бир коса қайноқ сут кўтариб келди.

— Сутдан кўнглим тўлмади, Комрон. Лекин уч кундан сўнг, ҳа, бугун қайси кун? Бўлди, пайшанба куни эрталаб сени зиёфатга чақираман. Шу қўй сутини ичасан-у, лекин кўрасан, бутунлай бошқа, аломат нарса бўлади. Бу менинг каттакон сирим, қандайлигини билгинг келмайдими? Қизиқмайсанми? Вой ўлай, одам ҳам шунчалик ҳиссиз бўладими! Ҳўп, ҳозирнинг ўзидаёқ айтиб бера қолай. Қўйни уч кун нок билан боқаман. Назаримда, совқотаётганга ўхшайсан, ҳаво бир оз салқин. Нима, мени Басима холам, „тентак қиз, ўғлимни касал қилиб қўйибди!“ деб қарғасинми? Тұхта, мен совуқقا, захга ўрганиб қолганман, рўмолимни берай, ўраниб ол.

Фериде тўғноғич билан бўйнига тўғнаб олган қизил юнг шарфини чиқарди-да, эрталабки зах ҳаводан озор тортаётгандек, секингина титрай бошлаган Комроннинг елкалари билан кўкрагини ўраб қўйди.

Комроннинг кўзлари олдида ўн йил аввалги бошқа бир оқшом гавдаланди. Қўзтоғидаги чорбоғнинг ташқари эшигидан бир неча одим нарида... яна шундай елкаларига кичкина кўк ранг пальтосини ташлаган калта этакли, қора фартукли мўжазгина мактаб қизини, унинг кўк сиёҳ билан бўяган бармоқчаларини кўрди. Ўшанда катта одамлардай „Энди сени асраш менинг бурчимдир“, деган эди. Ўша овоз ҳозир яна Комроннинг қулоқларига эшитилди.

— Комрон, худди қариларга үхшайсан-а! Қўлингдан сутинг тўкилиб, тиззаларингни куйдиряпти. Нега бунақа ўйчансан?

— Ҳеч, эсимга бир нарса тушди-да...

Фериде эсига тушган нарсасини айтдиригиси келмайтгандай сўзини бўлди.

— Мен ҳам шундай. Елкангда рўмол кўриб: „Комрон хоним“, деганим эсимга тушди.

* * *

Фериде ишини битиргач, Комроннинг рўпарасига, паст курсичага келиб ўтирди. Қалин, пишиқ бурса ипагидан чоклари кенг енгли қилиб тикилган, вилоят бичимидағи кўйлаги бўйнига, кўкрагига маҳкам ёпишиб туради. Тирсакларини тиззаларига қўиди, иягини қўлларига тиради, бетларини ҳовучлари ичига олиб, гапира бошлади.

Комрон унинг юзини шу қадар мусаффо ёруғда, шу қадар яқиндан биринчи марта кўрмоқда эди. Чеҳраси бир оз озган, сўлиган эди. Бу озғинлик кўзларини яна ҳам каттароқ қилиб, теваракларидаги билинрабилинмас кўлкалар уларни яна ҳам қорароқ қилиб кўрсатарди. Беш йил аввалги Чоликүшининг учқунлар пориллаб турган шаҳло кўзларига энди олов яқинида қовжираган гуллар шўри тушган эди. Аммо бу кўзлар яна бурунгидай кулади, яна бурунгидай маъсум бир дадиллик билан ҳайиқмай қарайди. Лекин Комронга у кўзларнинг бурунги чуқурлигини, тубини кўра олмаётгандай туйиларди.

Сочлари ҳам вилоятлардаги сингари фарқи ўртадан қўйилиб, иккита йўғон-йўғон қилиб ўрилган эди. Ўрилганда ҳам шундай тортиб ўрилган эдики, пешанаси билан чаккаларининг териси хиёл чўзилиб, қалам қошларининг учлари бир оз юқорига кўтарилибди, яна ҳам тиник, нафис кўринган терисида кўкимтири ингичка томирлари бўртиб чиқибди.

Сўзларидан зиёда овозига маҳлиё бўлиб ўтирган Комрон унинг юзини томоша қилиб туриб бир нарсага

диққат қилды: Фериденинг ранги оиласын ҳаёт кечи-раётган ёш, баҳтли жувоннинг рангига ўхшамасди. Бу юзда узилмасдан сўлишга маҳкум бўлган гулларда, шунингдек, ишқ-муҳаббат лаззатини тотмай қариб ўтадиган қизларда кўрилган безгак қизиллигига ўхшаш яширин бир оташ, касалларга хос бир тиниқлик бор эди.

Тонг қёёши бу юзни шу қадар нозик, маъноли қилиб кўрсатардики, йигит хушидан кетгудай бўлиб ҳавасланар, йиглагиси келиб ўтиради. Изтироб қиз юзини шу қадар чиройли қилиб юбориши мумкинлигини Комрон ҳеч маҳал ақлига келтирмаган эди.

Фериденинг лабларидан табассум аrimas эди. Эски оҳангига бир еридан нозиккина дарз кетган билурнинг мунгли, шикоятли жарангига қўшилган овози билан болалик ҷоғларининг хотираларидан гапи-рарди...

Комрон юрагини чанглаб туриб, кейинги ҳаёти қандай ўтганлигини сўради. Фериде бирдан жиддийлашиб, бошини чайқади.

— Эсимдан чиқди, Комрон. Ўн беш ёшимгача, шу ерга келган вақтларимгача бўлиб ўтган нарсалар эсимда, қолганларини эса туман босди, кўрмайман.

Хотираларини босиб қолган тумандан гапираётганда, қўзларини ҳам туман босиб борар, бошини бир ёнга эгиб, узоқ-узоқларга тикилиб ўтиради.

* * *

Фериде энг эски болалик хотираларидан сўнг, ниҳоят кейинги ўн беш йил изларидан баҳс эта бошлади. У Ҳожи ҳалфанинг ажойиблигини, Зайнилар оқсоқолининг ўғитларини, мудир Ражаб афандининг аломатлигини ҳикоя қилиб турганда, кулувчи қўзларига, жонли ҳаракатларига баъзан бир сабабсиз ҳорғинлик чўкар, шунда овозидаги синиқ билурнинг сезилар-сезилмас жарангига яна ҳам кучаяр, яраланган қалб фифони каби титрарди.

Фериде дарё бўйидан сўз очганда, Комрон қўзларини юмди-ю: „Фериде танбур чалаётган севгили-

сининг тиззасига бош кўйиб, унинг кўзларига тикилган ўша шаршара бўйи бўлмасин тағин!“ деб ўлади.

Чолиқуши ҳаётига оид бир қанча майда-чуйда ва аҳамиятсиз нарсаларни айтиб бергандан сўнг, бирдан эсига тушгандай:

— Комрон, сенга ҳали поччангнинг суратини курсатганим йўқ, а? — деди.

У бўйнидаги тилла занжирда осиғлиқ кичкина олтин медалённи олиб, Комронга узатди.

Йигит саросимага тушганини, титрай бошлаганини сездирмасликка тиришиб, суратни олди. Фериде у билан бирга суратни томоша қилиш учун бошини энгаштирди, юзи Комрон юзига яқинлашди.

— Унинг юзига қара, Комрон. Нақадар олийжаноб, нақадар иссиқ, а?

Йигит эса кўз қири билан Феридега сездирмайгина қараб турарди. Фериде қаттиқ ўйга ботгани ва суратга бутун борлиғи билан тикилиб қолгани учун унинг қараб турганини сезмади.

Комроннинг ҳаётида бу энг аччиқ, энг изтиробли исён дақиқаси бўлган бўлса керак. Демак, Фериденинг нозли, ёқимли ва пок гўзаллиги мана шу оқ соч, дагал юзли, сўлақмон чолга насиб бўлибди-да?

Комроннинг кўз ўнгига даҳшатли бир манзара келди. Фериде уялганидан лавлагидай қизариб кетган юзида жавдираబ турган шаҳло кўзларидан дув-дув ёшлар тўкиб, болаларники сингари маъсум лабларида ёлвораётганга ўхшаш бир титроқ билан чол қўлларида ўзини уриб типирчилаётгандай кўринди.

Чолиқуши унинг юзига қарамаган бўлса ҳам, лекин хаёлидан ўтган ўйларни сезгандай бир сесканди-ю медалённи секин олиб кўксига қўйди. Кейин:

— Узр энди, мен борай, Комрон. Уйда меҳмонлар бўлса керак, — деди.

IV

Чолиқушининг уясига қайтганига ўн кунга яқинлашиб қолган бўлса ҳам Азизбей поччаси ҳар куни кечқурун:

— Пайқаяпсизларми, болалар? Уйимизга файз кириб қолди. Чолиқushi бу сафар қалдирғочға үхаш қанотларида баҳор келтирди. Аттанг, баҳорнинг яна бир куни ўтиб кетди-да, — дейишини қўймас эди.

Фериде бўлса кулиб:

— Ҳечқиси йўқ, почча, бир неча йилдан кейин яна рухсат олиб келаман. Ҳафа бўлманг, ҳали олдимизда анча кун бор, ҳалитдан ўзимизни дил сиёҳ қилиш зарурми? — дер эди.

Чолиқushi тамомила эски Чолиқushiга айланган эди. Ўткинчи бўронда соврилгандан сўнг яна қўёшга етган тоза гул сингари кун сайин очилиб борарди.

Чолиқushi яна уйдаги болаларга онабоши бўлиб олди. Мужгоннинг уч яшар қизидан ва ундан хиёл катта Наждаддан бошлаб то ўн етти ёшли Нармингача, катта-кичик болаларнинг ҳаммаси унинг пинжига кириб олди. Булар эртадан кечгача Чолиқushидан бир одим ҳам қолмай чорбогни тус-тўполонга, қий-чувга, ўйин-кулгиларга тўлғазишарди. Гоҳи маҳаллар уларнинг тўполони шу даражага етардики, катталар танбех қилишга мажбур бўлардилар. Лекин катталарни суюнтирадиган бошқа томон ҳам бор эди. Комрон билан Фериде ҳар нима бўлганда ҳам эски нишонлилар, унашилган кишилар эди, шунинг учун сўнгги беш йил ичиди битиб кетгандай кўринган эски яранинг яна очилишидан кўрқардилар. Фериденинг ёш болаларча шўхлиги, уни фақат узоқдан томоша қилишдан бошқасини хоҳламагандай кўринган Комроннинг ҳалим, сокин баҳтиёрги уйдагиларни ташвишдан қутқара бошлаган эди. Шундай бўлса ҳам улар Комрон билан Феридеда эски вақтлардаги „ака“ ва „сингил“ ҳисларини яна эҳтиёти шартдан кучайтиришга ҳаракат қилдилар. Ухлаб қолган касалнинг уйида уни уйғотиб қўйишдан қўрқиб, қанчалик шивирлаб гапирилса, улар олдида ҳам эҳтиётсиз бир сўз билан у аламли ўтмишни уйғотиб юборишдан шундай қўрқар эдилар.

Баъзан Азизбей Феридедан:

— Мунчалик шошилмай, кўпроқ турсанг бўлмайдими? — деб сўрарди.

Чолиқуши эса кетиш сўзини эшитиб, ҳар доим машқи тушар:

— Иложи йўқ-да, почча. Ҳар нима бўлганда ҳам Чолиқуши бошқа уянинг онаси, унинг йўлига қўзлари тўрт бўлиб турганлар ҳам бор, — дер эди.

* * *

Комронга қаттиқ тегаётган бир нарса бўлса, у ҳам Фериде билан Наждад ўртасидаги аҳиллик эди. Комрон боланинг Чолиқуши қўлларида ухлашини, ана шундан кейингина уларнинг айрилишини кутишга мажбур бўларди.

Комрон бир куни Фериденинг бола билан жанжал қилаётганини эшитиб қолди. Чолиқуши бўғилиб:

— Қани, Наждад, айт-чи, яна бир марта „амма“ де-чи, амма, амма... — дер эди.

Лекин Наждад унга бўйсунмас, ўжарлик билан сариқ бошини силкитиб:

— Ойи, ойи, ойи, — дер эди.

Комрон ҳайиқиброқ:

— Қуй, Фериде, ойи деса деяверсин, нима зиёни бор? — деди. — Ким билади, балки шундай дейишига эҳтиёж сезаётгандир.

Фериде ҳеч нима демади. Фақат эгилиб, боланинг бошини силай бошлади.

V

Бошқа бир куни эрталаб Комрон ёпиқ деразага майда тошлар келиб урилганини эшитиб уйғонди. Фақат Феридегина шу тахлит уйғотишини у биларди. Чолиқуши яна катта ёнгоқ тагида нонушта қилишга чақириб келган эди. Дастурхонда дастлабки кунлари ваъда қилгандек, жуда ҳам ёқимли нок ҳиди анқиб турган ажойиб сут, бунинг ёнида қишлоқларда ёпиладиган майда кулчалар, мураббога ўхшаш пуштиранг бир нима солинган ликопча бор эди.

Фериде кулчаларга мураббо суртиб Комронга узатди-да:

— Мана, татиб кўр, кейин менинг қанчалик пазанда эканимни биласан, — деди. — Бу нонларнинг отини билмайман, лекин мураббонинг оти „гулбашакар“.

Фериде ишини битиргандан сунг яна ўша паст курсичага, Комроннинг оёқлари остигинасига ўтириди.

— Энди айт-чи, Комрон, гулбашакар ёқдими?

Йигит кулиб жавоб қилди:

— Ёқди.

— Яхши кўриб қолдингми?

— Яхши кўриб қолдим.

— Яна бир марта айт.

— Яхши кўриб қолдим.

— Унақа эмас, Комрон, „мен гулбашакарни яхши кўраман“ де.

Комрон бу болаларча нозга тушунмай кулди-да:

— Ҳа, мен гулбашакарни яхши кўраман, — деб та-рорлади.

Фериденинг юзи лоладай қизарди, кўзлари пир-пираб ёнди, уялганидан киприклари пирпиради, яли-наётган ёш боладек бўйнини эгиб, илтимос қилди.

— Комрон, яна бир марта: „Мен гулбашакарни жуда яхши кўраман“, дегин.

Йигит, хоҳлагани берилмаганда йиғлаб юборган ёш боланики сингари унинг бурилиб, титрай бошланган лабларига таажжубланиб қараб турди, кейин сабабини ўзи ҳам билмаган ички бир ҳаяжон билан титраб:

— Гулбашакарни жуда яхши кўраман, сен хоҳла-ганингча яхши кўраман, — деди.

Фериде ёш бола севинчи билан чапак чалиб юборди. Лаблари кулиб турса ҳам, кўзларига ёш келди. Аҳамиятсиз нарса учун йиғлаётган бошқа бирорни уят қилаётгандек ўз-ўзидан кулиб: „Пазандалигинги мақ-тагани учун шунчалик суюнишинг қанчалик эси пастлик-а, қанчалик эси пастлик-а!“ деб кулар, масхара қилар, бармоқлари билан кўзларини қуритишга уринар эди. Лекин ёшлари инсофга келмас, ҳадеб қуйи-

лар, яна қуйиларди. Бұғық товуш билан бирдан фарёд күттарди-ю, юзини құллари билан бекитиб, йифлай-йиглай уйга қочиб кетди.

* * *

Бир куни кечқурун Комрон поччаси билан, бозордан қайтиб келаётган эди. Болалар уларни узоқдан күришди-ю, одатларини қилиб, дарвоза олдига тизилишиди. Болалар улардан мева, қанд-курс, шоколад кутардилар.

Комрон уларга тегишларини улашиб турғанда, оёклари остига бир сиқим майда тош келиб түшганини сезди. Болалардан бұшаб, дархол теварагига жавдирағ қаради. Нарироқда каттакон бир қаштан дарахти орқасида Чолиқуши Комронга құли билан бир нималар ишора қилиб турарди.

— Мәньосига түшунсанғыз керак, Комронбей? Биз ҳам бормиз, — деди.

Фериде кесаттанды ёки шұхлик құлгиси келганды ҳамиша бұласини „сиз“лай бошларди. Ҳозир ҳам кулиб туриб сизлашда давом этди:

— Мени баравақт истеъфога чиқарып юборибсиз. Қани менинг тегишим? Эски қилмишларингиз унүтилған деб үйлаётгандирсиз, афандим? Е ҳозир сукут ҳақини берасиз, ё бұлмаса ўша эски гилюс воқеаси бугун кечқурун дастурхон устида жонланганини күрасиз.

Фериде бундан ўн йил аввал мана шу дарвоза олдиде қилғандек, ҳозир ҳам тилини тишлиари орасида қисиб, унинг пушти учини чиқарып туриб кула бошлади.

Комрон пальтосининг чұнтагидан битта қутича чиқарди, кейин кулиб туриб:

— Атаганим бор эди, Фериде, бу күп яхши бұлди, — деди. — Мен ҳам бугун ичига ром солинган бир кути шоколадли конфет олған эдим, хилват қилиб үзим емоқчи эдим, начора, модомики, шундай хавфға учрадик, нима ҳам дер эдик...

Фериде ёш боладек суюниб кетди.

— Вой, қандай яхши-я, қандай яхши-я!
— Лекин битта шартим бор, Чолиқуши, конфетларни яна ўзим оғзингга солиб құядан.

— Қандай қилиб?

— Ҳов бир вақтлардагидек-да. Ўн икки-ўн уч ёшингда қандай қылардик.

Комрон шу сүзларни айта туриб, Феридега битта конфет узатган эди, у бир неча сония иккиланғандан сұнг секін бошини чүзіб, хиёл титрай бошлаган лабларини очди. Лекин Комрон ҳар қанча қыстаса ҳам, Чолиқуши қолған конфетларни бу хилда олишга күнмади.

— Менга бер, овқатдан сұнг Наждад билан еймиз, — деди.

— Фериде, юр, ана шу деворгача борайлик. Қара, денгиз нақадар чиройли бўпти. бир оз гаплашамиз, томоша қиласиз.

— Хўп. Олдин шу кутичани ичкарига ташлаб чиқай. Бир зумгина кутиб тур.

Комрон унинг билагидан ушлади. Бу унга биринчи марта жасорат қилиб, қўл теккизиши эди.

— Йўқ, Фериде, сенга ишониб бўлмайди. Бир зумгина кутиб тур, келаман дейсан-у, келмайсан. Ёки келсанг ҳам, ким билади, қачон ва қандай келасан. Шунақа, сенга ишончим қолмаган, Фериде, — деди.

Чолиқуши ҳеч нима демади, фақат бошини эгиб, у билан ёнма-ён юриб кетди.

Комроннинг шу оқшом машқи паст эди. Ўзини босолмай, калта-култа, келишмаган сүзлар билан нуқул зорланарди. Пастда оқшом фирға-шираси қуюлашиб борар эди. Комрон учиб кетаётган бир гала қушни кўрсатиб:

— Фериде, яқында сен ҳам шу қушлар сингари учиб кетасан, а? — деди.

— ...
— ...Менга қара, холаларингни, бўлаларингни, эски дўстларингни, болалик чоғларинг ўтган ерларни ташлаб кетганингда наҳотки юрагинг ачишмаса?

— Уянгда бошқаларни баҳтиёр қилиб, ўзинг ҳам баҳтиёр бўлиб яшар экансан, сен қақшатиб кетаётган бошқа бир уянинг хароб ва паришон аҳволи наҳотки сени дилгир қилмаса?

Фериде жавоб бермас, ҳатто эшитмас ҳам эди. У калтагина қаламча билан қутига бир нималар ёзиш, бир нималар чизиш билан овора эди.

Комрон нафси оғриб:

— Жавоб бергинг йўқ, а, Фериде? — деди.

Чолиқуши унга ўйчан ҳолатда қаради.

— Кечир, Комрон. Эс-хушим бошқа ерда эди. Нима деганингни эшитмадим. Бир замонлар битта ашула эшитган эдим, сўзи эсимдан чиқиб кетувди, ҳайронман, ҳозир бирдан эсимга тушиб қолди. Яна унутиб қўймайин, деб ёзиг олдим. Хоҳласанг, мана, ўқи. Совқотиб қолдим, кечир, мен кириб кетаман.

Комрон қутичанинг ости томонига Фериденинг шикаста қалами билан ёзилган шу тўрт сатрни кўрди:

Бағрим ўти, очтирма, менинг оғзимни зинҳор,
Золим, мени сўйлатмаки, қалбимда нелар бор.
Билмайманми, қилмишларинг, айлама инкор,
Золим, мени сўйлатмаки, қалбимда нелар бор!

VI

Бу воқеадан тўрт кун ўтди. Шу давр ичиди Фериде Комрондан ўзини олиб қочиб юрди. Комроннинг у билан ёлғиз қолиш ниятидаги баҳоналарини, турли ҳйила-ю найрангларини пучга чиқариб борди. Бошқалар олдиди гаплашиш түғри келган пайтларда эса юзига қарамас, кўзларини тўқнаштирмас эди.

Тўртинчи куни кечки пайт уйдагиларнинг ҳаммаси майда болаларни олиб меҳмонга кетишли. Энди улар хуфтон намозидагина қайтиб келишлари мумкин эди.

Ташқарида қаттиқ шамол эсиб, тўз-у тупроқни осмонга совурганига қарамай, Комрон уйдан чиқиб айлангани кетди.

Узоқ тепаларда шамол гувуллар, күрінмас ёмғир савалайтгандек, дараҳтлар силкиниб шовуллар, узоқ-узоқларга чүзилиб кетган йұлларда тұз-тупроқ қуонлари қутурарди.

Шамол Комроннинг юзига чангларни келтириб урад, күзларига кирап, у ҳар қадамда бир тұхтаб, шамолга орқасини үгіриб туришга мажбур бұларди. У яйдоқ тепа лабида сүппайиб турған каттакон қояни күрди. Тош ёнида битган ингичка, жонсиз бир дараҳт шамолда яланғоч шохлари билан тинмай ларзантарди. Комрон йұлини үша ёққа бурди. Тошнинг бир бурчига, шамол панаисига келиб үтиреди.

Шунча ғулдуросга, тұс-түполонга қарамай, ҳамма ёқ унга саҳро каби бүм-бүш күрінди... Комронга табиат ҳеч маҳал шу бугунгидай рұксиз, унинг бутун хусн-чиropyи ҳеч вақт лузумсиз, ҳәёти бунчалик умидсиз күрінмаган эди!

Бирдан йұлнинг узоқ-узоқларыда, унинг денгиздан чиқиб келаётгандек түйилған сувга яқын бир нүктасида инсон қораси күрінди. У кийимларининг рангидан хотин киши эди. Комрон сабабини үзи ҳам билмай, пастига тушиб құрага қараб юриб кетди. бир оз борғандан сұнг Нарминнинг оч пушти рангли чоршафини таниди. Ёш қызы ҳам уни күрган бұлса керак, узоқдан шамсиясини силкита бошлади.

Комрон: „Нега Нармин бошқалардан айрилди, нега ёлғиз келяпти?“ деб ҳайрон бұлди-ю, қадамини тезлаштириди.

Ёш қызы шамолга қарши энгашиб, бир құли билан этакларини, иккінчи құли билан эса чоршафининг йиртқич құш қанотлари сингари лапанглаб, юқори күтарилған пелеринасини ушлаб келарди.

Қызы юзини күрар-күрмас Комроннинг юраги қинидан чиқиб кстаёзды: Нарминнинг чоршафини ёпиниб, Фериде келарди!

Иккаласи бир-бирига яқынлашған пайтда бирдан шамол Фериденинг құлидаги шамсияни учирив кетди. Чолиқуши шамсиясини ушламоқчи бұлған эди, ша-

мол бир қутурди-ю, этакларини күтариб, пелеринаси-ни учирди, соchlарини тұзғитиб юборди. Комрон вақ-тида етиб келди: шамсияни бир бута тагида ушлаб ол-ди. Кейин Фериденинг ёнига чопиб келиб, уни паль-тосининг этаги билан шамолдан тұсди, чоршафини ёпиниб олишига ёрдам берди.

— Яхшиямки, вақтида келиб қолдинг, Комрон, — деди Чолиқуши. — Оз бұлмаса шамол мени чинакам чолиқуши сингари учирив кетарди!

Фериде яна бир нима демоқчи бұлди-ю, лекин шамол қутуриб, бошини эгишга, күzlари билан оғзи-ни юмишга мажбур қылди.

Улар секин-секин юриб кетиши. Комрон уни йұл бўйи пальтосининг бағри билан шамолдан тұсиб борди.

Фериде энди сұзлай оладиган аҳволга келган эди. Лекин у, нима учундир, гапиришдан күра күпроқ ку-лар эди. Байни кулги шамолига йўлиққандай ӯзини тутолмай, нуқул хаҳоларди. Кулгидан бўғилиб, нафаси тиқилиб туриб, кулгининг сабабини англата бошлади:

— Биласанми, нимага куляпман, Комрон? Мех-мондорчиликда ўтирувдик, бирдан бозорга боришим зарурлиги эсимга тушиб қолди. Эгнимда йилдириим бор эди, бу аҳволда, албатта, бозорга боролмасдим. Бе-чора Нармин битта яхшилик қилиб юборди. Бозорга унинг чоршафини ёпиниб бордим. Бетим ёпиқлик, бозордан чиқиб келаётсам, бир офицер орқамдан эр-гашиб келаверди. Бир маҳал етиб келиб: „Нармин хо-ним, сизмисиз? Нақадар кутилмаган баҳт-а!“ деса бў-ладими? Боёқиши Нармин менга яхшилик қиласман деб, ӯзини шарманда қилиб қўйгани менга шунақаям қи-зиқ туйилдики, мен пиқиллаб кулиб юбордим. Бечора офицер янглишганини тушуниб, қочворди... Қочмай нима ҳам қилсин: Нармин ўрнида кап-кatta хотинни кўради-ю...

Комрон кулимсираб туриб эшилди. Фериде давом этди:

— Лекин бечора, қизнинг сирини сенга айтиб, кўп ёмон иш қилдим. Тийилиб ўлмаган тилим қўймади-да.

Жон Комрон, Худо ҳақи, бирөвга оғзингдан чиқарма, хұпми? Балки келажакда, ким билсин, Нармин унга күнгил қўйиб қолар... Оғзингдан чиқармасанг, уларга қиласидиган яхшилигинг шу бўлади...

— Ваъда бераман, Фериде. Лекин Нармин ҳали жуда ҳам ёш-ку...

Фериде:

— Эҳтимол. Лекин бунақа ёшларнинг қалби кўринганидай бўлиб чиқавермайди, — деди.

Унинг сўзларида заиф бир гина бор эди.

Шу сўзлардан кейин анчагача жим бориши. Ҳамон ёнма-ён кетишарди. Шамол аста-секин сусайиб, уларнинг қадамлари ҳам секинлашиб борди. Бечоралар йўлнинг тугашидан қўрқар эдилар.

Комрон ичидан эзилиб ўйларди: „Боягина табиат менга маъносиз, ўзим эсам кераксиз бир нарса бўлиб кўринган эди... Энди эса пушти ранг қизалоқ, чоршрафи ичидагитраётгандай кўринган нозик, кичик, чиройли нарсанни шамолдан бир озгина ҳимоя қилиш менга қанчалик баҳт келтирди. Ҳамма вақт шундай бўлиши мумкин эди. Мен бу кичкина, кўхликкина вужудни хоҳласам баҳтиёр қила олар, ўзим ҳам баҳтиёр бўла олардим... Афсус!“

Фериде хаёлга чўмиб, қадамларини аста-аста сеқинлаштириб бораради. У бирдан яна гапира бошлади, гапирганда ҳам ҳозирги суҳбатларига ҳеч алоқаси бўлмаган нарсалар тўғрисида гапиравди:

— Ҳар нима бўлганда ҳам, бу кичкина саёҳат бағримни анча очди. Бир-икки йил гаштини суриб юраман... Кейин, холаларимни, ҳаммангизни соғинсам, тағин келаман... Ана шундай қилиб, йиллар ўтади, сеқин-секин соchlарим оқара бошлайди, сеники ҳам, шундай бўлади, албатта. Бир-биримизни кўрганимизда яна хурсанд бўламиз, айрилганимизда эса ачинишимишиз балки озайиб борар... Ким билади, бир кун эмас, бир кун бутунлай қайтиб ҳам келарман, шундай эмасми? Ҳаёт бу, ҳар нарса бўлиши мумкин... Ана шунда сен менинг чинакам акам бўлиб қоласан... Қа-

рилар бирин-кетин кетишган сари биз ҳам бир-бири-
мизнинг қадримизга кўпроқ етадиган бўламиз. Майда,
аҳамиятсиз камчиликларимизга ортиқча парво қил-
маймиз. Шундай қилиб, умримизнинг сўнгги дамла-
рини ёшлик чоғларимиз ўтган ерларда...

Овозининг биллуридаги кўринмас дарз жаранг
кучайиб, сўзларига яширин ҳузун ва алам оҳангি бе-
риб борарди...

Йўлда боласи билан кетаётган бир тиланчи хотин-
га дуч келишди. Яланг оёқ бола Фериденинг атрофида
парвона бўлар, озғин қўллари билан унинг этакла-
рини силарди.

Комрон хотинга хайр берди. Фериде эса кичкина
етимчаларни суйиб-сийпашга ўрганиб қолгани учун
гадой боланинг бошини силашдан жирканмади.

Улар яна юриб кетишганда, тиланчи хотин орқа-
ларидан дуо қилиб қолди:

— Худойим бир-бирингиздан айирмасин. Худойим
шу чиройли қизни сенга эҳсон қилсан!

Ёшлар ихтиёrsиз тўхтаб қолдилар. Комроннинг
қалbidаги аламли ўтмиш кўз ўнгida акс этди.

— Фериде, эшитдингми, нима деганини? — деб
сўради у.

Бу саволга Фериденинг кўзларидан юмалаган бир
жуфт йирик томчи жавоб бўлди. Энди улар бир-
бирларига яқин келишга ботинишмай, айри-айри
юриб кетишли.

* * *

Улар чорбоққа оқшом олақоронғисида етиб ке-
лишди. Шамол тиниб, ҳаво очилиб кетган эди. Да-
рахтлар эса узоқ курашдан чарчаб, мудраб қолгандек
кўринарди. Қояларда худди ичидан сизиб чиқаётган-
дай нозик садаф шуъла гоҳ пориллаб кўринади, гоҳ
ўчиб қолади.

— Ҳозир вақт эрта, Фериде. Ҳали улар шаҳардан
қайтиб келишгани ҳам йўқ. Ўша қоя томонга бориб,
айланиб келсак, нима дейсан?

Фериде бошини солинтириб, мажолсизлик билан:

— Менга рухсат бер, Комрон. Бориб ечинмасам бўлмайди, шамол бошимни оғритиб юборди, — деб узр сўради.

Ҳалигина Фериденинг жонли, ўйноқи вужуди атрофига худди жонли нарсадай учиб, кўксини, тиззаларини эҳтирос билан қучиб турган пушти ранг чоршаф энди жонсиз латтадай елкаларида солиниб турарди.

Фериде қимирашга мадори қолмагандек, дарвоза ёнидаги тошга секин ўтириди-да, кумга шамсияси билан умидсизлиги қадар чукур, ҳаёти каби шикаста чизиклар чиза бошлади. Бир оздан сўнг Комрон ҳам ёнига ўтириди, елкасини Фериденинг елкасига теккизиб, қулини секин ўз қулига олди. Қиз бир сесканди-ю, қаёққа қочсам экан дегандек, атрофига жавдираб қаради. Комрон унинг чукур-чукур хўрсинганини, ҳозиргина ёввойиларча чақнаган кўзларига бир дам мўминлик, итоаткорлик малоҳати чўкканини кўрди. Фериде музлаган, титраган қулини эски нишонлисининг қўлларига таслим қилди. Иккаласи ҳам кўзларини юмди. Комроннинг ёпиқ қовоқлари ичидаги майда учқунлар живирлашар, у: „Мана, қўлимда Фериденинг қўли титраб турибди. Демак, одам боласи рўёбга чиқмайди, деган тушлар ҳам амалга ошар экан-да!“ деб ўйларди. У ахирини кўзларини очди.

Фериде йиглай-йиглай ухлаб қолган ёш бола сингари аҳён-аҳёнда хўрсаниб қўяр, ҳамон оғирлашиб бораётган бошини унинг елкасига қўйиб ўтиради. Фериденинг ҳолида, қўлларини топширишида мазлум киши таслимлиги бор эди.

Комрон ҳар қимирашганда унинг ўзига яна ҳам яқинроқ суқулганини, қулини яна ҳам қаттиқроқ сиқаётганини сезиб турди.

Бирдан йигит лаблари паст, ниҳоятда паст товуш билан:

— Мен гулбашакарни яхши кўраман, — деб шивирлади.

Эшикнинг фийқиллаб очилиши ёшларни ширин уйқудан уйғотиб юборди. Фериде ўқ овозини эшигтан күш чақонлиги билан ўрнидан сакраб турди. Олдинда Нармин кирди. Чолиқуши ҳаяжонли севинч билан унинг бўйнига осилди. Ёш қизни маҳкам-маҳкам қу-чоқлар, соchlаридан, кўзларидан чўлп-чўлп ўпарди. Ҳеч ким бу севинч сабабини билмас эди. Чолиқушининг бир зумгина аввалги ҳорғинлигидан асар ҳам қолмаган эди. Кичкинтойларни қўлига олиб, бошидан юқорига иргитар, уларни чинқириарди.

Ҳамма ичкарига қараб юрганда, Фериде ўзини орқада олиб қолиб, ичкариги эшик панасида Комронни кутиб турди. Уни кўргач, паст товуш билан:

— Мерси, Комрон, — деди.

VII

Эртасига Фериде яна ўзи ёлғиз шаҳарга тушиб, туш маҳалида ҳориб-толиб келди. Чарчаб, ўзи зўрға тушганига қарамай, болаларни яна тўплади-ю, ҳовлида баланд аргимчоқ қилди.

Комрон Азизбейнинг қари, эзма бир меҳмонидан зўрға қутулиб, ҳовлига чиққандা Фериде Наждад билан аргимчоқ учайтган эди. Чолиқуши кучининг борича аргимчоқни учирар, Наждад эса мушук боласидек бўйнига осилиб чинқириарди.

Комрон ўн йил аввалгидек, Ойша холасининг:

— Фериде, қизим, жиннилик қилма, болани йиқитасан! — деб қичқирганини эшигти.

Чолиқуши қулоқ осмади, аксинча, бутун қалби билан қувониб қичқирди.

— Вой хола-ей, нимага қўрқасиз? Наждаднинг асл эгаси зорланмаяпти-ю! Шундайми, Комрон?

Фериде болаларнинг энг каттаси, айни замонда энг қўрқоғи бўлган Нарминни чинқиририб, жонини олгандан сўнг ўзи ҳам аргимчоқдан тушди. Сочлари терлаб, қизариб кетган пешанасига, юзига ёпишиб қолган эди. У қўлига ёпишган арқон ипларини тушириш учун ҳовучларини бир-бирига ишқаб туриб:

— Назаримда, ҳамма учиб бўлди шекилли, — деган эди, Комрон юраги бетламайгина:

— Мени эсдан чиқардинг, Фериде, — деди.

Чолиқуши беҳолгина жилмайди. „Йўқ“ дейишга кўнгли бўлмас, „хўп“ дейишга эса ботина олмас эди. Ана шундан кейин бир арқонга, бир дараҳт шохига қараб олиб:

— Ҳайронман, қандай бўлар экан, — деди. — Арқон иккаламизни кўтара олмас дейман, а, Мужгон?

Мужгон арқонни ушлади, кейин Комроннинг кўзларига секин тикилиб:

— Гап арқонда эмас... Фериде жуда чарчаган. Аҳволига қара, Комрон. Чарчаб зўрга турган хотинни яна бешбаттар чарчатиш гуноҳ бўлар, деб ўйлайман, — деди.

Фериде аввал: „Ҳечқиси йўқ, нима бўларди“ деб турган бўлса ҳам, кейин Мужгоннинг сўzlари ва кўзларидаги маънони тушунди-ю, гуноҳ қилиб қўйган ёш бола сингари изза бўлиб, кўрқиб бошини солинтириди. Сўнгра паст товуш билан:

— Ҳа, жуда чарчаганман, тобим ҳам жойида эмас, — деди.

Чиндан ҳам аҳволи касал кишиникига ўхшарди, ҳалигина кўзларида чақнаб турган шўхлик ўтлари ҳам сўнган эди.

Мужгон ҳалигача кўзларини Комрондан олмаган эди, у паст овоз билан:

— Мен ўйлаганимдан ҳам баттарроқ бағринг тош экан, Комрон! — деди.

Комрон ҳам Феридега эшиттирмаслик учун паст товуш билан:

— Нега энди? — деб сўради.

Мужгон уни хилватга судраб кетди.

— Бечоранинг аҳволини кўрмаясанми? Бахтини қора, қалбини яра қилганинг ҳам етмадими?

— Мужгон!..

— Уни шунча йилдан бери биронтамиз йўқламадик. Соғиниб-сарғайганига чидамай, озорларини, алам

ва қайгуларини унугиб қайтиб келди. Келган кунлари жуда яхши эди. Сен бўлсанг, қалбидан анчагина битиб қолган ярасини яна очиб юбординг... — Мужгоннинг кўзларига ёш келди... — Эртага жўнайди, лекин бечоранинг қанчалик азоб, қанчалик изтироб ичидан жўнашини мен яхши биламан... Шундай, Комрон, Фериде эртага кетади! Ҳамма нарсасини тайёрлаб қўйди. Мен ҳам бундан бехабар эдим. Фериде бу сафар менга на қалбини очди ва на ҳаётига доир бирон нарса айтди. Туйкусдан жўнаётганлигини айтди. Имоним комил, бу гапи ёлғон. Аслида Фериде, сендан қочиб кетяпти, ахир қачонгача азоб тортади? Мен бу гапларни сенга шунчаки айтиётганим йўқ, Комрон. Мен бу айрилиқнинг Фериде учун жуда ҳам оғир булишидан қўрқаман. Фериде бардам, одамнинг ақли ишонмайдиган дараҷада бардам, лекин, ҳар ҳолда хотин киши. Сен уни жувонмарг қилган кишисан, шунинг учун ундан қарздорсан! Энди ҳар нима бўлса ҳам шу айрилиқ соатларида ўзингни бардам, оғир тут, Феридега ҳам иложи борича куч бер, кувват бер.

Комрон бу сўзларни эшишиб, яшил кўзларигача оқариб кетди.

— Фақат Фериденинг хазон бўлган ҳаётини гапирасан, хўш, меники-чи? — деди.

— Сеники ўзингнинг хоҳишинг билан бўлди.

— Бунчалик бағритош бўлма, Мужгон!

— Тушунгин ахир, иложи бўлганда эди, мен бундай тисарилиб турмас эдим. Нима қилайлик, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди. Ахир Фериде бошқа одамнинг хотини, бечоранинг боши боғлиқ. Қуриб турибман, сен ҳам жуда баҳтсизсан. Илгаригидай сендан хафа эмасман. Лекин, нима қилайлик, ноҳормиз...

* * *

Фериденинг эртага кетиши ҳамманинг қулоғига етган бўлса ҳам, уйдагиларнинг ҳеч биттаси бундан оғиз очмади. Кечки овқат чуқур жимлик ичидан ўтди. Шу оқшом Азизбей яна ҳам қариб кетгандай эзгин

кўринарди. У Феридени ёнига ўтқазиб олиб, тез-тез елкаларини силайди, иягидан ушлаб юзини ўзига ўгирди, кўзларига тикилиб:

— Оҳ, Чолиқуши! Қариганимда мени хароб қилдинг-да, — дер эди.

Шу кеча ҳамма ўз хонасига барвақт кириб кетди.

VIII

Вақт ярим кечадан ошган. Чорбоғ донг қотиб ухламоқда. Мужгон хонасидан чиқди. Бошига юпқа рўмол ташлаб олган, бир қўлида шамдон. Гоҳ оёқларининг учини босиб, гоҳ тўхтаб, Комрон ётган хонанинг эшигига келди. Ичкарида на шарпа ва на чироқ. Жувон эшикни секин тақиллатди, кейин жуда паст товуш билан шипшиди:

— Комрон, ухляяпсанми?

Эшик дарҳол очилди. Комрон ечинмаган эди. Шам ёруғида юзи яна ҳам сўлғин, яна ҳам ҳорғин кўринди. Бу хира ёруғ кўзларини қамаштираётгандай, киприкларини пирпирана бошлиди.

— Ҳали ҳам ётганинг йўқми, Комрон?

— Кўриб турибсан-ку.

— Нега чироғингни ўчиридинг?

— Шу кеча чироқ кўзларимни ачиштиряпти.

— Қоронғида нима қиляпсан?

Комрон аччиққина кулди.

— Ҳеч нарса, умидсизлик, баҳтсизлик заҳрини ютиб ўтирибман. Хўш, ўзингни нега бемаҳал келдинг? Нима ишинг бор?

Мужгон ҳаяжонини зўрға босиб:

— Битта ғалати хабар олиб келдим. Ҳовлиқма, Комрон, ўзингни бос, айтиб бераман, — деди.

Мужгон ичкарига кирди, шамни столга қўйиб, эшикни секин ёпди, кейин гапини нимадан бошлини билмаётгандай бир оз иккиланиб тургач, юрак дукурини босишга ҳаракат қилиб, вазмин товуш билан:

— Ҳовлиқма, ўзингни бос, Комрон, — деди. —

Ёмон хабар олиб келганим йўқ, аксинча, яхши хабар. Лекин ҳаяжонинг шундай баландки...

Жувон уни босишга ҳаракат қила туриб, ўзи ҳовлиқар, күзларига ёш келиб, овози титрар эди.

— Комрон, бир оз аввал Фериде менинг ҳужрамга кирди. Рангида қон қолмапти, аҳволи аллақандай. „Мужгон, мен шу маҳалгача қалбимни фақат сенгагина очиб келганман, — деди. — Дунёда сендан яқинроқ ҳеч киммим йўқ. Сенга айтадиган яна битта сирим бор, буни эртага мен кетгунимча сақлайсан, кейин айтишинг мумкин. Биламан, кўққисдан келиб қолганимни кўриб, ҳамманглар ҳайрон бўлдинглар. Сизларни шунчалик соғиндимки, ортиқ чидаёлмадим, деб айтдим, тўғри айтдим. Лекин асосий сабаб бунда эмас. Мен бу ерга дунёда энг яхши кўрган кишим, уч ой аввал ўлим тўшагида ётганда унга берган ваъдамни бажариш учун келганман. Мужгон, сизларга ёлғон айтишга мажбур бўлдим. Мен тулман, эрим уч ой аввал саратон касалидан вафот этди“.

Фериде шу сўзларни айтиб туриб, бошини елкамга қўйди, хўнг-хўнг йиғлади. Кўз ёшларини тўхтата олмай, ҳиқиллаб, нафаси тиқилиб туриб гапирди: „Докторим жон берадиган куни мени олдига чақириб: „Фериде, энди муҳтоҷлик чекмайсан, бунисидан кўркмайман, чунки ҳамма нарсам сенга қолади. Сендей содда, оғир бир хотиннинг умрига баҳузур етиб-ортади. Лекин мени бошқа нарса ташвишга солади, Фериде. Ҳар қанча бой-бадавлат бўлганда ҳам, кимсасиз хотиннинг ёлғиз яшаши қийин бўлади. Иннайкстин, пул бошқа-ю, шафқат бошқа. Фериде, мени гўримда тинч ётсин десанг, ваъда бер: ўлганимдан кейин Истанбулга, қариндош-уруғларинг олдига борасан. Башарти, улар олдида бутунлай қолгинг келмаганда ҳам, ҳар ҳолда, икки-уч ой бориб тур. Дунё бевафо. Балки бир кун эмас бир кун яна ўшаларга ишинг тушар. Балки бориб-бориб қалбингда оила шафқатига эҳтиёж туғилар. Қисқаси, Феридегинам, оиласнг билан ярашишингдан кўнглим тўқ бўлса, ўлганимда кўзим очиқ кетмайди, гўримда ҳам тинч ётаман“, деди.

Мен унинг бу сўнгги орзусини амалга ошириш тўғрисида йиглаб туриб ваъда бердим. Лекин докторимнинг бу билан кўнгли тўлмади. У эски нишонлим билан ҳам ярашишимни истади, ахир бир кун Комрон аканг бўлиб қолар-ку, деди. Ўз қўлинг билан Комронга топширгин, деб менга муҳрланган, битта пакет ҳам берди. „Бунинг ичидаги битта эски кўнгил китоби бор, мени бир маҳаллар жуда қайфуга солган китоб. Эски нишонлинг ҳам буни, албатта, ўқишини хоҳлайман. Буни қандай ҳолда бўлса, шундай топширишга қасам-ёд қил“, деди.

Ҳақиқат шундай, Мужгон. Энди ҳамма гапни билдинг. Боёқиши докторим жуда пок, ҳалол одам эди. У оиласидан билан ярашишимни ҳаётимдаги ёлғизлиқдан, етимликдан қутулишимнинг бирдан-бир йўли деб биларди. Бечора, бу нарса мен учун нақадар аламли, нақадар оғир бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган. Шундай қилиб, докторимни Мунисанинг ёнига қўйдим-у Истанбулга қараб жўнадим. У ерда эшитган нарсаларим докторимнинг васиятини амалга ошириш мушқул бўлишини кўрсатди. Комроннинг хотини вафот қилганини фақат ўша ерда эшитдим. Кейин мен тўғримда ҳар хил бўлмагур гаплар тарқалганини билдим. Комроннинг хотини тирик бўлганда ҳам бошқа гап эди. Менга эри яқинда ўлган тул хотин, деб қарашар, оиласида бир неча кун туриб кетишга келган, деб ўйлашарди. Мана энди ҳаммангиз, Комрон ҳам, сен ҳам – мени ҳаммадан кўпроқ тушундинг. Сен мен тўғримда қандай ёмон нарсалар ўйлашинг мумкин эди. „Йилларча ёлғиз, сарсон бўлиб юрди, сомондек сарғайди, бошидан не-не савдоларни кечирди, мана энди, ким билади, қандай тубан ният билан, ўзини бир қари чолга сотди... Эски нишонлисининг боши очиқлигини эшитиб, яна ўша тубан ният билан дарров орамиздаги, беш йил илгари ўзи ноҳақ ҳақоратлар, лаънатлар билан ташлаб кетган оиласига, нишонлиси олдига қайтиб келди“, дейишларингиз мумкин эди. Орала-рингизда шундай деб ўйламайдиган даражада марҳа-

матли, раҳм-шафқатли кишилар бўлса, улар олдида ҳам ичимдан эзилиб ўлардим“.

Мужгон ҳамон кучайиб борган ҳаяжон ва алам билан сўзларди.

— Оҳ, Комрон! Фериде бу сўзларини қандай алам билан ўзини уриб, кўз ёшларини тўкиб туриб айтганини курсайдинг! Мана, шу охирги сўзларини ўла-ўлгунча эсимдан чиқармайман: „Оила ўчоғимдан қандай доғ-у ҳасратда кетганимни, ҳаётимнинг қанчалик алам ва кўз ёшлари билан тўлиқ бўлганини, қайси бағритош сабаблар мени эр қилишга мажбур этганини сўз билан айтиб беришнинг имкони йўқ. Ёши йигирма бешга етган, умрининг беш йилидан бир қисмини можаролар ичида, бир қисмини эрининг уйида кечирган хотиннинг юзига, баданига эркак лаби тегмаган бокира қиз экани айтилса, албатта, ҳамма кулади, ҳамма уни ҳаёсиз, ёлғончи дейди, шундай эмасми, Мужгон? Бунинг аксини исбот қилиб бўлмайди, иложи йўқ. Бошқа айтадиган гапим йўқ. Доктор Комронга тайинлаган пакетда нима бор экан, билмайман. Эҳтимол, ичида кутилмаган бирон нарса бордир. Менга қанчалик оғир изтиробли бўлса ҳам, раҳматлининг сўнгги орзусини амалга оширдим. Лекин пакетни ўз қўлим билан топширишга қурбим етмайди. Буни эртага кемага ўтирганимдан сўнг, орамиздаги ҳамма нарса битгандан сўнг Комронга бериб қўярсан“, деди.

Мужгон жим бўлди. Ҳаётнинг энг аччиқ ва аламли дамларида ҳам ўзини тетик, босиқ ушлайдиган бу жувон ҳозир ёш боладек йиглар эди. У Комронга қалтироқ қўлларини чўзиб:

— Уни ёлғиз қўйиб юбормайлик, Комрон, — деди.— Керак бўлса, зўрлик билан олиб қолайлик. Ўтган ишга салавот, нима бўлган бўлса бўлди, энди бир-бирингиздан айрилмаслигингиз керак! Кўриб турибман, ортиқ чидомайсизлар.

Комроннинг вужуди музлаб борарди. Энг аҳамиятсиз бир тушдан, энг заиф бир хотирадан ойларча касал бўлиб, кичиккина умид билан яшаб келган бир

хәёлпараст учун бу умид, бу баҳт ҳаддидан зиёд эди. Узун муддатли ҳүшсизликдан кейин ўзига келган оғир касал сингари Комрон ҳам ҳеч нимага тушунмай қоронғида қўзларини жавдиратиб теваракка қарап, нуқул киприкларини пирпиратарди.

Мужгон рўмоли ичидан қизил муҳр босилган бир пакетни чиқарди.

— Феридега берган ваъдамга қарамай, буни сенга ҳозир топширяпман, — деди.

Жувон рўмолини тузатиб, уйдан чиқмоқчи бўлган эди, Комрон ушлаб қолди:

— Мужгон, сендан битта илтимосим бор. Бизнинг савдоийимизни ҳаммадан кўра сен кўпроқ биласан. Пакетни бирга очиб, ичидаги нарсани бирга ўқийлик.

Мужгон стол устидаги чироқни ёқкунича, Комрон пакетни очди. Ичидан битта хат-у яна битта каттакон конверт чиқди. Йиғон, йирик ҳарфлар билан ёзилган мактуб Комронга хитоб қиласи:

„Ўғлим, Комронбей!

Сизга бу мактубни ёзган одам умрининг бир озини китобларга, бир қисмини эса ҳаёт деб аталган чигал муштлашиш ярадорларига бағишлигар тарки дунё бир чолки, хати қўлингизга етмасдан анча бурун оламдан ўтган бўлади. У чолнинг бутун борлиғи билан яхши кўрган бир бечорага охирги марта яхшилик қилиб кетиш тилаги бу мактубни сизга ўлим тушагида ётган жойида ёзишга мажбур қиласи. Кулоқ солинг.

Бир кун узоқ қишлоқдаги вайронга мактабда ёғду каби тоза, умид каби гўзал бир истанбуллик қизни учратдим. Қоронғи қиши кечасида, қор элаб ёғиб турган бир пайтда уйингизнинг деразасини очсангиз-у, қоронғиликда булбул нағмасини эшитсангиз, шунда қандай бўласиз? Мен ҳам ўшанда шундай бўлдим. Бу маъсум нозик кибор қизни, табиатнинг бу гўзал ва нодир хилқатини қайси лаънати толе ва тасодиф бу қоронғи қишлоқ ҳаробасига келтириб ташлади? Қалби йиғлайди-ю, қўзлари билан лаблари кулади, фидокорлик ҳақидаги ҳангомалар билан мени алдайди. Мен

эсам: „Ох, бечора қиз! Мен сени Истанбулда ташлаб кетган нодон, жоҳил ёрингмидимки, бу гапларингга ишонсам!“ деб үйладим. Уйқуга қонмай уйғонган ёш боланики сингари хуморли күзлари, қаерга қадам ташлашини билмаган кишиники сингари аҳволи, хаёлий лабларининг бўсаси билан титраётгандек кўринган дудоқлари, хаёлий қучоқда талпинаётганга ўхшаган атвori, ҳаракатлари менга бутун сирни аён қилди.

Эски замон достонларида Лайлисини қидириб, саҳроларда саргардон бўлган Мажнунни гоҳо шукуҳ ва мамнуният билан эслаб қўярдим. Феридени кўрган кунимдан бошлаб у достонни эсдан чиқардим. Энди янги замоннинг мозорлар билан тўлиқ қоронғи қишлоқларида иложисиз ишқ рӯёларини ахтарган бу ойдин кўзли, ипакдай майнин, маъсум, олижаноб „Лайли“-сини тез-тез эслайдиган бўлдим. Икки йилдан кейин тагин учрашдик. Ҳамон эски дарди бошида, қалбини ичдан кемирмоқда эди. Эҳ, аттанг, дастлаб кўрган куним нега уни отимга ўнгариб, зўрлаб бўлса ҳам Истанбулга, оиласига элтиб ташламадим! Faflatda қолдим, faflatda!

Фериде билан иккинчи марта учрашганимизда, фурсат қўлдан кетган эди. Сиз уйланиб олган эдингиз. Феридени, ҳали ёш, эсидан чиқариб юборади, деб үйлаган эдим. У касал ётган пайтда иттифоқо қулимга дафтари тушиб қолди, қарасам, эҳха, қалбининг яраси тузаладиган яралардан эмас. Дафтарга бутун ҳаётини ёзибди. Ана шундан кейин бутун умидим узилди, ҳолбуки, уни ўз боламдай даволамоқчи эдим. Аммо бунга ҳам одамларнинг фисқ-у фасодлари, туҳмат ва гийбатлари имкон бермади. Ана шундан кейин менда яхшироқ одам топиб, Феридени ўшанга бериш фикри туғилди. Лекин бу ҳам хавфли эди. Эри ҳар қанча одам-охун бўлганда ҳам, Феридедан муҳаббат талаб қилиши турган гап эди. Гарчи қизгинам муҳаббат учун туғилган, муҳаббат йўлида сарғайган бўлса ҳамки, бегона ишқи унга гўр азобидан баттар бўлиши аниқ эди. Мана шу хавфдан кўрқиб, чор-ночор ўз никоҳимга олдим.

Шу тариқа уни ўлгунимча ҳимоя қилишим мумкин эди. Ўлганимдан кейин эса беш-үн курушлик давлатим, уч-тўрт ердаги мулким уни муҳтож қилиб қўймас эди. Шубҳали қиз бўлиб яшашдан кўра, тул бўлиб хотиржам яашаш унинг учун ҳам ўнғай бўларди. Шуниси ҳам борки, ахир бир кун муроди ҳосил бўлишига имоним ҳам комил эди. Ҳаётда нималар рўй бермайди!

Ниҳоят, хотинингизнинг вафоти менга янги умид бағишлади. Сизнинг тўғрингизда ҳамма вақт Истанбулдан хат-хабар олиб турардим. Хотинингизнинг вафоти сизни қайғуртирган бўлиши мумкин, бироқ мени ҳам қайғуртириди десам тилёғламалик қўлган була-ман. Феридени бу хўжакўрсинга қилинган ёлғондакам никоҳдан бўшатиб, сиз билан топиштириш учун ўнғай пайт пойлаб юрадим. Билмайман, одамлар бу ҳаракатимга қандай қараашар экан? Лекин мен одамларнинг фийбатларига, мен тўғримда айтган ё ўйлаган нарсаларига аллақачон тупурган одамман.

Қароримни амалга ошираман, деб турганимда бирдан касалим зўрайиб кетди. Ана шундан кейин масаланинг уч-тўрт ой ичидаги ўз-ўзидан ҳал бўлишига ақлим етди. Қайдам, тафсилотга ҳожат бормикан? Энди муддаога ўтайлик, Феридени бир баҳона билан Истанбулга юбораман. Хатимни ўз қўли билан топширишига шубҳам йўқ. Мен унинг табиатини яхши билиб олдим, аломат қиз. Эҳтимол, инжиқлик ва ё эътиroz қилас, лекин сен буш келма, хазон бўлмасин десанг, жавоб берма! Зарур бўлса, хотин-қизларни олиб қочадиган тоғликлар сингари ёввойи ва қўпол бўл. Қучоғингда жон берса, билгинки, қувончдан, баҳтиёrlигидан жон беради.

Шуни ҳам эслатиб ўтайки, бу ишда сени заррача ҳам ўйлаганим йўқ. Кўнглимнинг розилигига қарасам, сенга наинки Фериде каби нодира қизни, ҳатто уйимдаги мушукни ҳам бермас эдим. Начора, бу телба қизларга ҳеч ақл ўргатиб бўлмас экан. Сенга ўхшаш қуруқ, қалбсиз одамларнинг нимасини яхши кўришаркин, ҳайронман...

Марҳум Хайрулло“.

Э слатма. Пакетда Фериденинг дафтари бор. Ўтган йил Олажақояга күчіб борганимизда, ичига шу дафтар солинган сандиқасини бекитиб қўйиб, извошчилар ўғирлаб кетишибди, деб айтган эдим. Фериде чурқ этмаган бўлса ҳам, лекин жуда қаттиқ эзилганини курдим. Бу дафтарининг ахир бир кун керак бўлиб қолиши мумкинлигини ўйлаб, жуда тўғри иш қилган эканман!“

IX

Мужгон билан Комрон Чолиқушининг кўк муқовали, қалин дафтарини ўқиб тугатишганда, дераза орқаси ёришиб, дарахтларда қушлар чирқиллаша бошлаган эди.

Комрон ҳорғинлик ва изтироб оғирлаштирган бошини дафтарнинг сарғайган саҳифасига қўйди-да, кўп ерлари кўз ёшлари билан ювилган бу азиз сатрларни қайта-қайта ўпди.

Дафтарни ёпиб, бир ёқقا қўйишмоқчи бўлиб туришганда, Мужгоннинг кўзлари дафтар муқовасига тушди. У кўк муқовани чироққа яқин келтириб қаради.

— Дафтар тугамабди, Комрон. Муқовасида ҳам ёзувлар бор. Лекин дафтар кўк бўлгани учун сиёҳ яхши қўринмаяпти, — деди.

Улар чироқни кўтаришди, бошларини дафтар устидаги бир-бирларига яқинлаштириб, шу сатрларни қийинчилик билан ўқишиди.

„Кеча дафтаримни абадий ёпган эдим. Никоҳ ке-часининг сабоҳида наинки хотира ёзиш, ҳатто эски юзимни кўриш учун ойнага қарашга, эски товушимни эшитиш учун унимни чиқаришга ҳам журъат қила олмас эдим. Фақат...

Шундай қилиб, кеча мен келинчак бўлдим. Селга учраган хазон каби ўзимни оқимга таслим этдим. Ким нима деса қилдим, ҳеч нарсани қайтармадим. Шунчалики, доктор Измирдан келтирган узун этакли оқ кўйлакни кийдиришларига, соchlаримнинг бир ёғига бир тутам кумуш ип илаштиришларига ҳам қаршилик қил-

мадим. Фақат оро бериш учун мени катта тошойнакка олиб келишганда, ҳеч кимсага сездирмасдан күзларимни юмиб олдим. Бұлғани шу. Бутун исёним фақат шундангина иборат бўлди.

Мени кўргани бир қанча ёт-у бегона келди. Булар орасида илгари мен билан ишлашган муаллималар ҳам бор эди. Айтган сўзлари қулогимга кирмас, ҳаммасига ҳам бир хилда аянч табассум билан жавоб қилишдан ўзгасига кучим етмас эди.

Бир кампир юзимни кўриб:

— Чоли тушмагурнинг ҳўпам толейи бор экан-да. Турнанинг нақ қўзидан урибди-я! — деди.

Хайруллобей уйга кечки овқат маҳалида етиб келди. Семиз гавдасини корсет сиқиб турган смокинг кийиб олган эди. Қизил галстуги бир ёқقا жуда ғалати бўлиб қийшайиб кетибди. Юрагим эзилиб, хафа бўлиб турганинга қарамай, кулиб юборишдан ўзимни тутиб қололмадим. Боёқиши кулги қилиб қўйишга ҳақим йўқлигини ўйлаб, қизил галстугини чиқариб олиб, ўрнига бошқасини, ярашадиганини боғлаб қўйдим.

Хайруллобей кулиб туриб:

— Баракалло, қизим, сен ажойиб уй бекаси буласан. Кўрдингми, ёш қизга уйланишнинг фазилатларини? — деди.

Меҳмонлар тарқалишди. Биз емакхона деразаси ёнида рўбару ўтирадик. Хайруллобей:

— Кичкинам, нега кечикиб қолганлигимни биласанми? — деб сўради. — Мунисанинг мозорини зиёрат қилиб келдим. Қабрига бир даста гул ва сенинг келинчаклик ипларингдан бир сиқим қўйиб келдим. Боёқиши сенинг олдингда гапиришга тортинарди, лекин ёлғиз қолганимизда нуқул: „Опажоним келинчак бўлиб, сочларига кумуш ип таққанда, мен ҳам тақмоқчийдим“, дерди. Раҳматлининг сариқ сочларига ипни ўзим тақардим, афсуски бўлмади.

Доктор шу сўзларни айтиб турганда, ўзимни тутолмай юзимни деразага ўгирдим-у, мана шу аламли куз оқшомининг кўзга кўринмас тумани сингари киприк-

ларимда қуриб қолаётган ёшлар билан тұлиб-тұлиб йигладим.

Кечанинг ilk соатларини ҳар қунгидай пастда, овқатхонада үткәздік. Хайруллобей күзойнакларини тақиб олиб, бурчакда аллақандай китоб үқиб үтирди.

— Келинойим, янги күёвнинг китоб үқиб үтириши ярашмайды, лекин мени айбға буюрмайсан-да. Құрқма, кечалар узун, ёш келинчакка ишқ достонлари үқишга ҳам вақт топилади, — деди.

Чеккаларини тикиб үтирган рұмолим устига бошимни яна ҳам күпроқ солинтирдим. Эх, бу қари доктор! Уни қанчалар севардим, мана энди қанчалар нафратланаман ундан! Демак, аламдан, қайғу-ғамдан беҳол бұлиб бошимни елкасига қўйған кезларимда, у „...Демак, оқ киприклар остида яшириңган бу гуноҳсиз мөвий қўзлар менга хотин деб, бўлажак қайлиқ деб қараб келган экан-да!..“

Соат ўн бирга жом ургунча шу хил аччиқ аламли ўйлар билан банд бўлдим. Ниҳоят, доктор китобини столга қўйиб, керишди, эснади, кейин:

— Ҳой, келинойим, ётиш керак, юр, — деб ўрнидан турди.

Қўлларимдан игнам, ямаб үтирган нарсам тушиб кетди. Ўрнимдан туриб столдаги шамдонни олдим-да, дарпардани ёпиш баҳонаси билан дераза ёнига бордим. Кеча зулматига узоқ тикилиб турдим. Ҳозир сен чиқ-у қоронғи йўлларга тушиб қоч, деган ўй келди миямга. Лекин доктор:

— Келинойим, жуда узоқ ўйланиб қолдинг? Бўлди, чиқ тепага. Ўнбошига тайинлайдиган ишларим бор, мен ҳам орқангдан чиқаман, — деб қолди.

Докторнинг қари энагаси билан бир қўшни хотин менга келинлик либосини кийдиришди. Кейин қўлимга яна шамдонни тутқазишиб, мени күёвимнинг хужрасига олиб киришди. Хайруллобей пастдан чиқмаган экан. Мен жавон ёнига келиб тұхтадим, кўкрагимни совуқдан сақлаётгандай, қўлларимни қовуштириб олдим. Шу қадар титрардимки, қўлимдаги шам-

дон тинмай тебранар, гоҳо соchlаримнинг учини кўйдиради.

Ниҳоят, зинада, кейин даҳлизда оёқ товуши эши-тилди. Хайруллобей ашулани минғиллаб, йўл-йўлакай смокингини ечиб кирди. Кирди-ю, мени кўриб ҳангманг бўлиб қолди.

— Ҳой, қиз, ҳали ётганинг йўқми? — деди. Жавоб бергани оғзимни очган эдим, тишларим такиллаб йўл қўймади.

Доктор ёнимга келиб, юзимга ажабланиб қаради.

— Ҳой, қиз, нима бўлди? Ҳужрамда нима қилиб юрибсан?

Бирдан ҳужрани гулдурос қаҳқаҳа ларзага келтирди.

— Вой шўрим, ҳали сен...

Доктор қаҳқаҳадан бўғилиб, сўзини тугатолмади. Ке-йин шапалоқларини тиззаларига шапиллатиб урди-ю бармоқлари билан оғзини ёпиб туриб:

— Демак, сен бу ерга... Вой, шарманда! Чиндан ҳам эр-у хотин бўлдик, деб ўйлабсан-да! Туф уятсиз, бе-ор! — деди. — Худо жазойингни берсин!.. Отанг тенги бир одамни...

Қаҳқаҳа зўридан деворлар қимиirlаб, шифт бо-шимга ағдарилгандек бўлди.

— Вой, қора юракли ҳаёсиз-э! Қиз бошинг билан менинг ҳужрамга тунги кўйлакда киришга уялмадинг-ми?

Ўша пайтдаги аҳволимни кўришни истардим, ким билсин, қандай рангга кириб, қандай рангдан чиқдим экан.

— Докторбей, Худо ҳақи, билганим йўқ, ўзлари шундай дейишди-да...

— Ҳўп, улар-ку шундай номаъқул ўйлашибди, сен-чи?! Дунёда ҳар нарса бўлиши мумкин, бунга ақлим етади, лекин шу ёшимда ҳурматимга, иффатимга бир юзсиз қизнинг ҳужум қилиши мумкинлигини ҳеч ақлимга келтирмаган эдим.

Вой Худо, бу қандай қийноқ азоби! Ер ёрилма-ди-ю, ерга кириб кетмадим. Лабларимни қонатар да-

ражада тишлилар эдим. Қимиirlадим дегунча, у ёлғондан лўлилик қилар, деразанинг олдига келиб кўйлагининг ёқасидан бўйини чўзиб, қичқирарди:

— Ҳой, қиз, яқин келма, қўрқаман! Ҳозир деразани очаман-у дод соламан! „Халойиқ қутқаринглар!“ дейман! Шу ёшимда менга...

Гапининг охирини эшитмай, ҳужрадан қочиб чиқиб кетдим. Лекин билмайман, менга нима бўлди, яна қайтиб кирдим. Қалбимнинг ҳамиша итоат қилишга мажбур этувчи амри билан:

— Ота! Отажон! — деб фарёд қилдим, йиғлаб туриб ўзимни қучогига отдим.

У ҳам қучогига олди, қалбдан чиқсан айни фарёд билан:

— Қизим! Болам! — деб пешанамдан ўпди. Оталик бўсасининг лаззатини, титраб турган у лабларни ўлгунимча эсимдан чиқармайман!

* * *

Ўз ҳужрамга кирдим. У ерда ҳам йиғлар, ҳам кулар эдим. Шу қадар шовқин кўтардимки, доктор ўз ҳужрасидан деворимни дукуллатиб:

— Ҳой, қиз, уйни йиқасан, бу қанақа шовқин! — деди. — Гийбатчи қўшнилар мендан кўришади. Келинчакни эрталабгача бақиртириб чиқди дейишади-я!

Лекин докторнинг ўзи ҳам мендан кам шовқин кўтармас, ҳужрасида айланиб юриб, нуқул:

— Бу охир замон қизларидан номусимизни, ифратимизни ўзинг асра, ўзингга омонат, э Худо! — деб бақиришини қўймас эди.

Шу кеча у ўз ҳужрасида, мен ҳам ўз ҳужрамда ўн мартача уйғонгандирмиз. Деворни дупурлатишиб, хўроз сингари чақиришар, қуш сингари сайрашар, бақа сингари қуруллашар, бир-биримизга тинчлик бермай футурлашардик.

* * *

Келинчаклик кечамнинг бутун ҳикояси ана шундан иборат.

Боёқиши докторим шу қадар пок вижданли, тоза қалбели одам эдики, хұжакүрсинга уйланаётганимизни бундоқ шипшитиб ҳам қўймабди. Мен эсам, вой Худо, унинг олдидаги енгилтак нозанин эканман! Олийжаноб дўстлигимизда у эркаклигини унуган бўлса ҳам, мен хотин кишилигимни унутмабман.

Эркакларнинг кўпчилиги жуда ёмон, бағритош бўлади, буниси ҳақиқат. Хотинларнинг эса ҳаммаси яхши; бағри юмшоқ бўлади, буниси ҳам ҳақиқат. Лекин эркаклар орасида яхши ниятли, тоза юраклилари бор, жуда оз бўлса ҳамки, ҳар ҳолда бор. Бундай эркаклардаги қалб поклигини хотинлардан топиб бўлмайди“.

X

Фериде ўша кечак тонготар пайтидагина уйқуга толди. Кечқурунгидан яна ҳам ҳорғин, яна ҳам эзгин бир ҳолда уйғонганда, қуёш анча кўтарилиб, соат ўн бирдан ошган эди. Мактабга кеч қолган болалар сингари шошиб-пишиб ўрнидан турди.

— Яшавор, Мужгон! Йўлга чиқадиган кунимда барвақтрок уйғотиб қўйсанг нима қиласди?

Мужгон ҳар кунги совуққонлиги билан:

— Бир неча марта уйингга кирдим, қарасам, ширин ухлаб ётибсан, қўзим қиймади. Кўрқма, ҳали унчак кеч эмас. Иннайкейин, кеманинг бўлиши ҳам даргумон эмиш. Денгиз қутуриб ётибди, — деди.

— Нима бўлса ҳам албатта кетишим керак.

— Мен ҳам отамга айтдим, сенинг фамингни еб, лиманга тушиб кетди. Тайёр бўлиб турсин, кема келса ё извош юбораман, ё бўлмаса ўзим келиб олиб кетаман, деди.

Фериде жўнаш кунини бундай бўлар, деб ўйламаган эди. Мужгоннинг болалар билан овора бўлганини, холаларининг ҳар кунгидай бемалол гаплашиб, кулишиб ўтиришганини кўрди. Уларнинг бепарволиги Феридени ўкситди. Комрон ҳам кўринмайди.

Мужгон пинҳона қилиб, Фериденинг қулоғига шипшиди:

— Фериде, сенга битта яхшилик қилдим: Комронни уйдан холироққа чиқарып юбордим. Сени хайрлашишда азоб чекмасин, деб ўзини четроқда олиб туришга рози бўлди.

— Энди келмайдими?

— Лиманга хайрлашгани келса ажаб эмас. Қалай, яхши қилибманми?

Фериденинг кўзларига мунг чўкди, лаблари титрай бошлади. Чаккасида оғриқ турди. Оғриётган ерини бармоғи билан босиб:

— Ҳа, ҳа, раҳмат, жуда яхши қилибсан, — деди. Фериде бир қатор куруқ, маъносиз сўзлар билан Мужгонга жавоб берадиганда, болалик чоғларининг севгили дўсти билан бирга кўнглида абадий ўлганини, энди ҳеч маҳал у билан ярашмаслигини ҳис этарди.

Тушки овқатга энди ўтиришганда, қўшни боғларнинг биридан меҳмондорчиликка чақириб келишиди. Баладия идорасининг раиси шаҳардаги қишлоқ уйларига, бола-чақасини кўчириб кетиш олдидан боғ қўшниларига, шунингдек, Фериде билан хайрлашиш шарафига зиёфат бермоқчи бўлибди.

— Ие, қандай бўлади? Ҳозир мени олиб кетгани одам келади-ку? — деди Фериде.

Холалари:

— Уят бўлади, Фериде, бориш қерак, ораси беш дақиқалик йўл. Алоҳида тайёрланиб ўтиришнинг кераги йўқ, чоршафингни ёпинасан-у бораверасан, — дейишиди.

Боя унга касал мушукчалик ҳам қарашибмаган холаларининг ҳозир оналарча фамхўрлик қилишадиганига ажабланиб, Фериде юзини ерга қаратиб олди.

— Ҳўп, бораман, — деди.

* * *

Соат учга яқинлашиб борарди. Фериде айвонда япроқлари сарғайган чирмовиқ орасидан йўлга қараб турарди. Бирдан:

— Мужгон, битта извош келяпти! Менга бұлса керак, — деб юборди.

Худди шу пайт узоқдан, денгиз бүйидаги дарахттар орасидан кема ҳам күриниб қолди.

Фериде үпкаси томография тиқилиб:

— Келяпти! — деб қичқириб юборди.

Боғда ғовур бошланды. Хизматкор хотинлар чоршафларини келтирғани югуришиди.

Фериде холаларига:

— Мен олдин кетаверай, сизлар орқадан борарсизлар, — деди.

Мужгон иккаласи боғ орасидаги сұқмоқ билан чопиб кетишиди. Гоҳ четанлардан ошиб, гоҳ полизлардан юриб боришиди. Боғ эшигига етишганда, қари ошпаз хотин рўпараларидан чиқиб қолди. Кампир:

— Сизларга кетаётувдим, кичик хонимлар, — деди. — Бейлар извош олиб келишиди, сизни кутиб туришибди.

Азизбей билан Комрон уларни иккинчи қават дахлизида кутиб олишиди. Азизбей құли билан уйга ишора қилиб:

— Иккита bemavrid меҳмон келди, шовқин қилманглар, — деди. Кейин Феридени бошидан оёғигача сузиб чиқди. — Бу нимаси, кичик хоним, қора терга тушиб кетибсан?!

Азизбей кулимсираб, Феридега яқин келди, иягидан ушлаб күзларига тикилди.

— Кема келишга келди-ю, лекин сенга фойдаси йўқ. Эринг жавоб бермаяпти, — деди.

Фериде бир қадам орқага ташланды, ҳайратидан күзлари олайди.

— Почча, нима деяпсиз!

Азизбей бармоғи билан Комронга ишора қилди.

— Мана эринг, қизим, менинг дахлим йўқ, — деди.

Фериде войлаб юзини түсди. Йиқилиб кетиши мумкин эди, бироқ аллакимнинг құли билагидан ушлаб қолди. Фериде күзларини очиб қаради: олдида Комрон турарди.

Азизбей шодиёна бир қаҳқаҳа билан:

— Эй, хайрият, ахири қафасга тушдингми, Чолиқуши? Қани, типирчилаб боқ-чи, бир қўрай, қани, типирчилаб боқ-чи! Қани, қўрайлик-чи, фойдаси бормикан? — деди.

Фериде юзини тўсишга ҳаракат қиласа ҳам, билағини Комрондан кутқазолмас, бошини беркитишга уринса ҳам, Комроннинг кўксигина ва елкасидан бошқа ерни тополмас эди.

Азизбей яна бояги қаҳқаҳа билан:

— Атрофингдагилар сенга тузоқ қуришди, Чолиқуши, — деди. — Сирингни мана шу хоин Мужгон фош қилиб қўйди. Худо раҳмат қилгур докторинг Комронга дафтарингни юборган экан, дафтарни олиб, тўғри қозининг олдига бордим. Ўзинг ёзган баъзи нарсаларнинг жойларини кўрсатдим. Қози ақлли одам экан, дарров никоҳинга фатво берди, тушундингми, Чолиқуши? Мана энди Комрон сенинг эринг, энди у ҳеч қачон сени ташлаб кетмайди.

Фериде шу қадар қизариб кетдики, юзининг ранги мовий кўзларига ҳам уриб, кўз қорачиқларида ўтлар чақнади.

— Бас, Чолиқуши, кўп ноз қилаверма! Қўриб турибмиз, суюнганингдан шундай қиляпсан. Менга қара: „Почча, чакки қилмадингиз, кўнглимдаги бўлди“ де. Қани, такрорла!

Азизбей уни зўрлаб такрор айттириди. Кейин хужра эшигини очиб, голибона бир қаҳқаҳа билан:

— Шариат йўли билан вакил отаман, афандим, — деди. — Чолиқуши, э кечирасизлар, Фериде хонимномидан мана шу Комронбейни куёвликка қабул қилдим. Фотиҳа қилинг, биз оминни бу ердан туриб айтамиз, — деди. Кейин Феридега ўгирилиб ҳазиллашибди: — Энди нима дейсан, Чолиқуши? Муштумдек боласану, неча йилдан бери жонимизни олиб келасан! Энди хўп боллаб қўлга туширдимми?

Боғдан болаларнинг чуғури эшитилиб турарди.

Азизбей:

— Энди табриклар, құл үпишлар бошланади, — деди. — Йүқ, яхшиси, буни кечга қолдираілік. Үз құлым билан қулинг үргилсін түй зиёфати тайёрлайман. Қани, үғлим! Бизнинг вақыр-вуқуриңиздан сизларға фойда йүқ. Бир-бириңизға айтадиган гапларингиз бордир. Үғлим, анови орқа йүлни күрдингми? Баракалло, ана шу тор зина билан хотинингни олиб қоч. Узоққа, хоҳлаган ерингга бор. Кейин бирға қайтиб келарсизлар.

Комрон Феридени құлидан тортиб, зина томонға кетаётганда, Мужгон орқаларидан етиб келди. Дугоналар йиғлаб туриб үпишдилар.

Азизбей құзларыда пайдо бұлған ёшларини билдирмаслик учун бурнини гувуллатиб қоқди-да, нотиқ сингари құлини силтаб туриб:

— Ҳой, гилосимни үғирлаган Чолиқуши! Уни бошқага үғирлатсанг борми, нақ мендан балога қоласан-а! Қани, ҳозир қайтариб бер, шу билан ҳисоб-китоби-мизни тугатайлық, — деди. У ҳалигача құлини Комрондан бұшата олмаган Феридени баланд күтариб үп-гандан сұнг, яна йигит қүчоғига отди. — Бугун кечаси денгиз пұртанасига йўлиқардинг, биз сени қутқариб қолдик. Лекин ёнингдаги „сариқ пұртана“, назаримда, яна ҳам хавфлироқ күринади. Худо паноҳида аспасин сени, Чолиқуши!

Икки баҳтиёр тор зинадан юмаланиб кетар дара-жада пастға учеб түшди. Комрон құлини Фериденинг белидан үтказиб олиб, уни маҳкам қисар, чангалида-ги нозик бармоқларни оғритиб әзарди.

Зинапояларнинг бирида Фериденинг этаги ила-шиб қолди. Ҳансирашиб бир нафасгина тұхташды. Чо-лиқуши этагини бұшатиш билан овора экан, Комрон ҳаяжон ичиде нафаси тиқилиб:

— Фериде, меники эканлигингга ҳеч ишонолма-япман! Меники эканлигингга қалбимни ишонтириш учун, вазнингни синааб күришим керак, — деди.

Комрон уни ўш боладай азот күтариб олди. Фериде үзини қутқазиши учун типирчилар, нафаси бүғилиб

ҳансиради. Чоршафидан тўзиб чиққан соchlари Комроннинг юзига урилар, қучоқда талпиниши йигит кучига куч берар, ҳарорати қонини қиздиради. Комрон уни пастига кўтариб тушди. Қиз эса жарга қулаётган киши сингари нафасини ичига олиб, кўзларини юмиб олди. У гоҳ кулар, гоҳ йигларди.

Фериде ташқари эшигига етганда ялина бошлади:

— Аҳволимга қара, Комрон! Шу аҳволда қандай ташқарига чиқамиз? Рухсат бер, юқорига чиқиб, бир зумда кийиниб тушай.

Комрон бўшатмади.

— Иложи йўқ, Фериде. Бир марта бўлди-бўлди. Энди зўрга қўлга киритганимда яна бўшатайми, йўқ, — деди кулиб.

— Фериденинг қаршилик қилишга ортиқ мадори қолмади шекилли, бошини Комроннинг кўксига қўйиб, уяла-уяла:

— Үшанда кетиб қолганимга ўзимни ҳам пушаймон бўлмаган дейсанми? — деди.

Комрон унинг юзини кўрмасди. Фақат бетларини, лабларини силаб-сийпаган, суйиб ардоқлаган бармоқларга иссиқ кўз ёшлари томаётганини ҳис этарди.

* * *

Улар йўлда ҳам қучоқлашиб кетишли. Рўпарада келаётган иккита балиқчини кўришгандан кейингина айрилиши. Ҳануз гаплашмай борардилар. Ёнма-ён юриш баҳти уларни маст қилган эди.

Ана боғ йўли! Комрон ўн йил аввал Феридени шу ерда биринчи марта кўрган эди. Комрон қизнинг елкасидан секин ушлаб:

— Бу ер эсингдан чиқиб кетгандир, Фериде? — деди.

Қиз узоқларга чўзилиб кетган йўлга қараб кулимсиради.

— Бу қарашингда маъно бор, демак, эсингда?

Фериде секин хўрсинди. Кейин, чуқур ҳорғинлик ва ўйчанлик билан Комронга қаради.

— Ўша маҳал бирам суюнган эдимки!.. Ажабо, буни эсдан чиқарип бўладими? — деди.

Йигит, қиз бошини тескари ўғириб олмасин, кўзлари кўзларимдан айрилмасин деб, Феридени иягидан ушлади, оғир, сокин бир товуш билан:

— Фериде, — деди, — бизнинг бутун саргузаштларимиз мана шу ердан бошланган. Биламан, азизим, сенинг бу кўзларинг шунчалар жафо, шунчалар саргардонликларни кўрдики, гапларимга, дардларимга, албатта, тушунади. Сенга кўнгил берган вақтларимда кулишдан, эрмак қилишдан бошқа нарсани билмайдиган ғофил, шўх қизча, нурдай, овоздай қўлга кирмайдиган Чолиқуши эдинг. Сенга чуқур муҳаббатим бор эди. Ҳар куни эрталаб уйғонганимда муҳаббатим қалбимда яна ҳам улғайганини сезардим. Бундан ҳам уялар, ҳам қўрқар эдим. Гоҳи маҳаллар менга шундай қарап, шундай сўзлар айтардингки, юрагим ширин умидлар билан талпина бошларди. Лекин сен дарров ўзгариб олардинг. Ҳамиша кулиб, мазах қилиб турган бола кўзларингда гоҳо нозик, ҳассос қиз қалби акс этарди-ю яна дарҳол йўқ бўлиб кетарди. Ана шундай ҳолларда: „йўқ, бу қиз мени тушунмайди, ахири мени хазон қилади!“ деб ўйлардим. Ҳаётингни, кўнглингни шунчалик тоза вафо билан менга бағишлишингни умид қилган эдим. Сен, балки мени кўрганингда ўчган рангингни, титрай бошлаган шу чиройли лабларингни яшириш учунгина мендан қочиб юргандирсан? Мен эсам буни Чолиқушининг енгилтаклиги деб ичэтимни еб юардим. Менга қара, Фериде, бунчалик тоза вафони, бунчалик ажойиб қалбни кичкина Чолиқушининг бағрига қандай қилиб сиғдирдинг?

Комрон бир зумгина тўхтади. Оппоқ, нафис чаккаларида майда терлар пайдо бўлди. У бошини солинтириб, яна ҳам паст товуш билан сўзини давом қилди:

— Дардим шу билан чекланмади, Фериде. Сени ҳатто ўзимдан, ҳаётимнинг турли соатларини бир-бираидан кунлардим. Дунёда вақтнинг ўтиши билан бўшашмайдиган, кучини йўқотмайдиган ҳеч қандай ҳис

йўқ. „Борди-ю, бир кун келиб, Феридени бунчалик севмай қолсам, бу ширин ҳислардан жудо бўлсам-а!...“ деб қўрқардим. Шундай пайтларда, ёниб тугалишидан кўрқиб, чироқларни қандай учирив қўйишса, мен ҳам шундай қилар, яъни хаёлингни кўзларимдан узоқлаштиришга тиришардим. Фериде, тоғларда бир ўт ўсади, отини билмайман. Одам уни қанча кўп ҳидласа, бора-бора ҳидини пайқамайдиган бўлиб қолади. Бу ажойиб ҳиддан маҳрум бўлгиси келмаган киши уни маълум муддатгача ўзидан узоқлаштиради. Давоси шу. Гоҳо яна ўша ажойиб ҳидни қўмсаб, ҳар қандай ҳидни, масалан, ярамас „Сариқ гул“ ҳидини ҳам димогига келтиради. Ана шу ўт ўз ҳидлари туфайли бемаҳал ҳазон бўлади: одамлар узиб олишиб қўлларида сўлдиришади, эза-эза ўлдиришади. Фериде, доғ-у ҳасратда қорайган кўзларинг, алам ва уқубатдан сарғайган гўзал юзинг билан сени қўлларда эзилган сари ҳиди ортган ўша хушбўй гулларга ўхшатаман. Гапларимга тушуняпсанми, азизим? Э воҳ, кўзларинг ортиқ кулмаяпти. Демак, менинг бемаънидай кўринган бу сўзларимни эрмак қиляпсан.

Фериде уйқу элитган ёш бола сингари кўзларини юмиб олди. Киприкларида ёшлар жилваланар эди. Бу ҳаяжонли кечинмалар унинг мадорини қуритди, тиззalari туз-ўзидан букила бошлади, у бутун огирилгини Комроннинг қўлларига ташлади.

Худди тушдагидай, ёлғиз лабларининг ҳаракати билан шивирлади:

— Кўриб турибсан, Чолиқуши абадий ўлди.

Комрон бошини яна ҳам яқинлаштириб, айни оҳангда шивирлади:

— Ҳечқиси йўқ, „Чолиқуши“га бўлган бутун муҳаббатимни бошқасига, „Гулбашакар“га бердим...

Комрон қўлларида ҳамон оғирлашиб бораётган бу мажолсиз вужуднинг бирдан жонланганини, ҳаёт завқи билан талпинганини сезди.

— Йўқ, ундей дема, жон Комрон!

Фериде ҳануз Комроннинг кўксида ётган бошини хиёл орқага ташлаб, юзини унга қаратди. Кесик, бўғиқ

нафас титрататынг бүйнининг томирлари күкариб борар, юзи ёниб, күзларида қизил учқунлар үйнарди.

Комрон яна бояги сүзини такрор айтди:

— Гулбашакар, менинг, фақат менинггина Гулбашакарим!

Фериде бутун вужуди билан қалтираб оёқларининг учига турди, йигитнинг елкаларидан маҳкам қулоқлади, томирларидаги ҳамма қони лабларига йиғилгандай эди, у бүйнини чүзди...

* * *

Бир дақиқачадан кейин тин олишди: Фериде узоқ чанқоқдан сұнг тиниқ булоқда мириқиб сув ичган қүш сингари жонланған эди. У ер тепиниб типирчилар, шовқин солар, Комронга күрсатмаслик учун ҳадеб юзини у ёқ-бу ёққа тебратар:

— Қандай уят иш бүлди, вой Худо! Сен сабаб бүлдинг, Худо ҳақи, сен сабаб бүлдинг!.. — деб чирқиради.

Ёнларидаги дарахт шохидә бир чолиқуши тинмай сайрап эди.

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм.....	3
Иккинчи қисм.....	117
Учинчи қисм.....	289
Түртінчи қисм.....	334
Бешинчи қисм.....	403

**84 (5Турк)
195**

Гунтекин, Рашод Нури.
Чолиқуши [Матн]: туркчадан М. Исмоилий таржимаси /Р. Н. Гунтекин. — Тошкент: „O'qituvchi“ НМИУ, 2017. — 456 б.

ISBN 978-9943-22-141-3

УУК: 821.512.161-31
КВК 84(5Турк)6

РАШОД НУРИ ГУНТЕКИН

ЧОЛИҚУШИ

„O'qituvchi“ нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент — 2017

Муҳаррир *M. Нишонбоева*
Бадиий муҳаррир *Ш. Одилов*
Техник муҳаррир *C. Набиева*
Мусаҳих *M. Камолова*
Компьютерда саҳифаловчи *M. Акбарова*

Нашриёт лицензияси AI № 291 04.11.2016. Оригинал-макетдан босишига руҳсат этилди 16.11.2017. Бичими 84×108¹/₃₂. Кегли 10,5 шпонли. Times TAD гарн. Офсет босма усулида босилди. Офсет қофози. Шартли б. т. 23,94. Ҳисоб-нашриёт т. 20,22. Адади 6000 нусха. Буюртма № 287-17

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг „O'qituvchi“
нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент —206
Юнусобод тумани, Янгишаҳар кӯчаси, 1- уй.
Шартнома № 07-118-16

РАШОД НУРИ ГУНТЕКИН

Турк адабиётининг XIX аср иккинчи ярми ва XX аср биринчи ярмидаги даврини олтин давр деб аташ мумкин. Бу давр адабиётида катта сифат ўзгаришлари рўй берди. Сўз усталири ўз асарларида, биринчи навбатда, оддий халқ хаётини, мамлакат олдига турган муҳим муаммоларни акс эттира бошладилар. Ана шундай ёзувчиларнинг етакчи вакилларидан бири, илғор фикрли турк ижодкорларининг маънавий издоши Рашод Нури Гунтекиндир.

Ёзувчи, драматург, таржимон, адабиётшунос Рашод Нури Гунтекин (1892, Истанбул — 1956, Лондон) — 24 та роман, 7 та хикоялар тўплами ва катор пьесалар муаллифи. Ёзувчининг машҳур «Чоликуши» (1922) романида турк кишлоқларининг ёркин манзараси чизилган, асар қаҳрамонлари хаёти, саргузашлари тасвирланган.

„O'qituvchi“ NMIU
100206, Toshkent sh.,
Yangishahar ko'chasi, 1,
Tel.: (+99871) 224-04-12,
E-mail: Info@oqltvchil.uz,
Web-site: www.oqltvchil.uz

ISBN 978-9943-22-1

9 789943 221413